

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

J. N. Schmidt:

Topographi over Slesvig.

F o r e r i n d r i n g .

Den helttemodige Kamp, der i tre Aar har været ført og nu omsider hæderligen er tilendebragt om min kjære Hjemstavn, Slesvig, har tilvændt samme Opmærksomheden i hele Europa i den Grad, at en noiere Kundskab om samme vil interessere Mange. Her har den danske Læser nu saagodtsom Intet uden hvad der findes i N. v. Baggensens udmærkede Værk: „Den danske Stat“ — thi 7de Bind af Pontoppidan's eller rettere Hoffmann's „Danske Atlas“ er 2—3 Menneſtealdr gammel og alle andre ved Siden deraf ubetydelige — og dette omfatter ifølge sin Natur langtfra ikke alle Sognekirker endſige Landsbyer.

Dette væsentlige Savn i vor Litteratur foranledigede Forfatteren, en ung Mand fra Slesvigs Midte, der under Krigens Urolighed opholdt sig i Kjøbenhavn, og personlig er bekendt med de fleste af Slesvigs Egne, til at forsøge Udarbejdelsen af en udførligere Topographi over samme. Kjøbenhavns offentlige Bibliotheker tilbød berebwilligen deres rige Skatte, og saaledes blev det muligt, af trykte Skrifter at be-

nytte over 100 Bind for nærbærende Bærf; — at anføre
Kilben, ansaaes imidlertid i de fleste Tilfælde for overflødig.

Saaledes fremstod da den Bog, der herved overgives det
store Publikum med Bøn om staansom Dom, saafom den
er Forfatterens første egentlige Debut, og især med Bøn om
Overbærelse fra Sprogets Side, men paa den anden Side
dog ogsaa med Haab om, at man ikke vil mistjende den an-
vendte Flid for idetmindste ikke at levere noget ganske Mid-
delmaadigt, og endelig med det Ønske, at ogsaa dette mit ringe
Arbejde maa bidrage til at vække og styrke Kjærligheden til
Fædreland og Konge.

At Bærfet forøvrigt ikke er, ganske feilfrit, ved Ingen
bedre end Forf. Noget Kettelser ere allerede under Trykni-
ngen modtagne og flere ville være kjærkomne, for at, dersom
Bogen skulde opleve et „andet“ Oplag, dette da virkelig maa
vorde et „forbedret.“

Slesvig, den 15de Juli 1852.

S. N. Schmidt,

8de Lærer ved Domskolen, const.,
Medlem af det Kongl. Nord. Oldskrift-Selskab.

Ann. Et Ønske af L. Skau i Houdst, mig paa anden Haand
meddeelt, om at vedsoie de enkelte Byers Plovtaal, kunde
ikke tages tilfølg, fordi 1. neppe det fornødne Mate-
riale dertil høves; 2. Plovsatsen hells langtfra ikke
naaer over hele Slesvig, og 3. Plovene i de enkelte
Aarter ikke engang ere lige store, ja ei engang i samme
Landsby (i. G. en forhenværende mørkfæret og en gam-
mel-tonderhuset Plov). Hver vigtig var dog en ny
Matrikel! —

Alphabetisk Register

over de enkelte Sogne i Slesvig.

	Løbe-Nr. Pag.		Løbe-Nr. Pag.
Aabenraa	66—69, 183—85.	Brens	52. 176.
Aastrup	13. 153.	Burg	404. 377.
Abild = Abel	143. 222.	Bursfal	155. 228.
Adelby	223. 265.	Bøel	344. 336.
Adabel	103. 205.	Bylberup	154. 227.
Adferballig	117. 211.	Bünflorf	376. 356.
Agertov	63. 181.	(Christkirken i Rends-	
Aller	19. 156.	borg)	381. 359.
Apenrade = Aabenraa.		Christiansfelt	16. 154.
Arnis	341. 333.	(St. Clemens paa Am-	
Arrild	58. 179.	rom)	193. 247.
Augsøenborg	110. 208.	(St. Clemens paa	
Aventoft	185. 241.	Röm)	47. 175.
(Ballum)	202.3. 252.	Dänisshøgen	399. 374.
Bannesdorf	406. 379.	Dagebol	177. 239.
Bargum	282. 300.	Dalbø	23. 159.
Bau	110. 257.	(Daler)	202.2. 251.
Bedsted	73. 188.	Deetsbel	174. 237.
Beflost	62. 181.	(Destrup)	201.1. 250.
Bergenhøfen	370. 352.	Dreisdorf	279. 299.
Bjærning	12. 153.	Dybbel	108. 207.
Bjert	22. 158.	Egebøl	218. 262.
Bjølberup	78. 192.	Egvad	72. 187.
Borby	391. 368.	Gternsørde	359—62. 346.
Bordelum	284. 301.	Gmmelsbøl	180. 240.
Berne	336. 330.	Gmmetlev	147. 224.
Braderup	163. 232.	Gnge	168. 234.
Branderup	60. 180.	Gnsted	86. 197.
Brarup, N.	343. 335.	Grvede	371. 353.
" E.	335. 330.	Gsgrens	243. 274.
Brede	200. 249.	Hardrup	45. 172.
Bredsted	276—77. 297.	Harcensted	348. 338.
Breining	135. 218.	Hellsted	88. 197.
Brekum	278. 298.	Hjellstrup	18. 156.
Brecager	101. 203.		
Bredersby	333. 328.		

	Lebe-Nr.	Paag.
Hjelbe	280.	299.
Hlensborg	204—8.	252—56.
Kohl	36.	167.
Korretoft	176.	238.
Frederiksborg	315.	317.
Frederiksort	401.	376.
Frederikslad	364—66.	348.
Krorup	23.	160.
Boor, St. Joh.	193.	246.
„ (St. Laur.)	193.	247.
„ „ St. Nic.	194 & 92.	245.
Garbing	299 & 300.	309.
Geltling	245.	275.
Gestorf	395.	371.
Gottorp	324—26.	323.
Gram	35.	166.
Grarup	7.	150.
Gravensteen	82.	194.
Gruntest	227.	267.
Grode	270.	294.
Gudbehy	354.	343.
Guderslev	1—4.	147—50.
„ „ Gl.	4.	149.
Gagenberg	125.	214.
Gaffed, N.	213.	260.
Galk	9.	151.
Gammelev	30.	163.
Gandeved	211.	259.
Gattsted	258.	284.
Gavetoft	347.	337.
Geils	20.	157.
Heldevad	72.	187.
Hjerndrup	17.	156.
Hjerding	43.	170.
Hjertlund	44.	171.
Hohn	373.	354.
Holebel	93.	199.
Hollingsted	353. 342. og	357. 345.
Hooge	268.	293.
Hoytrup	11.	152.
Horsbel	181.	240.
Hoytrup	151.	226.
Humtrup	162.	232.
Husby	226.	266.
Husum	248—51.	278—81.
Hvidding	50.	176.
Heier	144 & 45.	223.
Heirup	57.	179.

	Lebe-Nr.	Paag.
Herup	114.	210.
Heist	152.	226.
Hjgunn	42.	170.
Hjrup	224.	266.
Hjitten	377.	357.
Hjen	123.	214.
Jals	27.	161.
Jerpsted	148.	225.
St. Johannis-Kloster	327.	324.
Jeldelund	281.	300.
Jordfjær	77.	191.
Jøgerup	29.	163.
Kalby	350.	340.
Kalselund	44.	171.
Kappeln	339 & 40.	332.
Karlum	160.	231.
Katholuenheevd	302.	310.
Kating	296.	308.
Kannæs	111.	208.
Keitum	188.	242.
Keiting	116.	211.
Klandel	182.	240.
Klipey	84.	196.
Klirbet	164.	233.
Kelbenhüttel	292.	306.
Kesel	378.	358.
Kejenhüll	295.	308.
Kroy	356.	344.
Krusendorf	398.	373.
Ladelund	159.	231.
Landskirchen	407.	379.
Langenborn	283.	304.
Langenæs	269.	294.
Lindhelm	172.	236.
Lintrup	43.	171.
Leif = Leif	166.	233.
Leit, vr. Naburaa	75.	189.
„ „ Gott.	335.	330.
Lygum, N.	198.	248.
„ „ S.	161.	232.
„ „ D.	71.	186.
Lygumkloster,	195—97.	247.
Lysabild	112.	208.
(Mans)	45.	173.
Marstal	131 & 32.	216.
Maugstrup	29.	162.

	Loke-Nr.	Bag.
Nedelby	158.	230.
(Nedelben)	201.2.	250.
Nidstedt	253.	282.
(Nagelstenber)	202.1.	251.
Noldenit	350.	340.
Noltrup	12.	153.
Norrum	187.	242.
Nunfbrarup	231.	269.
Neufirchen	184.	241.
Nøfirke = Njby	232.	269.
Niebol	173.	237.
Nordberg	121 & 22.	213.
Nordstrand	272—74.	295.
Nottmark	118.	212.
Nustrup	33.	165.
Nubøl	102.	205.
Nübel	349.	339.
N. Haffled = Val-		
sted, N.	213.	260.
N. Lygum = Lygum,		
N.	161.	232.
Denbel	273.	285.
Dshelm	285.	302.
Dland	271.	294.
Dlensworth	294.	307.
Dlberup	257.	284.
Drbing	310.	314.
Dstenfeld	254.	283.
Drbel	126.	215.
Drenvad	27.	161.
St. Peter	253.	282.
Pelverm, G. L.	265.	292.
" , N. L.	266.	292.
Petersdorf	408.	380.
Poppenbel	305.	311.
Dvare	90.	198.
Dvartn	237.	272.
(Randerup)	201.3.	250.
Ravnthar	337.	331.
Ravsted	153.	227.
(Ribe)	45.	172.
Riis	76.	190.
Rinkenæs	92.	199.
Rise, St.	133.	217.
Riseby	386.	363.

	Loke-Nr.	Bag.
Risum	175.	238.
Roager	55.	178.
Rodenæs	183.	241.
Rødding	41.	170.
Rydstov	225.	266.
Saartrup	106.	206.
Sattrup	346.	337.
Seem	48.	175.
Sehested	394.	370.
Simonsberg	263.	287.
Siseby	387.	364.
Sivertsted	219.	263.
Sfads	149.	225.
Sfobel	259.	285.
Sfodborg	40.	169.
Sfrave	41.	169.
Sfrydstrup	32.	165.
Sfærbat	53.	177.
Slesvig, Dom.	314.	316.
" , St. Mikael:		
lis	315. 317. & 351.	341.
Slesvig, Frederiksb.	315.	317.
Selt, St. og L.	221.	264.
Sommersted	28.	162.
Spanbet	56.	178.
Starup	7.	150.
Stedensand	169.	234.
Stenberg	239.	273.
Stenderup	21.	158.
Stepping	25.	160.
Sterup	241.	273.
Structory	345.	336.
Svabsted	261. & 62.	286.
Svansen	388.	365.
Svendstrup	124.	214.
Svefing	255.	283.
Sobn	136.	218.
Sønderborg	97—99.	201.
Sorup	235.	271.
Taarsted	333.	329.
Tandsted	113.	209.
Taps	19.	157.
Tating	308.	312.
Tetenbel	303.	311.
Tumbby = Tumbby	345.	336.
Tyrtstrup	17.	155.
Tielund	62.	181.
Tinglev	156.	229.

	Lobe-Nr.	Page
Toflund	61.	180.
Tolk	349.	339.
Tranderup	134.	218.
Treya	352.	342.
Tundstoft = No:bborg	127.	215.
Tønder	137—40.	219.
Tønning	288—91.	304.
Testrup	338.	332.
Uberg = Udbjerg	142.	222.
Uf	83.	195.
Ulberup	104.	205.
Ulfehol	115.	210.
Ulsby	348.	338.
Ulsnis	334.	329.
Uvrebøl	304.	311.
Waabs	390.	367.
Walehol	212.	260.
Wanderup	215.	261.
Wernod	95.	200.

	Lobe-Nr.	Page
Weistrup	20.	157.
Welt	297.	308.
Westerhever	307.	312.
Westerland	189.	244.
Wester Wadsted	59.	175.
St. Wiehe	214.	261.
Wistrup	10.	152.
Widl, see Hjolde	280.	299.
(Wisby)	201,4.	251.
Wistted	31.	164.
Wizworth	293.	307.
Wodder	54.	177.
Wollerwief	298.	308.
Wonsbøl	14.	153.
Wonsild	23.	159.
Wreestjøbing	219 & 30.	216.
Wbbs	24.	160.
Wbby	8.	151.
Wierhever	306.	312.
Wierlinnet	39.	162.

Indholdsliste.

I.

Almindelig Deel.

	Pag.
Slesvigs Omraade	1.
I. Landet (Physiographi)	5.
A. Physiognomik (4 Zoner)	5.
1. Østranden	5.
2. Høideryggen	9.
3. Vestftraaningen	11.
4. Vestfletten	13.
5. Derne	17.
B. Orographi (Landets Høide)	20.
Oversigtsstavle	27—30.
C. Hydr. graphi (Vandet)	31.
1. Havet	31.
a. Kieler Bugt	32.
b. Lille Belt	35.
c. Vesterhavet	38.
2. Fastlandsvandet	41.
a. Rindende Vand	42.
1. De uddaannede Vandgebeter	42.
2. De mindre Vandløb	50.
b. Staaende Vand	55.
1. Jordsøer	55.
2. Sumpe, Kjær, Moser	57.
Kanaler	59.
D. Klimatographi (Meteorologi, Luften)	60.
II. Folket	64.
A. Almindelige Forhold	64.
B. Private Forhold	70.
1. Godsleierstanden	70.
2. Embedsstanden	72.
3. Borgerstanden	76.
4. Bondestanden	82.
5. De lavere Klasser	85.
C. Nationale Forhold	86.
1. Cyrog	87.
a. Dansk	87.
b. Frisisk	89.
c. Plattysk	91.
2. Nationalitet	93.

	Pag.
III. Subdelingen	98.
A. Subdelingen's Oprindelse	99.
1. De ældste Subdelinger	99.
2. Feudalsynet	107.
3. Delingerne	112.
4. Slesvig tredeelt 1582—1721	117.
5. Slesvig forenet 1721—1852	120.
B. Slesvigs (nuværende) Inddeling	124.
1. Den kommunale Inddeling	124.
a. Amter og Landstæder	124.
b. Kjøbstæderne	134.
c. De adelige Godser	135.
d. De ectroperede Kronge	139.
2. Den kirkelige Inddeling	140.
3. Andre Inddelinger	142.

II.

Speciel Topographi.

I. Haderslev Amt	147.
Kjøbstaden Haderslev	147.
A. Østeramtet	150.
1. Haderslev Herred	150.
2. Thystrup Herred	154.
Christiansfeldt	154.
3. Gram Herred	161.
Gram og Nybøl Gods	165.
B. Vesteramtet	167.
4. Frøs- og Ralslund Herred	168.
Tillæg: Ribe By og Birk	172.
5. Gvidding Herred	174.
6. Norre-Rangstrup Herred	179.
II. Aabenraa Amtmandskab	182.
A. Aabenraa Amt	183.
Aabenraa eller Apenrade	183.
1. Sønder-Rangstrup Herred	185.
2. Nies Herred	188.
3. Lundtoft H. med Hoveddelen af 2. angl. abl. Distr.	193.
4. Varnæs Birk	200.
B. Sønderborg Amt	201.
Sønderborg By	201.
1. Nybøl Herred, Sønderred	203.
2. Als Sønderherred	207.
Augustenborg	208.

	Pag.
C. Nordborg Amt	213.
1. Nis Norrherred	213.
Nordborg	213.
2. Wro	215.
Wrosljøbing	216.
Marstal	216.
III. Lønder Amtmandskab	219.
A. Lønder Amt	219.
Lønder eller Løndern	219.
1. Geestherrederne	222.
a. Lønder og Søier Herred og Birk	222.
1. Lønder Herred	222.
2. Søier Herred	223.
b. Slur Herred	225.
c. Kjar Herred	230.
2. Marstherrederne	235.
a. Bøking Herred	236.
b. Wibing Herred	240.
3. Serne	242.
a. Sild	242.
b. Foer	244.
Byt	245.
B. Pjgumkloster Amt	247.
Pjgumkloster	247.
1. Pjgumkloster Birk	248.
2. Fogderierne (med Løherred og Rogelønder-Bal- lum Birk)	249.
IV. Flensborg Amt	252.
Flensborg	252.
1. Vies Herred	257.
2. Iggel Herred	261.
3. Husbj Herred	264.
4. Munkbrarup Herred	268.
Lyksborg	268.
5. Ny Herred (med Hoveddelene af 1. angl. adl. Distr.	270.
V. Husum Amtmandskab	278.
A. Husum Amt	278.
Husum	279.
1. Sønder Herred (med Rødemis Fogderi)	281.
2. Norre Herred	284.
3. Svabsted Fogderi	285.
Svabsted	286.

	Pag.
4. Simonsbjerg Udenbigsdistrikt	287.
5. Landskabet Bølvorm	288.
a. Den Bølvorm	288.
b. Halligerne	293.
B. Landskabet Nordstrand	295.
C. Bredsted Amt	296.
Bredsted	297.
D. Landskabet Eiberssted	303.
1. Østerdelen	304.
Tønning	304.
2. Vesterdelen	309.
Garding	309.
VI. Gottorp Amtmandskab	314.
A. Gottorp Amt	314.
Slesvig	315.
Gottorp Slot	323.
St. Johannis-Kloster	324.
Dannevirke	325.
1. Sles Herred	328.
Kappeln	332.
Arnis	333.
2—4. Strurtorp, Satrup og Morkjær Herreder	334.
5—7. Arens og Treya Herreder med Bollingsted Fogderi	340.
8. Kropp Herred	344.
B. Hütten Amt	345.
Ekernsørde	346.
Frederikstads	348.
1. Stapelholm Landskab	351.
2. Hohner Herred	354.
3. Hütten Herred	356.
De slesvigste Dele af Rendsborg Amt	359.
Rendsborg	359.
VII. Det samlede Adelsgods i Svansø og Dänischwohld	361.
A. Svansø (Schwansen)	363.
B. Dänischwohld eller den danske Skov	368.
Frederiksbort	376.
VIII. Femern Ø og Amt	376.
Burg	377.
1. Det combinede Nørre- og Øster-Sogn	378.
2. Midt-Sognet	379.
3. Vester Sognet	380.

I.

Almindelig Deel.

Kongegaen tæt ovenfor den jydsk Kirkeby Vandrup, bestemt ved den koldingske Decree af 1576 og Patentet af 29de Oct. 1727, betegnet ved Vale: 3) Kongegaens Midte fra Vandrup til Mundingen.

Gaafte noiaagtig er heller ikke denne Angivelse. I Seest Sogn, som 1566 lagdes fra Slesvig til Jylland, horer endnu Vondegaarden Skovdrupgaard til Slesvig, derimod horer Gaarden Østerbygaard — 1580 endnu i Fros-Herred —, nogle Gaarde i Vastrup (ligesom den forrige i Vandrup Sogn), Byen Holte og enkelte Gaarde i Øddis og Skodborg Sogne til Jylland, uagtet de ligge soudenfor Naen.

b. **Bestgrændsen** er ifølge Circulair af 6te Nov. 1810 og Resolution af 22de Febr. 1812 en Linie, som løber en Sv-mil udenfor de yderste Ders Bestgrændse ved Hoiwande.

I Nordvest ligge mange til Jylland henhørende Dele indenfor denne Grændse, de saakaldte **Enclaver**, — forhen alle (dog formodentlig Kjøbstaden Ribe undtagen) under Slesvig. De ere: 1) Ribe By og Birk, det sidste oprettet ved Forordning af 22de April 1735 fornemmelig af Domkapitlets Giendomme og forstorret 1807 ved Lustrup Birk, som forhen ogsaa in judicialibus horte til Grevstabet Skakkenborg. 2) Lov-Herred (forfaltet: Lovs-, rigtigere vel Lygum-Herred) med Sonderland-Næms og List paa Eild samt Godset Froisborg, ifølge Hvitfelt 1400 kjøbt af Familien Limbæk og underlagt Norrejylland. 3) Møgeltonder-Ballum Birk i Skakkenborg Grevskab, forhen Niber-Wisvends Mensalgods og som saadant Slesvig frafikt, da det fik egne Hertuger, 1536 inddraget under Kronen og 1661 forlenet til Hans Schack. (Til Møgeltonder Birk, som ogsaa — vel derfor — undertiden kaldes Herred, ere ogsaa List og Sonderland-Næms thingpligtige). 4) Westerland-Høvr og Amrum Birk, ligeledes kjøbt af Margaretha 1400. — For en stor Deel bestaae disse af Strogods, d. e. enkelte Gaarde i forresten sledvigste Byer, og ligeledes ligge enkelte sledvigste Gaarde indsprængte i Enclavernes sammenhængende Strækninger. Hele Antallet af jydsk Undersaatter indenfor Slesvigs Grændser var 1845: 17,026.

c. **Ostgrændsen** dannes paa samme Maade som Vestgrændsen. De til Slesvig hørende Der ere: Nars (med Korsø og Nars-Kals), Pinderum (med Katholmen, Bastholm og de to Smaaholme), Barsø, Kals, Als, Trø (med Deyro, Pilleo, Kragnisholme og Langholm, samt Halmø og Stores og Pille-Egholm), Drenverne i Flensborg Fjord, Mindholm, Flintholm, Lindholm, Badstave, Gestholm og Wevensberg i Elien, og Femern (med Flügge og Warder).

d. **Sydgrændsen** dannes af Eideren (siden Knud den Stores' Forlig med Keiser Conrad II 1026) og Levensaaen (siden 1225), hvilken sidste tilligemed en Deel af Eideren nu danner den 1784 fuldendte Kanal, hvis hele Brede ifølge Patent af 6te Mai 1797 og 5te Juni 1813 hører til Slesvig.

Dertil bemærkes: 1) Kjøbstaden og Fæstningen Rendsborg ligger dels søndenfor (Neustadt eller Neuwerk), dels i (Altstadt), dels nordensfor Eideren (Kronvarfet), men desuagtet regnes hidtil hele Byen almindeligviis til de holsteenske Kjøbstæder, i Post- og Told-sager derimod til de slesvigiske. 2) Landbyerne Borgstedt, Alts og Neu-Büdelbors, Fockbeck, Dorbeck og Mübbele underlægges (ved Delingen 1544) det holsteenske Amt Rendsborg, Egnedefogderiet Raunort, og forvaltes under samme, naagtet de ligge nordensfor Slesvigs politiske Grændse*). 3) Dagsaa Herregaarden Østerrade forvaltes under Holsteen, hverfra Kanalen afskar den, skjøndt den ligger søndenfor Eiderens gamle bugtede Løb, Volden Landwehr, som forhen naaede fra Levensaaen til Eideren ved Udtrædelsen af Flemhuder-Søen, udelagdes, da Kanalen anlagdes paa dens Plads.

(3) Slesvigs **Storrelse og Udstrækning** er ikke betydelig: Fastlandets største Længde fra Eiderens sydligste Bugt ved Wittenbergen til Løverødden ved Rosding-Fjord, er 19¼ danske Mile, den mindste derimod, fra Eiderens nordligste Bøining ved Reimersbude til Kongeaaens Munding, udgjør kun

*) Emlqn. Verfügnng, betreffend gewisse zum Herzogthum Schleswig gehörige, dem Amte Rendsburg einverleibte Derschaften, v. 12. Aug. 1778.

15 Mil. Den største Brede, fra Kysten vestfor Ording i Eiderstedt til Bülkhuus ved Kieler-Fjord, er $13\frac{3}{4}$ Mil, medens den mindste, fra Flensborgs Havn til Vestkysten ved Wardenlumfiel, kun er $5\frac{5}{8}$; Frastanden fra Slesvig til Husum ($4\frac{1}{4}$ Mil) er vel mindre, men Elben betragtes vel rettest som en Række af Indsøer. Geographisk ligger Slesvigs Fastland mellem $54^{\circ} 12'$ og $55^{\circ} 30'$ nordlig Brede, og imellem $2^{\circ} 22\frac{1}{2}'$ og $3^{\circ} 59'$ vestlig Længde fra Kjøbenhavns Meridian. De sydligste Huse ere Udflyttergaardene Wittenbergen, de vestligste tilhøre Byen Ording, det nordligste Huus er Eskofogedebeligen paa Løvedde og det østligste Bülk Fyr. Femerns Østspyt Staberhuus ligger derimod kun $1^{\circ} 16'$, Hornumø Vestside paa Sild derimod $4^{\circ} 17'$ W. for Kbhvn.

Fastlandets Gjennemsnitslængde er $17\frac{1}{2}$ og Gjennemsnitsbredden $8\frac{1}{3}$ Mil. I Overensstemmelse hermed *) angives Fladeindholdet, Derne iberegne, til $165\frac{1}{2}$ geographiske eller $164\frac{4}{100}$ danske [] Mil. Slesvig udgjør saaledes næsten $\frac{1}{6}$ af den danske Stat, hvis Indhold er $857\frac{1}{4}$ [] M. (Holsteen-Lauenborg og Bilandene uberegne). Østifterne (235 [] M.) overgaae Slesvig i Størrelse neppe $1\frac{1}{2}$ og Byland næsten $2\frac{3}{4}$ Gange. Med Hensyn til Folketallet er Forholdet for Slesvig noget gunstigere; Slesvigs Befolkning udgjør nemlig $\frac{10}{47}$ af den danske Stats.

*) Hverledes er det dog muligt, at Gjennemsnitsbredden sædvanligt angives til 10 Mil og derefter?! — Dens Produkt i Længden maa je dog fornøftigviis give Fladeindholdet.

I. Landet.

(Physiographi.)

(4) Slesvig har ifølge sin Beliggenhed i de physiske Forvedformer stor Lighed baade med Holsteen og Sylland; det danner kjendelig et Overgangsled mellem samme; Fastlandsnaturen, der endnu i Holsteen fremtræder paa mange Maader, viger her for Havets mægtigere Indvirkning, der imidlertid langtfra ikke bewirker nogen Ændring; Slesvig har en herlig Blanding af begge.

A.

Physiognomik.

(5) Slesvig gennemskjæres, ligesom hele den jydsk Halvø, hvis smalleste Deel det er, af en Hvideryg, der her løber meget nærmere Østkysten end i Sylland og Holsteen. Den Plateaudannelse, der, som en Deel af Østersøens store Søplateau, stærkt fremtræder i Holsteens østlige Deel (Wagrien), og som heller ikke utydeligt viser sig i Ahlheden, ja allerede paa Randbøl Hede, spores i Slesvig næsten aldeles ikke; Hvidestroget er her en virkelig Hvideryg. Istedetfor Holsteens Bølgeform med kjedelformede Fordybninger, som danne talrige Søer, findes her Høikjæder med Langsbale. Afkraaningen mod Vest er meget jævner end den mod Øst, og Vestkysten er en Slette næsten i Havets Niveau, ja endog derunder. Her-ved fremkomme

Fire Zoner

- nemlig: 1. Østranden,
2. Hvideryggen,
3. Vestskraaningen,
4. Vestfletten, hvortil endnu kommer:
5. Øerne.

1. Østranden.

(6) Østranden karakteriseres ved den stærkt fremtrædende

Stokværkt og vel endnu mere ved de saakaldte „levende Hegn“. Disse bestaae af en lav Jordvold, ved hvis Opkastning en lille Grøvt paa hver Side er opstaaet, beplantet med allehaande Buskvarter, s. Gr. Nøddebuße, Valnødtrær, Birke, Piel, Hyle, Bjorn, undertiden i Forening med hoiere Trær. Hegnet kappes som oftest hvert femte Aar, og bliver derved bestandigt tattere og næsten uigjennemtrængeligt; selv at see derigjennem er i Reglen en Umulighed. Saadanne Hegn omgive hvert enkelt Stykke Land, hvor Jordbunden egner sig dertil; paa enkelte ufrugtbare Pletter af Østranden saavel som paa en Deel af Hvideryggen træde asbugne, paa Tager indstufne og med Vidieflertning sammenfoiede Grene i Stedet, og disse kaldes „døde Hegn“.

(7) Naar man lader dette Kjendtegn have Indflydelse paa Bestemmelsen af Zonen's Vestgrænse, saa gaaer denne fra Bonjild over Tapsud, Hjerndrup, Hammelev, Højtrup, Gjenner, Abentraa, Ensted, Felsted, Dværs, Høkerup, Kruusaa, Klensborg, Adelby, Husbj, Grumtoft, Dværn, Sorup, Sattrup, Struxdorf, Langsøen, Slesvig, Luisenlund, Ekernsørde og Witten- Søen til Schiernau.

(8) Terrainet er i denne Zone overalt bolgefornigt, dog saaledes, at Hvideryggen's Udlobere her meget bestemtere kunne paarises end paa Vesttraaningen. Den er ikke alene den skjønneste, paa Afverling rigeste, men tillige den frugtbareste Deel af Landet, hvad Korn og Frugt angaaer; dens rige Frugthaver forsyne hele Slesvig (og deri tager Als betydelig Deel), Hvede dyrkes næsten udelukkende i den, og ogsaa Byg og Rug vore til Mandshoide, medens de boie sig for Kjærnen's Vægt, ogsaa Raps dyrkes, dog mere paa Vestfletten, Havre og Boghvede ligesaa, dog denne mere paa Hvideryggen, hin mere paa Vestfiden.

9. Betragter man Detaillet lidt nærmere, saa findes paa de afsolut lavt liggende Steder samt paa Hviderne en noget mere sandet og stenet Jordbund, medens de relativt lavt liggende Steder høre til de frugtbareste og fedeste i hele Landet og indeholde Hertugdømmets yndigste Steder.

10. Dybt indskjærende Bugter eller Fjorde dele Østranden i forskjellige Dele, nemlig:

a. Landet imellem Kolding- og Saberslev-Fjord.

- b. Haderslevnæs, Halvoen søndenfor samme,
- c. Knivsbjergs Egne og Loit Sogn,
- d. Sundved, Halvoen overfor Als, ved Nabenraa-Fjords Sydøst og Flensborg-Fjords Nordøst,
- e. Angel (Angeln), Landet imellem Flensborg Fjord og Elien,
- f. Svansen (Svandsø), Landet imellem Elien og Ekernfærde Fjord, og
- g. Däniskvold (Danste Skov), Landet imellem den og Kanalen.

(11.) Landet N. for Haderslev Fjord er en af Landets frugtbareste Dele; blot de nordligste Egne ere mere stenede. Skovvæxten har her naaet sin hoieste Uddannelse i Hertugdømmet, idet den vel indtager næsten $\frac{1}{3}$ af hele Arealet, især i dets vestligere Dele og Indre. Levende Hegn omkrænder næsten alle Marker, men ere som oftest ikke af nogen overordentlig Høide og Lykkelse. Høie og Dale verle i Almindelighed jævnt; steile Brinker, som f. Ex. Nastrupbankens Afald mod N., og dybere Klofter, som f. Ex. ved Taarning Mølle, ere sjældne. Een af de seldsøgte begrændser (ved Tørrning Mølle og Gaard) Afsnittet mod Syd med vild Romantik.

(12.) Haderslevnæs stemmer meget nær overens med Lilrandens almindelige Fremstilling, dog maa bemærkes, at den østligste Deel (Døby Sogn) er mindre frugtbar, saa at endog Lyngstetter for en Snees Aar siden fandtes imellem de sandede Banker, samt at brattere Afkælinger findes ved Sydgrændsen (Højtrup).

(13.) Overgangen til det karakteristiske Loit Sogn dannes ved det 308 Fod høie Knivsbjergs Forgreninger, der ende i Sønderballe Hoved. Steilt synker Høiden ned mod Gjenager Fjord, hvor den især ved dens inderste Vinkel, danner romantiske Smaadale og Klofter (Munde Mølle), bedækkede med smaa Skovpartier; jævne er Skraaningen mod Vest. — S. for Fjorden haver sig Loit Sogn, den eneste Deel af Hertugdømmet, hvor i nogen mærkelig Grad Blødsandannelser fremtræder. Overfladen er tildeels mindre frugtbar og i hoi Grad ujevn, dog uden at nogen Hovedretning for Sænkningen lader sig angive; ja paa nogle Steder, f. Ex. N. V. for Kirkebyen, fremtræder Sanden temmelig stærkt, og der forsvinde

Hegnene. Smaa Indsøer uden nogetombestemt Afløb, rivende Smaaåbække, som først bemærkes i umiddelbar Nærhed, smaa Skovpletter uden Forbindelse karakterisere denne Halvmaane, der begrænses af hvide Kyster.

(14) **Sundeved** med tilgrændsende Kyster er rig paa Afverling. Begge Terrainaffinitets Ender bære store Skove, Abentraaerskov og Kobbermølleeskoven, de 2 største i Hertugdømmet; Felsted Sogn er den mindst frugtbare Deel af samme; Varnæs Sogn udmærker sig ved, at der, ligesom paa Bornholm, næsten enhver Bønde boer i sit Land. Forresten har dette Sogn, saavel som alle de øvrige, meget frugtbare Marker, men især hører Egnen fra Nøbbøl til Ninkenæs til de rigeste og yndigste i Landet. Dette Strog har en stærk Afverling i Terrainets Høide, dog intet Kantet, Skarpt, men yndige Bølgenier, ingen viid Udbyg, men fortryllende Smaa-partier, ingen stærke Fosse, men rislende Bække, der danne Smaasøer i Lovets stille Hegn, — kort sagt: Gra-venstener=Egnen søger sin Lige i stille Ynde blandt Europas smukke Steder. En noget vildere Skjønhed har Kruus=Mølle-Naens Dal ved Abentraaersjordens søndre Bred, dybt indfaaret imellem stovklæbte Brinker, og det samme er Tilfældet med Kruus-Naens Dal ved Sydgraendsen. Det hele Affnit er meget bakket og gennemfaaret af de betydeligste levende Hegn.

(15) **Angel** er den største af Østrandens Dele og tillige den, der frembyder mindst Afverlinger, saa at Østrandens almindelige Charakteristik næst passer til den. Den østlige og sydligste Deel og Egnen sondenfor Estrubors er de frugtbareste Dele, men Fjordbredden fra Flensborg til Lyksborg den skjønneste; dog findes ogsaa ved Neukirchen og Lang-Søens Østende meget smukke Partier.

(16) **Svaansen** hører, som allerede de adelige Gødsler lade formode, til Landets frugtbareste, kornrigeste Dele; den er tillige den fladeste paa Østranden, og i de nordøstlige Dele næsten aldeles en Slette. Det smalle Strog, der mellem Ekernfårde og Elien forbinder denne Halvø med det øvrige Slesvig, er ligeledes aldeles jævnt og har forhen vist været Havbund, hvad der ogsaa antydes i Navnet (Svaansø).

(17) **Dänischwohld** er høiere og udmærker sig ogsaa ved Frugtbarhed. Det løber ud fra Hüttener=Wjerger i Form

af en Metangel. Den nordre Rand har meest Skov, og den østre er den meest afverlende og derfor ogsaa den smukkeste; ved Ahlenhorst f. Ex. findes herlige Bletter. Af de uhyre Skove, der gaae den Navnet (danske Skov, en Deel af den tidtomtalte Jernvid eller Isjarnhoe Skov, der naaede til Lütjenborg) er ikke særdeles meget tilbage.

2. Høideryggen.

(18) Foruden sin høiere Beliggenhed har dette Landets smalleste Strog kun lidet Giendommeligt. Paa mange Steder træder Østrandens Skovvæxt op paa samme, men man mærker let, at den er mindre frodig, hvad der har sin Grund i, at Leret paa de fleste Steder hviler paa et Underlag af Sand. Dette naaer paa mange Steder lige til Dverfladen, og der spirer sædvanligen den brune Lyng i den gule Jordbund, enkelte Steder voxer purlet Egetræ og igjen paa andre Steder seer man de nøgne Agre, hvor Bløvsuren bringer det gule Sand for Lyset, der desuden viser sig i enhver Skrænt. Ryggens østlige Kant har næsten altid forstnævnte, men Midten og den vestlige Deel sædvanlig sidstnævnte Charakter. Engbund savnes næsten aldeles og bøde Hegn eller Steenvalde erstatte fordetmeste de levende Hegn. I de enkelte Dele findes imidlertid ikke ubetydelige Afvigelser.

(19) Lader man Høiden og Grændsen af Veststraaningens Charakter bestemme Grændsen, saa vil denne omtrent kunne trækkes fra Vandrup over Drenvad, Jægerup, Skrydstrup, Jerødal, Strandelhjørn, Mjøl, Jordkjer, Vollerølev, Uk, Vjerndrup, Geilaa, Frøsløv, Sandevad, Dversø, Palm, Engbrück, Ahrenholz, Schuby, Dannewerk, Veltost og Bisten-Søen.

(20) Indtil Jægerup og Tørring har Høideryggen aldeles forstnævnte Charakter og denne er den skønneste Deel af samme. Levningerne af den gamle store Farris Skov, der naaede fra Lillebelt til Ribe, bekvæmte den, tilbageholde Fugtigheden og befrugte saaledes Jorden. Her dyrkes tildeels endnu Byg og Hvede, dog meest Rug, Havre og Boghvede.

(21) Derfra indtil Rodekro frembyder Høidestroget derimod et meget øde Etue, — aldeles anden Charakter. Sandede Banke, Lyng og Moser, samt paa de fladere Dele Kjær og

magre Ager danne en Jordbund, hvorpaa Boghvede ofte vøxer ret godt, men Rug og Havre sparsomt trives, medens Hvede og Byg næsten aldeles forsvinde.

(22) Derfra indtil **Bollerslev** og **Gusted** har Egnen igjen et ganske forskjelligt Udseende. Stroget er noget lavere og smalere og Sandet dækkes af et flere Tommer tykt Lag godt Leer, som forsyner et Par Teglværker, og hvori næsten alle Kornarter trives, dog dyrkes Hveden næsten aldeles ikke. Nabenraet **Soven** beklæder det østlige Rand og træder paa Sydgrændsen op paa selve Høiden. Levende Hegn ere ikke sjeldne og strække sig heelt op til **Bollerslev**.

(23) En **Trekant** dannes nu af Høideryggen, hvis Vinkler omtrent betegnes ved **Bollerslev**, **Felsted** og **Bau**. I hele den vestlige Deel er den mere sandet og mindre frugtbar; Østenden derimod danner Overgangen til **Østfyns** smukke Egne. Lidt indenfor Vinklen findes ved **Søgaard** **Sø** herlige Smaapletter, der kunne taale Sammentiligningen med **Østfyns** Tryllerier, medens lidt mod Nord **Bjergskovs** Lynggroede Sandbakker kneise i et sort Chaos. Ligesaa ligger ved **Synden** tæt ved det 200 Fod høit beliggende **Bau**, der omgives af sandede Banker, især mod Vest, **Smedeby** i en smuk **Dalkløst** ved **Kruus-Na**. Mod **Sydøst** strække brat afværende **Høider** sig lige til **Flensborg**.

(24) **Trekanten** imellem **Handeved**, **Øvern** og **Schusby** (**Esøsvig**), har fordetmeste samme Udseende, som **Høideryggen**'s nordligste Deel, uagtet den er betydeligt lavere. Dens østlige Dele ere de høieste og frugtbareste (imod **Reglen**), de vestlige ere de mest gennemfurede og underliden ret malariske, uagtet **Lyngens** Fremtræden. Her gennembyde nemlig **Trenens** og **Helligbækken**'s Rilder Strogets **Bestrand** og indstjære sig i deres hurtige Løb dybe **Seuge** med stærkere Fald. -- **Esøsvig** omkrandses af en broget **Brimmel** **Smaabanker**, der bære **Danmarks** gamle **Grandsveværs**, **Dannevirkes** og **Kurgraven**'s, **Ruiner**, og gjennem en lav frugtbar **Sæukning** ved **Luisenlund** gaae over til:

(25) **Høttener Bjerge**, det højdligste og mærkeligste **Afsnit** af **Høideryggen**, næsten isoleret med **N.**, **V.** og **S.**; derimod er det den **Hovedkude**, hvorfra **Dänischwohld** strækker sig mod **D.** Det bestaaer af meget høie og temmelig ufrugtbare **Banker**, i hvis **Chaos** den uhyndige **Vandrer** ikke

Iet finder sig tilrette, men Dalene imellem dem og Witten-Søens Bredder ere frugtbare. Især ved Ascheppel Bapir-molle danne Høiderne, snart græs- og kornklædte, blandede med smaa Skovpartier, et Sveitsferlandskab i Miniatur. Ved Witten-Sø findes levende Hegn.

3. Vestkraaningen.

(26) Dette Strog, der omfatter den største Deel af Landet, slutter sig i sine karakteristiske Former nærmest til Hvidestrøgets mindre gunstige Charakter. Sanden fremtræder ogsaa her temmelig stærkt, dog sjældent som Flyvesand; Skovvæxt findes kun paa den nordlige Deel og Midten af den søndre Halvdeel af nogen Betydning, hvormod Hede og Mose indtager omtrent $\frac{3}{5}$ af Arealen, og saaledes bliver det karakteristiske Kjendetegn. Ved Siden af disse fremtræde her næsten allevegne gode Enge, af hvis Størrelse og Godhed de enkelte Pletters Større eller mindre Godhed og Værd afhænger. Der faaes især Rug, Havre og Boghvede, paa det østlige Strog især ogsaa Byg, hvormod Hveden ikke lonner. Manglen paa Træbrænde erstattes ved Løv, der i Overflodighed kunne skjæres og stryges af Moserne, og Hegnene erstattes ved Diger (smaa Jordvolde) og Grøfter. Den jævne Skraaning med Vest er paa de fleste Steder næsten unærkelig.

(27) Vestkraaningen begrænses mod Vest meget tydeligt af Marsken og Grændsen lader sig derfor her angive ret skarpt. Den betegnes i Haderslev Amt noie ved de vestligste Byers Række, og gaaer derpaa langs Brede Åa til Medbolden, og derfra til Havet ved Ballum. Fra Høier af løber den ind i Landet over Møgeltonder og Tønder, Sæb, Elhøst, Wimmersbøl, Grelsbøl, Kalebøl, Uhusum, Holm, Boesbøl, Klirbøl, Pæk, Snatebøl, Stedesand, Bargum, Langenhorn, Bütjebøl, Bredsted, Balsbøl, Bohmstedt, Hørrstedt og i en Bue derfra til Havet ved Skobøl. Derfra gaaer den i lige Linie til Husum og over Mildstedt, Rantrum og Wisch langs Milderbækken til Svabsted; i en lang smal Strimmel strækker Marsken sig derpaa langs Treenen til Hollingsted, hvorpaa Grændsen gaaer fra Seth til Drage og Süderstapel ved Eideren. Sorgflodens Forgreninger mellem denne By, Børm, Meggerholm og Tielenhemme Færge løbe igennem Strog, der have Lighed med Marsken og omslutte Eggen

mellem Ervede og Tielén, der horer til Vestfkaaningen. Alle anførte Grændsebyer ligge paa denne.

(28) **Haderslev Amt** indeholder de bedste Dele, som af Hoideryggen, saa og af Vestfkaaningen. Ogsaa her findes ikke ubetydelige Levninger af Farrisfkoen, især i Omegnen af N. og N. D. for Gram (hvor da ogsaa de to eneste adelige Godser i denne Deel af Hertugdømmet ligge); østligere naaer den store Drenvad Hede til Hoideryggen. Ved Gram og Fels findes i Sandhed smukke Pletter. Den søndre og vestre Deel er mere øde, især fra Skrybstrup over Vestoft til Agerfkov en eensformig Lynglette, medens Skovpletter paa Bakkerne ved Brandrup frembringe mere Afveksling. Paa Vestgrændsen spores et Sandstrøg, der især fremtræder imellem Hygom og Spandet.

(29) **Trekanten** imellem Skærrebæk, Agerfkov og Tonder har aldeles Vestfkaaningens Hovedkarakter. Derpaa følger en anden Trekant, nemlig:

(30) **Bidaaens Vandgebet**, der begrændses af en Linie fra Bau til Lygum. Det udmærker sig ved større Vandmængde og mere Agerland i god Stand, end Fkaaningen i Almindelighed. Triangelens nordøstlige Spids er den frugtbarste, Veltvinkelen bestaaer næsten ubelukkende af sibe Enge; der umærkeligt gaae over i Marsken; Sydøstvinklen er en sammenhængende Hede- og Mosestrækning, der hviler paa et Lag af Myremalm (Jernahl)*), Midten indeholder en ikke ugunstig Blanding af Alt, undtagen Skov, der aldeles mangler dette Afsnit. Mærkelig er især Sydgrændsen, der bestaaer af Flyvesand. Denne fremtræder i bizarte Bakker i en Linie fra Grelsbøl mod Lygum, der fortsættes D. for denne By, men især N. og D. for Vestre, tydeligt lader sig paavise i Medelby Sogn og ender i mægtige barokke Banker ved Frøslø.

(31) Paa den **Trekant**, som dannes ved en Linie fra Dversø over Jørl og Wittbek til Wisch findes igjen Vestfkaaningens Karakteristik sin fulde Anvendelse. Enkelte smaa Skovpletter og isolerede Bakker (et større Strøg ved Enge)

*) Navnene „Wüste“ og „Wilde-Moor“, der undertiden tillægges dem, ere Fejls.; hvis Hjem netop denne Egn er, aldeles ubestjendte og vistnok begrundede i Misforstaaelse af Mejerens Kort.

findes, men forresten ogsaa kun den Mærkelighed, at Zonen her paa et lille Strog gaaer, ved Skobol, til Vesterhavet.

(32) **Treenens Vandgebeet**, som den nu følgende Treenkant passende kan benævnes, naaer til Linien fra Dannevirke-Egnen til Marsskandets inderste Biig ved Høllingsted, og har igjen flere Eiendommeligheder. Det er i Gjennemsnit høiere end Zonen i Almindelighed og Vækkens Senge indsfjære dybt i Terrainet. Især er det sydvestlige Affnit Svabsted-Egnen, rigt paa Afverling, og det forener mange Skjønheder, der ellers tilkomme Østranden alene. En nogenledes isoleret Høidestrafning tvinger oftenfor Svabsted Treenen til at gjøre en skarp Vøining og yder, især fra Glockenberg, en yndig Udsigt over smukke Skovpartier, frugtbare Dale og Flodens bugede Løb, — en overordentlig Sjældenhed paa denne Egn.

(33) **Sorgens Gebeet**, det sydligste Affnit, svarer til Navnet. Endelose Længsletter ved Kropp og Hohn, og Sandflugtskrænkinger langs Sorgfloden danne sammed større østlige Deel; i den vestlige gaaer et Høidestrog fra Blånge over Bergenhusen til Seth, og der ligger isoleret den høiere Egn S. for Ervede, medens det Øvrige bestaaer af moradfig Eng, hvoraaf den bedre Deel, hvortil ogsaa de udtørrede Moradser Börmer- og Megger-Koug høre, kaldes Eidermarsk. Den søndre Deel af Høhner Søgn er bedre og har en betydelig Skov (Hamdorfer Holz).

4. Bestfletten.

(34) Denne Zone, der ved de to Steder, hvor Bestkraningen naaer til Havet, adskilles i 3 Dele, Haderslev-Amts Bestkyst, Nordfrisland og Eidersted, adskiller sig aldeles væsentlig fra den anden. Jordbunden bestaaer af en meget fed Jordart, der opstilles, (tilslukkes) af Havet endnu bestandigt, idet samme ved Ebber lader det ved Floden mebragte Dynd (Slik) tilbage, — den saakaldte **Marst**. (I Modsetning dertil kaldes al den øvrige, men især Bestkraningens Jordbund **Geest**). Marsten er en aldeles jevn Engflette, der vel paa intet Sted hæver sig mere end 12—16 Fod over Havet, og paa mange Steder ligger lige saa meget derunder. Den er bedækket med en ofte uhyre Vegetation af Græsarter. Paa de høiere Dele dyrkes Kaps samt lidt Havre og

Byg, men Indvaanernes Hovednæringsvei er Dværgavl. Derfor er Marsten om Sommeren altid bedækket med Hjørde af Hornqvæg, Heste og Faar, der ogsaa fra andre Egne sendes derhen for at fædes.

(35) Betragte vi først den mellemste største Deel, og supplere derpaa de enkelte Afvigelser. — Markestjeldet i Marsten dannes af brede og dybe Grøvtet, over hvilke Beboeren svinger sig ved Hjælp af sin 4 Alen lange, paa Vandring fra ham uadskillelige Kluis (Springstige); større Landstrækninger omslutes af Sommerdiger, 4—6 Fod høie Jordvolde, der ogsaa indfatte de større Vandløb, der i mange Pletninger gjennekrubse og vandre Landet; disse kaldes Kanaler og kunne ved deres Sluser holde Vandet i en bestemt Høide og endog sætte hele Strækninger under Vand, der igjen afledes i Møller, som drive Archimebeskruer og Pompeværker. Kanalerne forbindes ved mindre Vandløb eller Sjelzlige, med lignende Sluser. Den ydre Begrændsning mod Havet dannes af de egentlige Diger (Sees eller Haffdeiche), paa hvis Vægligholdelse den største Omsorg henvides, og der undertiden ere saade Kampværker af indtil 22 Fods Høide over den sædvanlige Floed og 12—22 Fod brede i Rappen (den øvre Kam), hvis Øverflade har en jævn Skraaning af 48—60 Fods Længde, tidt forsynet med Vallisader og Fastiner, medens Indresiden straaner ned under en Vinkel af 45°. De danne saaledes et mægtigt Værn mod det oprørte Hav. Og dog gjenombryder dette undertiden Menneskenes Værk, naar Maane, Sol og Vind høve det til usædvanlig Høide, bortstylder den øvre, svagere Deel (Kamstyrning), eller hele Diget (Maifeldbrüch) eller overstylder og underminerer samme, saa det styrter (Grundbruch) og efterlader et Hul af undertiden 40 Fods Dybde (Behle, Kolk). Da brusier det valdige Element, der har brudt sine Lænker, ind over Landet, ødelægger med Lethed eller overstylder de indre Diger, ødelægger i saa Diebliske Frugten af Indbyggernes Vindskibelighed, opsluger deres Dværg og truer ofte deres Liv. Beligerne, sjældent forenede til Byer, ere byggede paa selve Digerne eller ogsaa paa opkastede flade Høie eller Warfer. Men ogsaa diihenop vakter sig den fraandene Bølge, og den ulykkelige Beboer klogter op paa Husets Tag, medens den sorte Kamp undergraver dets Grundvolde, og kaster sit høide Skum op til den ængstede Familie, eller han søger Frelse i sin Baad, om han har en. Dog nu tæmmer en usyn-

lig Magt de fraadende Volger, Bandet synker, som det forhen steg, og Solen nedstuer suilende paa Dødeliggjælsens Bærl, medens de Frelste knæle for den Evigheds og begynde deres Arbeide forfra. Dog ikke altid gaaer det saa godt, og Mennesker og Dyr finde deres Undergang i det vaade Hav, — et Tilfælde, der, mærkeligt nok, i den senere Tid er indtruffen engang i hvert Aarhundrede. Og dog elsker Marskboeren sit Hjem.

(36) Det her Anførte finder kun i meget ringe Grad sin Anvendelse paa den smalle Marskstrimmel i **Haderslev Amt**. Her findes intet saadant Dige- og Kanalsystem, som i de sødligere bredere Egne, navnlig mangle Havdigerne, der ingenlunde erstattes ved den lave Sandvold, der under Navn at Uten danner Stranden, men ved enhver hoi Floed overskylles af Vandet. Dog dette anses her netop som en Betingelse for Landets Godhed og gjør ingen Skade, da nu ingen mennefskelige Aaninger mere findes paa samme; ved Oversvømmelser i hoi Grad lide rigtignok Grændsebyerne. Udenfor Uten opfanges de af Vandet tilførte Jorddele (Slikken) af smaa Dæmninger, forstærkede ved Fletværk, — de saakaldte Aaninger.

(37) Ogsaa **Sidersted**, der forresten har de stærkeste Diger, har paa en Deel af Vestkysten ingen, da denne her har et temmeligt sikkert Værn i de saakaldte Düner, Sandklitter af ofte 20—30 Fods Høide. Havet opkastet her nemlig ved Floeden en betydelig Deel Flyvesand, der danner parallelle Banker med jævn Skraaning mod Havet og stærkere mod Landet. De beplantes med Sandvæxter, især den langrobbede Marchalum og Klittag, der ved hver ny Bedækning med Sand vore hoiere og helde den fast. Saa længe Klitten endnu ikke er godt bevokset, kan rigtignok enhver betydelig Storm bortføre Sandet, saa i saa Tider en mægtig Hoi forsvinder, om Aftenen synes at trods Evigheden og om Morgenen sporløst er borte; da danner den maafee andre Høie i det Indre af Landet, ofte af loierlige Former, eller gjengiver Havet, hvad der kom fra samme. I Almindelighed strider Dünen jævnt indad, medens den ydre Høid tidt undermineres og styrter tilbage. Dette er tidt Tilfældet paa Rom, Høør og Aunrom, der ogsaa mod Vest have Dünerækker, men sjeldnere her, da udenfor Klitterne den brede Sandbank Højbank strækker sig hen, i og ofte over Havets Niveau.

(38) Reiene i Marsten ere af tvende Slags, enten de egentlige Marstveie, der den største Deel af Aaret ere udfrem-

fommelige, eller Veiene paa Digerne, der, paa de større be-
lagte med Gruus, altid holde sig gode, men om Vinteren hypp-
digt ere spærrede med tillaaefede Led, da deres Brug ikke staaer
Enhver frit.

(39) Hvad endelig Stranden angaaer, da er denne van-
skelig at bestemme. Udenfor Digerne ligger nemlig store Stræk-
ninger, der jævnliges forhoies ved Klæget, tjene til Græsngange
for uhyre Hjørde af Faar, efterhaanden fastnes (modnes) og
derpaa inddiges. Disse Strækninger, som man kalder Vor-
land (Vorland), blive ved sædvanlig Flodhoide tørre, men over-
skyldes lidt ved Springflod, hvorved ikke ganske sjældent Faarene
drukne; ved Ebber derimod, hvor Vandspeilet staaer omtrent 9
Fod lavere, træder Volgen tilbage indtil vestenfor Derne, saa
Vandet kun bliver staaende paa de lavere Steder og i Kenderne,
som Naernes Udlob danne, og man tilføds kan gaae fra D til
D og over til Fastlandet. Da opstaaer paa de tørre Stræk-
ninger, som man kalder Vader (Watten) et livligt Nørre; Lu-
finder af Fiske og Krebs, som bleve liggende paa det Tørre,
stræbe at naae en Vanddyt, Skaldyr høre sig ned i Sandet eller
Dyndet, og Skarer af Smaaandreng have travlt med at fiske dem
op i deres Kurve, medens den kyndige Vandrer over Harbunden
besøger sin Ven, rigtignok før det meste vadende i Dyndet, men
paa Sanden gaende med tørre Fødder. Dog nu vender Flo-
den tilbage, og vee den, der ikke til rette Tid har naaet Landet.
Først i Bøgter som en hvidlende Slange og siden i fuld Brede
støder Volgen sig frem med utrolig Fart, omslutter, lig Der,
de høiere Steder og overskylder saa ogsaa dem, og Snekker gaae,
hvor for et par Timer siden Sneeglen trøb paa det Tørre.

(40) Disse Vader, den største Modsetning til Alperne, ere
paa deres Viis ligesaa interessante som disse. Begrebet „Vad“
begynder, hvor Sandbanken ophører, nemlig med den tempo-
rære Forliggen og ender med den bestandige Forhed
eller Landet. Deres største Høideforskjel bliver saaledes om-
trent 10 Fod, men Tommers Forskjel er her lige saa indflydel-
sebring, som Favnes i Alperne. Mest ode ere de „raa Vader“,
som staae paa den yderste Grændse og ere aldeles uden Plan-
tevegetation. Af denne optræder først *Salicornia herbacea* (Kruk-
fod), dernæst *Aster trifolium* (Silt) o. s. v.; disse kaldes til-
sammen Dveller og Vaderne Dvellervader. Endnu høiere
findes *Poa maritima* (Andel) og andre til H s allerede brugbare,

men endnu ofte overbommede, og endelig de finere Græsarter. Disse kaldes Høvæder, og paa dem findes ogsaa kostbare, ved et mægtigt Digehegn mod Havet beffnyttede Cisterner (Regnvandsbeholdere) for det græssende Dvæg.

Ogsaa Væderne have deres Produkter. Som saabanne kunne nævnes: Sand af ypperlig Dvalitetet, Muslinger, undertiden samlede i Banker og da benyttede til Kalkbrænding, Rav, nordfriskt kaldet glaes, hvorfor Mogle, f. Ex. J. G. Kohl, her søge de af Plinius nævnte Insulæ glessariæ, Drixtømmer og andet Træ, f. Ex. Geg ved Rom, Fyr endog i 9 Fods Dybde, Birk ved Heveren, Sliktorv, der graves ved Ebbetid, forhen ogsaa Salt, der nu dog yderst sjældent beredes, efter som Brændselen her er saa kostbar. Østere sees ogsaa paa dem Teglsteenbrug og andre Levninger af forhenværende Bygninger, som Stormfloberne have ødelagt. — Ogsaa Væderne reguleres ved Kunst, efter som de efterhaanden ved Forhøielse kunne danne nye Kouge, og staae under Opsyn, ja blive endog stundom Anledning til Processer inellem dem, der senere forvente Udbytte deraf.

(41) Bemærkes maa det endnu, at der indenfor Slettens Grændser findes 3 isolerede Geestaase, foruden, om man vil, den nævnte ved Ervede; den ene, Risum Moor, har om trent $\frac{3}{4}$ Miil i Tværmaal, en Mose i Midten og omgives i Ring af Kirkebyerne Niebøl, Deegbøl, Lindholm og Risum m. m.; paa den anden, Garding Geestaad, der strækker sig $\frac{1}{2}$ Miil fra D. til W., ligge Garding og Cathrinenbeerd, og den tredie, hvorpaa Tating, naaer derafra til Dünerne.

5. Derne.

(42) Derne ved Østkysten ere, fra N. til S., følgende:

1. **Naro**, adskilt fra Haderslevnæs ved det smalle Narosund, $\frac{1}{2}$ Miil lang, $\frac{1}{4}$ Miil bred. Den er aldeles flad, har megen Mose, men ubetydelig Skov. Mod W. udsløber Tangen Korsø, ved Østkysten ligger den lille Holm Narv Kalv og mod N. W. det græsrige Linderum, begge ubeboede.

2. **Barso**, $\frac{1}{3}$ M. lang, $\frac{1}{4}$ br., 2000 Alen fra Sønderballe Hoved. Bakket, mod D. en lodret, af Havet undergravet Leervæg, temmelig frugtbar, men uden Skov, slutter

den sig til Knivsbjergene, hvoraf den er et afrebet Stykke.

3. **Als**, Østkystens største Ø, fra Sundved adskilt ved det smalle, men dybe Alsund, 4 Mill lang, (fra Nafkehoved til Raiborg) og fra Sønderborg til Mummark 2 $\frac{1}{4}$ Mill bred, med et Fladeindhold af 5₅₇ □ Mill. Dens Hovedkarakter er aldeles den samme, som de ligeoverfor liggende smukke og rige Egne. Skovvæxten er stærkest langs en Deel af Østkysten, og Frugtavlens, der forsyner den største Deel af Heringdommet, er en ikke uvigtig Erhvervskilde.

4. **Femern**, (Fehmarn), er adskilt fra Holsteens Nordøstkyst ved Femersund 3₂₃ □ M. stor, fra Sundet til Marienleuchte 1 $\frac{2}{3}$ M. br. og fra Markelsdorf Huk til Staberhuk 2 $\frac{3}{4}$ M. lang. Den er aldeles flad og jævn, uden rindende Vand og saa godt som aldeles uden Skov. Jordbunden bestaaer af en fed og frugtbar, navnlig for Korn udmærket Leerart, og staaer næsten imellem Gøest og Marck i Midten, — aldeles forskjellig fra alle Østkystens Dele.

5. **Wro** ligger egentlig ikke ved Slesvigs eller Halvoens Østkyst, men danner Sydvestkysten af den fynske Øsamling's søndre Spids. Den er 3 Mill lang, men meget indsaaret og derfor kun 1 $\frac{1}{2}$ □ M. stor. Kraaanden fra Østkysten af Als er 2 Mill. Denne Ø er høi og bakkefuld; men frugtbar, uagtet Sandet viser sig i de høie Ryster. Skov findes aldeles ikke. Ogsaa de nærliggende ubeboede Smaalholme ved Wroesfjording og Marstal, samt Halmø, Deyrø og Store- og Lille-Øgholm høre til Slesvig.

(43) Man sees saaledes, at af disse Der de 3 første have Østrandens Typus, medens de sidste 2 forholde sig eiendommeligt. Derne ved Vestkysten vise ikke mere Overensstemmelse indbyrdes og med Vestjletten. De større ere:

6. **Rom** (Rome?), 1 Mill fra Kysten, 1 □ Mill stor. Dens største Vestdeel ($\frac{2}{3}$) dækkes af indtil 50 Fod høie Dæner og Lyng, Nord- og Sydøstens Kyst er Marck, det Værige Agerland. Kun den nordlige Halvdeel hører til Slesvig.

7. **Sild** (Sylt, Silt), 1 $\frac{1}{4}$ M. fra Kysten, 5 Mill lang, men formodentlig sin mærkbare Form kun 2 □ Mill stor. Den vestlige Rand bestaaer af Klitter, der ogsaa i en Hvide af indtil 100 Fod dække hele den nordlige Deel, og

af den søndre Deel er kun Dünerækken Hørnum tilbage, der endnu stadigt, uagtet alt Opfynd, afgraves af Havet; kun den østre bredere Deel, der halvt bestaaer af Marfck, halvt af Gæst, er godt beboet. — Nordenden List hører til Ribe Amt; ogsaa den sydligere, $\frac{1}{2}$ □ M. store D Amrom hører til Jylland. Over Fano, Nøm, Sild og Amrom strækker sig et Belte af Düner hen, der tydeligt kjendes i Sandbankernes yderste Grændse søndenfor og ender i Dünerne paa Gidderstedt; dette er det, der fælses de indensfor liggende Der fra Uudgang.

8. **Foor**, $1\frac{1}{4}$ □ M. stor, $\frac{3}{4}$ M. fra Kysten. Den større nordre Deel er Marfck, den søndre Ngerland og paa Sydvestenden minder Lyngen om Klitternes Nærhed. Vestdelen hører til Jylland.

9. **Velvorn** og

10. **Nordstrand**, hver 1 □ M. stor, bestaae aldeles af inddiget Marfck og ere begge meget frugtbare; den første er lidt høiere end den sidste. Begge ere, som Grundene omkring dem endnu vise, Dele af den forðum store D Nordstrand, der bortrevs i Stormfloden 1634. — Overhoved forandres Vestkystens Der, der forhen danne et af Kender gjenemstaaret Fastland af betydelig Udstrækning, meget i Tidernes Løb.

(44) De mindre, uinddige, og derfor oftere overskyllede Der, kaldes **Halliger**. De ligge, med Undtagelse af det lille, ufrugtbare og ubeboede Jordsand, alle imellem og omkring de 3 sidstnævnte Der og bestaae af ofte meget frugtbare Marfck. Beboede ere: Hooge (den høieste), Langenes, Nordmarfck (der næsten hænge sammen og forbindes ved en Bro), Oland, Grode, Habel, Appelland (hvilke 3 ligge nær sammen), Nordstrandisch=Moor, Hamburger=Hallig, Norderoog, Süderoog og Südfall; ubeboede: Pohnshallig og Beenshallig.

B.
Orographi.
(Landets Høide.)

(45) Det har været en grov Feiltagelse, naar man troede, at kunne forbigaae Fremstillingen af Høiderne og deres Forhold (Orographien) ved Beskrivelsen af en Provinns og endog et Land, ved blot at henvise til Vandløbene og deres Retning. I det Større skeer det ikke, og det med fuld Høie (s. Berghaus Allg. Länder- u. Völkertunde, Bd. 2, s. 112.—134), og det Mindre tør ikke emancipere sig fra det Større og de Love, der gjælde for det, men bør indordne sig under samme. Den følgende Fremstilling vil noksom vise, at Landets Dannelse ingenlunde kan stjønnes af Vandløbene, ikke at tale om, at det er en Principfeil, at udsøde Aarsagen af Virkningen. For ikke at vildele, bemærkes forud, at de om Høiderne brugte Udtryk for største Delen kun betegne Diminutiver af det, der i Bjergene betegnes ved samme Navne. Det samme er senere Tilfældet med Floderne. Nyheden og Vanskeligheden maa undskyldes mulige Feiltagelser.

(46) Høidestregnet, der gaar igjennem hele Halvoen, er at betragte som en Udlober fra Harz=Bjergene i nordlig Retning. Den begynder altsaa i Hannover, hvor Lüneburger-Heden dækker den, og ender i Skagens Forbjerg. Smidlerth betragtes den her, i Lighed med den øvrige Fremstilling, fra N. til S.

(47) Med ikke ubetydelig Høide, i Gjennemsnit vel 180 Fod, og en Brede af $1\frac{1}{2}$ Mil, træder Landryggen nordfra ind i Eledvig, høiest paa den østlige Del. Høiden er, næst Hütteners-Bjerge, den betydeligste Ramhøide i Hertugdømmet, og vedbliver næsten uforandret til D. Pygum; Bredden derimod aftager indtil Hammelev (1 Mil), tiltager igjen (indtil $1\frac{3}{4}$ Mil) ved Hovtrup og er ved D. Pygum atter kun = 1 Mil. — Ligesom Ramhøiden her er den største, saaledes findes ogsaa her den høieste Top, mærkeligt nok, uden for Høiderrygen. Noget D. for samme ligger nemlig en høiere Naß, Skamlingssbanken, hvis høieste Punkt, Høiskamling, hæver sig 363 Fod over Vandfladen i det nære Lille-Belt, og hvorfra

man over Høideryggen hen seer Ribe Domkirke og over Vandet hen den Vro samt overskuer Strækninger af Jylland, Fyen og Slesvig. Nasen ligger i Ryggens nordligste Udløber mod Ost (D.M.D.), der ender i Stenderup-Hage. En anden Arm løber, ligeledes fra Egnen ved Frørup, mod Vest, omslutter, høiest mod N., Søerne ved Jels og lader sig paavise indtil Føhl, hvor den taber sig. I samme er Røngtang 261 Fod høi. En lavere Arm følger Kongeaenens Bred, og fremtræder stærkest i sin Vestende ved Kalslund Kirke.

(48) Lidt sydligere lader en anden Udløber mod V. sig tydeligt paavise. Den begynder ved Hjerndrup, løber over Fjellstrup og afsløres brat i Gravenshoved. Jævnt afstraaende mod Siderne beholder den paa hele Længden omtrent Landryggens Høide. I Nærheden af dens Udgangspunkt findes i denne de to nærliggende høie Punkter, Høibjerg = 312 og Kobjerg = 306 Fod.

Sondenfor dette findes parallel med samme og Haderølev-Fjord, hvis nordre Bred derved bestemmes, et Høidestrog, der ved Maugstrup og Molstrup har 200 Fods Høide, aftager ganske jævnt indtil Mastrup, hvor Mastrupbanke, hvedebanner og brat affaldende mod S., harver sig 234 Fod, og dervaa stærkere, indtil det jævnt udløber i Jørgelshage. — Fra samme Egn udgaaer over Nustrup og henimod Gram et andet Strog, hvori Store Fjellumhøi ved Nustrup (242 Fod) er det høieste Punkt og yder en vild Udsigt.

(49) Endnu videre mod S., imellem Maugstrup og D.-Engum, bliver Landryggen mere bakket i Midten og indskaaet paa den østlige Side. Dybe Indsnit danne de Bakke, der S. for Hammelvej ile til Haderølev-Dam, og ligeledes de, der ved Høptrup forenede danne Skivsminde. De sidste komme fra Vitsted-Egnens lynggroede Toppe, hvor Botthøi stiger til 270 Fod og flere andre ikke give den stort efter. Efter en lavere Indsenkning følger saa den ganske lignende Egn ved Raubjerg, hvis høieste Punkter ere Steenbjerg (281 Fod) N. og Vorbjerg S. for Byen.

Østenfor denne Deel ligger Halvoen Haderølevnaas, temmelig jævnt med ubetydelige Bakker, af hvilke Landruphøi mere nævnes for dens paafaldende regelmæssige Regleform*),

*) Toppen idetmindste er en Gravhøi.

end for Høidens Skyld (104'). — Ogsaa med B. har denne Deel ingen egentlige Arme, dog spores svagt en langstrakt Høirække af ringe Brede fra Raubjerg over Tofslund indtil Henimod Ribe, der staaer i yderst ringe Forbindelse med det bakkede Strøg ved Bramdrup og de ikke ubetydelige Høider ved Ekfærbaek nær Vesterhavet. Her stuer den 166 Fod høie Gassehøi ud over Søen og i selve Høirækken findes Nordhøi (160 Fod). — Derimod ligger ved Gjennersfjord det 307 Fod høie Knivsbjerg ganske i samme Forhold til Høideryggen, som Stamlingsbanke, og Sønderhølle-Høved ligner Stenderup-Høge.

(50) Fra D. - Lygum til Vollerølev spænder Ryggens Kamhøide, saa den kun kan anslaaes til omtrent 150 Fod, og bliver for det meste jævn. Kun Østranden er høiere og indstaaet af Bakke ved Aabenraa. De høieste Punkter (Bjilshjerg, hvorfra Tønder Kirkeetaarn kan sees, Langbjerg &c.), men hvorfra ingen ere maalte, ligge lidt østligere end Vandstjället.

Ø. for dette Afsnit ligger Øst Sogn, som forhen bemærket, et bakked Plateau. Gjennemsnitshøiden kan antages til 160 Fod. I dens vestlige Deel findes Brunbjerg, et høit Aas, men hvis Linde dog formodentlig ikke hæver sig 342 Fod, som sædvanligt angives. Østligere angives Blaabjerg, ligeledes usikkert, til 276 Fod, men er formodentlig lavere end flere andre (Høibjerg, Triindbjerg, Thorsøhøi, Goldbjerg, Langbjerg &c.).

Vest for denne Deel findes derimod et temmelig skarpt markeret Høidestrog, eller meget mere en affaldende Rand af de nordfor liggende høiere Egne langs Arnaa fra Borbjerg forbi Høllerød og Vedsted. — Vestligere gaaer en mærkbar Høirække af Lynggroede, sandede Banker, stærkest straanende mod Ø., fra Lygum Kloster til Landsbyen Lygum i nordlig Retning; aldeles isoleret synes den at være en Krønning af Dünerne ved en ældgammel Strandbred. Deri er Bongshøi = 199 Fod.

(51) Søndenfor Vollerølev udbreder Høideryggen sig, som bemærket, i en Trekant, som man efter Kirkebyen i Midten kan benævne: Kliplever Triangelen. Den østlige Spids, ved Feldsted og Dværs, er meget afrundet, og dens Høide langs Østranden i Gjennemsnit omtrent 160 Fod. Nordvest- og Sydenden ere de høieste Dele; hiin, paa hvis høieste Punkt

der, hvor den vestlige Landevei fra Haderslev til Flensborg over-
 skærer Grændsen imellem Nabenraa og Lønder Amt, d. t. gamle
 Kvingsted Urnehov ved laae, løber ud imod Vest indtil Tods-
 bøl; denne, hvorpaa Bau ligger, er omtrent 180 Fod høi,
 et Punkt endog 200, medens mellem dem Egnen omkring
 Seilaa er meget lavere. Det eneste maalte Punkt er Stage-
 høi nær Flensborg Fjord = 221 Fod, men enkelte Punkter
 N.W. for Rinkenæs og ved Gusted ere vist af samme Høide,
 og Bjergskovs Banker D. ved Høstrup Sø samt Høiene
 mellem Søgaard og Østergaard ikke meget lavere.

Fra Feldsted af gaar et høiere Strog langs Halvoen
 Sundved, hvorfra affdes det 234 Fod høie Løstebjerg
 ligger ved Nabenraa-Fjord. Det ender i Dyppelbjerg nær
 Alsund i 239 Fods Høide og sender forinden en Sidaarm fra
 Nybel over Broaget til Borris. — Mod W. kan derimod
 svagt skjælnes et høiere Strog fra Bjernstrup søndenom Ting-
 lev og Bysderup, der danner Høiene S. for Lund og brat
 nedsynker mod Lavlandet i Zeising Banker.

(52) Fra Bau strækker sig, som forhen bemærket, et Strog
 af Sandbanker indtil Humpstrup, forhen stovgroet (Brams-
 lund i Lønder Amt, Krageskov (Kraakwelt) i Flensborg
 Amt). Høiest ere Bankerne N. for Meddelby og Valshol,
 hvor Lundtop eller Topbjerg har 174 Fods Høide; mindst
 fremtræder det i sin Nøgenhed ved Bramsted. Sybligere, ved
 Udlobene mod D. kun svagt forbundne dermed, findes Ravn-
 bjerg og Karlum eller Storhøi, fra hvilken sidste man
 tæller 42 Kirker.

Videre mod S, findes to parallelle sandede Strog fra
 N.W. til S.D., nemlig Geestlandets Affald mod Mar-
 sken fra Klirbøl til Læk, og Langbjerg, der i ikke ganske
 ringe Høide — indtil 153' (Verhøi) — naaer fra Suatebøl
 til Holtager og sender sine Forgreninger til Læk og Sø-
 hølsm Na. Ogsaa her, som i flere andre smaa Høidetræk i
 Bredsted Amt, s. Er. ved Søholmbo, Langenhorn og S. for
 Drellsdorf, findes nogen Lighed med gamle Düner, og det er
 bekendt, at Vandet i ældre Tider skar mange Seiløb ind i
 denne Egn, indtil Læk (Fresenhagen = Frisernes Havn). Af-
 lignende Bestaaffenhed er Stroget fra Langenhorn til Bred-
 lum, hvori Stolberg Mølle og Bavnhøi sees paa Koor
 og i Edersted, og fra Drellsdorf over Bohmstedt til Biøl og

og fra Hattstedt og Schobøl (Hofkensberg) til Øhrstedt. Skoleret: Rambahjerg, 107'.

(53) Høideryggen's Anglet Trekant har en omtrentlig Høide af 150 Fod, uden bratte Afhærlinger. Høiest er Nordøstvinklen, hvor N. for Øvern Kirke Skerøbjerg eller Schiersberg hæver sig 233 Fod; næst efter følger i Høiden Eggen ved Lindbjerg, $\frac{1}{2}$ M. N. for Lang-Søen og Nordhøik, W. for Hæretost (225'). Disse Høider, fra hvilke et Videtræk gaaer over Vorkfjær og Rügge til Bruns-holm og Arrild, ubløbende derfra mod N. og S. O., nedstraaene jævnt til alle Sider; derimod stjære Bakkene sig temmelig dybe Senge og danne snevre Dale. — Baner i broget Brimmel strække sig herfra mod N., hvor de straaene stærkt ned mod Flensborg-Fjord; mod S. er Eggen mere flad med ubetydelige, uregelmæssige Høie mellem Birknakke og Eliemundingen. — S. O. for samme bemærkes et næsten i Soletret Høidestrog langs Eliens nordre Bred fra Miskunde til Kappeln, der ved Füsing-Naens Udløb afstjæres fra Høiderne ved Slesvig. Disse omslutte Byen Slesvig paa tre Sider og begrænses mod S. ved Selker-Møer.

(54) Høidestroget falder derimod ned mod W. i kjendelige Terrasser, som sees i Treenens og Helligbækens forandrede Retning. Den første Terrasses Rand gaaer saaledes fra Øversø over Bopholt. Paa den anden Terrasses Blade flyde begge Vandløb med S. og gjennembryde derpaa dens Rand ved Torup og Engbrück. En svagere tredje Terrasse spores ved Eggebeck og Bollingstedt, og paa den fjerdes Aag flyder Treenen helt mod N. og optager Helligbæk i sit bredere Vandspeil, indtil den imellem Tropa og Høllingstedt igjen indsnibes ved at passere dens Rand. Vestligere hæver sig Sandesberg ved Østenfeld paa en jævner Forhøining indtil 181 Fod, menens sydligere Schwabstedter-Districtet er opfyldt med Banker af større Interesse, hvis høieste Punkter ere Gløckenberg og Kleinberg, begge med herlig Udflugt.

(55) Den dybe Indsænkning ved Selker-Møer løber sig rapt igjen og gaaer ved Wolfskrug over i Hättener-Vjerge, den betydeligste og mærkeligste Høidestruktion i Hertugdømmet, der naaer til Wisten-Sø og fortsættes lige indtil Grønsen. Rambahøiden kan paa Høidestroget regnes for næsten 200 Fod. Dette gaaer fra Høvedknuden imellem Mische-

fel og Breckenborn, hvor Koblschalenberg, = 346 Fod, Hertugdømmets næsthøieste Linde, ligger, i nordlig Retning henimod Slien ved Flekkeby, og det høieste Punkt i samme er Moelshierg ved Wolfskrug; mod N. begrændes det af Moelshærken. Hovedknuden er en broget Bankevrimmel imellem Nischefel, Gr. Breckenborn og Ablefeld. Denne staaer igjen i Forbindelse med 3 andre Knuder, hvoraf den første ligger S. V. for Witten=Se imellem Bünstorf og Duvenstedt, adskilt ved Witten=Euen og Sørgens Lyreløb; den anden, nærmere forbunden, ved Witten=Søens Nordvestbred og den tredie N. for samme. I denne sidste bærer Tammerodde-Vjerg sig endnu 208 Fod, og derfra gaar et meget kjendeligt Strøg til Eideren, adskilt fra Knuden ved Bünstorf ved Søens Afløb, medens et andet Høidestrøg gaar over Gattorf mod Bülkhus, og i en Sidearm til Fredrikstort. I første: Hochholz = 176 Fod'.

(56) Vesten for dette Landets største Høidestrøg ligge sammes laveste og fladeste Egne. Kropp og Høhn Egne bestaae nemlig for største Delen af en sandet Lyngflade, der taber sig i de marffliggende, lave, sumpvige Enger ved Eider Sørg og Treen. Men her fremtræde to mærkværdige Ting, 2 isolerede Nase. Den ene gaar i en Halvmaane fra Moorschlip, hvor Wünger-Dämning forbinder den med Geesten, forbi Bergenhusen, der ligger paa et fremspringende Næs af samme, sundenom Norderstapel, S. for hvilket Twebarg eller Twieberg er sammes mærkeligste Punkt, til Seth og Drage, og bærer paa Eydranden Dyen Söderstapel. Den anden omslutes af Sørgflodens Arme, bærer paa sin Ryg Dyen Ervede og naaer ved Tielon og Bagen til Eideren.

(57) De ligeledes isolerede Geest=Nase Risum=Moort, Garding og Tating ere allerede omtalte ved Vestfletten og ligesaa Dünerne i Almindelighed. Her skulle altsaa endnu kun nævnes de enkelte maalte Høider paa Dørne ved Vestkysten: Høstbjerg paa Rom = 50 Fod, Albuedals Sandbjerg paa List = 88 Fod, Braades eller Bredeshøi, det høieste Punkt paa Sild, = 96 F. (V. for samme Nøde=Klev, en brat Leevæg mod Havet), Munkeshøi ved Morsum paa Sild = 69 Fod (ved samme Morsum=Klev, af samme Bestaaffenhed som Nøde=Klev), en Sandbanke paa Hør-

num = 70 F., Galgebakken ved Bygd paa Föör = 41 F. og Erdenshog paa Amrom = 67 Fod.

Blandt Ostkystens Der, har Als en lang Høiderog $\frac{1}{2}$ Mil fra Ostkysten, fra Nordborg til Boelshuf, hvis høieste Punkter ere ved Hagenbjerg Kirke (149 Fod), Høibjerg eller Høgelberg ved Afsersballig (256 F.) og ved Lyssabbel. — Paa det høie Wro findes Søndeshøi ved Tranterup (227 F.), Galgebakken D. for Store-Niise (177 F.) og Borrehøi ved Søbygaard samt Skjoldnæs. Femern hævver sig lidt langs Ostkysten og ved Femersund.

(58) Gjennemgaaer man nu denne Fremstilling, saa vil man finde Stof til mangenhaande Betragtninger. Først vil det være ioinesfaldende, at et Sandbælte fra Flenborgegnen indtil S. for Lønder deler Slesvig i en nordlig og en sydlig Deel. Man vil bemærke, at den nordlige Deel er mere overeensstemmende i sine enkelte Strækninger, end den sydlige, der frembyder mere Afverling, man vil finde en Modfærtning i Skoven hist og Marsten her. Derpaa vil man søge og letteligen finde Lighed mellem enkelte Strækninger nordensfor og søndensfor Linien. Man vil i Østranden finde en lang smal Fjord med en større Mæsse ved den ene Side og en flad Halvø ved den anden baade mod N., i Haderslevfjord og Haderslevnæs, og mod S., i Elien og Schwansen. Man vil finde 2 Høidepunkter nær Høidestroget Østrand, men ved et lavere Strøg forbunden med samme og udløbende i et Fjorbjerg mod D., nordensfor Linien i Skamlingsbanken og Knivshjerget, og søndensfor samme et Analogon i Skerbjerg og Lanmerødde-Bjerg eller Høchholz. Paa Høiderhyggen vil man paa Grændsen for den første Høide finde en Indsænkning i den nordlige Deel W. for Abenraa og en tilsvarende, men større, i den sydlige Deel ved Slesvig. Ligefaa vil man mod N. finde Klippelever Trekanten høiest mod D., og mod S. Angler Trekanten ligefaa. Paa Vestfkræningen vil man finde Lygumkloster Trekanten gjentaget i Bredstedter Triangelen, begge med Eder af fordoms Havbredder i de vestlige Dele og en Høikjæde langs Sydøstranden; paa samme Maade svaver Treenens Vandgebeet, der forhen selvstændigt udløb ved Husum, i sin Form og ligefaa i sine Forgreninger i Nedløbet til Vidaaens Vandgebeet. Endeligen findes saavel N. som S. for denne Linie et Sted, hvor Gæsten naaer til Havet. — Dog, Enhver kan selv videre

udføre disse for Geologien ikke vigtige Betragtninger; her skal endnu kun henvises til, at Sandstroget, der indfatter Iyslands Vestkyst, fortsættes over de sledvigste Der og i Eidersfledt igjen træder op paa Fastlandet.

(59) Inden jeg forlader denne med Forskjærlighed behandlede Gjenstand, hvori jeg har saa godt som maattet skabe noget ganske Nytt, være det endnu forsøgt, graphisk-oversigtligt at fremstille Resultaterne af det Foregaaende, saa noget nær Alt, hvad der vides om Hertugdømmets orographiske Forhold. Man vil finde, at det er temmeligt Lidet, men jeg haaber, at man ikke vil finde det ganske ubetydeligt for et første Forsøg.

C.

Hydrographi.

(B a n d e t.)

(60) *Hydrographien*, d. e. Fremstillingen af Vandet og dets Fordeling, staaer i nøie Forbindelse med Orographien. De orographiske Forhold bestemme de hydrographiske, og saaledes, betragtes Vandet som passivt; men ogsaa modificeres hine af disse og Vandet betragtes da som aktivt. Den sidste Betragtning, der her forbindes med den første, kaldes ogsaa Hydrohistorien.

Allerede et flygtigt Blik lader Vandet fremtræde i 2 store Hovedformer, mere selvstændigt som Hav, og mere afhængigt som Vand paa Fastlandet.

I. H a v e t.

(61) Sledvig begrænses mod N. og V. af 2 Have, der begge ere at betragte som Dele af Atlanterhavet; det første, mere aabent mod V., er Nordsoen, det andet, mere indelukket, mod N., er Østersøen. Den Deel af Nordsoen, der beskjæler Hertugdømmets Vestkyst, kaldes Vesterhavet (i den sydlige Deel ogsaa Helgolander-Bugten); Østkysten beskjæles af Østersøens Dele: Kieler Bugt og Lille Belt, der ved Middelfart Sund forbindes med Kattegat.

A. Kieler Bugt.

(62) Kieler Bugt begrænses af Femern, Holsteens Nordkyst, Slesvigs Østkyst sydfra indtil Dypvel, Syd- kysten af Als, en Linie fra Woels Huk til Søby paa Wro, Wroes Vestkyst, dens Sydkyst, Langelands Kyst fra Ristinge til Fakkbjerg, en Linie derfra til Laalands Sydvestkyst, derfra til Rødbjg og en Linie derfra til Markelsdorf Huk paa Femern. Hovedforbindelsen med Østersøen er altsaa Laalands Beltet mellem Femern og Laaland, en mindre er Femersund, mellem Den og Holsteen. Til Store Beltet fører Langelands Beltet og ligesaa det smallere Wro Dyb mellem Langeland og Wro. Med Lille Belt staaer Kieler Bugten i aaben Forbindelse mellem Wro og Als, og tillige fører Als Sund mellem Den og Sundeved til samme. Den største Længde er fra N.Ø. til S.W. og udgjør imellem Femersund og Alsund $13\frac{1}{2}$ Mil; Bredden er fra Frederiksborg til Ristinge 7 Mil; Fladeindeholdet, Bugterne uberegneede, er circa 45 □ M.

(63) Dybden kan, affeet fra Kystegnene, i Gjennemsnit beregnes til 11 Favne; den største Dybde er 20 Favne. Betragtes den lidt nærmere, saa findes i Laalandsbæltet et 15 Favne dybt Farvand, nærmere Femern end Laaland. Hvor det udbreder sig S. for Langeland aftager Dybden indtil 12 Favne. Femersund derimod tiltager fra 4 Favne indtil 6, men har etsteds i Østenden kun 11 og i Vestenden 17 Fod. Ankerpladsen i samme har 25'. Indløbet til Langelandsbælt tiltager i Dybde indtil 14 Favne, og dette selv har i Ønden 20—21 Favne Vand. Fra Fakkbjerg strækker en Grund paa 4—6 Favne sig over 1 Mil mod S. og i det i Gjennemsnit 11 Favne dybe Vand vestenfor samme findes paa isoleerede Grunde kun $3\frac{1}{2}$ til 8. Det saakaldte Wro Dyb, der udgaaer herfra, er egentlig en Grund med 2—3 Favne Vand, der betegner et fordums Sammenhæng af Langeland, Laalnge, Wro og de mindre Der ved Fyen. — Ved Holsteens Nordkyst varierer Dybden imellem 7 og 10 Favne, tiltagende mod W., hvor den udgjør 12—14 Favne udenfor Schwanken. Men her ligger udenfor Kieler Fjord den store Stollergrund, med 5—7 Favnes Dybde over bruun Sand, medens en mindre Deel hæver sig indtil $3\frac{1}{2}$ Fv. under Havfladen og en lille Blet kun er 16 Fod under samme. — I de nordvestligere Dele tiltager Dybden

og ligger nærmere Vests Kyst, saa ved Indgangen til Lille Belt findes indtil 20 Favne Vand. Ligeledes tiltager Dybden mod W., saa mellem Als sund og Birknacke findes indtil 16 Fv. Dybde, men her har Vredgrunden, S. for Als, kun 3 Favne, ja paa sine Steeder kun 14 Fod Vand. Udenfor Indløbet til Flensborgfjord og Als' uder Dybden 16 Favne.

(64) Betragt vi nu Kysterne, tilligemed Grundene udenfor samme, og Rysterne og Fjordene i samme. Fra Femerns flade Kyster strække sig brede Grunde paa 2—4 Favne især mod W. og ligesaa langs Holsteens hele Nordkyst. Den strakte Bugt, hvori W. for Femern Sølaget 1644 holdtes, kaldes Colberg Heide, et paafaldende Navn, der med Høie antages at være forvansket af Reide (Rhed); dens indre Deel kaldes sædvanligt, efter den vedliggende Løbeplads, Höhewacht (Ankerplads). — Efter denne følger:

(65) **Kielerfjord**, benævnt efter sin Kileform (af Fjorden har igjen Byen sit Navn), henved 2 Mil lang, indadtil spids tillobende, indtil S. for Byen Kiel, ved hvilken den endnu er 30 Fod dyb, medens Munningen har 9 Favne Vand. Ved Hertugdømmets Sydgrænse har den sin største Brede = $\frac{3}{8}$ Mil. Ved Indløbet indskræbkes den derimod mellem Frederiksort og Labs til 750 Favnes Brede, medens en Grund ved Forstævnte gjør Farvandet endnu smallere. Frederiksort og Holtenu Lampeslyre oplyse den.

(66) Fra Frederiksorts Standsøhoie indtil det lavere liggende Wülshoved (med Fyr) er Kystens Høide meget varierende og den selv tilgængelig, men 1000—3000 Alen brede Grunde omkrandsede derpaa den høiere Kyst. Smallere ere Grundene ved **Eternførde Fjords** mod S. høie, med N. lavere Kyster indtil Langhoved. Fjorden selv er en 2 Mil lang og $\frac{1}{2}$ Mil bred Bugt, hvis Dybde fra Munningen indtil udenfor Ludwigsburg tiltager fra 12—18 og derfra til Byen aftager fra 18 til 6 og 7 Favne; Orlogstibe kunne nærne sig denne paa Bødsfjends Afstand. Under Eternførde Bro forbi: des Fjorden med det lavvandede Windeby Moor, der omtales blandt Indseerne.

(67) Fra Langhoved indtil Birknacke dækked den med Undtagelse af Boeknis og en Estrækning N. for Svand Sø indtil Eliminde lave, derpaa lidt høiere Kyst ved 1000—2000 Alen brede Grunde, der ere bredest paa Estrækningens nordlige

Deel. Fra dens Midte fjærer den indfø-agtige **Sk** (**Sch ei**) sig ind, $5\frac{1}{2}$ Mill lang, til **Byen Slesvig** (**Slesvig**, **Sleswic**), snart et par hundrede **Alen**, snart $\frac{1}{8}$, snart $\frac{1}{2}$ Mill bred, fra 6 Fod til 16 Favne dyb, benævnt sandsynligvis efter det gammelbanske slé = Siv. — **Kappeln**, **Arnis** og **Midfunde** (**Midfund?** **Mofund?**) dele den i 4 Dele, hvis første, 7—9 Fod dyb, affatter det fordetmeste inddæmmede **Deher Noer** og **Dyenis Noer**, hvis andet er 8—16 Favne dybt, og med 7 Fods Dybde ved **Arnis** forbindes med det tredje, 4 Favne til 6 Fod dybe, der danner **Kline Breite** og **Sundersby Noer**, og hvis fjerde, 4 Favne—6 Fod dybe bestaar af **Große Breite** og **Kleine Breite** eller **Winning Noer**, ender i **Gotterp So** og affatter **Selker Noer**, hvilke sidste begge affjæres ved **Dæmninger**.

(68) Fra **Birknæs**s flade **Kyst** udstyder sig **Sandrevet Kalkgrundene** med 3—9 Fod Vand 5000 **Alen** mer **N.**, saa det 17 Favne dybe **Farvand** mellem det og **Grundene** ved **Als**, der fører til den større **Bugt**, hvorfra **Flenstorg Fjord** og **Alsfund** udgaae, og som passende kunde kaldes **Sonderborg Fjord**, kun er $\frac{1}{2}$ Mill bredt. Fra dette gaar **Gelting Bugt**, hvis østlige **Ving** nu er inddæmnet, med **S.**, med 900 **Alen** brede **Grunde**, den dybe **Venning Bond** med 700 **Alen** brede, 6—12 Fod dybe **Grunde** med **N.** ind i **Sundeved**, og **Hørup Hav**, 6—15 Fv. dybt, først med **N. D.**, saa med **S. D.** ind i **Als**, affjærende den med **B.** høie, med **D.** ved **Dreiet** med det øvrige **Als** forbundne **Halvo Keynis**, med **Grunde** ved **Distysten**. **Baade Venning Bond** og **Hørup Hav** have temmelig høie **Kyster**.

(69) Mellem **Havernæs**, der med **Vest** begrænses **Gelting Bugt** (**Noer**) og **Borris** (**Eskelshoved**), **Sundeved**s høie **Sydpunkt**, indfjærer sig **Fleusborg Fjord** først 2 **M.** med **N. V.**, dernaa ligesaa langt med **S. V.**, i **Gjennemsnit** $\frac{1}{2}$ Mill bred. (**Emign.** den med det halvt saa store **Hørup Hav**.) Med **Undtagelse** af **Grundene** ved **Borris** og **Brundnæs** samt den smalle **Strimmel** fra **Havernæs** vestpaa, er det ydre, omtrent 12 Favne dybe **Farvand**, paa et par ikke farlige **Grunde** nær, brødt og roent. Fra **Vendepunktet Holnis** (**Holnæs**, **Holdnæs**) derimod (hvis vestlige **Indsnit** nu ogsaa er **Land**) gaar et **Steentey** 1800 **Alen** imod **N. D.**, med **Ankerplade** med **S.** og **N.**, og en **Sandgrund** paa $2\frac{1}{2}$ —3 Favne Vand 2000

Men mod N.W., saa Seillobet mellem denne og Grundene ved Sandager kun er 500 Alen bredt, men 10 Favne dybt. — Fra denne Egn fører det smalle, men 6 Favne dybe Eftensfund (Eftersfund, Egenfund) til det paa sine Steder 5 Favne dybe, $\frac{1}{2}$ □ Miil store, af jævnt afkraaende Kyster begrændsede Nybel Noer. — Flensborg-Fjordens anden Deel har i sit brede, rene Farvand en mellem 10 og 8 Favne veeskende Dybde og ender i en mod S. indstjarende Kile, der ved Byens Skibsbro endnu er 16 Fod, lidt udenfor 5 Favne dyb. Hele Fjordens Kyster ere høie.

(70) Længs den lave Sydkyst af Als løbe 1000 Alen brede Grunde, mod D. langt udløbende i det farlige Voels Rev. Ved den høie Sydvestkyst af Vro derimod er Farvandet dybt nær under Land, kun ved Sydens (Veisnids-Nakke) og Sydkysten (indtil Grikshale) ere de noget bredere. Ogsaa ved Østkystens nordlige Deel, der er temmelig høi, er Farvandet nogenledes reent, medens sydligere Grundene ved Halvoen Skovland hænge sammen med Laasinge og Langeland. Gravenstener Noer og Stokkeby Noer, begrændsede mod D. af de høie Landshjidsøer Dummelskøved og Durehøved, ere meget lavvandede og deres Kyster flade.

B. Lille Belt.

(71) Lille Belt begrændses mod S. af Kieler Bugts Nordgrændse, mod W. af den slesvigske Østkysts nordlige Halvdeel, mod D. af Byens Vestkyst og en Linie fra Hornsøes til Søby paa Vro og staaer mod N. ved Middelfart Sund, der naaer fra Stenderup-Hage og Fønsskøvs Odde til Fredericia og Striib, i Forbindelse med Kattegattet. Det deles naturligt i en søndre bredere Deel, der af Mønge henregnes til Østersøen, og en nordre, smallere Deel, det egentlige Lille Belt, der sondres ved en Linie fra Arø Sund til Alsønd.

(72) Den søndre Deels Hovedmasse udbreder sig i en Trekant paa c. 4 M. Sidelængde mellem Byen, Als og Søderølevnæs, hvis Gjennemsnitsdybde uden mærkelig Feil kan anfattes til 12 Favne, altsaa fra Modifikationerne i Kystens Nærhed; Fladeindholdet er 8 □ Miil. Denne Trekant

forbindes med Østersøen (Kieler Bugt) ved 2 Føb, et bredere ($1\frac{1}{2}$ M. br.) østenfor *) og et smallere vestenfor Als.

Ved Indløbet til førstnævnte Føb nordensfra ligger flere Grunde, af hvilke Hestesøen kun har 1 Føb Vand, i et Farvand af meget forskjellig Dybde (9—20 Favne). Mellem Fyenshav og Hornsøen har Farvandet den største Dybde = 20 Favne) og ved det søndre Udløb findes 18 Favne Vand.

Ligeledes tiltager Dybden i sydvestlig Retning indtil 18 Fv. ved Indløbet til Als-Sund, men i dette selv varierer det mellem 7 og 14 Favne. Grunde af større Brede eller isolerede findes ikke; farligst er Snogtækhage ved Sundets nordlige Indløb.

(73) Endeel Grunde mellem Haderslevnæs og Egnen ved Alsens betegnede Grændsen for Lille Belts nordre Deel. Mellem dem findes den største Dybde under Fyens Kyst (18 Favne) og i Arø Sund (11 Fv.), medens i Midten kun findes 5 Favne Vand. Omkring Brandsø bliver Farvandet renere og har østenfor samme 8—10 Favnes Dybde, og vestenfor 6 og 7. Ved Indløbet til Middelfart-Sund tiltager Dybden raft indtil 20 Favne. Denne Deel er omtrent 3 Mil lang og $1\frac{1}{2}$ Mil bred, Fladeindholdet altsaa, Bugterne uberegne, $4\frac{1}{2}$ Mil.

Middelfart-Sund løber først i nordvestlig Retning, ved Færø deelt i to Føb, af hvilke det bredere slesvigste, hvori Færø Kaly, beholder 20 Favne Vand, affatter derpaa Kolbing Fjord og dreier sig med 4—5 Favnes Dybde i 3 Boiinger mod N. O. Bredden er 2000 Fod indtil $\frac{1}{3}$ Mil.

(74) Betragt vi derpaa de slesvigste Kyster ved Lille Belt med deres Bugter og vedliggende Grunde. Østkysten af Als er høi og lidet indfaaret, paa den nordre Deel beskyttet af smalle Grunde, ligesom Nordkysten. Als Sund derimod har et ganske reent Farvand af 6—17 Favne Dybde og $\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{2}$ M. Brede mellem lavere Kyster i den nordre Deel, d.r med D affatter Stegvig, hvis indre Deel kaldes Fyvig, Sandvig og det lille Stevning Noer med beqvemt Udflidningssted. Det fortsættes ved den 4—5 Favne dybe Augustenborger Fjord, seilbar indtil Flakken og indenfor Katsholmen affattende det flade Ketting Noer. En Halve, hvis

*) Det funde kaldes Bre-Belt.

Nordbynt er Arnkilsøre, filler Fjorden fra Sundets søndre Deel, det egentlige Als Sund, $1\frac{1}{4}$ M. langt, c. 400 Alen bredt og 6—8 Favne dybt, med temmelig høie Bredder, smaltest ved Sønderborg Slot.

(75) Mellem Barmøse og Knudshoved gaar den herlige, indtil 24 Favne dybe, $\frac{1}{2}$ M. brede **Nabenraa Fjord** $1\frac{1}{2}$ Mil ind i Landet, omkrandsket af høie, med S. stejleklæde Kyster. Paa Nord siden findes det lille Skjær Rev (3) og til Nabenraa Skibsbro kunne Skibe formædlest en foran liggende Grund kun lægge an med $11\frac{1}{2}$ Fod Dybgaende.

(76) Stærkt straaende Kyster omgive Løit Søgn og indslutte den lille, men 8—10 Favne dybe Gjenner Bugt, i hvis inderste Vinkel den lille D Kalo og udenfor hvilken den større Varso ligger. Fra det høie Sønderballe-Hoved ved dens Udlob indtil Sønderhoved er Kysten velende forbi Sli b(y)sminde og Sandvig (mellem Willstruphoved og Revshalen), stiger herfra til Halk Hoved, synker ved Indløbet til Bankjel-Dam, stiger atter i Naad Hoved og ved Mars Sund og synker igjen indtil Steveltødde*) ved Haderslevfjordens Udlob. Indtil Sønderballehoved have Grundene 8—1400 Al. Brede, ligesaa ved Varso's Østside. Mars Sund er 5—900 Alen bredt og 7—11 Fv. dybt.

(77) Mellem Steveltødde og Orbyhage (Ølhage) indskjærer sig den smalle ($\frac{1}{3}$ — $\frac{1}{4}$ M. brede) **Haderslev Fjord**, et grundet, i de sidste Aar ved Dymudbring forbedret, 2 Mil langt og fra den nordre Side domineret, bugtet Løb, der gjenne Haderslev Sønderbro forbindes med den lavvandede Bøve Haderslev Dam.

(78) Paa Kystens Norddeel findes fordetmeste 100 Alen fra Havbredden 10—12 Fod og i 1000 Alens Grastrand 3 Favne Vand; kun ved Fjordmundingen findes en større Grund, der naaer ud over Linderum. Kysten hæver sig lidt fra den flade Orbyhage til Jørgel-(Jørgel? Jørl-)hage, synker ved Avne's Udlob, stiger steilt op i Knuds- og Gravens-Hoved, hvorfra store Stene jævnligen nedrulle, synker ved Indløbet til Heilsminde, Skusen kaldet, hoier sig uden-

*) Stev-Døde paa Esfort (?).

for Heils, synker ved Rosvig og opstiger atter, stobklæbt, i Stenderup-Sage.

(79) Med noget aftagende Søide begrænses Kysten fra Stenderup-Sage til Løverødde Middelfart Sund, og derfra af den $1\frac{1}{2}$ M. lange Kolding Fjord, hvis smale (1—3000 Alen brede) Farvand rasst aftager indtil 10 Fod Dybde og derunder.

C. Vesterhavet.

(80) „Vesterhav“ er et meget ubestemt Udtryk, der bruges i forskjellig Mening. Paa hele Halvoen betegnes sædvanligt Nordsøen i Almindelighed med dette Navn, i Mæsfætning til Østersøen. I snevrere Begrænsning bruges iet blot om den Deel af samme, der nærmest besylder Kysterne, i Mæsfætning til Nordsøen, som den aabne Deel kaldes. Endnu speciellere betegner Ordet kun den med Grunde og Ler opfyldte Deel vestenfor Slesvig, i Mæsfætning til Helgolander-Bugten, som Nordsøen kaldes udenfor Elbens og Weserens Munding; dog ere disse Grændser aldeles ikke stærkt betegnede. Her bruges det i den sidste Mening.

(81) Vesterhavet i Almindelighed med dets Der, Væder og Kyster er allerede omtalt ved Porphynomiksen; her skal altsaa kun Dybden, nemlig Seiløbene mellem Grundene betragtes. De ere for nærværende Tid fra N. til S. følgende:

Rnudeddybet, gennemstrømmet af Nips- og Kongeaaens Vand. Over en Barre paa 9 Fod Vand kommer man mellem Sandøerne Peter Meyers Sand og Flaakstjerten ind i samme, der har 27—42 Fods Dybde. Uden om Kiel-sand, der ogsaa altid ligger tør, dreier det imod N. Ø. til Kjelling Løe, og optager de nævnte Naer. Splygere fører „Draget“ eller gamle Ribes Dyb igjennem Roms Dyb (6') ind i samme (Ribe Baadehavn).

Tyveddyb, S. for Roms, paa 33—54 Fod Vand. Det smalle Indløb over Varren er kun 6 Fod dybt. En Arm, der afgaer søndenfor den store Sands Choresand, staaer mod N. Ø., uden om Mans, i Forbindelse med Rnudeddybet (1') en anden dreier mod S. (dekl.). — Ankerplads Ø. for Mans og under Roms Nordosthuf (12—15').

(82) **Listerdyb** er saavel i Fladeindhold som Dybde det

betydeligste. Det udbreder sig i en Dybde af indtil 72 Fod N. og S. for Listerland. En Arm paa 40' Vand gaaer forbi det tørrliggende Haffsand til Havnen paa Rømo, — en anden B. om Jordfand (60—30') til Indløbet til Hoyer (4—1'), — en tredje langs Sylts Østkyst, mod S. delende sig i 2 Udløbere (25—66'), hvoraf den ene fører til Reitum; denne afslutter ogsaa Irrigdybet under List (6'). Tre „Dyb“ føre over Barren ind i Listerdybet, nemlig Rog-Dybet med 23 Fod Vand fra N.W., Soltfand-Dybet, det vigtigste, paa 14 Fod, fra W., og Landdybet paa 9 Fod langs Vestkysten af Listerland. Brede Aaen deler sine Vaade imellem dette og det foregaaende Dyb; Listerdyb skylde imidlertid Vidaaens betydelige Vandmængde sin Anseelighed. Havne: Hoyer W.*) 2—8; Rømo (udenfor) S. 24—30'; ved List By S. 19—24½'; Ankerplads Irrigdyb 6—18' og ud for Munkmarsk i Banderdybet. Reitum Vaadehavn.

Fartrapdybet har sit Indløb 1½ Mil S. S. V. for Hørnum, gaaer mod N. Ø. og har indtil 72' Vand, Barren udenfor 15'. Det afskilles fra Vesterhavet ved en Række af Grund og danner under Hørnum en Kved paa 60' Vand. Den tørre Kniep Sand danner B. for Amrum Kniephavn S. 6—12', og ved Dens Nordøstspyt er en Vaadehavn.

(83) Süder- og

Norder-Aue, afskilte ved Langenæs og Nordmarsk og sammenløbende S. for Amrum. **Norder-Aue** er indtil 66 Fod dyb og danner Byk's og Amroms Havne samt fører ind til Dagehol Havn og Sydvesthorn. — Vestfra fører Landdybet, paa 12—19 Fod, ind i samme, men langt vigtigere er Rytterdybet, indskjærende fra S.W.. Paa dets Barre er kun 11 Fod Vand, men Dybden tiltager indad indtil 66. — En Rende paa 24' Vand forbinder det, som anført, med **Süder-Aue**, hvis største Dybde er 54 Fod. Gjennem denne kommer man til Dongsiel-Havn. Dens egentlige Udløb er Smalddybet, — nu, tværtimod Rabnet, betydeligt bredt —, der ved Sandøen Seesand, hvorpaa en Baake staar, skilles fra Rytterdybet, og ved Fusch-Grundene i Mundingen i Ny- (nordligst, 24') og Gamme- (19') Smal-

*) Foran Havnedybden betegner „S.“ Semmerhavn, „W.“ Rinterhavn.

dyb. Havne: Dagebøl 0—4'; Byt S. 1—9'; Amrom B. 6—13'; Bongfiel 2—10'; Süderdiek Vaadehavn.

(84) **Alte Hever** eller **Gamle Heverstrøm** gaær i Nordost-Retning langs Vælvorm til Nordstrandiskjmoor med 25—42 Fods Dybde; den smalle Barre har kun 12 Fod. Heriggennem kommer man til Smaahavnene Bordenlumfiel og Grafensfiel. Havne: Bordenlumfiel B. 0—5'; Grafensfiel desl.; Østersfiel B. 0—7', Ankerplads udenfor samme; Nordhafsen Vaadehavn paa Nordstrand. — En meget smal Reyle paa 6 Fod Vand stiller Gl. Hever fra den egentlige

Heverstrøm eller **Nye Hever**. Barren har 14 Fod Vand og Lobet selv indtil 48'. Langs Eiderstedts Nordkyst fører det indad til Husum Rhed, 12 Fod dyb, og videre til Husum Havn, B. 0—7'. Paa dennes Forbedring arbeides der stærkt, og dermed stiger Lobets Bigtighed. Den Rende, der fører ind fra Rheden, var allerede rettet ved en 11—12' dyb, eventuel 40, nedentil 20' bred Kanal; nu bringes saavel den som Havnen til 14 Fods Dybde ved et Spulebæstin med 2 Straalendinger, en Afslutningsfluse re. — Lobet fører ogsaa til Havnene: Letenbüll Spieker paa Eiderstedts Nordkyst, B. 0—7½', Englandsloch og Moordiek Vaadehavne paa Nordstrand og Simonberg-Loch, som dog vist sig ubrugbart til den der projecterede Havn.

(85) **Eiderstrømmen** er og bliver det vigtigste af alle disse Dyb, uagtet de mange Forandringer, samme er underkastet. Et Fyrskib og et Bugseerdampfskib tjene Farten. Fyrskibet har tillige Lodser ombord. Fra Tonning Havn, B. 1—10', gaæ Eiderens Vaade gennem Burrenstrøm i en Due til Vollerwiek (40'). S. V. herfor adstilles de ved en Reyle fra Sandloch, som danner Østersfiel, B. 0—9', og kun har 3 Fod Vand paa Barren. Ø. for Vollerwiek er Ratingsfiel Winterhavn, 0—6', og i Ditmarsken dannes Schülperfiel, B. 0—7'. Fra Østersfiel gaær Hoved-Vandmassen gennem Norder- og Süder-Ræk mod S., og derpaa dreier Alte Eider mod V. med indtil 36 Fod Dybde. Men en Barre med kun 5 Fod Vand hindrer Skibsfarten, der derfor gaær mod S. V. over Drogden, hvor der er 7—8 Fod Vand, til „Dove vüs Faden“, bentevnt efter sine fem Farne Vand. I samme ligger Fyrskibet, Fyret 34 Fod høit. — Ved Vollerwiek er en god Rhed.

(86) Sævetiden og Flodhøiden viser følgende Tabel

	Hvt.	Fl.		Hvt.	Fl.
Sænderhoe paa			Berdelumfiel . . .	14t. 42'	"
Kaas	14t. 22'	4'. 7.	Beldorm D. fiel . . .	13. 57	10'. 2.
Liff paa Silb . . .	14. 21	5. 5.	Sænderog	13. 10	9. 4.
Høer Kanal . . .	15. 19	5. 7.	Hufum Havn	14. 36	"
Eydrøfthørn . . .	14. 43	7. 6.	Erbing	12. 45	9. 1.
Dagebei	14. 19	8. 7.	Kendøberg	19. 42	3. 8.
Vyf paa Koor . . .	14. 21	8. 1.	Kredersfistad	11. 37	8. 8.
Amrom S.D. hv. . .	13. 19	8. 0.	Tønning	14. 1	9. 3.
Seefand	12. 50	8. 0.	Vællermief	13. 14	9. 6.
Vongfiel	14. 13	10. 1.	Fyrstibet	12. 38	9. 8.

(87) Ogsaa dette Afsnit ville vi slutte med nogle almindelige Betragtninger. — Først fremtræder Modsetningen mellem Vandet mod D. og B. Hiint er mere indeluffet, dette mere aabent, og som Folge deraf dette langt mere salt end hiint; Floden, der ved Vestkysten frembringer en Ferskfæl af c. 9 Fod i Vandhøiden, spores næsten aldeles ikke ved Østkysten, hvor derimod Vinden har ene Indflydelse paa Vandstanden. Mod B. er Kysten ganske flad og Vandet overordentlig grundet; mod D. ere hine høiere og dette dybere. — Sammenlignes derpaa Kieler Bugt og Lille Belt, saa findes ved begge et bredt Indløb tilhøire og et smalt tilvenstre; det samme gjentager sig mellem Kieler Bugt og Store Belt, og mellem Lille Belts nordre og søndre Deel. Ved Kysten findes Ekernforde Fjords Buedannelse særdeles nøiagtig gjentaget i Abenraa Fjord og ligeledes har Ellen sit Tilsvarende i Haderslev Fjord. Flensborg Fjord ligner Hørup Hav, skjønt Vøiningen hist gaar mod B. og her mod D., og det samme gjælder om Als Sund og Middelfart Sund, Augustenborg Fjord og Kolding Fjord. Ogsaa disse Sammenligninger kan enhver forfølge videre i det Enkelte.

2. Fastlandsvandet.

(88) Vandet paa Fastlandet fremtræder nærmest paa 2 Maader, i Ro og i Bevægelse, eller staaende og rindende. De rindende Bænde kaldes Vandløb, de staaende ere Søer og Sumppe, — hvortil vi ogsaa ville føie Kanalen.

A. Mindende Bænde.

(89) Vandløb af større Betydning eller Floker og Strømme har Slesvig ligesaa lidt som det øvrige Danmark, fjøndt 2 af samme, Treene og Sorgen, ofte benævnes saaledes; disse ere endog Løb til den større Eider, der alene muligviis fortjente Navnet. Ligesaa kaldes 2 Rønder i Vesterhavet Strømme (s. forr. Affn.). Alle øvrige kaldes Bække eller Aær, efter som de ere mindre eller større. De ere allesammen Kystfloder og som saabaa ikke fuldstændigt udviklede, da de idetmindste intet Dvreløb have; men da her Marsken Skraaning og Kysten ere analoge med Slette, Terraase og Bjergland, kaldes her de Vandløb udviklede, der gjenløbe alle 3 Zoner, og deres Løb i hver af dem Nedre-, Mellem- og Dvreløbet.

Heraf sees allerede, at Slesvig henhører til 2 Vandgebeeter, Østersøens og Nordøens, af hvilke det sidste er langt det største. Kun i dette kunne findes udviklede Vandgebeeter og af dem findes der, strengt taget, kun 4, Kongeaaens, Ribesaaens, Vidaaens og Eiderens; uagtet af det 5te, Bottschlöter-Søens, den ene Kilde ligger paa Høideryggen Rand; alle øvrige paa Vest siden have intet Dvreløb og paa Øst siden intet Nedreløb, ja hos nogle findes selv Mellemløbet. Marskfløden forarsager mange Bifurcationer og Delta's.

1. De udbannede Vandgebeeter.

(90) Det nordligste og mindste af dem er:

Kongeaaens Vandgebeet, paa Slesvigs Grændse. Det karakteriseres ved sin Fattigdom paa Løb. Hovedløbet, Kongeaaen, udspringer af 3 Kilder, hvoraf den ene, Hovedkilden, findes i Oddis Sogn, de to andre, hvoraf den ene kaldes Hjarup Na, i Hjarup og Skanderup Sogne i Jylland. De forene sig ved den jydte Kirkeby Vandrup, og derfra af banner denne Na Slesvigs Nordgrændse. Den optager N. fra den lille Weien Na med dens Løb, hvorved den afledes fra sin nordvestlige Retning og i Mellemløbet under Navn af Skodborg Na flyder mod V. Paa sit noget forsandede Nedreløb kaldes den atter Konge-Na. Hele Længden er 7 Mil. Charakteristisk er Strømdalens skarpe Beskræbning, især mod Syd, maastre en medvirkende Aarsag

til, at den blev Grandsfjæl, da oprindelig vel alle vare Naturgrandsfer.

(91) Derester følger mod S.:

Ribe= eller Nips=Laens Gebeet, hvis Kilder komme fra Hoibestroget imellem Oddis og Steensbjerg. Nips=Laen dannes af:

1. Flads Na. Denne udspringer N.N.D. for Oddis paa Fobeslet=Gaards Mark under Navn af Fobisbæk*), løber først sydvestlig med 2 Bugter ved Mundingen af to Smaabække, dreier derpaa ved Drenvad (undertiden kaldet Drbæk) mod S. og optager en lille Bæk (Brambæk) fra Kastvraa, hvorpaa den, indtrædende i sit Mellemløb, vender sig mod Vest under Navn af Nørre=Na (Nustrup og Jægerup), Snart optager den Jels=Na, Jels=Søernes Afløb, hvorpaa den antager Navnet Gram=Na, idet den gennemstrømmer Godset af samme Navn mod V., og siden paa en kort Strækning mod N.V. Flads=Na, indtil den nedenfor Narup=Gaard forener sig med:

2. Gjels Na. Denne udspringer N.D. for Haverslund paa Grandsen af Haverslev og Nabeuraa Amt under Navn af Rudebæk og flyder mod N.N.V. gennem de nøgne Egne ved det historisk berømte Immervad til Nedre=Jersdal, hvor den optager den fra Vorbjerg kommende Tysbæk og indtræder i Mellemløbet under Navn af Syder Na (Nustrup og Jægerup) eller Jarle= og Jarde=Na. Herfra er dens Hovedretning N.V., efterat den ved Gjelsstof har optaget den lille Knubbæk og nogle andre Smaabække. Sydfra hedder den Gjels=Na, indtil den ved Foreningen med Flads=Na danner:

Nips=Na, der strax optager Afløbet fra Skallebæk eller Munkgaard= og Warming=So og, indtrædende i Nedreløbet, fra Seem af danner et 1000 Alen bredt Vassin, der ved Ribe indknibes til 40 Alen. Her optager den:

3. Tveed=Na, der ved sit Udspring N. for Skodsborg og paa Rangtang først kaldes Farrisbæk og løber som Hjortvad= og Tveed=Na mod V. og S.V.,—

*) Den af Dandwerth omtalte mærkværdige Bifurcation med Kongegaen ved Oddis-Dam er nok en Feiltagelse; nu eksisterer den ikke.

og sniger saa med tiltagende Brede og lavt Vand i store Bugter til Vesterhavet, hvor den ved Mundingen er 300 Alen bred. Sele Længden er $7\frac{1}{2}$ Mil.

(92) Det tredie udbannede Vandgebeet er:

Bidaaens Gebeet, der omfatter Hvidestroget fra Vorbjerg til Van. Bidaaen dannes af Hovedkilderne Arn-Na og Birl-Na.

1. Arn-Na dannes N. V. for Vedsted ved Sive Kro af den fra Vorbjerg kommende Sourbæk og den N. V. for Rodekro udspringende Rød-Na, der begge have et kort Svreløb. Mellemløbet gennemstrømmer den i Sydvestretning indtil Emmerø hede, hvor den forener sig med:

2. Birl-Na, der udkommer fra et Kjar i N. Gulv paa Hvideryggen Grænde, løber mod N. V. gennem Kapsted og ved Søstrup dreier mod N. N. V.

Bidaaen*) træder strax ved sin Dannelse ind i Nedreløbet, digekrandst paa venstre Bred for at forhindre Overflømmelse, og gaaer S. om Tønder, hvor den, udbredende sig, omslutter en lille D, og senere ved en Kanal føres ind til den lille bitte Skibbro. Lidt østenfor Byen optager den N. fra den lille Abel-Bæk og S. V. for samme den betydeligere

3. Grøn-Na. Denne dannes ved Burkal Kirke af de 2 lige store Nar:

a. Slux-Na, benævnt efter Herredet af samme Navn, — der under Navn af Søderup-Bæk udspringer af 2 Kilder ved og søndenfor Marslev, ved deres Forening ved Nybbel indtræder i Mellemløbet, flyder mod N. V. og ved Rymølle tilhøire optager Lundebæk, hvorpaa den gaaer forbi Bildestrup, — og

b. Haisstrup-Na eller den egentlige Grøn-Na, hvis Kilder ere i Mosen V. for Urnehøved, hvorpaa den ved Uet, hvor Mellemløbet begynder, kaldes Uebæk, gaaer N. om Tinglev og ved Carlsvraa tilhøire optager Ugle eller Ulvemosebækken, egentlig Foreningen af de mange Vandløb, der gennemkrydse Kjæret N. for Tinglev.

Grøn-Naen gaaer mod V. og indsluttes af Diger paa

*) Navnet hieldes maaskee rigtigere fra „vid“, end fra „hvid“.

sit S. D. for Teising begyndende Nedreløb og falder i Vid-
 Na N. for Ubjerg. Sydligere flyder:

(93) 4. Syder=Na, der ved Gaardeby og Brauderup
 (Tinglev Sogn) dannes af 2 Aær, nemlig:

a. Bjendrup=Na, af hvis 2 Kilder, der forenes N. D.
 for Kliplev, den ene udspringer ved Laygaard og gaar
 gjennem Søgaard=So (Welsbæk?), den anden kommende fra
 Synden af Aabenraa= (Felsbæk=) Skov, gennemstrømmer
 Hoftrup=So og optager Juul=Soens Bænde. Bjendrup=
 Na flyder N. om Kliplev Kirkeby, forbi Landsbyen Bern-
 drup og optager Allobet af den tobelte Tinglev=So, der op-
 tager Almstrup=Bæk.

b. Geil=Na, hvis Hovedkilde er paa Bustrøse Mark,
 N.V. for Rinkenæs Kirke (Wulfsbæk?). Den danner for en
 Deel Hensborg Amts Nordgrændse (Bommerlund, Stoltebund).

Syder=Naen løber derpaa mod. V. forbi Eggebæk, Lyn-
 devad og Stade indtil Teptoft i den første Deel af sit
 Mellemløb, der begynder ved Bjendrup og Bommerlund.
 Den her begyndende anden Deel er rig paa Bifurcationer
 og Gaffeldelinger, der ved Mennejskehaand lidt forandres.
 For nærværende Tid angives de vel rigtigst som følger. — Ved
 Teptoft deler Naen sig i to lige stærke Arme, af hvilke den
 sydlige, nyere, beholder Navnet, medens den nordlige kal-
 des Gammel=Naen (Alte=Na). Den sidste deler sig igjen,
 ved Blomsgaard; Nordaaen, der forhen gik til Grøn=Na,
 sender fra Uggelholm een Arm til Grøn= og Vid=Naen
 ved Ubjerg, en anden S. om Seth, hvor den forener sig
 med Gammelaæns Sydarm og strax derpaa, D. og S. for
 Smalholmbro, med Syderaen, der har optaget den fra
 Medelby kommende Skjelbæk (Scheidebæk). De saaledes
 samlede Bænde flyde nu i deres Nedreløb mod V. gennem
 Thadensfiel ind i Gudskeoug men her deler Vandmas-
 sen sig atter, saa en Deel mod N. V. gennem Norder-
 slusen strax forener sig med Vid=Naen, en anden deri-
 mod gennemstrømmer Gudskeoug=Soen (Aventof=So) og for
 største Delen gennem Rudebøl. Sluser munder i Vid=Na,
 medens andre, meest kunstige, Løb gaae til Sydvesthorn
 o. s. v.

Vidaen selv gaar mod S. V. indtil den eentalte Nor-
 derfluse og afstjærrer paa sit videre vestlige Løb indtil Rude=

bøl Nventoft Sogn, som herved bliver til en D, fra Guds-koug Søen. Her optager den den største Deel af Svends Bænde gjennem 4 (5) Suser, af hvilke to ere seilbare, og danner en Baadehavn paa 8—9 Fods Dybde (den mindre ved Norder-flusen har 7 Fod). Dindtil gif endnu til Danckwerths Tid Vesterhavet i en fileformet Bugt, senere ved Inddæmning forvandlet til Koug (Nuttebøl Koug, inddæmnet 1715, og Frederik's Koug, indb. 1692), hvorigjennem, saavelsom gjen-nem det tilfligede betydelige Forland Vadren, Vidaaen gaaer mod N. V. i et ved Gravning udvidet og fordybet Løb, 25 Alen bred og 9 Fod dyb, til Søer, hvor dens Munding danner en Havn af samme Dybde ved Broen.

Endelig optager Vidaaen gjennem Guds-koug=Søen ogsaa den mindre:

5. Karlum-Na (Karlbæk), der løber N. om Karlum Kirkeby og S. for Bræderup bo., indtrædende i Nedløbet, afgiver en i den senere Tid gravet Kanal langs Marskgrændsen til Norderflusen (Vidaaen), medens den egentlige Na gaaer mod Vest til Guds-koug= (Bundisgaard) Sø. En anden Kanal fører fra samme (V. for Kirkebøl) til Læk-Na (S. for Lindholm) langs Bøking-Herreds Grændse, ifølge Danckwerth aldgammel og til hans Tid kaldet Danneværk eller Danmark's Grav.

(94) Det fjerde og største er:

Eiderens Vandgebeet, hvoraf dog neppe Halvparten hører til Slesvig. Langt opfydende mod N. omfatter det hele den sødlige Halvpart af Hvidestroget, fra Flensborg til Sydgrændsen.

Eideren udspringer i Holsteen, i Egnen mellem Blön og Neumünster, N. V. fra Bornhöved, gaaer først mod N. til Bothkamper=Sø, som den nær samme Sted forlader i Sydvestretning. Vorde's holmer=Søens Afløb dreier den ved Foreningen igjen mod N., hvilken Retning den følger i en Langsbal indtil den lille Schülen=Sø, N. V. fra Kiel. Her dreier den pludseligt mod V., flydende gjennem en taktigt vigtig Egn til Westen=Sø. Af denne udtræder den ved Norden-den, og gennemløber strax derpaa den mindre Flemhuder-Sø, hvis nordlige Deel berører Slesvigs Grændse, som herfra af Eideren dannede. Herfra indtil Steinrade er den forvandlet til Kanal, der imidlertid mellem Sehestedt og Rø-

nigsførde ikke følger dens gamle Løb (Alte Eider), som i en nordlig Krumning optager den fra Gettorf kommende Lind=Na. Efter faaledes at have passeret Sluserne ved Rönigsförde og Klufenstiek; udvider Eideren sig ved Steinarade betydeligt under Navn af Ober=Eider (egentlig en langstrakt Indfø). Et dobbelt Løb, dannet ved den D, hvorpaa Rendsborg Altstadt ligger) forbinder denne med Unter=Eider, hvis Brede strax aftager. Nu vedbliver Eideren i sit ved Indtrædelsen i Mellemløbet ved Steinarade begyndte sydvestlige Løb indtil Voekelhov, hvorfra af den gaaer nordlig forbi Færgestedet Lexfähr indtil Hohnerfærge. Nu løber den med mange Bugter forbi Færgestederne Zielen, Bargaen, Süderstapel og Bossbüttel (Goschenfährl) til Friedrichsstadt, hvor den, ved Indtrædelsen i Nedreløbet, er 300 Alen bred, og en stor Færge fører over den. Videre gaaer den vestlig til Reimersbude, syblig til Wollersum og endeligen sydvestlig til den 6—700 Alen brede Munding ved Tonning, hvorfra i flere Retninger Færger gaae over den. Den udvider sig der til en Bugt af 1 Mil Brede ved Indgangen og 2 Mil Længde.

Navnet Eider, i gammel Dansk: Eydær, islandsk: Egða, betegner Skjelstrømmen, latinisk Eidora og Eidria; dens Munding kaldte Islænderne Egisdor, Egirs, d. e. Havgubens Dør. Efter Dagens Gidning heb den endnu tibligeret Jerne.

Eideren optager i og fra Holsteen: Huerbækken, Kronshagener=Bæk, Wehr=Na, Zeven=Na, Lühn=Na, Högler= eller Haler=Na, Giesel=Na, Zielen=Na og den ditshmarfiske „Aue“, der her ikke videre skulle omtales. Slesvigfke Lillob ere derimod, foruden den nævnte Lind=Na, Witten=Soens Aflob ved Schiernau, undertiden kaldet Schierbeck, den lille Schier=Na, der kommer fra Hamholz, og de større Vandlob: Sorgen og Treen'en.

(95) Sorgen kommer fra Witten=So, der fra Hüttenen Bjerge modtager flere Smaabække, og indtræder strax ved Stenten=Mølle i sit Mellemlob. Snart optager den en fra Moserne ved Voeklund kommende Na, og løber derpaa mellem Sandbanker mod W., forbi Sorgbrück indtil Föhrden, hvor den optager et Lillob fra Fockebek, og siden gennem et Mosefros til Kolonien Rönigsberg, hvor den gennem Rær og fide Egne lobende begynder mangehaande For-

greninger. Indtil Begyndelsen af det 17de Aarhundrede vedblev den sit Løb gennem den nuværende Meggerkoug, dengang er Sø, der optog flere Tilløb fra Kropp-Eggen og en Arm af Treenen, gennem Börner-Sø (den nuværende Koug af samme Navn), ved hvis vestlige Ende den deelte sig, saa eet Løb gik mod Vest (nu kaldet „große Schlotte“), optog Vandet af den nu udtørrede Norderstapel-Sø, et andet mod Syd, nu kaldet „Alte Sorg“ og „Unten-Sorg“. Men ved den 1633 begyndte Udtørring af Börner- og Megger-Søen opførtes Søgræningen, den saakaldte „Lagebeich“, der fra W. for Alt-Bennebeck naaer til D. for Ervede, og ved denne blev Sorgen tvungen til, inden sit Udlob i Søen at dreie mod S.W. langs Dæmningen, nu kaldet „Neue Sorg“, hvorpaa Unten-Sorg fører Vandet mod S. til Eideren ved Hohnerfährl. Tilløbene fra Kropp førtes ligeledes langs Dæmningens Østside og naae Sorgen netop ved dens Boining (Königsberg Kol.). Börner- og Meggerkougens Bænde optager derimod Rehnshothe, Levingerne af den fordums Treenarm, og fører dem deels gennem Große Schlotte, deels gennem Alte Sorg. Den første naaer Eideren gennem Steinschleuse (Steenlusen), den sidste forener sig ved Sandlusen med Neue Sorg, hvorpaa de forenede Bænde kaldes Unten-Sorg (see forh.). I denne falder ogsaa Hohner-Søens Aflob. — Sorgens hele Løb udgjør kun omtrent 5 Mil, hvoraf 3, indtil Letenhufen, ere seilbare for Pramme.

(96) Treenen er Eiderens fornemste Tilløb, og dens Hovedretning er, i Modsatning til alle andre sledvigskæ Naer, fra N. til S. Den dannes i Træ-Søen (Holz-See) østfor Oversø i Angel af 2 Naer, Bonden-Na og Kjæls-Na. Navnet er maaskee beslægtet med det tydske „trennen“ d. e. adskille, som Dugen mener, men det løb forhen Trea, ligesom den høiliggende Kirkeby, nu Treya.

1. Bonden-Naens Hovedkilde er ved Pøstrup, N. D. for Sorup Kirkeby i Angel, hvortra den løber i en Boining S. om Kirken til Sorup- eller Eider-Sø og strax efter Udtørrelsen af denne optager et Tilløb fra Morkjær. I gammel Tid derimod førte en lille Kanal (der endnu vareder paa vore Kort, uagtet den allerede i det syttende Aarhundrede var udtørret) Hovedkildens og Sorup-Søens Bænde ved Skovby mod D. ti Svendsbækken for at drive en

Mølle B. for Sterup. Bonden=Maen gaaer dervaa langs Amtsgårdsen til St. Solt Kirkeby og derfra til Træ=So.

2. Kjelst=Ma gennemløber kort efter sit Udspring den lille Bunderader= eller Søgaard=So, gaaer mod W. indtil K Solt Kirke og derfra mod S. til Træ=Soen.

¹⁾ Treenen gaaer fra Træ=Soen mod W. til Dversø, hvor den optager den gennem Sankelmark=So løbende Sankel= eller Sanklam=Ma og indtræder i Mellemlobet pludseligt dreiede mod S., hvilken Retning den beholder paa hele Mellemlobet indtil Holzkathe S.T. for Schwabstedt. Dens Brede tiltager ved Torp (40 Fod), aftager ved Eggebæk Kirkeby, tiltager atter N. for Sollerup (50 Fod), og indsnæves atter ved Treya Kirkeby, hvor den dog er omtrent 30 Alen bred. Gjennem et Moselstrog gaaer den til sit sidste Brovæs ved Hollingsted, og derfra igjennem side Eng (Treya Mark) til Holzkathe, hvor Nedrelobet begynder. Forhen deelte den sig mellem Treya og Hollingsted i 2 Arme, hvoraf den venstre gik forbi Klove og gennem Börmer=So til Megger=So, 24 Fod bred, maaskee frembragt ved Kunst; men fra dens Midte, hvor den optog Keider=Ma, førtes den ved de nævnte Soers Udtørring med W. til Treenen S. for Hollingsted, og senere udtørredes ogsaa den nordlige Deel. Løbet kjendes endnu paa hele Længden. I nyere Tid forbindes Treenen ved en Grøvt med Börmerkougens Ringkanal. — Treenen optager paa Mellemlobet:

3. Ferrisbækken, det eneste Tilløb tilvoire. Den flyder fra Moserne W. for Dversø forbi Banderup Kirkeby og Børl Kirke til Treenen ved Sollerup.

4. Stenderup=Ma, der kommer fra Sattrup Eegn, og i flere Bugter flyder forbi Havetoft og Siversted Kirkebyer indtil Mundingen ved Sallbro, lidt S. for Sollerup. Et lille Tilløb til den er Helligbæk, hvorved Populz ligesom, og hvori Biskop Woyro skal have døbt de første Christne, hvoraf Navnet (forhen Jüdenbæk?) hidledes; men Navnet bruges meget hyppigt for hele Maen. Mellemlobet begynder ved Engbrück.

5. Den lille Jübæk langs med Hunby=Herreds Nordgrändie.

6. Arensbæk, der kommer fra Arenholt=So, strar

indtræder i Mellemlobet og mellem lave Bredder flyder imod S. til Treenen S. for Freya.

7. Reider=Åa, forhen Svangebæk kaldet (oprindelig Møl=ld. e. Grandsløb eller Dina [?]), der udspringer V. for Byen Jager og gennem Sumpe mod V. flyder til Treenen lidt N. for Hollingsted. Forhen langt vandrigere og fornedelt Summene upassabel, dannede den i de ældste Tider Danmarks Grandsøværn paa denne Deel, ligesom Treenen og Eideren mod V., Kurgraven, Slien og Østervolden mod V. Dens aftagende Vandmængde forarsagede Dannevirkes Orbygning.

Paa sit Nedreløb gaaer Treenen i vestlig Retning forbi Schwabstedt til Friedrichsstadt, hvor den ender i et Bassin og ved Kanaler føres gennem Byen til Eideren. — Indtil Friedrichsstadt blev anlagt (1621), gik den fra Bassinet mod S.V. gennem Friesenkoug til Eideren, og i ældre Tid gik desuden en anden stærk Arm af Treenen, eller maaskee rettere sagt af Eideren, under Navn af Nord-Eider, fra Bassinet gennem St. Peters-, Dam-, Pegelicheits- Obbens- og Adolfs-Koug til Høverstrømmen, der saaledes er dannet af et ulige store Vandløb, end den lille Høver ved Husum, medens fra samme en Sidearm gik gennem Obbens-Koug, V. om Wigworth og Oldenswerth, D. om Cathrineneherd og S. om Garding, hvorpaa den forenede sig med en mellem D. og V.-Høver indstrømmende Høverarm ved Dreierlands-Koug og fulgte denne mod N. Saaledes dveltes Eiderstedt i tre Dele: Utholm mod V., Eiderstedt mod S.V. og Gverskøp mod N. — (Ifølge Petrus Sax og Iven Peters var Treenen oprindelig den egentlige Eider, indtil den nu saa kaldte 1338 forskredes ved en Vandflod.)

2. De mindre Vandløb.

(97) De største af disse ere:

1. Bottschloter=Soens Aflob og Vandgebeet; (egentlig hedder Aflobet Bott=Schlothe (smilgn. Sorg) og dette Navn er overgaaet paa Søen. Dens Tillob ere de 2 Aar: Paf=Åa og Søholm=Åa.

a. Paf=Åaen, den nordligste og mindste, har sin Hovedkilde paa Lundtoppen ved Medelby, flyder, optagende et

var Smaabække, i Mellemlobet mod V. forbi Kirkebuen Læk og derpaa i Nedrelobet mod N. V., for en Deel mellem Diger.

b. Søholm=Laens Hovedkilde kommer under Navn af Meyn=Na fra Høidesstrøgets Rand S. for Frøsløv i Retningen mod N.W., dreier derpaa mod Vest og optager den fra Frøsløv Sandbanter kommende Valsbæk, hvorefter den kaldes Skovlund=Na. Denne gaaer i en Bue forbi Hørup og optager i et Kjørstrøg paa Grændsen af Bredsted-, Hønsborg- og Tønder=Amt de forenede Bænde af Haffsted=Na og Lind=Na, hvis øvre Deel efter den nærliggende Kirkeby kaldes Viebæk. Nu faaer Laen Navn af Søholm=Na og adskiller Bredsted- og Tønder=Amt indtil Stedefand, hvorefter den i flere Arme gaaer til Søen (Nedrelobet).

Bottschlæter=Søens Afløb, der ved de to store Neumerker=Sluser ledes ud i Havet, danner ved Bongsiel udenfor Ørholm en lille Havn. — Efter samme følge i Størrelse: Brede=Na, Arl=Na og Fåsing=Na.

2. Brede=Na er fra Brede Kirke af Navnet paa det Vandløb, der ved Lygumkloster (hvorfra det indtil Brede kaldes Løb- eller Løe=Bæk) dannes ved den fra Bankerne ved Drølev kommende Rilsbæks Forening med de i Agerstovegnen udspringende Bække, Fiskbækkens og Smede- eller Forbækkens samlede Bænde. Ved Forballum fører en Bæge over samme og den brede Munding danner en Baadehavn ved Skrædderholmen.

Arl=Na danner næsten fra Kilden i Bredsted Amt's Sydøsthjørne af sammes Sydgrænde, løbende mod W., og optager ved Indtrædelsen i Nedrelobet nordfra Bohmstedter=Laen, som kommer fra Mose- og Kjørstrøget paa Bredsted Amt's, Wiis- og Uggel=Herreds Grænde, og flyder i Bugter forbi Drelsdorf Kirkeby, forhen kaldet Østre=Na. Mundingen er nu aldeles forsandet.

4. Fåsing=Na eller Voiter=Na er Østjyllands største Vandløb. Fra sin Dannelselse N. for Voit Kirkeby flyder den mod S.S.V. forbi Faarsted Kirkeby til Fåsing eller Winning Diger, en lille Bugt af Skien. Den dannes af:

a. Drøbækken, der fra sin Kilde ved Ravnfjær Kirkeby, i Ødjet Møst, flyder med V.S.V. søndenom N. Brarup og Voel Kirkeby. — og

b. Bedelbækk. n, den paa Hvidestrøgets Østgrændse beliggende Lang=Soes Aflob i Retningen imod N. D. med stærkt Fald. Den optager Katbæk.*)

(98) Af mindre Aaer kunne endnu nævnes:

a. med Udlob paa Vestkysten, fra N. til S.:

1. Reibby=Bæk, udspringende ved Spandet og indtrædende i Marffen ved Reibby.

2. Ulve=Bæk, hvis Kilder ere i Eggen af Spandet og Hoirup. Den gaaer forbi Kirkebyen Brønd, hvorefter den stundom benævnes, og indtræder i Marffen ved Søndernæs. Forhen synes den at have været vandrigere end nu.

3. Seiersbækken, der kommer fra den store Seiersmose ved Trønborg og gennem sine Enge flyder mod S. til Hoyer. En Deel af dens Bænde føres, tildeels i Forening med den fra Abel kommende Bund=Aa, i mange Grøfter gennem Rudebol=Koug til Vidaa, medens forhen begge udgjorde sig umiddelbart i Havet.

4. Husumer=Au (Aa) dannes af 3 fra Drstedt, Østensefeld og Svesing kommende Bække, der forene sig i Husum Møllebæm (Mühlen=Teich) og gaaer i et meget kort Løb S. om Husum. Den kaldes undertiden Heveren — en Feiltagelse, foranlediget ved, at den store Rende, Heverstrømmen, nu synes at være dens Fortsættelse, medens det i Virkeligheden er den forrige Nord=Ciderø.

5. Milde=Aa er Aflobet af de Bænde, der samle sig i Østensefeld Søgnis sydlige Deel. Disse forenede sig forhen ved Rantrum og løb deels mod Husum, deels til Nord=Cideren. Men „Lagebeich“'s Anlæggelse afholdt dem fra Marffen, Løbet udvortes og Aaen eksisterer nu kun efter stærke Regnskyl.

6. Flere smaa, forbedrings ved Gravning levede Vandløb, Siele eller Flethe kaldet, der føre Vandet fra de eiderstedtske Kouge til Havet, ved Tetenhüll Spieker n., eller til Cideren, som ved Rødenspieker.

(99) b. med Udlob paa Vestkysten fra N. til S.

7. Reibæk, der falder i Røding=Øjorden.

*) Det synes, at Bedelbækken til Dankwerthø Tid fra Ravnsholt er gaaet lige med Løb til Ruffingaa S. for Vest.

8. Starbæk, der i en nordlig Halvkreds flyder fra Skamlingåsbanken forbi S. Hjert til Lillebelt (Nodvig).

9. Taps-Na, der fra Udspringet ved Taps Kirke i en Langdøl flyder mod Syd, ved Christiansfelt modtager Lillob fra Kobjerg og Bjerning Skov, vendsidet løber af mod D., og forbi Aller Kirkeby flyder til Heilamunde.

10. Syldebæk, der fra Bjerning Skov løber mod D., mellem Fjeldstrup og Mastrup Høibestrøg. Dens Udlob kalder Avne.

11. Tørring Møllea, dannet af 3 i Mølledammen faldende Bække, og med stærkt Fald ilende til den indre Vinkel af Haderbøvdam.

12. 3 Bække, der falde i Bankel-Dam, Eliev og Gjenner-Fjord, de 2 sidste med stærkt Fald.

13. Barsbæk, Elsbæk og Nabæk, der fra Løit Sogn flyder mod N.D., S.D. og S. i smaa Kloster og med stærkt Fald.

14. Smaa bækkene ved Mabenraa, der gennemrisle herlige Skov og Bakkepartier. Nulerbæk begrænser Stadens Gebeet mod D. og N., Langbækken mod V., Hagelsbækken, den største, kommer fra Nies Kirkeby og optager tilhøire Holbækken, og Skjælbækken bestemte forhen Amtets Sydgrænse.

15. Helligbæk, den rislende Felsbæk og Dyrbækken, der begrænser Varnæs Birk mod V., falde i Mabenraa Fjord; Blaabækken, paa Birkets Østgrænse, falder i Als-Sund, ligesom Snogbækken, der fra Voiskov til Reventlov-Sandbjerg gennemstrømmer Sundeved.

16. Paa Als findes Lundsbækken, kommende fra Havenbjerg, Kornbækken fra Nottmark, Svendsbækken fra Tandflet og Humbækken fra Lyssattel, der flyde huldrende mod D.; mod V. Tgebækken, der falder i Bundsoen, Hindbækken, som løber til Ketting Moor, Ertbækken til Augustenborg-Fjord gennem Miang-Dam, Maibækken og Vibækken, der ved Maibølgaard og Viby flyde i Horup-Hav.

17. Krambækken, der fra Broager flyder mod S.D. forbi Krammark, og Guybækken, der ved Udsbøl begrænser Sundeved mod V.

18. Kruus-Naen, flydende fra Smedeby Dam, der optager en ved Nyhuus 2 Smaasøer gennemløbende og en

anden fra Ridsfelund kommende Bæk, imod S. D. gennem Kobbermøllestoven mellem vittoreste Banker til Glensborg=Fjord. Formedelt st stærke Fald er den stærk nok til at drive Kobbermøllens Hamre og Vælge.

19. Storbækken, der, udspringende ved L. Solt Kirke, gennemflyder en Deel af Glensborg, og Lerbækken, som berører Jørgensbyes Nordende.

20. Ruenbækken, der udspringer ved Husby, gaar fra Munkbrarup mod N. og gennem Søerne ved Lyksborg til Glensborg=Fjord.

21. Lerbækken (Ree- eller Unbækken), flydende fra Svensby mod N. forbi Grumtoft Kirkeby til Glensborg=Fjord. Tilvenstre optager den Grimbækken.

22. Svensbækken eller Pipping=Åa, Angels største Vandløb; den flyder fra Sørupstov mod N. D. forbi Sterrup Kirkeby til Velling Bugt. Om dens forhenværende Forbindelse med Sørup=Sø ved Skovby see „Treenen“.

23. Møllebækken, der udspringer paa Roest Mark, ganste nær ved Orbækken's Kilde, men flyder i modsat Retning til Slien N. for Cappeln, hvor den forener sig med Sandbækken.

24. Svansens Åaer, der ere temmelig vandrige. Den største, Kosel=Åa, dannet af Kosebækken (fra Maasleben) og Holtbækken, flyder mod V. forbi Kosel til Slien; Svans- eller Schwans- (Svends-, Svands?) bækken gaar forbi Svans Kirke til Slien overfor Arnis; Bockenau eller Waabsen=Åu flyder mod D.

25. Roelbæck (=bæk), der fra og mellem Hütteners Bjerger flyder mod N. til Slicbugten Große Breite, ligesom Dsterbæck tat ovenfor gennem et lavt Strøg.

26. Kransbæck, som ved Nishau, og Zellebæck, som D. for Krusendorf falder i Ekernsdrøbe=Fjord; den største udspringer paa Hochholz og den sidste ganste nær ved Kielerfjordens Indløb ved Bülf. — Endeligen:

27. Die Åu eller Uhlenbæck, som forbi Eckhof og Dänischenhagen Kirkeby flyder mod N.D. gennem Gulens Sø til Kielerfjordens Indløb. — Westphylens=Der samt Wro og Femern have ingen benævnte Vandløb.

B. Staaende Baae.

(100) De staaende Baae siges ferhen at være Søer og Sumpe (Kjær, Moser). Overgangen fra det ene til det andet, og derved fra Baa til Land, er langt jævnet, end den paa første Blik synes at være. Mange Strækninger, der ved større Baaemængde ere Søer, ere ved større Torke Kjær; mangt et Kjær forvandles ved denne til Eng. Den samme Overgang finder Sted mellem Sø, Sumpe, Mose og Hebe, og de forstnævnte gaae paa mange Steder succesfuld over til de sidstnævnte. Den i det Følgende givne Inddeling har derfor ingen skarpe Grændser.

1. Indsøer.

(101) Slesvig har et temmelig betydeligt Antal afspredt liggende Smaasøer, baade med Til- og Aflob og blot med Aflob, Søer med Tillob og uden Aflob derimod ikke; heller ikke findes hverken Søgrupper, som i det østlige Holsten, eller Søstrækker, som i Jylland (Guden Å); i det Høieste kun svage Søer af det sidste ved Nordborg og Ribe. Langs Vestkysten findes flere Baaebeholdninger, som staae midt inde mellem Søer og Fjorde og fordetmeste ere gaaede over fra det første til deres nuværende Tilstand.

(102) De største Indsøer ere:

1. Witten See (den hvide Sø), N.V. for Rendsborg, $\frac{2}{3}$ Mil lang, over $\frac{1}{2}$ Mil bred. Dens Aflob til Eideren er $\frac{1}{2}$ Mil langt og dens Bredder, omkrandsede af Høttener Bjerge, temmelig uforandrede.

2. Gudskoug Søen (Gotteskrog See), undertiden over 1 \square Mil stor, undertiden $\frac{1}{4}$. Ved større Baaemængde dækker den hele Strøget mellem Humtrup, Aventoft og Neukirchen, med Udtagelse af endeel, tildeels beboede, Der og Holme, med indtil 50' Dybde, ved mindre samles den i 2 større Søer, Aventoft Søen med N.V. og Bundisgaard Søen mod S.V., hvis Dybde varierer mellem 8 og 36 Fod, og som forbindes ved Rander langs Ost-, Syd- og Vestkysten og mellem Friesmark og Grofskallig, medens alt det Øvrige forvandles til en temmelig vandet og derfor maa- delig Koug. Beboerne besøge hinanden altsaa snart tilbaads, snart tilføds. De omtalte Rander dannes af de foromtalte Vandløb, der gennemstrømme den (see Vid-Å).

3. Bottschlöter Søen, sybligere, $\frac{1}{6}$ □ M. stor. Det ved Gudskoug Søen Anførte gjælder ogsaa om den, dog i mindre Grad. Den dannes af Læk- og Søholm=Ma, der falde i den og neppe tilstrækkeligt kunne afløbe, den var derfor for 200 Aar siden, da de frit udløb i den daværende Bugt mellem Emmelsbøl, Deetsbøl og Faretoft saavel som mod S.W. gennem den store Bott=Schlöte, ganske ubetydelig.

(103) Langt mindre ere de øvrige Søer, af hvilke, omtrent ordnede efter Størrelsen, kunne nævnes:

4. Høstrup Sø, N.O. for Kliplev, trekantet, gennemstrømmet af Bjerndrup=Ma. I den ligge 2 Smaaholme.

5. Laug= Sø, N. for Slesvig, $\frac{1}{2}$ M. lang men meget smal, høitliggende. Aflobet er Vedelbækken mod S. og i den ligger Barselholm. 2 Badesæder, hvoraf et paa Midsten, findes.

6. Bisten Sø, V. for Witten Sø, lille, men dyb og med høie Bredder, afløbende gennem Sorg mod W.

7. Søgaard (Seegaard) Sø, S. for Kliplev, med yndige Omgivelser. Den gennemstrømmes af Bjerndrup Maens soubre Kilde og gennemstrømmes af Flensborg=Abenraaer Chausseens paa en Dam netop der, hvor forhen paa en Holm det gamle Slot af samme Navn laae.

8. Tinglev Sø, en todeelt, meget lavvandet Sø (derfor oftere projecteret udtørret), hvorigjennem Almstrup Bæk flyder til Bjerndrup Ma. (I Folkemunde: Sø.)

9. Jels Søer, en tredeelt (Øvre-, Midt- og Nedre Sø), af Jels Ma gennemstrømmet Sø med smukke Omgivelser, meget fiskerig.

10. Warming Sø, en Udvidelse af Nivskaaen, S. for Ribe, i Forbindelse med den mindre Munkgaard- eller Skallebæk Sø.

11. Søerne ved Nordborg, hvoraf den største er Bund Sø, der gennem Vester Sø løber til Bugten Dyvig, egentlig ogsaa en Sø, og Stegvig. I den egentlige Nordborg Sø ligger Slottet af f. N. (Hov-, Helle- og Steensgaard= Sø.)

12. Hvid Sø paa Wro, temmelig dyb, afledet ved Møller.

13. Sorup Sø eller Sündensee i Angel, hvis forandrede Afløb er omtalt ved Treenen.

14. Binderatter, Træ- (Holt) og Sanklam-Søen i Angel, som gennemstrømmes af Treenens Riber.

15. Hohner Søen ved Kirkebyen af f. N., med Afløb mod V. til Sorup.

16. Mühlenteich (Molledammen), D. ved Husum.

17. Arnholt Sø, med Afløb (Arnsbæk) til Treenen.

De øvrige, f. Ex. Nøkfjær, Store- og Lille-Fuglesø, St. og L. Bufen og Vesterværk ved Lyksborg, de 3 sidste afdæmmede, ere altsor ubetydelige til at nævnes. En af dem findes paa Sild, 'en anden, die See, paa Belvorm, de to eneste paa Vestkystens Der. Femerns Nord- og Vestkyst har en lav Strækning tæt indenfor Havstokken, der snart er Sø, snart Kjør, snart Eng.

(104) Langs Vestkysten findes de fjord-lignende Søer:

1. Heilsminde, $\frac{1}{4}$ Mill lang, forhen en Indsø, der nu gennem et smalt Indløb, „Slusen“, forbindes med Lillebelt. Den danner en lille Havn.

2. Haderslev Dam, en stor lavvandet Indsø, afstaaet fra Fjorden blot derved, at den ved Haderslev indknibes til en Aae.

3. Bantel-Dam (Bantel), paa Haderslevnæs, meget lavvandet (hvorfor man ogsaa har villet lægge den tør), med smalt Afløb.

4. Høptrup-Dam eller Sliev (benævnt efter fordamst Slibemøller), gennemstrømmet af flere Bække, der udløbe i Slibes- (Slievs-) minde.

5. Windeby-Noer ved Ekersfôrde, i samme Forhold som Haderslev Dam.

Endelig er ogsaa Slieen næsten mere en Indsø eller en Søække, end en Fjord.

2. Sumpe, Kjør, Moser.

(105) Disse 3 vage Betegnelser maa ikke forverkses med Hedestrækningerne, som under Phytognomiken ere omtalte. Vil man drage en Grændse, saa forstaaes ved Sumpe, egentlig det almindelige, men i den seldigste

Folkebialekt ubekjendte Navn paa alle vandede Jordstrækninger, de temporairt uftremkommelige Dvindhjletter, der findes i alle Jordarter. Kjøret er en lav, formevelst Vandet ubrugelig og utilgængelig Eng, hvorfor flere nu tørre Enger have beholdt Navnet. Mosen endeligen er en egen sort Jordart, dannet af Levningerne af forbums Skove, og benyttes fordetmeste til Torvessjæring (Torvemoser). Som oftest er den Lynggroet, ofte blandet med Vorse.

(106) Som de betydeligste kunne nævnes:

1. Lyngmosen ved Tved Na, N. D. for Ribe, B. og S. for Byen Kalslund, omtrent $\frac{1}{2}$ □ Mil stor.
 - 2, 3. Abkjær og Baulund Moser paa Grændsen af Haderslev og Nabenraa Amt.
 4. Seiersbæk-Mosen, en Mose- og Kjørstrækning ved Trøsborg, naaende fra Bisby til Skads. Den hører for største Delen til Jylland og gjøres ved Seiersbækken & Rilder og mange Afledningsgrofter næsten uvadsabel.
 5. Den store Hede- og Mosestrækning mellem Finglev og Balsbøl, formevelst sin høiere Beliggenhed mindre vandrig. Den hviler i den nordlige Deel paa et Lag af Myremalm.
 6. Kjør- og Mosestrøget N. for Finglev, eet af de vildsømste i Landet; Mosen i Midten hedder Uvemosen.
 7. Mosen N. B. ved Jørl, langs Bredsted Amtsgrebnse til Sillerup.
 8. Selm Mose og Bøgmosen nær Helligbæk.
 9. Høllingstedt-Mosen, et smalle Kjør- og Mosestrøg langs Treen og Ahrensbæk.
 10. Tetenhusen-, Høhne og Ahrenstedt-Moser; B. og N. B. for Rendsborg, B. for Byerne af samme Navn.
 11. Bringenmøer (Brindsensmose), i Hertugdømmets sydligste Vinkel.
- Mærkelige ere desuden:
12. Risum-Moor (Mose), en lille Lyngmose paa Midten af den før omtalte Grestaa af samme Navn.
 13. Den høitliggende Mose B. for Wickworth i Eiderstedt, ligeledes i Marsten (Barnemoor).

14. Mosen og Kjæret langs Reider Na, der i det 9de Aarhundrede var aldeles ufremkommeligt og som saadant Danmarks Grændseværn.

15. Bormer- og Meggerkoug vare forhen ogsaa ligesom Omegnen, Mosefjær, men ere nu fordetmeste udtørrede.

De for Skov blottede Der Nero og Femern have heller ingen Moser, og det samme gjælder om Vestkystens Der. Femerns Kjærstrækning er omtalt p. 57.

Paa Overgangen fra Kjær til Eng staae de lave Strækninger S. V. for Fønder og flere i Stapelholm langs Freen og Eider. Det samme gjælder om de smaa, i den senere Tid inddigede Strækninger ved Sliminde, Birkenaffe og Holnæs, og i Marsten kunne Gudskeoug og Herren-Koug navnes som Mellemled mellem Kjær og Marst.

(107) Som et Tillæg til Hydrographien omhandles her endnu:

den Slesvig-holsteenske Kanal.

Denne vigtige, i Aarene 1777—84 anlagte Forbindelse mellem Nord- og Østersøen er $4\frac{1}{2}$ Meil lang, 9—16 Fod dyb, i Bund 44, i Vandspeilet 100 Fod bred; to Skibe kunne altsaa allevegne seile hinanden forbi, og desuden ere for temmelig store indrettede Pladser til at vende. En Trælvei løser fra Mundingen til Landwehr paa begge, derfra af kun paa den nordre Side langs samme.

Den betydeligste Vandbeholdning er Flemhuder Sø, der optager Eiderens Dværeløb, paa den høieste Deel; indtil den høves Skibene i hver af de 3 Sluser ved Holtenu, Knopp og Rathmannsdorf 8 Fod 9 Tommer, og sænkes derpaa i de 2 Sluser ved Königsförde og Klvensiel 8 Fod i hver, samt i den i Mendeborg ved Fløden 5 Fod, ved Ebben 7 Fod 6 Tommer.

Over Sluserne (med Undtagelse af den ved Rathmannsdorf) fore Bræer, den vigtigste ved Klvensiel. Desuden findes endnu Landwehr- og Levensau-Bræer, der, ligesom Væslet ved Holtenu, domineres fra den holsteenske Side, hvilket, samt at der paa 5 Steder kun findes $27\frac{1}{2}$ Fod Brede i Vandspeilet, vanskeliggjør Forsvaret.

Fra Mendeborg til Flemhuder Søen følger Kanalen,

med Undtagelse af Strækningen mellem Königsförde og Klüvensiek, Eiderens gamle Lob, og fra Lebensau Broen til Holtenau den forðums Na Lebensau, der udsprang N.W. for Warleberg. Mellem den strakte sig indtil Kanalens Udlæg Wolben Landwehr fra Flemhüder Søen til Alt Wittenbeck som Grændsestjæl.

D.

Klimatographi.

(Meteorologi.)

(Luften.)

(108) I Beskrivelsen over en af Danmarks Provindser kunde næsten aldeles Klimatographien (Atmosphærographien, Meteorologien) forbigaaes, eftersom den i et Land af saa liden Udstrækning kun frembyder saa Forskjelligheder i det enkelte Dele. Schouw's fortræffelige Skrift om Veirligets Tilstand i Danmark passer altsaa næsten aldeles ogsaa paa Slesvig, og derfra ere de følgende Notitser tagne.

(109) **Varmen.** I Kjøbenhavn iagttages Varmegraden flere Gange daglig paa det i den botaniske Have opstillede, mod enhver uvedkommende Indvirkning beskyttede Thermometer; disse Varmegrader adderede og dividerede med Jagttagernes Antal give Dagens Gjennemsnits- eller Middelvarme, hvoraf paa samme Maade Aarets og de enkelte Aaretidens Middelvarme beregnes. Saaledes fandtes efter 45 Aars Jagttagelse:

Hele Aarets Middelvarme i Kjøbenhavn	=	$6\frac{6}{10}$	° Reaum.
Den samme var i Frederikshavn i Jyll.	=	$6\frac{3}{10}$	—
I Aabenraa er den	=	$6\frac{3}{10}$	—
I Hamborg derimod	=	$7\frac{2}{10}$	—
Middelvarmen i Dec., Jan. og Febr. i Kbh.	=	$0\frac{4}{10}$	—
” ” ” ” ” ”	=	$5\frac{2}{10}$	—
” ” ” ” ” ”	=	$13\frac{6}{10}$	—
” ” ” ” ” ”	=	$7\frac{6}{10}$	—

Middelvarmen i Sommermaan. i Aabenraa	=	13 ⁷⁶ / ₁₀₀	°Reau.
" " i Wintermaaned.	=	—0 ⁷ / ₁₀	—
Den største Varme i 52 Aar var i Kbhvn.	=	27 ³ / ₁₀	—
" " Kulde	=	—18 ² / ₁₀	—
Den koldeste Maanedes Middelvarme i Aab.	=	—1 ⁶ / ₁₀	—
" " varmeste	=	14 ¹ / ₁₀	—
Den største Temperaturforskjel	=	17 ⁶ / ₁₀	—

3 Afmindelighed have altsaa her, som overalt paa Jorden, de sydligere Steder den største aarlige Middelvarme, dog saaledes, at Forskjellen fra Kolding til Rendsborg kun er omtrent $\frac{1}{3}$ Grad, og saaledes for Følelsen saagodtsom umærkelig; ligeledes have de sydligere Steder den største Sommervarme, Vinteren derimod er lige streng ved Syd- og Nordgrændsen, men formodentlig Havets Indvirkning noget mildere i Vest end i Ost.

(110) Regnen. Ogsaa Regnets Mængde maales, ved at angive den Høide, til hvilken den vilde bestride Jorden, dersom Intet bortdunstede, i Sommer; Sneen iberegnes efter den Høide, den vilde indtage, naar den opløstes til Vand. Saaledes fandtes:

Hele Aarets Regnmængde i Kbhvn. . . .	=	21 danske Tom.
Deraf udgjorde Sommerregnen	=	35 pCt.
Regndagenes Antal var i Kbhvn. . . .	=	105.
Sneedagenes	=	32.
Regn- og Sneedagenes tilsammen	=	132.
Mest Regn faldt i Mai—Det., navnlig i August.		
Mindst Regn derimod		i Mars.
Hvorpå er Regnen ved		S. V. Wind.
Taaqe var i Gjennemsnit i Kbhvn paa 40 Dage, (højjligere i Landets vestligere Dele).		
Bedækket Luft	156	—
Blandet	141	—
Aldeles klar	68	—

Regnmængden er saaledes i Sleevig meget gunstig, hverken for lille, som i Rusland, eller for stor, som f. Ex. i Bergen i Norge, Coimbra i Portugal &c.; hvorpå om Sommeren; derimod er Luften sjældent klar, dog mere end Englands taaede Himmel. Den forderkelige kolde og faltheldige Taaqe, der i det vestlige Jylland frygtes under Navn af Havsquken eller Havvaan, kjender Sleevig heller saagodtsom slet ikke til.

(111) **Vinden.** I Danmark er Vestenvind hyppigere end Østenvind, saa i Kjøbenhavn mod 10 Gange Østenvind indtræffer 16 Gange Vestenvind. Af 100 Sagttagelser findes i Kjøbenhavn Vinden i Gennemsnit at være:

W.	S.W.	S.	N.W.	N.	S.W.	N.	N.E.
19	17	12	12	10	9	9	9

Gange.

I Jylland og Sleövig have de vestlige Vinde endda mere Overvægt, hvilket i England endnu mere er Tilfældet, hvoriimod i Rusland Østenvinden mere fremtræder. Denne Overvægt er i Kbhvn. om Sommeren som 25 : 10, om Efteraaret som 16 : 10, om Vinteren og Foraaret som 12 : 10, i April er Forholdet lige. Der herske nemlig:

om Vinteren:	S.W., W., N.
om Foraaret:	W., N., S.W.
om Sommeren:	W., N.E. S.
om Efteraaret:	S.W. W. S.

Om Vinteren dreier Vestenvinden som oftest mod Syd, om Sommeren gaar den derimod helst mod Nord. Østenvinden bringer om Vinteren fordetmeste Kulde, Vestenvinden Varme, Sydvest- og Søndenvind Regn (nemlig 16 Gange af 100 og kun 1 Gang klar Luft, derimod Nord- og Nordøst-Vinden kun 7 Gange Regn og 3—4 Gange klar Luft). Storm er hyppigst ved Nordøstvind (3 Gange af 100 og 22 Gange stærk Blæst) og i Maanederne Dec., Nov. og Febr.; Stille derimod derimod indtræffer hyppigst med Syd- og Sydvestvind og i Maanedene August. — I Sleövig ligesom i Jylland har Nordvestvinden størst Indflydelse paa Væxterne, saa i deres vestlige Egne næsten hver Busk og hvert Træ boier sin Krone for den med S.W. og saaledes kan tjene som Kompass. Naar paa Sleövigs vestlige Der søger man, ofte med megen Usikker, at beskytte sig mod den.

(112) **Lynild og Torden** indtræffer i Danmark hyppigst i Juli og August, meget sjældent derimod i Vintermaanederne. Antallet af de Dage, paa hvilke det lyner, er i de enkelte Aar meget forskjelligt; i Kjøbenhavn er det omtrent 9, i Sleövig 10—12 aarligt, i Jylland er det endnu hyppigere *).

*) Paa Sleövigs (og Jyllands) Vestkyst vetter Tordenveiret sig paa en vaarlidende Maade efter Havets Stigen og Falden, saa at en v. e. Udbødd tuende Torden næsten aldrig kommer til Udbrud

Magnetnaalens Midviisning er fortiden $18\frac{1}{2}$ Grad mod Vest; Inclinationen er $70^{\circ}30'$ og Intensionen 1,403; Gange saa stor som paa Equator. Nordlyset sees ogsaa her ikke sjeldent.

Barometrets Middelftand ved 0° Varme er 28 Tommer 1 Linie pariser Maal. Den forandrer sig noget dagligt, saa Barometret daglig staaer høiest Kl. 11 om Formiddagen, lavest Kl. 5 om Eftermiddagen under ellers lige Omstændigheder.

Fra Vulkaner er Danmark saa langt fjernet, at ingen betydelige Jordbystelser kunne ventes; Støbet fra Islands ildsprudende Berge kan dog svagt forplante sig hertil og ogsaa det store Jordstjælv, der 1755 ødelagde Lisfjævn, sporedes her. Enkelte Rypsteler sporedes ogsaa, som ikke kunde hidrøre derfra, men som vel stode i Forbindelse med de udbrændte Vulkaner ved Rhinstrommen.

Endelig kan bemærkes, at Scandinaviens langsomme Hævning, om den ogsaa virkelig kan estervises, ikke gaar ud over Ringfjordingfjorden, saa Sleevig ikke tager Del i den; men at derimod de saakaldte erraticke Blokke, der er: Granitstucker, som Geologerne antage i fjerneste Oldtid ved en Vandflod eller paa anden Maade hidførte fra Nordens Isfælde, ogsaa findes paa flere Steder i Sleevig.

(113) Saaledes har Sleevig, i Almindelighed taget, et temmelig sundt Klima, thi det om Foraaret ikke sjeldent kjølige og fugtige Veirligt frembringer næsten aldrig varre Sygdom, end nogen Ferkjølelse, idetmindste i Midten og paa Østsiden; kun i de sydvestlige Marsfegne findes en epidemisk Sygdom, den saakaldte „Stoppelsieber“, der især herfter om Efteraaret, hverken den ogsaa kaldes Hustsygen; men Marsagen maa vist mere tilskrives det daarlige Fisternevand, end Luftenes Beskaffenhed.

berøngning, men derimod som oftest, naar den med næste Flod vends der tilbage, — et Forhold, der bliver forklarligt ved den Forbindelse, der findes Sted imellem Electriciteten og Vandet.

II. F o l k e t.

A. Almindelige Forhold.

(1) Ved Folkets almindelige Forhold forstaaes her Folketallet og dets Fordeling efter Areal (Befolkning), Kjon, Alder og Stand. Waggesen har behandlet dette Stof meget udførligt og grundigt i hans Skrift „der däniske Staat“, første Bind, S. 120—172; deraf ere de følgende korte Notiser fordetmeste tagne:

(2) Slesvigs Folketal, der den 1ste Febr. 1845 udgjorde:
362,900 Sjæle,

var dertilmod den 1ste Februar 1840 kun . 348,526 „
og i Marts 1835 efter Waggesens Beregning 337,200 „

Man seer deraf, at Folketallet har været i jævnt om end langsom Tiltag, der viser sig at udgjøre noget over $\frac{1}{2}$ pCt. aarligt, eller henved 3000 Sjæle, hvoraf det vil skjønnes, at selv de fleste Livfredsaar ikke kunne have bevirket nogen Formindskelse i Tallet selv, men kun i dets Fremvæxt, og allerede Sjöfnilds har efterviist, at efter odelæggende Krige Fodstjerne tiltage — hvad der forresten er en ganske naturlig Folge —, saa at selv dette efter saa Mars Forløb vil være umærkeligt, saameget desmere, som jo ved det stigende Folketal ogsaa dets aarlige Forøgelse voxer. Fortiden maa Slesvig altsaa tælle c. 388,000 Sjæle.

(3) Befolkningen er i Slesvig i Sammenligning med Distrikterne kun svag, men ikke lidet bedre end selv i Jylland's bedre Øst- og Norddeel, saa at i Sammenhold med hele Kongeriget Slesvig endnu beholder Fortrinnet. Der leve nemlig 1840:

i Sjællands Stift (foruden Bislandene) 488,676 Mennesker *)
paa 143 $\frac{3}{4}$ □ Mil,

i Fyens Stift (med Fangeland) 174,251 Mennesker paa
61 $\frac{1}{4}$ □ Mil,

i Søllands-Falsters Stift 71,402 Mennesker paa 30 $\frac{1}{4}$ □ Mil,

*) Deraf 120,819 i Kjøbenhavn.

i Jyllands 8 Amter i D. og N. 437,037 Mennesker paa 315 Mile.
 i Ringkjøbing og Ribe Amter 111,661 Mennesker paa 133 $\frac{1}{2}$ Mil;
 altjaa i Stiftterne tilsammen 734,329 Mennesker paa 235 $\frac{1}{4}$ Mil,
 og i Jylland derimod kun 548,698 Mennesker paa 448 $\frac{1}{2}$ Mil,
 hvilket for hele Kongeriget udgjør 1,283,027 Mennesker paa 683 $\frac{3}{4}$ Mil,
 eller, med andre Ord, i Stiftterne boede 3121, i Jylland 1223, og i hele Kongeriget 1876 Mennesker paa Dvabratmilen, hvortil Slesvigs 164 $\frac{1}{2}$ Mil beboedes af 348,526 Mennesker, eller 2118 paa hver Mil.

Som i Jylland, saaledes er ogsaa her denne Befolkning meget ulige fordeelt, dog her i langt mindre Grad end hist. Ligesom der, saa er ogsaa her Lstkysten langt tættere beboet end Vestfiden, men her gjør Marsken, der i mange Egne er meget lidet, i andre derimod (Widing Herred og Eidersted samt Derne) ret godt beboet, en Undtagelse. Af større Distrikter har især Den Vro en meget stærk Befolkning af 4000 pr. Mil, næst efter Amager (5880) den stærkeste i hele Kongeriget, og Den Als har i Gjennemsnit 3000 Dstrandens Halvoer 2500, Bestraaningen derimod lidet over 1000, og i flere Egne endog derunder. Som særdeles stærkt befolkede mindre Steder kunne nævnes Sognene Nølby og Estrup i Angel, Barnæs og Voit i Nabenraa Amt o. s. v.; ogsaa Svabsted og Siderstapel i Stapelholm have stærk Befolkning; særdeles svagt befolkede ere derimod de uetroyerede Kronge i Tonder og Præsteb Amt. — Det Specielle angaaende Folketallet i de enkelte Sogne og Befolkningen i de enkelte Amter vil sees af den tabellariske Fremstilling af den nuværende Inddeling, hvor disse Angivelser ere vedsoiede og derfor forbigaaes her.

(4) Med Hensyn til Befolkningens Fordeling er Forholdet mellem **Kjøbstad- og Landbefolkningen** langt det vigtigste, skjøndt det ikke ubetinget kan afgive Maalestok for Kultur og Velstand. Af egentlige Kjøbstæder, der have Privilegier som saadanne, har Slesvig 13 $\frac{1}{2}$, nemlig: Haderslev, Nabenraa, Flensborg, Slesvig og Ekernforde paa Lstfiden, Tonder, Hujum

Tønning, Frederiksstad og Garding paa Vestfiden, Sønderborg, Broedskjoberg og Burg paa Tørne, dertil Alstادت og Kronværk af Rendsborg. Frederiksbort Søbatteri staaer i et aldeles lignende Forhold. Flækkeprivilegier have: Lygumkloster, Broedsted, Kappeln, Arnis, Nordborg, Marstal og Byt samt Søier og som saadan betrages ogsaa Brodremenighedsbyen Christiansfeld, ligesom ogsaa Augustenborg, Graasteen (Gravensteen), Lyksborg (Glücksburg), Svabsted (Schwabstedt) og Tating og Hlensborgs Forstæder Duberg, S. Jørgen og „bag Mollen“.

Disse medregnede leve i Slesvig af hver 1000 Mennesker:
paa Landet: 777; i selve Kjøbstæderne: 173; i de øvrige: 50;

i Stiftterne derimod levede til samme Tid af 1000:

paa Landet: 784; i Kjøbstæderne: 203; i Kjøbstadagtige Byer: 13;

eller, naar Kjøbenhavn (94: 1000) fraregnes, er Forholdet mellem Landboere og Kjøbstads- og Flækkeboere ialt:

i Kongeriget: 122: 878; i Slesvig: 233: 777;

et Forhold, der er bedre end i Nabolandene med D. og N., men daarlignere end hos dem med B. og S. Flere Kjøbstæder, især Hlensborg og Abenraa, og nogle Flækker, især Søier, ere i raast Tiltagen, og saaledes bliver ogsaa dette Forhold efterhaanden gunstigere.

(5) Med Hensyn til **Kjon og Alder** er Forholdet saavel i Slesvig som i det øvrige Rige meget gunstigt. Begge Kjon ere her næsten lige talrige; Forholdet er nemlig:

i Kjøbstæderne 1000: 1052; paa Landet 1000: 1016;
ialt 1000: 1024,

og Qvindetallet har saaledes endnu en lille Overvægt, det af 19 europæiske Stater kun er mindre i Polen og Preussen, hvorimod i Hannover, Holsteen og Lauenborg Mandetallet er det talrigeste. — Disse Forhold ere imidlertid i de forskjellige Aldersklasser atter forskellige, saaledes at det første er overveieude inden det 20de Aar, det sidste efter det 50de Aar, medens de mellem 30te og 35te Aar ere næsten aldeles lige talrige.

Med Hensyn til **Alderen** ere de tre vigtigste Tidsaffnit i Menneskelivet; under 20 Aar — den vordende Kraftens Tid, mellem 20 og 50 Aar — den fulde Udviklings Periode, og over 50 Aar — Aftagelsens Tid. Af 1000 Mennesker høre i Slesvig til:

første Klasse: 436; anden Klasse: 405; tredje Klasse: 159; næsten aldeles det samme Forhold findes i Kongeriget, hvorimod i Helsing og Rauenberg første Klasse er mere, anden og tredje Klasse derimod mindre talrig, saa at Befolkningen her i Maadombaldere, der i Barne- og Unglingsalderen er overveiede. — Mellem 20 og 40 Aar ere i Sleövig af den mandlige Befolkning 29, af den qvindelige 30 pCt., og mellem 20 og 45 Aar ere af Mandkjon 18 pCt af hele Folketallet af begge Kjon, nemlig i Kjobstæderne næsten 4, paa Landet og i Flaekkerne over 14 pCt., hvilke Forhold ere af Bigtighed for Befolkningens Fremvæert og Landets Forsvar og i Sammenligning med andre Lande gunstige.

(6) **Ægtefælsforholdene** i Sleövig ere folgende. I Kjobstæderne (med Indbegreb af Frederiksbort og de 9 forstnævnte Flaekker) ere paa hver 1000 af hele Befolkningen:

under 20 Aar:	(Mandkjon: ugift: 413, gifte 0, Enkem. 0,
	(Qvindk.: " 395, " 0, Enker 0;
20—50 Aar:	(Mandkjon: " 194, " 204, Enkem. 7,
	(Qvindk.: " 179, " 224, Enker 27;
over 50 Aar:	(Mandkjon: " 13, " 99, Enkem. 27,
	(Qvindk.: " 21, " 73, Enker 90;
eller ialt:	(Mandkjon: " 620, " 303, Enkem. 34,
	(Qvindk.: " 595, " 297, Enker 117.

Paa Landet, med Indbegreb af de øvrige Flaekker, findes:

under 20 Aar:	(Mandkjon: ugifte 1795, gifte 0, Enkem. 0,
	(Qvindk.: " 1755, " 3, Enker 0;
20—25 Aar:	(Mandkjon: " 665, " 880, Enkem. 35,
	(Qvindk.: " 571, " 985, Enker 79;
over 50 Aar:	(Mandkjon: " 39, " 444, Enkem. 126,
	(Qvindk.: " 42, " 333, Enker 286;
eller ialt:	(Mandkjon: " 2499, " 1324, Enkem. 161,
	(Qvindk.: " 2368, " 1321, Enker 361.

Det store Antal Enker i Sleövig hidrører især fra Besæregnene (Lønder, Bredsted og Husum Amt), hvor Skibsfarten drives stærkt, og hvor der blandt 100 Qvinde findes over 11 Enker (i hele Sleövig 73 af 1000). — Paa en samtlie kommer i Sleövig paa Landet $4_{,03}$ Personer, i Kjobstæderne $4_{,02}$, eller i Gjennemsnit $4_{,06}$; i Kongerigets Kjobstæder talte derimod Familierne $5_{,03}$ og paa Landet der $4_{,68}$ Personer.

(7) I Sleövig gifte sig aarligen i Gjennemsnit 2620

Var, eller 1 Var af hver 127 Beboere, nogle flere end baade i Kongeriget og Holsteen-Lauenborg. — Der fødes i Sleebvig aarligen i Gjennemsnit 5277 Dreng og 4939 Piger eller ialt 10,216, hvoraf 523 ere uøgte Børn, seruden 474 Dødsfødte, hvoraf 34 uøgte; blandt disse Fødpler ere omtrent 108 Tvilling og 1 Trilling. Der fødes altsaa i Sleebvig af hver 10,000 Beboere 313 Børn aarligt, hvoraf 16 Dødsfødte, og 108 Dreng og 100 Piger, en Overvægt, der især fremtræder blandt de Dødsfødte, hvor Forholdet er 11 Dreng mod 8 Piger, saa af levende Fødpler kun fremgaaer 1068 Dreng mod 1000 Piger; endelig fødes blandt 107 Børn kun 1 Var Tvilling og blandt 1000 Børn 51 uøgte. — Der doe derimod i Sleebvig aarligen i Gjennemsnit 1335 Dreng og 1160 Piger under 10 Aar, 1296 Mandfolk og 1382 Fruentimmer imellem 10 og 60 Aar, og 994 Mænd og 1110 Qvinder over 60 Aar, eller ialt 7277 Personer, hvoraf c. 100 forulykke og c. 40 ere Selvmordere. Der doe altsaa i Sleebvig ialt 10 af hver 443 Personer, seruden de dødsfødte Børn 10 af 472, og fradrages ligeledes de Forulykkede, 10 af hver 481 Levende, og Dødeligheden er saaledes ikke lidet ringere end for 60—70 Aar siden, da der af hver 32 Mennesker i Danmark — ligesom næsten overalt i Europa — doe 1 hvert Aar. For nærværende Tid doe altsaa kun 1000, naar der fødes 1044 og dette Forhold bliver efterhaanden gunstigere. — Landsfvage ere $\frac{1}{4}$ pCt af Befolkningen eller 900 Personer.

(8) Med Hensyn til Stand og Næringsvei fandtes i Sleebvig den 1. Febr. 1840: 1. Geistlige Embedsmænd, Kirkebetjente og den private Lærerstand 1,215 Hovedpersoner og 5,448 Bivpersoner, saasom Hjelpere og faste Arbejdere, Tjenesttyende og Karle, Koneer, Børn, Slægtninge, Privatlærere o.s.v., der leve af de forstnævnte; af Civil-Embedsmænd og Betjente 841 og 5216; 3. af privatiserende Lærde, Literater, Kunstnere og Studerende 437 og 978; 4. af Officerer og Embedsmænd i Landmilitair-Statuen 120 og 456; 5. af samme i Somilitair-Statuen 2 og 9; 6. af Underofficerer og Soldater 828 og 605; 7. af faste Matroser ingen; 8. af Landvæbnet Levende 19,544 og 105,019; 9. af Skibsfart Levende 3,552 og 10,100; 10. af Industri Levende 17,012 og 53,332; 11. af Handelsdrivende 3,274 og 13,781; 12. levende af Formue eller Pension 7,688 og 6,694; 13. af Dagelere 19,325 og 51,767; uden bestemt Næringsvei 1104 og 701. Af Almisse

levede 19,488 eller $5\frac{1}{2}$ pCt. af Befolkningen; i Arresterne og Straffeanstalterne henfaldte 167 Personer, dog kunne disse 2 Talangivelsler ikke gjælde som Norm for at bedømme Almød og Forbrydelse, da de Fattiges Antal ikke er bestemt afgrænset og i Sammenligning med Kongeriget, hvor de Fattige kun udgjøre 3 pCt., synes for høit angivet ved Folketællingen og Forbryderne ofte henfaldte udenfor deres Hjemstavn.

(9) Disse Tal vise altfor oienlynligen det slesvigke Folks Stilling til at vi ikke et Dieblisk skulde dvæle ved dem. Man sees deraf tilfulde, at Slesvig, ligesom hele Staten, er et fortrinnsvis agerdyrkende Land, efterkom den ottende Klasse, de af Landvæsnet Levende, udgjør henimod 36 pCt. af hele Folketallet. Veientes derhos, at Fleertallet af de i første Klasse opførte geistlige Embedsmænd og Lærere drive Agerdyrkningen som en ikke uvigtig Indtægtskilde og at ogsaa en stor Deel af Dagleierne have deres Fortjeneste deraf, saa vil det skjønnes, at Agerbruget vistnok ernærer over Halvparten af Befolkningen. Dernæst ere de talrigeste de Industriadrivende, der udgjøre over $\frac{2}{3}$ af Kjøbstadernes Indvaanertal. — De civile Embedsmænd forsyge og kunne altsaa ogsaa forsyge det forholdsviis største Antal Biver personer, nemlig $6\frac{2}{3}$ hjer (i Kongeriget $6\frac{1}{8}$, i Holsten 7), dernæst de af Landvæsnet Levende (6), de geistlige Embedsmænd ($4\frac{1}{3}$), de Handelsdrivende ($4\frac{1}{3}$), de Industriadrivende ($3\frac{1}{6}$), Landmilitairets Officerer og Embedsmænd, de Søfarende, Dagleierne o. s. v., og tilsidst Solbaterne.

(10) De fra Folkekirken afvigende Troesfamsfund udgjøre kun en saare liden Deel af hele Befolkningen, i hele Landet kun $\frac{1}{2}$ pCt. Deres hele Antal i Slesvig 1840 var 1324, hvoraf der levede i Frederikstads 597, nemlig 95 Reformeerte, 78 Katholiker, 381 Mosaiter og 45 Menmoniter, paa Nordstrand 278, alle Katholiker, og i Byen Slesvig 10 Reformeerte, 33 Katholiker, 113 Mosaiter og 2 Anglicanere, ialt 158, saa at for hele det øvrige Slesvig kun forbliver 291, hvoriblandt 1 af den græske Kirke og 1 Menmonstrant, 5 Anglicanere, 8 Menmoniter, 91 Mosaiter, 139 Katholiker og 46 Reformeerte.

B. Private Forhold.

Under denne Overskrift betragtes her de enkelte Stænder og hvad dermed sammenhænger, dog udelades Militairet, efterfom Slesvig ingen selvstændig Milice har.

A. Godseierstanden.

(11) Adelen er, om end ikke i Ordet's fræske Betydning, allevegne tilstede lige fra et Folks Oprindelse af, og dens personlige Forrettigheder ere i civiliserede Stater forbedrteste gaaede over paa deres Eiendomme, om disse end komme i borgerlige Hænder; dog fremtræder denne Forret i forskjellige Lande noget forskjelligt. I Danmark indtrængte Adelsvælden fra Lybskland af, og den er derfor størst i den sydlige Deel, Slesvig, især dets Sydostdeel; her vedligeholdt derfor ogsaa Livgenskabet sig længst — lige til 1804 — og her er Fæsteforholdet endnu haardest, skjøndt dette dog ingenlunde kan komme i Lighed med Forholdene i Rusland og Ungarn, selv med flere Egne i Lybskland. Mange adelige Gaarde, især i det nordlige Slesvig, have ophørt at eksistere som saadanne, andre ere parcellerede og Parcellernes Eiere mere eller mindre frie, mange Godsers Underhorige ere Arvesøstere, tilbeds Eiere af deres Huse, andre, især i Svansø og Dänischwohld næsten alle, ere derimod endnu kun Livsøstere. — I Forhold dertil er Godseieren snart mere, snart mindre anseelig og mægtig, og nogle Herresæder vise endnu de gamle Eieres Velmagt ved deres massive Bygninger, undertiden ogsaa deres Stridbarhed ved stærke Forsvarsværker.

(12) Den største Grundeier i Danmark var, indtil 1843, da Frederik der Syvende stænkede Staten dette Gods, Kongen, og ogsaa i Slesvig er meget kongeligt Domainegods. Her eier han nemlig Skovene af de følgende Domainer, nemlig af Freileben eller Ekfelgaard, Friedrichshof, Hirschsprung, Rabegaard eller Rangenwerwerk, Dsterholm, og Skodsbølgaard (paa Als og i Sundved), Pannhoel, Tørring og Vargaard (i Haderslev Amt), Sattrupholm og Svabsted, samt de store Lytkøbstorgske Skove, de mindre Domainer Fraumettenland, Korbøl, Søndergaard og Solvig (i TønderEggen), Dstergaard og

Torning Møller (S. og B. for Haverslev) samt Bamhoel og Torning Soer (sammeleeds) m. m., samt endelig Gortorp Slot ved Slesvig. — Naar efter Kongen var hidtil Hertugen af Augustenborg den største Grundeier, som besad 2 Klæfter, 3 Slotte, 13 Godser med 14,000 Underboerige og Kaldsret til 8 Kirker. Disse danne det augustenborgske Fideicommiss. Ogsaa Kyrsten af Neud (i Mellemtydskland) har i Slesvig endel Fideicommiss, nemlig de fire bredestedste octroierede Konge, tilsammen 3480 Dt. Ogsaa flere af de adelige Godser ere Fideicommiss, s. Ex. Ludwigsburg, ved andre er dette forandret til en Penesum, s. Ex. Warleberg. Et af dem fører Navn af Grevskaab — Neventlow-Santbjerg —, 41 ere i adelig Eie, 67 i borgerlige Hænder og 3 (Morgaard, Mibel og Nenevatt) tilhøre Kongen — middelbart.

(13) Godsernes Rettigheder ere forskjelligte fra de danske Godser, derimod lige med de holsteenske; alle Herremænd have nemlig, uden Hensyn til Gaardens Størrelse, Politimyndighed paa Godset, de fleste ogsaa egen Virkeret, eller Ret til eget Thing for Godset, men de maa lade denne udøve af sædvanlige Dommere, som de kalde og Kongen saa bekræfter. En saadan kaldes her Justitiarius eller Gerichtshalter (Godsbirkedommer). — De slesvigiske Godser danne, ligesom de holsteenske, 4 Districter: første og andet angler, svansener og dänischwohlder, der hver have en Deputeret, som besørger deres fælles Anliggender, besørger Forordningerne publicerede, bivaaner Sessjonerne, har Veiopsyn o. s. v., og i senere Tid alt mere og mere er bleven betragtet som Embedsmand. — De fleste adelige Godsieiere høre til Ridderstabet (ikke alle, thi der behøves en særlig Reception eller Optagelse), hvortil ogsaa andre her bosiddende Adelige høre; dette staaer i en vis, paa Herkomst beroende, ikke lovbegrundet, Forbindelse med det holsteenske Ridderstab, den saakaldte *noxus socialis*, hvis practiske Side væsentligst kun bestaaer i deres ugifte Døttres Ret til Optagelse i begge Hertugdømmers Frøkenstiftelser eller Klostre, St. Johannis i Slesvig, Iseho, Brees og Uetersen i Holsteen, men som har givet Anledning til en „stedsevarende Deputation“ fra dem i Kiel. Føldfriheden og Jagtretten ere i nyere Tid erhavede, den første imod Godtgjørelse og efter Overeenskomst. De rldste Familier i Ridderstabet ere v. Ahlefeldt, Brockdorf, Blome, Buchwaldt, Dualen, Ransau, Neventlow, Rumohr, Thienen og v. d. Wisch, senere optagne ere Familierne Moltke,

Warnstedt, Wandislin, Bernstorf, Blome, Holstein, Plessen, Schaaf o. s. v.

(14) Med de adelige Gødser have Cancelligodserne flere Privilegier tilfældes, men sortere under Overretten; ogsaa Flensborg-Marie- og Nicolaikirkes og Rendsborg-Mariekirkes Giendele ere at sætte i samme Klasse; Hospitalet eller Helliggistshuset i Flensborg og Graaklosteret i Slesvig ere derimod at sætte i Parallele med Johanniaklosteret, uagtet det sidstes Underhøriges ere underlagde Herreberne, medens det første er at betragte som Gødsherre over sine.

B. Embedsstanden.

(15) Den øverste Embedsmand for Slesvig er for tiden en Minister, der som eneste ansvarhavende Minister for Slesvig staaer ved Siden af de andre, umiddelbart under Hs. Majestæt og derfor har Sæde i Statsraadet, men boer afværende i Kjøbenhavn og Flensborg. Under ham staae den slesvigiske Regjerings Departementer, hvert med sin Chef i Flensborg. Næst efter disse følge de 7 Amtmænd i Haderslev, Aabenraa, Tønder, Flensborg, Husum og Slesvig samt Burg paa Femern, hvilke ogsaa den øverste Myndighed i Kjøbstæderne, Gødserne og Kougene indenfor deres Amters Grændse er underlagt. Ophævede ere derimod det slesvig-holsteens-lauenborgske eller saakaldte tydske Cancelli i Kjøbenhavn, Statholderskabet paa Gottorp og den 1834 oprettede slesvig-holsteenske Regjeringssammesteds, ligesom Sanitætscollegiet i Kiel heller ikke længere fungerer for Slesvig. Rentekammeret, Generaltoldkammeret, General-Postdirectionen og de øvrige sælleds Regjeringsautoriteter i Kjøbenhavn ere gaaede op i Ministerierne. Hvorvidt nogen Forandring deri vil indtræde, er endnu uvist og væsentlige Forandringer staae vel ikke i nær Udsigt. Under disse Overembedsmænd staae atter Dyper og Embedsmændene, Anteforvaltere, Herred-, Lands- og Landsfogderne, Huusfogderne, Actuarerne, Brandkorporationerne, Magistraterne og øvrige Underembedsmænd. Herredsfogden er for Amtene den eneste domende Embedsmand.

(16) I den slesvigiske Retspleie findes fire Slags Underretter efter de fire Slags Communer af første Klasse, nemlig Kjøbstadretten under Borgermesterens Forsæde i Kjøbstaden, Thingretten paa Landet, holdt af Herredsfogden, Patrimonialretten paa Gødserne og Kougretten i de octroye-

rede Konge, holdte af en Justitiarius. Disse paakjende som Dommere Overtrædelser af de Love, som de egentlige Embedsmand stræbe at overholde, i første Instants, forsaavidt de ikke angaae Statsstjenere og andre ved Privilegium derfra Undtagne. Fra dem appelleredes forhen til Overretten paa Gottorp (for de adelige Distrikter Landretten), som ogsaa paadomte de fra første Instants Undtagne og Sager mellem de enkelte Kommuner som første Instants, og højeste Ret var Over-Appellationsretten i Kiel for begge Hertugdømmer; ifølgelig disse to er nu indrettet en Over-Justitscommis-sion i Flensborg.

(17) I Slesvig er Lov og Ret i en for Ukjendte næsten utenkkelig Forvirring og en ny almindelig Lovgivning et dybtfølt Savn. Frankmand, Englændere, Amerikanere og Andre stude, naar de høre, at Baldemar den Andens 1240 paa Rigsdagen i Bordingborg vedtagne „jydske Lov“ i Slesvig endnu gjælder som almindelig Landret og i Kjøbstæderne til at fuldstændiggjøre deres Statuter, uagtet den i hele den øvrige Stat er ophævet ved Christian den femtes „danske Lov“ 1683 og dens større Halvdeel i de forløbne 6 Aarhundreder er bleven upracticabel, saa især kun Arveretten endnu kan have og har Gylldighed; ja at den endnu ældre Lybske Ret endnu er gylldig i Kjøbstæderne Tønder og Burg, og at selv Romerretten er medvirkende ved Stridsfagers Afgjørelse. Endnu kommer i Betragtning Slesvigs, Flensbergs, Abentaaes, Haderslevs, samt Husums og Frederiksbads Kjøbstadretter, den femerste, eiderstediske, nordstrandiske og paa Foor den gamle frisiske Landret, ligesom ogsaa Spadelandsretten i Marsken og den danske Soret, dertil Landsherrens Forordninger, hvoraf især Kirkeordningen af 9de Martz 1542 og „Landgerichtsordnung“ fra 1573 kunne nævnes, endelig Sædvænen, der ogsaa i visse Tilfælde gjælder som Ret. — Disse brogede Rettsforhold bevirke naturligtvis en Mængde Proceßer, der nære en stor Deel Advokater (Procuratorer), hvis Antal derfor her var omtrent 5 Gange større end paa samme Folketal i Kongeriget; dog har den senere Tid, vist ikke til Befolkningens Ekade, nogenledes formindstet det. En ny Ordning af Kommunalforholdene er nu paabegyndt og Slesvig tør vel snart haabe at befries fra Følgerne af tidligere Kongers altfor store Sky for at kuldkaste det Bestaaende.

(18) Ogsaa Slesvigs Medicinalforhold ere for tiden i en

Overgangsperiode, efter som Christian den Ottende allerede paa-tænkte en ny Ordning. Hidtil kunne egentlig blot Physiici, een i hvert Amt, betragtes som Embedsmænd, og kun paa faa Steder findes Districtslæger under samme, som paa Børr og Belvorm, en Indretning, der ved den nye Ordning vist vilde blive almindelig, ligesom ogsaa Dvarantainen vilde ordnes; de øvrige privatistere hvorsomhelst. Apotheker findes i hver Kjøbstad og Flække; nogle faa ogsaa paa Landet, som i Gram, Pøt, Niebol, Overn og Gøttorf. Ogsaa findes flere Steder paa Landet Ledsættere, af hvilke især en nu uddød Familie i Langenhorn, hvis to yngste Medlemmer 1802 lode sig examinere og fik Concessiøn, var meget søgt; ogsaa i Kalsnap i Gram Herred er en examineret og concessiønret Ledsætter. Forbedringsnet er for det meste ordnet sogneviis, dog kun efter Bedragt, ikke ved Lov, — Veterinairer boe ligeledes hidt og her paa vilkaarlige Steder; alt dette vil vel ligeledes blive ordnet.

(19) Kasterer ordnet er **Geistlighedens Stilling**. Istedet for en Generalsuperintendent have nu 2 Superintendenter (Bisper) Bestyrelsen og Opsynet i den Deel af Slesvig, hvor Skole- og Kirkesprog er dansk og hvor det er tydsk. Under dem staae 10 Provster, hvilke de forhen umiddelbare Kirker tilfordeeltes 1850, med 242 Præster i 227 Sogne; derimod danne 3 Provstier med 18 Sogne og lige saa mange Præster Bispedømmet Als og Krø, der forhen ligesom Femern laae under Fyens Bisp, og 29 Sogne med 24 Præster høre under Navn af Torningløn til Bispedømmet Ribe, — et Forhold, der har bestaaet lige siden dette oprettedes. I hvert Amt er almindeligviis et Consistorium som geistlig Ret. Præsternes Indkomster bestaae deels i Jorder, deels i Tiende og andre Naturalleverancer, deels i Penge; de ansættes deels umiddelbart af Kongen, deels ved frit Valg af Menighederne, deels ved Kaldelse af Kirkens Patronat. Paa nogle Halliger og i Ordning ere de tillige Degne og Skolelærere.

(20) Den ældste flensvigske Kirke byggedes i Slesvic eller Hantabn 850, formodentlig hvor nu Domkirken staaer; den næste var vel Haderslev Truekirke og næst diøse ere 2 af Flensborgs Kirker de anseeligste. Af Landsbykirker fortjene de i Kliplev og Gøttorf at fremhæves, rigtlevne ved Balsart, samt Johanniskirken paa Børr, som den største, ligeledes Flækkekirkerne i Pngumkloster og Svabsted; ved smuk Bygning udmærke sig Sø-

rup og Breklum Kirker. — De ældste Kirker vare af Træ, men allerede under Kund den Store byggedes mange af Steen, og snart blev deres Tal endog større end nu. De fleste Landsbykirker bestaae, i Lighed med Stifshyttene (Tabernaklet), af det store Skib og det mindre Chor mod V., der ved de ældste, før 1250 byggede, ofte ender i en Runddeel (Apsis), Taarn og Baabenhuus (Karnhuus, Piighuus, Trnerhuus), Sacrifiti (Gavekammer) og Gravkapeller ere senere tilbyggede. (Om Ude vidner Bygning af Kampsteen og Rundbuer mellem Chor og Skib, over Vinduer og Dørre, hvoraf fordetmeste en tilnæret overfor Indgangen). Taarnene, almindeligviis ved Vestenden, have tildeels den danske Gavlform, men ere endnu oftere spidse; runde, bestemte til Forsvar, findes i Dversø, Skæderstapel og Rosel, og Michaeliskirken i Slesvig viser samme Figur, Broager har derimod to ved Siden af hinanden, og paa dem begge St. Peders vækkende Hane, der her ofte sees som Floi.

(21) Det slesvigste Skolevæsen var fra den Tid, da Andersgaard i Byen Slesvig anlagde den første Skole kort efter 826, indtil Reformationen i Geistlighedens Hænder; da begyndte det at stige, skjøndt de „løbende Degne“ først 1651 paa Landet erstattedes ved fast ansatte eller siddende, især ved Confirmationens Indførelse ved Aaret 1700, og endnu mere ved den 1820 i Gang bragte indbyrdes Underviisning. Nu tæller Slesvig i Kjøbstæderne 112 Skoleklasser med 113 Lærere, i Klækkerne 36 med 30 Lærere og i Landdistricterne 837 Klasser og 837 Lærere, ialt 814 selvstændige Skoler med 984 Klasser og 980 Lærere til 64,000 Børn. — For Lærernes Dannelselse serger det af den fortjenstfulde Conferentsraad Balthazar Peterfen i London 1786 stiftede Seminar; deres Stilling ordnedes ved Skoleanordningen af 24. Aug. 1814. — For den høiere Underviisning tjene Latinskolerne i Slesvig (Domskolen), Flensborg, Haderslev og Husum; ogsaa Døystummes-Instituttet i Slesvig er væsentligt en Skole. Et Universitet har Slesvig ikke; hidtil skulde de Studerende besøge det i Kiel, nu ikke mere. Navigations-skolen, forhen i Tønning, er nu i Flensborg. En høiere Vondesskole findes i Nodding, en lignende i Torsberg i Angel.

(22) Andre Embedsmænd ere ansatte i flere Dels af Forvaltningssaget; saaledes Fødselsregistrets Controlleurer til Lands, Krydstoldbetjente tilvands o. s. v., der staae under en

Overtoldinspector; i Forstværket Skovridere og Skovfogder, staae under en Overforstmeister og Overjægermeister, men ere meget indskrænkede ved Jagtregalets Ophævelse; ved Digeværket findes 3 Digegrever med underordnede Betjente; i Politiets Lægeste staae Politimestre, een i hvert Amt, med deres Underordnede, og ved Siden af dem et nyoprettet Hænsd'armericorps, som ogsaa skal gaae Toldembedsmændene tilbaande; Postværket besørges af Postmestre og Expedienter; ogsaa ved Veiværket, Søfarten og Havneværket, ved Brænderier og nogle andre Fabriker o. s. v. ere Embedsmænd ansatte. En fuldstændig Omtalling vilde føre for vidt, og meget imødefør videre Ordning.

D. Borgerstanden.

(23) Den slesvigiske Borgerstand har hidtil bevaret en større Selvstændighed overfor Landdistrikterne, end det øvrige Rige, og ikke været forbundet med dem, som der, før i den seneste Tid. I Almindelighed ere ogsaa her Kjøbstæderne folkerigere, men ikke talrigere, end der, saa at Slesvigs mindste Kjøbstad, Garding, i Størrelse overgaaer 34 af Jyllands og Dernes Kjøbstæder, og flere blomstrede i ældre Tid langt mere end nu, især Slesvig og Tønder, der nu langt overgaaes af Flensborg; andre, som Ekernsørde, Abenraa og Sønderborg, have naaet deres gode Havne aldrig havt større Betydning, som heller ikke det med store Forhaabninger anlagde Fredrikstad opnaaede. Fæstningssværkerne, der forhen omgave de fleste, ere alle forsvundne og selv af Bortene kun faa faa tilbage. For nogle faa, som Garding og Bury, er Landbedrift Hovednæringsveien, for de øvrige Handel og Haandværksflid, og ogsaa Fabriker findes, dog hverken mange eller betydelige.

(30) Den direkte oversøiske Handel er næsten ene i Flensborgernes Hænder, næst efter hvilke Tønning og Husum deeltage i den, medens derimod Ekernsørde og Sønderborg ligeledes udsende Hvalfangere, i de senere Aar ogsaa til Sydhavet. Ogsaa driver Flensborg den betydeligste Landhandel, idet den forsyner de fleste slesvigiske Stæder med de der indførte Varer, hvilket lettes ved de siden 1842 byggede Ghausseer til Abenraa (3 $\frac{3}{4}$ M.), til Husum (5 M.) og derfra til Fredrikstad og Tønning (5 $\frac{1}{2}$ M.), til Slesvig og videre over Ekernsørde til Levensaa paa Veien til Kiel (10 M.)

samt fra Slesvig til Rendsborg ($3\frac{3}{4}$ M.). Efter Beiforordningen af 1. Martz 1842 skulle desuden Ghausfeer bygges fra Flensborg og videre til Sønderborg og videre til Svendhav Færgesked ($7\frac{3}{4}$ M.), fra Mabenraa over Haberslev og Christianfeldt til Kolding ($7\frac{1}{2}$ M.) med Sidegreen fra Haberslev til Marsund Færgesked (2 M.), fra Tonning til Garding ($1\frac{1}{2}$ M.), endelig fra Husum over Tønder og Ribe til Gredstedbro paa Varde=Veien ($15\frac{1}{4}$ M.). Saaledes vil Slesvig ialt faae $58\frac{3}{4}$ Mill chausseerede Veie; dog turde den stigende direkte Handel paa England maaffee bevirke nogen Forandring deri, navnlig et par Tvaerlinter mere (fra Flensborg eller Mabenraa til Hoyer og fra Ribe til Faldingbro, hvorfra er Ghausfee til Kolding), ligesom der ogsaa da vel endelig vil tilveiebringes den længe forberedte Jernbaneforbindelse imellem Flensborg, Husum og Tonning, der er af yderste Vigtighed for at befrie Slesvigs og Danmark's Handel fra Hamborgs Ovrherredomme, hvorved Landet vel taber mere end $\frac{1}{2}$ Million aarligt.

(25) Meget vigtig er Søhandelen og Skibsarten ligesaa vel for Slesvig som for det øvrige Land, og en god Havn paa Vestfiden vilde, om den kunde tilveiebringes, forøge den vel til det Dobbelte. Derfor det store Havnearbejde ved Husum, men en endnu bedre vilde, om ogsaa med lidt større Bekostning, vistnok Hoyer kunne faae fornødeligt det rummelige og dybe, for Fregatter tilgængelige Listerdyb, hvorpaa het Opmærksomheden henledes.

Søhandel drives af store Skibe, især paa Vestindien, Nordamerika (Newyork, Baltimore, Charlestown, Neworleans), Brasilien (Rio de Janeiro og Bahia), Buenos=Ayres og Valparaiso samt i nyere Tid ogsaa St. Francisco paa Vestfiden af Amerika, samt paa Ostindien; andre gaae til Middelhavet og Levanten, hvor de ogsaa drive Fragtfart, mindre især til England og Rusland. En meget stor Deel Skibe handle mellem Landets forskellige Dele med dets Frembringelser, som de ogsaa føre til de nærmeste fremmede Kyster, hvilken Mæringsvei især drives paa Trø (Marstal med 163 Skibe i Sydten), i Kappeln med Maasbølun, paa Vestkystens Der og Femern. Væde=Udførselen fra Slesvig udgjør en Verdi af omtrent 6 Millioner Rigsbankdaler aarligt; Indførselen beleber sig omtrent til 5 Millioner. Der udføres

ifær Landmandens Produkter, Korn og Dvæg, derimod indføres Industriens Fornødenheder og Colonialvarer meest.

(26) Af hele Rigets over 4000 Skibe er Sleevig over en Fjerdedeel, nemlig omtrent 1100, det er lige saa mange som Evertig. Det største Lastetal, altsaa den største Drægtighed, have Flensborgs c. 150 Skibe (6¼ Tuf. Emst.), dernæst Mabenraas 75 (4½ Tuf. Emst.); dernæst følge i Drægtighed Marstal med 2 og Kappel med 1½ Tuf. Emst., men som have det største Skibeantal i Hertugdømmet (Marstal med nærmeste Byer c. 200 Kappelu over 150), og Sønderborg med en 60 Skibe paa 1½ Tuf. Emst.; ogsaa Trøeskjøbings Skibe have over 1000 Paster. I Drægtighed komme dernæst Femern med Burg, Ekernforde, Husum med Nordstrand, Fredrikstad, Foor og Amrum, Holnis, Haderslev, Tønning og Sild, der endnu har over 100 Paster, endelig Belvorn, Tønder-Høver, Rom, Nordberg, Garring og Heltenau; Ballum med 80 Paster hører til Ribe Stift, men ligger indenfor Grandsen. I Skibetal følge de sidste derimod saaledes: Burg (over 80), Mabenraa (over 70), Trøeskjøbing og Sønderborg (over 60), Foor med Amrum, Haderslev og Holnis (over 40), Femern, Husum og Nordstrand, Fredrikstad og Sild (over 20), Belvorn, Tønning og Ekernforde (over 10), de øvrige derunder.

(27) Til Søfartens og Handlens Fremme tjener: 1) Fyre. Af saadanne findes ved Sleevigs Lystkast: Marienkeuchte Fyr paa Femern, oprettet 1832, 92 Fod over Havet, Kaiser Fyr paa Alø, 76 Fod høit, Waago Fyr i Lillebelt, 38 Fod høit, og paa Fastlandet Wylk Fyr, 54 Fod høit, samt Lampfyr paa Fredrikfort og Heltenau ved Kieler-Fjord og i Arrosunds Færggaard; ved Vestkysten derimod ligger udenfor Eidermunden et Fyrskib, hver 8 Fodjer altid ere tilstede, for at føre Skibene til Husum, Tønning eller Elben (indtil Vösch), og et Fyrtaarn paa Amrum (eller Sild) har længe været vaatenkt, ligesom et andet paa Blaavandsbuk, efterdem paa hele Kysten indtil Jyllands Nordsvestkyst intet s' adant findes naget dens store Nærighed. 2) Boier, eller svømmende Tønder, og Bagere, eller tjærede. Stange paa en 10 Alens Længde med Midskefte i Toppen. Ved de første betegnes Indløbene til Eideren, til Husum og Foor x., ved de sidste Grundene ved Lystkysten og

nogle i Vesterhavet; paa Eiderstedts Vestkyst, paa Seesand S. for Amrom og paa List staae derimod Baaker, d. e. Pyramider af Tommer, som Dagmarker. Som saadanne vedligeholdes f. Ex. ogsaa det gamle Kirketaarn paa Belworm, Ording Kirketaarn i Eiderstedt o. s. v.

(28) Kjøbstædernes anden Næringsvei, **Industrien**, drives i Slesvig ligeledes forholdsviis stærkere end i det øvrige Rige, skjøndt ingenlunde i nogen betydelig Grad i Sammenligning med andre industridrivende Lande, som England, Belgien, Frankrig o. s. v. De egentlige **Haandværkere** findes i temmelig Mængde, men dog kommer kun lidet af deres Vare i Handelen. Det sidste er især Tilfældet med **Handskemagerne** i **Haderslev**, en Snees i Tallet, der ved ligesaa mange Svendes og et par Hundrede Særstærks Hjælp aarligen forarbejde en 20,000 Par Handsker af Læder. Det er unægteligt, at mange Haandværkere, især i nyere Tid, have meget besittet sig paa at forbedre deres Arbejde, hvilket især gælder om Snekkerne og Bogbinderne i Flensborg og Slesvig, Dreiere o. a., men meget er endnu tilbage for at kunne konkurrere med Ublandet, og Laugsvarenets tildeels forældede Former træde ofte hindrende i Veien for mangen stræbsom Mand, der mangler Penge.

(29) **Agerbrugets Produkter** bestaaende især Bryggerier, som findes i enhver Kjøbstad og i senere Tid ogsaa levere bairisk **øl**, dog uden at deres Produkt har nogen særdeles Godhed; **Brændeviinsbrænderier** i stor Mængde, dog ikke mange betydelige, hvoraf en ikke ringe Deel nu, ogsaa i Flakker (Hoyer), anvender Dampkraft*), samt levere **Bredgjø** (i Flensborg) og **Piqueteur** (Homann i Husum), og circa 30 **Ølieflagerier**, der ere i rask Tiltagen, især ved Flensborg, hvor ogsaa flere **Dampmøller** ere i Gang, samt **Etivelsesfabrikker** (i Flensborg, Fredrikstads og Christiansfeldt), hvoraf dog ingen betydelige; noget større er **Øddikeproduktionen**, hvoraf ikke lidet gaaer til Danmark og Ublandet. **Øliemøllernes** Produkt forarbejdes i **Sæbesvæverier**, der afgive $\frac{1}{2}$ Million R . blod grøn **Sæbe** til Danmark og Ublandet. Af **Kornmøller** findes flere ikke ubetydelige, f. Ex. **Wandmøllerne** i Tønder, Tørring og Skovlund, og et Par benyttede Dampkraft (**Haders-**

*) Paa Landet er især **Remmerlund**, 2 Mill. R . for Flensborg, berømt for sin **Akvavit**, dog serhen mere end nu.

lev 14), dog hindrer Molletvangen Anlægget af Rore Hænde
 møller, og det meste Korn udføres uformalet; heller ikke
 V gerier er noget fabrikmæssigt indrettet, som dog, navnlig
 med Hensyn til Stiksbred, vilde være meget ønskeligt; af dit
 to Slags Hænderværkere boer omtrent Halvdelen paa Land
 Og saa Hørberegningsanstalten i Broager og en lignen
 paa Als ere paa Landet.

(30) **Kvægavlens Frembringelser** isydselsatte Garverier,
 hvoraf nogle, især Wiengreen & Kirjahn i Eslevig, høre til
 de største og bedste i hele Landet. De forarbejde en 60—80,000
 ℔ indførte svære Huder, hvorimod 4—500,000 ℔ af det lettere
 Slags især udføres uberede. I Haderslev og tildeels Aben-
 raa beredes mange Skind til de saakaldte danske eller Rander-
 Handsker, hvoraf mange udføres. Skomagerne, hvis Antal
 (1845: 2,470) er det største af alle Hænderværkeres, Sadel-
 magerne og Liimfabrikanterne forsyne Eslevig og affatte
 ikkun lidet, især til Vestindien. Vørstenbindere, Bunde-
 mager og Hattemagere levere endnu kun især simple
 Vare til Landets Forbrug, de finere udføres, ligesom ogsaa
 Dreierarbejde og Kamme, dog ikke i noget betydeligt
 Omfang. — Ulden udføres tildeels i raa Tilstand, især til
 Neumünster i Holsten, hvor den forarbejdes paa de der-
 værende betydelige Fabrikker (Ment's og Westorff's Klude-
 fabrikker, J. D. Westorff's Garnspinderi o. s. v.), og med hvilke
 de smaa Anlæg i Eslevig, der med ufuldkomne Maskiner
 almindeligviis levere de grovere Vare, staae mere eller mindre i
 Forbindelse, saasom 5 i Glensborg, 1 i Husum, 2 i Haderslev,
 1 i Ekernsørde, 2 i Sønderborg o. Paa Landet mærkes især
 den betydelige Tøimanutur i Brede og Fabriken til
 Dytradsning af uldne Klude (60,000 ℔ aarligt) i Maug-
 strup. I Brede og Ekernsørde vares ogsaa noget Bom-
 uldstrøi.

(31) **Træ og Metaller** forarbejdes af Snekere, Tøm-
 rere, Bødkere, Hjulmagere, Smede, (næst Skomagerne de
 talrigste, 2,273), der alle næsten udelukkende levere kun de
 simpleste Fernodenheder. Af Træarbejde maa imidlertid Stiksb-
 byggeriet fremhæves, der her drives til en fortrinlig Høide,
 og hvori Abenraa overgaaer Glensborg. — Heller's Jern-
 støberi „Carlshütte“ ved Glensborg, paa slevigst Grund,
 bestaafteger 250—300 Arbeidere ved at udfmelte den inden-
 landske Myrtemalm (Jernhalt) — 1847: 10,000 Centner — og

smelte fremmed Naajern — 20,000 Ctr. —, ogsaa nogle faa Maskiner leveres, dog langt flere, endog hele Dampmaskiner, fra Dittmann & Jensen's Jernstoberi og Maskinbyggeri i Glensborg, som har 70—80 Arbeidere. Desuden findes endnu eet i Glensborg og to i Haderslev, hvert med 30—40 Arbeidere, der af fremmed Naajern tilvirke c. 4000 Ctr. Støbegods; men de fleste Jernvare indføres endnu fra Udlandet. Det eneste Kobberværk i Slesvig er Kruusaa Kobbermølle ved Glensborg, hvor 40—50 Arbeidere smelte gammelt Metal, sammensætte, valste og hamre nyt, og levere Kobber- og Messingkar, som sælges ved Husefening i hele Landet. Alle andre Metalarbeidere arbejde kun for det locale Behov og meget indføres. — Teglbænderier ere især betydelige omkring Glensborg Fjord, hvor de 1847 umiddelbart beskæftigede c. 700 Mennesker og leverede 24 Mill. Muursteen, 3 Mill. Tagsten og 100,000 Brønde, Kryppe- og andre Steen, hvoraf næsten $\frac{3}{4}$ affattedes til Kongeriget, Noget ogsaa til Udlandet; de mange mindre rundt om i Landet forsyne hver sin Omegn, og findes især hvor Løv havet i Nærheden, enkelte dog ogsaa i Marsten (Reimersbude). Mange brænde tillige Kalk. Pottemagerier havet, men det meste Arbejde, navnlig alt det finere, indføres. Sydslesvigs Moser underholde 4 Glasværker i Høhn Sogn, hvor c. 100 Arbeidere 1846 tilvirkede 765,300 grønne, 334,500 lyde Glasflasker og 6,230 Bundter Medicin glas, fordetmeste af gamle Glasflasker; ikke lidet deraf udføres til Kongeriget og Tydskland, derimod indføres alt Vinduesglas og finere Væ.

(32) Der til kommer endnu Papirmøllen ved Glensborg, med Dampkraft og en ny Maskine til Papir uden Ende, som dog ikke skal dække Forbruget, og en mindre ved Alschell. 11 Sukkerraffinaderier, hvoraf 7 i Glensborg, med en aarlig Production af 4—5 Mill. ℓ ., de andre i Slesvig, Haderslev, Sønderborg og Hoyer, dog ingen af dem endnu med Dampfogningsapparater; 8 Saltraffinaderier, der af engelsk Stensalt tilvirke næsten Halvdelen af Slesvigs Forbrug; en Rildmølle i Glensborg, der affaller c. 1 Million ℓ . aarligt, en 40 Tobaksfabrikker, hvoraf Angel's i Tønder den anseeteste, en heel Deel Farverier og Stampemøller, Rebslagerier, nogle Lak- og andre mindre Fabrikker. Alle disse industrielle Næringsbrug beskæftige som Hovedpersoner og Medhjælpere $7\frac{1}{100}$ pCt. af Befolkningen, og ernære ialt $21\frac{1}{2}$ pCt. hvoraf dog ikke over $\frac{2}{3}$ tor regnes paa Kjøbstæderne.

B. Bondestanden.

(33) Den slesvigste Bondestand har under mange Skjæb-
nens Omverlinger naaet et ret agtværdigt Trin og kan dristigt
stille sig ved Siden af Kongerigets, medens den staaer langt
over Tydsklands og de østlige og sydlige Landes. Dens Lob
var ogsaa i de forskjellige Egne meget forskjellig. Medens i
Friserne's Marskegne Almuens Frihed bevaredes gjennem
alle Omstiftelser, gif den paa de andre Steder tilgrunde ved
Adelen, først og længst i Sydøst, senest og kortest i Nord.
I Forhold dertil staaer ogsaa Velstanden i Almindelighed,
som paa saa Steder findes betrygget paa de adelige Godser, er
almindeligst paa Stikstiens Norddeel, hvor den ofte dog synes
større end den er, medens det Omvendte tiid er Tilfældet i Lan-
dets mindre frugtbare Midte, hvor dog Armod er sjelden, me-
dens i Marsten Rigdom og Udsielhed boe Side om Side. Den
til Agerbrug stiftede Deel af Landet, eller Moieland, Eng,
og Marst, forholder sig til den øvrige, saasom Heder, Moser,
Soer, Veie o. s. v., som 185 til 100, og den Deel af Befolk-
ningen, hvis Hovednæringsvei Agerbruget er, udgjor af samme
34⁵⁰/₁₀₀ pCt. foruden Dagleiere og Lignende. Den egentlige
Agerdyrkning overskies vel endog af Kvægavlen.

(34) I Slesvig omfatter Agerdyrkingen især Hvede,
Raps og Byg paa Stikstien, dernæst Rug og Havre; i
Midten og i Nordvest ere derimod Rug, Boghvede og til-
deels Havre Hovedsædearterne, medens Hvede og Raps dyrkes
meget lidt; ogsaa i Marsten dyrkes vel endeel Sæd, navnlig
Raps og Hvede, medens Kvægavlen dog aldeles er Hovedsagen.
Kartoffelavlen var paa de fleste Steder temmelig udbredt,
men har lidt meget ved de sidste Aars Sygdomme; Hør og
Hamp dyrkes ikke meget, stærkest i de nordøstlige Egne; Humle-
avlen er ubetydelig. Udbyttet regnes i Gjennemsnit til 170,000
Tdr. Hvede, 550,000 Rug, 450,000 Tdr. Byg, 200,000 Tdr.
Boghvede, 80,000 Tdr. Bølgfæd, ligesaameget Raps og 1 Mill.
Tdr. Havre aarligt; saaledes dyrkes Hvede, Raps og Boghvede
stærkere, Rug, Byg og Bølgfæd (Erter m. m.) mindre end i
Kongeriget, medens Havredyrkingen staaer paa lige Fod.
Udførselen kan ansættes til 3 à 400,000 Tdr., til en Værdi
af 1½ à 2 Mill. Rbdlr., foruden 25 à 30,000 Tdr. Raps.

(35) Ligesaa betydelig er Kvægavlen, om ikke større. Paa
Stikstien holdes især Hornkvæg til Meieribrug, tildeels af

ganske fortrinlig Dvalitet og godt pleiet; i Sleavigd magttere Midte derimod opdrætted især Ungkvæg, hvorved baade Dstfystens og Marstfens Studehold ferjynes. Paa den sidstef fortrinligste Græsgange findes vel ogsaa Malfkefer, men især fedes dog Stude, der for største Delen indføres magre fra Isl-land, aarligt 16 til 20,000 Stfr. Heste holdes og opdrættes især i Midten, i Marstfens og paa Må i større Antal end i Kongeriget, udmærkede Heste komme bl. a. fra Voit Eogn (Wærsmark) og Haberølevnæs. Faar holdes især i Midtens Hedeegne, af den jodfste Race, og i Marstfens paa Udenbigslændene, deriblandt de langhaarede eiderstedtste og frislste, hvis Ud især benyttes til Kamgarn. Svin holdes især paa de større Gaarde. — Deraf udføre s, efter omtrentligt Overflag, aarligt 10 à 12,000 Stfr. Hornkvæg til en Værdi af 6—700,000 Rbd. og 3 à 4,000 Heste til 2—300,000 Rbd. Værdi, saa at den indkommende Sum, Kalve, Svin, Faar og Lam tillagde, sikkert udgjør over 1 Mill. Rbd. for levende Kreature, og Udforfelelen af Produkter af (slagtet) Kvæg, Smør, Ost, Flest, Kjød o. s. v., andrager henimod 2 Millioner, hvoraf 10,000 for Høning og Bøx, som forhen dyrkedes langt stærkere. Den nu opblomstrende direkte Uffætning til England vil endnu forstørre disse Summer. — Agerdyrkning og Kvægavl indbringe saaledes Sleavigen Sum af 5 à 6 Mill. Rbd. aarligt.

(36) Til Kvægavlens Fremme tjene **Markeder**, der afholdes aarligt til bestemte Tider i de fleste Kjøbstæder og endeel Landsbyer, dog havde de sidste i senere Tid almindeligviis været i Uffættagen. Paa disse kjøbes især og sælges levende Kvæg, det meste vel til indenlandfste Handlende, men ogsaa en ikke ringe Deel til Udlandet, Heste især til Frankrig, Belgien, Proiffen o. s. v., Hornkvæg til Hamborg, Mekklenborg o. a. — Af Hestemarkeder kunne især nævnes som vigtige de i Haberølev Fastlavns-Søndag og Mandag, i Nabentraa Mandag for Maria Magdalene (22. Juli), i Flensborg Tirsdag og Onsdag efter Oculi, i Husum Tirsdag efter Pinte, i Frederikshad den 22de og 23de Juli, i Kønning den 19de August, i Lønder Fredag efter Fastelavn. Baade for Heste og Kvæg ere betydelige Markeder i Lønder den 4de Aug. og 3. Sept., i Lygumkloster paa Lætare og Bartholomæi (24. Aug.), i Kliplew den 4de Apr. og 14de Sept., i Handved paa Phil. Jacobi (1. Mai) og Mikkeldag, for Heste og Kræm i S. Brarup Tirsdag, Onsdag og Torsdag, efter Jacobi. — Af Kvægmarkeder holdes de vigtigste i Husum, hvor der 2 Torsdage for og 2 efter

Maidag sælges over 4000 Etkr. hver Dag, og om Efteraaret hver Onsdag og Torsdag i flere Uger, samt i Glensborg paa Simon Juda (28. Oct.). Betydelige ere desuden Kvægmarkederne i Tonder 2 Fredage før og 2 efter Maidag, paa flere Fredage i Efteraaret, og et Marked omtr. 8 Dage før Mikkeltdag, samt i Haderslev paa sidste Loverdag i April og første Loverdag i Mai. Af Krammarkeder staaer Slesviger Tommarked høiest i Ry, dog klages meget over dets Afstagen, og ligeledes har S. Brarup Krammarked tabt meget. Af Uldmarkeder habes ingen af stor Betydning.

(37) I Slesvig er derimod **Huusfliden** neppe saa stor som i Kongeriget, navnligt i visse Gane af samme, men dog langt større end i Hølstien, hvor der ogsaa synes langt mindre Hør og Uld til Forarbeidelse. Det gjentages her, hvad der er Tilfældet næsten alle andre Steder, nemlig Huusfliden er størst hvor Landet er magrest, derfor ikke giver saa rigeligt Udbytte og heller ikke faaer en Dykning, der optager Bondens hele Tid; imidlertid er Nationaliteten heller ikke uden Indflydelse, og flere Steder, som f. E. i Enge Sogn, sees den danske, mindre Bondemand ved Huusflid at arbeide sig op af den fattigdem, hvori den friske, der fersmaaer samme, haabløs forbliver. — Huusfliden indskrænker sig fordemmele dog til Beredning af hjemmegjorte Tøier og, især i Egnen N. for Tonder og Haderslev, meest paa Vestfiden, Knippen, begge Deele udelukkende drevne af Kvinderne; Mændene beskæftige sig paa enkelte Steder med Træarbeide N. for Haderslev og i Angel), ligesom Bonden paa Dyrkysten almindeligvis selv bearbejder Træet til sine simple Ugerdykningsredskaber, undertiden dog ogsaa til Bogn og Plev, paa andre derimod selv sneer sit Kæb af Hampe, Haar og Halv, eller brænder sine Steen; paa flere Steder i Landets Midte brædes Torvful, f. E. i Jardehund, i Kjørherred kløves af Bjærrødder fra Moserne de saakaldte Kariumer Lys eller Høpiinde, der endog gaar udover Hamborg; i Brarup Sogn (Holm) laves ogsaa stærktlugtende Flikbaand, som bestoote det dermed bundne Korn med Muus og Rotter, af de saakaldte „Stokjaller“, i Arentoft og Nykirke Sogne gjøres Gulvmaatter, enkelte Steder støbes Lins- og Mæsingsknapper o. s. v., — dog drives alle disse Ting ikke i nogen Almindelighed og især de sidste mere af de lavere Klaasser end af Bondestanden. Ogsaa Land=Gaandværkerne, saasom Snebtere, Tommer- og Muurmænd, Hjulmagere,

Træsko- og Skomagere, Smede (paa Sundeved og andre Steder antagne af Distriktet), Vøddere o. s. v. have sædvanligt nogen, Møllere, Færvere og Kromænd ofte endog betydelig Landbedrift, seldnere Skræddere, hvoraf der findes et betydeligt Antal af begge Kjon. De større industrielle Anlæg ere allerede omtalte § 29—32.

(38) Særligt at fremhæves fortjener **Knipleriet**, uagtet det er i Aftagen. Til Tønder stal en Kjøbmand Stenbeck fra Dortmund i Rhinpreussien have indført det ved nogle Brabantere ved Aaret 1646, og snart udbredte det sig derfra mod N. og N. O., næsten til Slesvigs Grændser; hans Enke, og efter hendes Død andre Handlende, vandt derved store Rigdomme. Disse levete (Traaden som kommer fra Udlandet, efterat Fabrikken i Tønder er gaaet ind for en 40 Aar siden) og Monstret, hvorefter Flere arbejde uforandret deres hele Levetid, til Kniplingspigerne, som arbejde for deres Regning, og hvoraf f. Ex. afdøde Fabrikør Thomsen havde ikke mindre end 1500 i sin Tjeneste, og lade Kniplingerne, der i Godhed maale sig med de bedste udenlandske, men neppe konkurrere i Priserne, ved omreisende Kræmmere sælge, meest i Indlandet, dog ogsaa endnu noget til Hamborg, Lybæk, Bremen, Norge o. s. v. Knipleriets Hovedsæde er fortliden Hvidding Herred (Reisby, Roager o. s. v.) og Lygumkloster-Egren; i den nordøstlige Deel arbeides mere selvstændigt og sælges umiddelbart til reisende Smaahandlere .

E. De lavere Klasser.

(39) Derved menes her Raadnere og Dagleiere, som fordetmeste ere Indsiddere (Inderster). Raadnerne svare nogenlunde til hvad man i Kongeriget kalder Huusmand (med hvilket Navn derimod i Eiderstedt de største Grundeiere betegnes — „Hausleute“), d. e. Landbrugere med under en Tønde Hartkorn, dog er den slesvigiske Benævnelse (hidstammende fra det islandiske kot — en Hytte) ikke saa bestemt, da der findes større Raad (Døbæk 160 Heitscheffel); derimod have Raadnerne paa de fleste Steder at betale til Byen en Afgift for det dem ved Jordernes Fordeling bestemte Land, efter som de ikke kunne opfylde den samme vaahvilende Forsigtigelse til Kjørster o. s. v., og have ingen Stemme paa Grandelaget. Ligesom blandt Bøndergaardene findes hele, halve o. s. v. Raad. Overgangen til Raadnerne danne Barcelisterne, d. e. Tierne af fraffilte

Gaardbølle, der dog mere sættes i Klasse med Bønderne, og Kolonisterne, der især i Narene 1760—64 indkaldtes især fra Pfaltz (Bayern), for at opdyrke Hedestrækningerne i Syd- og Mellemflodvig, fik Huus og Besætning m. m. af Regjeringen og rettest betragtes som dens Fæstere, vel at mærke: Urvesfæstere.

(40) Under dem endnu staae **Indsidderne** eller som de sædvanligt kaldes, **Indersterne**, hvis Definition er vanskelig. Som saadanne betragtes ikke alene Leiesolk og Giere af jordløse Huse (og disse heller ikke altid), men ogsaa Aftægtsmænd og Gierne af mindre Jordslødder end Raadnernes. Langt de fleste af dem ernære sig hovedsageligen af en eller anden Haandgjærning, som Dagleiere den største Deel, andre som Fiskere, ved Arbejde paa Digerne i Marsten, som Kvægdrivere o. s. v. Mærkelig i denne Henseende er Udelby Sogn ved Flensborg, hvor der imod 43 Bøvelstæder findes c. 240 Raadnerstæder, et Forhold, der kun kan finde Sted formodentlig Kjøbstadens Nærhed og Teglværkerne; dertil Jørgensby, som aldeles er afhængig af Søfarten. Byen Sæd (Seeth) ved Tønder er bekjendt ved sin Havedyrkning og forsoner en stor Omegn med alle Slags Fro; i Marsten findes især paa Mellemdigerne og ved Haddigerne mange Huse, hvis Beboere fordetmeste finde deres Underholdning ved Arbejderne til Værn mod Havet; ved Herregaardene, især de mindre, der have faa eller ingen Ugebags-tjenere, findes ligeledes mange Raad og Indsidderstæder, hvis Giere, som oftest dog kun Fæstere og meget hyppigt Tidvæstere, arbejde paa Herregaardene; endelig drive saadanne, som forhen bemærker, overalt i Landet hyppigt en eller anden Industri, samt ved Kysterne Fiskeri, medens dog egentlige Fiskerbyer, som Maasholm ved Slien, i mindre Grad Sandager ved Flensborg Fjord, Orth paa Femern o. s. v., ere meget sjeldne.

C. Nationale Forhold.

I Slesvig som Grandsfeland mødes to Nationaliteter, den danske og den tyske, oprunden af fælleds (gothisk) Rod, men senere blevne saare fjendste, og ved Siden deraf findes en

træde, den forhen kraftige, nu hensygnende frisiske. Derefter deles Slesvig nationalt i en nordlig, sydlig og vestlig Deel. — En Nations væsentligste Eartkjende er dens Sprog, men Marhundreders Aret har her bevirket, at Sprog og Nationalitet ikke mere falde sammen i deres Grændset, idet førstnævnte er voldelig tilbagetrængt. Dansk Nationalitet kjendes nemlig nordfra lige til Elien og Veien fra Slesvig til Husum, vestpaa indtil de frisiske Grændseegne Hattfeld og Skobøl, Dreisdorp, Breklum, Enge (halvt dansk), Stedeland, Lindholm, Niebøl, Gudskovsøen og Vidaaen, samt paa Derne Als, Tros, Rom og List paa Sild, i Svansen og tildeels Dänischwohld findes Spor af dens Blanding med den fremherskende tysdske Nationalitet, som behersker Egnen S. for Dannevirke og Treenen fra gammel Tid af, og fra Eidersted (og Nordstrand) har fortrængt den frisiske, som endnu besidder alle Marsklædene, noget Gæstland i Bredsted Amt og Derne i Vesterhavet. Dansk Sprog er derimod siden Aaret 1400, da det endnu led ved Eliens Bredder som Folkesprog, og især siden 1800, da det endnu hørtes der, aldeles fortrængt fra Etroget mellem Elien, Nstersøen, Pipping-Naens Munding i Gelling Bugt, en Linie derfra til Voel, Webelbækken, Lang-So, Helligbæk, Treenen og Husum-Naen, og Lybst er bleven overveieude indtil Langballig-Na, Kjæst-Na og Treenen, saa at det endnu kun hersker i den Kile, hvis Sydspids falder i Sveving Sogn ved Husum; derimod har samme forkuede Sprog i Aventoft og Nykirke Sogne vundet Terrain fra det frisiske, der ogsaa har tabt Nordstrand, Eidersted og Husum-Eggen til det plattyske.

A. S p r o g.

1. Dansk.

(41) Den danske Folkedialekt, der tales i Slesvig, og hvis Omraade ovenfor er angivet, er vel ikke Skriftsproget, men staaer dog dette ligesaa nær, som hvilkensomhelst anden dansk Almuedialekt, ja det staaer endog Olddanskens nærmere end selve Skriftsproget. Som Beviis kunne f. Ex. anføres Ordene Raad, isl. kot, gild, isl. gildir = skink, dygtig, Aabod, isl. abót = Godgjærelse; at søne, isl. at synja = nægte, afslaae; at øve, isl. at æpa = raabe o. s. v.; ogsaa de gammel-danske Ord andrelunde (anderledes); Karm (Stadsvogn) Lime (Køst) o. a. bruges her endnu, medens de ere forsvundne

af Skriftsproget. Ogsaa Angelsaxisk og det nyere Engelsk er nærmere beslægtet med Folkesproget end med dette. Det slesvigske „at vante“ svarer saaledes ligefremt til det engelske I want, men ogsaa til det islandske at vanta. Eiendommeligt er det, at det danske Folkesprog paa den jydsk Halvø ved en Linie omtrent fra Veile til Viborg stilles i to Dialekter, den vestlige, hvor ligesom paa Derne og i Skriftdansk Kjønsoordet vedfoies Hovedordet, medens det derimod i den vestjydske og slesvigske sættes foran samme. Kjønsoordet lyder i de enkelte Egne meget forskjelligt, mellem e og æ, men mere isærfaldende er det, at Ordet jeg nordenfor Haderslev Fjord og en Linie derfra til Ribe lyder æ, sondenfor almindeligt æ. I nævnte nordlige Egne høres i Ordens Udtale en meere eller mindre stærk Tilnærmelse til den egentlig jydsk Accent, i Sundeved og paa Als er Tonefaldet mere boieligt og melodisk, i Grændseegnene fra Kjørherred mod S. tales mere sløbende og enkelte plattjydske Ord findes, især Falorrene, det samme er ogsaa Tilfældet paa et Strog fra Kjørherred til Vallum langs Frisergrændsen, Anglerdanskten er derimod meget lidt afvigende, langt stærkere Groboernes eiendommelige Udtale. Ogsaa i Ordforraadet findes nogen Afvigelse, idet f. E. Ordet „Nest“ (Vandrug) ikke bruges nordenfor Kjørherred, „Loier“ (tartet Uld) derimod ikke sondenfor samme o. s. v., dog ere alle saadanne Afvigelser forholdsviis meget ubetydelige.

(42) Til videre Dplysning tjene nogle smaa **Sprogprover** fra forskjellige Egne:

- 1) Fra Haderslevvegen: See, soy den lille Mikkel, der har ¹⁾ e Navn taun den Vost, som vj saa læng' har hay Lyft te; kund vi it ²⁾ tet en fra ham, hvonær ³⁾ vi ollammel gif lois aa ham?
- 2) Fra Slur Herred: Tyv' trøer annet stæl'. Wenn ⁴⁾ æ Muus er sat ⁵⁾, er æ Mjel bjeft. De er int olt Gulb, der glimret. Di er iuer, soi æ Itav' om æ Konbær, da kund han int ⁶⁾ naa 'em,
- 3) Fra Kjør Herred: Han blyvver oller flog, ven ⁷⁾ han aa vær seventig Aar gammel. Hun stau ⁸⁾ ve æ

1) I de nordligste Egne lyder det haat, sydligere hær og hæ. ²⁾ Sydligere int' ³⁾ Sydligere wenn. ⁴⁾ d. e. mæt, hvilket Ord kun bruges i de nordligste Egne. ⁵⁾ d. e. stod. ⁶⁾ Kilde =

Kælb⁶⁾ aa sau⁷⁾: Most⁸⁾! Pas aa, I feller int i æ Most⁹⁾.

- 4) Fra Angel: En Man hoi to Sonner, o den yngest a dem sei te æ Far: Far! gi mær den Diel a æ Gøfs, der her mær (te). O han dielb¹⁰⁾ æ Gøfs imellem dem.
- 5) Ældre Dansk fra Angel: Nu ka do gaa op aa ring. Nu kommer æ Freu fra Tolgaard. Nu kommer hun, nu kommer Nun Post fra Tolgaard over Lingvai med fir hvid Dg, med Knopper Hør o Grykker Smør o stuer Nau-les¹¹⁾.
- 6) Deßlige fra Vollerðlev: Valder, Rune aa hans Byv¹²⁾ di ypped dem en stor Kvy¹²⁾, men aa Lohoi der slov Valder Rune doi¹³⁾.

(43) Disse Prover vise vel, at det slesvigske Dansk ikke er Skriftdansk, men hvor tales vel dette som Almue-sprog? De klassiske Sprog, Græsk og Latin, tales jo af Folket ogsaa kun i Mundarter. Den kjøbenhavnske Tale har jo, foruden Lydforsjelligheder, saa at g bliver til j, endog afvigende Ord, f. Ex. inte for ikke, — den sjællandske Bonde siger endog intensø itte —, og kun Borgerne i Nyborg og nogle i Dvense tale et Sprog, der kommer Skriftsproget, som de Dannede tale overalt i Landet, mere eller mindre reent, temmelig nær. Men om Afvigelserne i Slesvigs danske Folketale ere store eller ei, vil bedst følgende Prover vise:

Fra det vestlige Jylland: Bild' Du da heller stilles fræ di Muer aa di Fauer? hvem stu' saa hjælp mær o drym e Goer, nær a blyrret gammel o swaggele?

2. Frisisk.

(44) Det frisiske Sprog, som aldrig vidtes at have været et Bøgsprog, har ikke desmindre en hoi Ælde og hid-

Vreud: det bruges i hele Slesvig, hvorimod Rilde, Rikereald kaldes Kvæll. ⁷⁾ d. e. sagde, i Nerd og Est soy eller soi. ⁸⁾ Møster og Kaster (Lante) bruges flere Steder. ⁹⁾ Vandbrug; see forhen. ¹⁰⁾ Et saadant indstødt i er bl. a. ogsaa almindeligt paa Fyen. ¹¹⁾ Rugbrød; det gammelkantske Leve er ellers gaaet af Brug. Saaledes sagde Strueters Præst til Drogen, naar den forventede Frue kom med Gaven til dem. ¹²⁾ Disse Ord bruges nu ikke mere der paa Gynen. ¹³⁾ Ihjel. Det er samme Sagn, som ogsaa høves i Thune paa Sjælland, paa Fyen og flere Steder.

stammer ikke fra Blatthysken, men staaer ligeberrettiget ved Siden af samme. I Formen slutter det sig temmelig nær til den, men i Ordforraadet ere nordiske (danske) Rodder endog overveiende, og det staaer saaledes paa Obergangen mellem de nordiske og egentlig germaniske Sprog, nær beslægtet med Høllandsk og heller ikke langt fjernet fra Engelsk — Guddag og Gobnat lyde f. Ex. næsten eens i begge Sprog. Paa Grund af at det saagodisom aldrig skrives, er det friske Sprog saa afvigende i sine Dialekter som neppe noget andet i Europa; Friseren fra Føør forstaaer neppe „Fasterwallingsch“, som han kalder Fastlandets Frisisk, „Bytsch“ er noget andet end „Føringsch“, uagtet Byt ligger paa Føør, i Nisum Moor tales anderledes end i Widing Herred eller i Breksted-Egneu, kort sagt, der findes neppe to Landsbyer eller to Smaasær, hvor ikke over en halv Snees forskjellige Ord kunne udfindes, som f. Ex. Fiddes, Baabe og Tæte (Fader), Kieneris og Bjaane (Born). Blatthysk, Høitybsk og Danst indskrænke paa mange Maader det friske Sprogs Omraade, og den Tid synes ikke at være meget fjern, da det aldeles forsvinder her, uagtet Beboernes Behøngenhed ved det Gamle; Dragten er ligeledes opgivet i den nyere Tid. Det reneste Frisisk tales paa Silb.

(45) Som et par Sprogprover kunne anføres:

1. Fra Nordmarsch: Dhsen Baabe! die dō beest dhne Hemmel. Halligt waarde dann Nohme. Hohamme dinn Kenning-Rid: Dann Walle schien dsh dæ Gerde, allid dō dhn dæ Hemmel. Dshn dō delling dō daaglik Brund. En verjeef dō dse Schöll, allid dō wie verjeefe dse Scheelners. En seehr dō eech hanninn dhn Verseefing. Men hely dō vohnt Gavel en Gerg. Dirram datt dat Kenningrid dinn id, en dæ Kraft, en dæ Guchheit dhn Zwigkeit. Amen.
2. Fra Widing Herred (Slutning af et Bryllupsdigt af Andr. Bendixen 1749):

Herr Briædgam! nem fortlesf, men Fæbr vell en muhr schröffe,
 Minn Rinning es wehl goit, mann ohrs est hiend ötsleydt,
 Siæd dat ock ta Dinn Bredid, so meit hirr so bes blosse
 Dachwenichich noch ta liæst, wett ienner Moses sendt (1Mos. 1, 28.).
 paa Danst:

Hrr. Brudgom! vær saa god. Min Ven vil meert' ei skrive;

Min Mening er vel god, men daarligt kun frembragt.

Siig dette til Din Brud, saa lad det derved blive, —

Dog onstet end tilsidst, hvad Moses hist har sagt (1 Mos. 1, 28.).

Det frisiske Sprog var ogsaa endnu i syttende Aarhundrede Omgangssprog i Eidersted, men veeg ved Aarhundredets Ende for Plattysk. At Frisisk nogensinde har været Kirkesprog hertilands, lader sig ikke estervise, og selv Krisernes ældste bekjendte Status, fra 1426, er affattet paa Plattysk. Det Hollandiske bruges derimod som Kirkesprog i Frederikshavn, hvor det forhen ofte lod hollandsk Tale, som endnu imellemstunder høres der, og ligesaa tales det flanderiske Sprog endnu paa Nordstrand, — begge Dele som Følge af privilegerede Indvandring.

3. Plattysk (Tydsk).

(46) Blandt de Dannede i Syd- og Mellemsejvigs Kjøbstæder samt paa Landet i den søndre Deel har vel Høitydsk allerede længe været Omgangssprog, men lige saa lidt som nogensteds i selve Tydskland Almuesprog; dette dannedes meget mere først ved Luthers Bibeloversættelse. Han valgte især til dette Bærk Sproget i Dversk, navnlig i Egne af Meissen og Wittenberg, dog forsmæede han ikke at benytte passende Ord af andre Dialekter; Andre udbannede dette Skriftsprog videre og saaledes opstod det nuværende Høitydsk. Almuesproget derimod i sine mangfoldige Afændringer henføres især til 2 Hovedled, Platt eller Nedertydsk; som tales i de nordlige Slettelande, og Dvertydsk, som hører i de sydligere høiere og Bjerg-Egne, medens indenfor Tydsklands Grændser slaviske Sprog, Bohmsk, Kroatisk, Sorbisk o. s. v. tales af over en Fjerdedeel af dets Indvaanere. En mægtig nedertydsk Stamme vare Saxonerne, deelte i Dver- og Neder-Saxoner, og de sidste Sprog, som atter i adskillige Egne tales meget afvigende, er det, som under Navn af Plattysk fra Holsteen af allerede i fjern Oldtid udbredte sig ind i Slesvig og der har gjort store Fremstrid. Det var i ældre Tid ogsaa Bog-sprog og indførtes ved Reformationen i den søndre Halvdeel af Slesvig (og endog videre) som Kirke- Skole- og Rets-sprog, men maatte som saadant i syttende Aarhundrede vige for Høitydsk, uidentvilt til Almuens store Skade, som bibeholdt sit Plattysk i den daglige Tale, og har beholdt det endnu den

Dag idag. I nyere Tid er Interessen for det forurettede Sprog atter stærkere bleven vakt, dog hidtil uden videre Folger.

(47) Som anført er det **flersvigske Plattydsk** meget forskjelligt fra Høitydsk. Dette gjalder om Sprogbygning, Ordstilling, ja om den hele Grammatik, og ogsaa i Ordforraadet, i Simpelt og Naturlighed i Sprogtonen nærmer det sig de nordiske Sprog i samme Grad som det fjerner sig fra Høitydskens ofte kunstlede og forstruede Sætningsfølge og høitflyvende Tone. At det ikke tales ligedan allevegne i Slesvig, er en Selvsølge; Usvigelserne ere især store i Eidersted, hvor det har fortrængt Frisken, og i Angel, hvor det i Kampen med Dansk har optaget ikke Lidet deraf. Her hører man ofte Sætninger som: „Wi hem konst Dansk wesen, men nu siin wi Düdsk bläwen“ (Vi har forhen været Danske, men nu ere vi blevne Tydske); der høres Ord som Boos (Kvægtald), Breny (Hjerne), Gttgroede (Eftergroede), Füdung (Fode), Kojern (at kjøre), Maflich (magelig), Dorns (Stue), Wesel (Storstue) o. s. v., og Ordet at være conjugeres eiendommeligt: ick sün, du büst, he is, wi bint, jöm bint, se bint.

(48) Endnu et Par plattyske Sprogprover fra Syd-Angel og fra Husum Amt, hvor Sproget allerede nærmer sig den eiderstedtske Dialekt.

- 1) „Mit dat Hochdutsche wil dat nich recht fort. Da is apenbaar keen Segen dabv. Von de Confirmation af geit dat Krebsgang, un wenige Zaher wider hen, sünd de Lhd eben so widdt, as da se erst in de School keemen. Da sünd so veel Winkelhaken un Schnörkelien an desse Spraak. Da loy ek mi dat Platte! Darin kan Jeder singen, as em de Snabel wasfen is. De Spraak mot wiß lang in Gebrauch wesen sün, denn de het alle starpe Kanten un Spitsen, all dat grammatikalste Fixfazeri afflot.“ (Paa Dansk: Med Høitydsk vil det ikke rigtigt fremad; der er uensynligt ingen Betsignelse derved. Fra Confirmationen af gaar det tilbage og om saa Mar ere Folk ligesaa vidt, som da de forstegang kom i Skolen. Da priser jeg Plattysken! Deri kan hver Fugl sünge med sit eget Næb. Dette Sprog har vist været længe i Brug, thi det har affødt alle skarpe Hjørner og Kanter og alt det grammatikalste Narreklam.)
- 2) „Schast Dank hem, Peter, för Dien Brew;
So geern ick Di wedder in Versen schrew,

So sün ick dog bang, dat Dink ward nich ga'n,
 Und Du kannst mien Niemels nich versta'n.
 Ick will't indesken mal proberren,
 So wenig dat Dichten is mien Handteren."

(Paa Danst:

Tak Peter, Du have skal for Dit Brev!
 Saa gjerne jeg atter paa Vers til Dig skrev,
 Saa frygter seg dog for, at det ei vil gaae
 Og Du mine Niim ei vil kunne forstaae.
 Alligevel vil jeg dog prøve den Sag,
 Saa lidt som at digte er ellers mit Sag.)

B. N a t i o n a l i t e t.

(49) Foruden Sproget har ogsaa hvert Folk sin egen mere eller mindre fremtrædende **Charakter**, men at bestemme den er ofte vanskelig, da saa let det Enkelte forverles med det Almindelige. Erstærende stiller den nu afdøde Pastor Jensen de slesvigste Folkstammer saaledes: „Friseren ved Vestkysten har en stærk Selvsølelse; og et Mod, der grændser til Overmod, han er istand til at være hoimodig og ofte ikke fri for at være storladen. Angelbøeren har Videlyst, Jagttagelsegave og Reflexion, er forsigtig og paapaasende, ængstelig og ubestemt, og dog atter let forledet til Daarskab og modtagelig for enhver Tidsaandens Indskydelse; Danikeren (hans Tvillingebroder), er vindstibelig, udholdende og vedholdende indtil Seighed, ikke fremtrædende, men mere indadvendt, vaerksom med at aabne Hjertet for og slutte sig til Regnen. Saxonen i Sydslesvig er ligesom Holsteneren, hans Broder, aaben og trohjertet, mere vifende sig i sin Lige fremhed, der gaar stundom til Dværhedens Ydergrændse.“ Dog er dette kun Hovedtrækkene og ikke et udført Billede, hvilket mindst i nærværende Tid kunde leveres rent. Det følgende skal derfor heller ingenlunde forsøge dette, men kun omtalte enkelte Eiensdommeligheder i det slesvigste Folkelis paa de forskjellige Steder, der have Hensyn til Nationaliteten.

(50) Denne viser sig tydeligt i **Bygningsmaaden**, hvoraf der i Slesvig findes 3 væsentligt forskellige Slags, den danske, saxiske og frisiske. Det Egne ved den danske **Bygningsmaade** bestaaer, som bekjendt, derti, at Gaardbygningen dannes af fire Krængder: Baaningehuset strakt fra Ost til Vest og strængt

adskilt fra de andre, med Haven bag ved sig, Stald og Lade, der hver for sig slutte sig op til Enderne af Baaningshuset, og en fjerde, overfor samme, indrettet til forskelligt Brug, saasom Bogstuen eller deslige, med en Indkjørsel paa Midten eller een ved hver Ende, som sjeldnere findes i en Sidelængde. Baaningshuset har Skorsteen og vender hele Forsiden (Længden) til Gaden; i Staldene staae Kvæget og Hestene i Baase med Hovedet mod Udvæggene; den meget reenlige Mødding ligger midt i den firkantede Gaardsplads. — Denne Bygningsmaade er almindelig for alle større Bøndergaarde nordfor og lige til Slesvig og Husum. Temmelig hyppig, især i nyere Tid, er den Afvigelse, at Længderne for Ildsfæres Skyld ikke ere sammenbyggede, men dog danne en Firkant, at Møddingen lægges udenfor Firkanten ved Staldlængden, eller at et Trægitter eller Andet træder istedetfor den fjerde Længde, — det sidste især ved mindre Gaarde. — Baaningshuset er almindeligviis saaledes indrettet, at man fra Forstuen gennem Kjøkkenet kommer til Dagligstuen (Døren), der som oftest vender mod S. (i nyere Huse gaaer man fordetmeste fra Forstuen lige ind i den); ved Siden af denne er Storkstuen (Pisæl) og bagved denne et Bar Kamre, hvoraf et, Gjøstekamret, ogsaa benyttes som Urpøskammer, kaldet Kløve (isl. kleff), undertiden ogsaa Brudekamre, og et Vævekammer. Ved Siden af Kjøkkenet eller ogsaa i et eget Udhuus, findes Bryggerstet og Bagerovnen, hvortil, naar den er i Huset, Tørveladen støder. En mindre Stue imellem Døren og Pisæl bliver nu ogsaa hyppig.

(51) Bygningsmaaden i Angel er væsentligt den samme og Baaningshusets indre Indretning er ligedan, saasom ogsaa Stuerne's Navne, Huset har ogsaa Skorsteen og ikke den eieendommelige farske Urne; derimod har denne Bygningsmaade ikke Firkantformen, men danner en eneste Længde. Ivertigjennem den gaaer Gjennemkjørselen, der adskiller Væbøelleskællighederne, med hvad dertil hører, fra Stald og Lade; til den ene Side gaaer derfra en Dør til Kjøkkenet, paa den anden er til hver Side Staldrum for Heste og Kvæg og Gulvet derimellem bruges som Lø. Ogsaa her danner Husets hele Længde Facaden. — Foruden i Angel findes denne Bygningsmaade, dog med egen Lø, ikke lidet udbredt i Mellemstøv og temmelig langt mod Nord, hvad der minder om Angelernes større Udbredelse for Englandsstøget.

(52) Grunds forskjellig er derimod den **første Bygningsmaade**, som, efterat den fordetmeste har fortrængt den anglersdanske i Evands, hersker isydfra til Slien og Husum. Dens Eiendommelighed bestaaer deri, at den danner en lang Bygning, men med Enden til Gaden, uden Skorsteen og med en Indkjørsel, ikke Gjennemkjørsel, i Gavenden. Træder man ind gennem denne, seer man til begge Sider Kvæget og Hestene staae i Staldrummet, med Hovederne vendte udad mod den Indtrædende; Gulvet imellem Kvægs og Hestestaldene tjener tillige til Lo, hvor man tørrer Kornet, der gjemmes paa Loftet ovenover. Længere frem har man til hver Side mindre Afdelinger, som Mælkekammer, Spisekammer, Pigekammer, o. s. v., og foran sig Arnen, hvælvet foroven, uden Skorsteen, hvorfor Røgen trækker hen under Loftet, røgende den der ophangte Mængde af Pølser, Stinker og Drejsøb m. m., og trænger op i Foderet gennem dets Sprækker, endelig ud gennem Vortlugen, men i uroligt Veir fylder hele Rummet med en for den dertil uvante utaalelig Røg, som vel er Skyld i den mørkere Hudfarve, man vil have bemærket ved den tydste fremfor den danske Befolkning. Bagved Arnen endelig og lige imod Indkjørselen seer man Indgangen til Baaningsrummene, Stue og Sovokammer. Denne Bygningsmaades Besønderlighed forklæres derved, at Kvægavlen tilligemed Tilberedningen af Ost og Smør, roget Kjøb, Pølser o. s. v. mere er Hovednæringsveien for dem, end for den danske mere agerdyrkende Befolkning. — Præster og andre Embedsmand have ikke sjældent Idetmindste Skorsteen paa deres Huse.

(53) Utter betydeligt afvigende er den **friske Bygningsmaade** i de større Marksgaarde, de saakaldte Haubarge (Højjerge), der have beholdt Naamet siden den Tid, da Høbjergning var Hovedsysselen for dens Beboere, der her kaldes Hausleute (Huusmand). — Eiendommelig er „de Veerskaant“ (Firkanten), et Rum af 20—30 Fod i Kvadrat, opført indtil Taget af Bjælker, oprindelig bestemt til Høet, nu som oftest benyttet til Kornmagazin. Omkring denne ligge fire andre langagtige Firkanter; den forreste, næsten altid med S., er Baaningshuset med 3 til 5 Stuer, hvoraf den største ogsaa her kaldes Besel; mod O. og N. er Vood og Overvood (Stalden), mod V. den saakaldte Voa (Voen), almindeligviis med en stor Dør, ogsaa brugt som Vognskuur og ved Brøllupper som Dandsesal. Gaarden ligger almindeligviis paa en Jordforhøi-

ning (Barf), omgivet af en 16—24 Fod bred og meget dyb Grøft, og ved samme undertiden særskilte Tilflugtssteder for Kvæget (Gaarden) og langt oftere Korn- og Høstakke (Klothen, paa Dansk Høiser). Dog findes her ikke saa Alsvigskær, undertiden i hollandsk Stil.

(54) Ogsaa i Levemaaden findes der ofte en meget kjendelig Forskiel mellem den danske og den tydske Befolkning. I Nordsledvig og Angel er Grød eller Hvælling, kogt i Mælk, og dertil Smørrebrød, den almindelige Hverdagsspise Morgen og Aften og Mjød en yndet Drik; i Sydledvig derimod foretraktes Heevand og Vandgrød laves ikke sjældent, ligesaa Havresuppe og andre Spiser, der her ere mere forstjellige. — Ved Silber bruger den danske Sledviger i Almindelighed tre Retter, først tykkogte gule Erter med en Klump Smør midt i Fadet, eller Biinsuppe, dernæst Dros eller Hønskjødsuppe med Kjødet i Suppen, hvortil ofte gives kogte Blommer, og tilsidst den yndede Risengrød kogt i Mælk, med Smør deri. Den tydske Befolkning har derimod andre Retter, almindeligviis fire, men ikke saa bestemte som hos den danske, og ikke eens i alle Egne; dog særnes Kjødsuppe og råk Riið sjældent og blandt de andre to Retter findes paa somme Steder en stegt Gaað fyldt med Æbler og Blommer, paa andre Meckklumper med Flæsk og seeb Sauce dertil (tydske Klumper). — Hos Friserne findes meget ofte fede Sviser, hvoraf især Suppen er mærkelig med et tykt lag Fidt paa, hvori Vollerne dypes, medens Suppen selv ikke spises; i Eidersted er den saakaldte Briinat, d. e. Bygggrød kogt i tyk Mælk, en meget almindelig Ret.

(55) Derimod forsvinde Klædebragtenes Eiendommeligheder i vore Tider meget hurtigt, hvori især den tiltagende livlige Samfærdsel er Aarsag, og Kjødsklædebragterne, der atter verle efter Moden, udbrede sig stedse mere paa Landet, selv til Vesterhavets affidseliggende Der. For en Menneftaalder siden klædede Angels Kvindekjøn sig endnu helst i glimrende Farver, hvortil og Høsegrønt, der ogsaa yndedes i hele det danske Sledvig, og ligesom de med Gulb-besatte Huer, Hovedklædet med de fine Knipslinger og det maaledobbeltlagde Silke-Håltørklæde minder stærkt om den danske Almues Ferkjærlighed for brogede Farver og en rig Hovedpynt, der endnu har helst sig paa flere Steder i Kongeriget. Kun een Deel, Fodbeklædningen, har medstaaet Modens Indvirkning og medens sondenfer Ellen og Dannevirke

udelukkende bruges Fodtøi af Læder, Støvler og Sko, seer man strax nordenfør samme, i Angel og hele Landets nordlige Deel den danske Træsko baaret af begge Kjon, Vigernes lettere og prydede med et Messingbaand: den har vist at bevare sig ved sin Hensigtsmæssighed i et fugtigt Klima med en leret Jordbund, da den alene der formaaer at holde Fødderne baade varme og tørre.

(56) Længst har en sære gen Dragt vedligeholdt sig hos det friske Kvindeskøn, hvor den tildeels findes endnu, meget forskjellig i de enkelte Egne, men dog ogsaa med Noget som er fælleds for alle. Dertil maa især regnes den tatte Hovedbedækning, der beskytter Ansigt og Hals mod Solstraalerne og bevarer den fine hvide Teint, som her er saa almindelig, dernæst de knappe Trøier af svært udenlandsk Klæde med en rig Befatning af Solvknapper, de korte Skjorter, hvoraf der ofte bæres mange over hverandre, det ene lidt kortere end det andet, endeligt de broget farvede Strømper. Denne Dragt er ogsaa meget hensigtsmæssig i et Land, hvor Fruentimmerne nødsages til at være meget i fri Luft, da de maa dyrke Jorden, medens Mandfolkene ploie Havet, og hvor den hede Solstraaale ofte afvejler pludseligt med den kolde Søvind. Vel er den kostbar, men ogsaa varlig, saa en Kone ofte staaer Brud i Olesmoderens Kjøle, og Skibsfarten hjembringer dens Stoffet, saa den vist ikke fortjener at afstafes. Hovedpynten er næsten østerlandsk, en Baphue, om hvilken der moes et stort Silke-Tørklæde; hyppigst sees den endnu paa Silb og Amrom, dog mest ved festlige Leiligheder, dernæst paa Foor, mindst paa Nordstrand og Belvorm. En noget lignende Dragt findes i Ostenfeldt paa Fastlandet, en indvandret, efter Nogle vendsk, men sandsynligvis hollandsk Kølent, dog er den ogsaa der meget nær ved at forvinde, her med større Grund.

(57) Af eiendommelige Sæder og Skikke have ogsaa nogle vedligeholdt sig til vore Dage. Naar til Bryllupper undertiden flere Hundrede Gæster indbydes, Vognene modtages med Trompetstod eller Kloite og Violin, Løget til Kirken aabnes af Ferridere (Vegesvende), undertiden med Musik i Epidesen, naar derefter Middagsvisen, hvori Alfengroden aldrig feiler, medtages flere Aimer, naar Brylluppet selv holdes i 2 à 3 Dage, paa hvis sidste Lun de nærmeste Slægtninge forblive, naar Udgifterne erstattes ved Gæsternes Brudegaver af Solvøi, Bohave o. s. v., naar derved Rangforordningen, navnlig

imellem Gaardmand og Huusmand, meget strengt overholdes, saa gjentjendes letteligen disse Træk som danske, ligesom ved Begravelser Krøllet navnlig i Hjelstrup Sogn har vedligeholdt sin gammel-danske Bevdrning, medens Navnet (foranstet Krøl) findes over hele Slesvigs danske Deel. — Friserne's eiendommeligste Etik er den, at lade Mandfolkene samtale i den silbige Aftenstund med Vigerne ved Sengen, kommende gennem Vinduet — det saakaldte Finstern, der ogsaa findes i Sted paa Femern. Estrange Forbud have ikke formaaet at hindre det, men den Skade, man kunde vente deraf for Sædeligheden, er ved de unge Mandfolks gjensidige Kontrol i Virkeligheden meget ringe, og Forbudet forsøges ikke mere opretholdt. — Selv til Arbeidet udstrække slige Forskjelligheder sig, og man kan i en Kv ved Tærskningen sjar Hjelne den danske Arbejder, der svinger Pleisen til hvire Side, fra den tydske Karl, som svinger den tilvenstre, naar samme Haand er foran.

III. Inddelingen.

(1) Slesvigs nuværende Inddeling er i høieste Grad compliceret, og dens Grændser ere ofte aldeles ubestemmelige, saa intet Kort, end ikke i den største Maalestok, formaaer noiagtigt at gjengive dem. Man tænke sig, f. Ex. at i samme Huus de enkelte Stuer henhøre under forskjellige Jurisdictioner, — et ikke ganske sjældent Tilfælde. Nedenstående tabellariske Fremstilling, som er udbragen af „Statistisches Tabellenwerk, 2 Hft.“ viser altsaa kun Inddelingen i dens mere almindelige Omrids. — Endnu større bliver Bildet, naar man søger at efterspore denne Inddelings Fremstaaen af de ældre, thi allerede for 700 Aar siden var Inddelingen ikke stort simplere, og hvor findes vel sikker Underretning om den og dens Forandringer i det Enkelte? Desuagtet har jeg været et lille Forsøg i denne Retning, hvis endnu

meget mangelfulde Resultater gives, især for at ansjøre Andre til at fortsætte samme.

A. Jubdelingens Oprindelse.

1. De ældste Jubdelinger.

(2) I Sagtiden og længe derefter, f. Er. endnu (1578 i Dipl. Loci Dei; Egb. VIII, p. 64) regnedes Slesvig med til Jylland, undertiden benævnet Sønderjylland, hvilket Navn senere blev almindeligt. Ligesom det øvrige, beherstedes ogsaa dette af en Mængde Smaakonger, der seirede og be-seiredes i evig Kamp, og Rigerne, hvis Skjæbne nærmest be-roede paa deres Personlighed, steg, sank og faldt med dem. Om hine Rigers Fal og Udstrækning vides derfor saa godt som Intet, ja ikke engang deres Navne ere os bevarede, dog kunde det formodes, at de have afgivet Grundlaget for den senere Eysfelinddeling. Derimod vide vi, at i Begyndelsen af det 5te Aarhundrede efter Christi Fødsel en Jyderne nærbeflag-tet Stamme, Anglerne, beboede den største Deel af Landet, nordfra, hvor Grændsen er meget uvis, til Lønder paa Vestkanten og østligere indtil Elben*). I de sydvestlige Egne boede der- imod et andet Folkesæd, Friserne, en selvstændig Stamme, paa Grændsen af Nord- og Syd-Gøtherne. Landets sydligste Egne dannede et øde Grændseværn mod Saxerne i Holsten; maaskee levede ogsaa Jyder i enkelte af de nordligste Dele, f. Er. i Ribe-Eggen.

(3) Disse Forhold forandrede meget ved Angelsaxernes (Anglernes og Saxernes) Tog til England i Aaret 449. Friser og Jyder deeltog ogsaa dert, men i mindre Grad. Der- for trængte nu disse ind i Anglernes Land og indskrænkede de Tilbageblevne vel omtrent paa deres nuværende Gebeet. Især befolkede Jyder Slesvigs Midte indtil i Nærheden af Sles- vig, Friserne gjorde Treene til deres Koloniers Grændse og overstrebe Vidaaen, og Saxerne bosatte sig i den sydlige Deel samt Svansen. Saaledes var Slesvig nu deelt imellem 4 Folkesæd, der ved Slesvig grændsede nær sammen.

(4) I ottende og 9de Aarhundrede nævnes ved Forlig med tyske Keisere forstegang en bestemt Grændse med Syd. Denne

*) Og Gernsførde Bjord?

dannedes af Volken Cowerki (Kovirke — af angelsaxisk *co*, *con*, *can* = luffe? —, nu Kurgraven kaldet — af „kure“ = skjærne, vogte, især brugt om Vagterne paa Taarnets Tinde), som ved Sydenden af Selker-Noor (en Bugt af Eljen) løber til Treenens Tillob Meider Na, (efter v. Timm's Opdagelse vel endog lige til Treenen), og af Østervolden, som strakte sig mellem Elbugten „Grosze Breite“ ved Luisenlund og Vindeby-Noor ved Gekernförde Bugt. Om Kurgraven (og Østervolden) først byggedes eller vel rettere forstærkedes af Bydekongen Gøstrif eller Godfred, eller om han da anlagde Dannevirket (af isl. virki = Vold), der lidt nordligere gaaer fra Eslevig og Eljen til Hollingsfød ved Treenen, og hvis Øverbævt Kovirke saaledes kom til at danne, og om dette stærkere Værn 960 forstærkedes eller af Ny anlagdes ved Thyra Dannebod —, alt dette er endnu ikke aldeles afgjort; en ny Undersøgelse og Opmaaling, som Forf. foretager under Hr. Inspecteur J. J. A. Worsaae's Auspiciet, vil forhaabentlig bidrage til Løsningen.

Og dette var kun Sønderjyllands Grændse, medens Holsteens og Saxernes Grændse, ifølge Bestemmelse fra 811, fornedt 1026, var Sideren (Bidria), som det synes fra Mundingen indtil Schulen=So, S. W. for Kiel, og en Linie derfra til Kielerfj. dens inderste Viig, indtil den ved Ferslig af 17. Nov. 1225 forlagdes til Levensaaen (Leuo:desowe, hvor nu Kanalen er), efterat det mellem begge Landes Grændser beliggende Distrikt, der endnu paa Odense Rigsdag i Julen 1188 betegnedes senn „Trkenen, der stiller mellem Danmark, Holsteen og Slavene (i Bagrien)“, 1026 var bleven overladt Danmark, siden hvilken Tid ogsaa dette har hørt til Eslevig.

(5) Ved denne Tid findes allerede en bestemt **Inddeling i Sysler og Herreder**. Disse mere varige Inddelinger fremsiede naturligen ved det selskabelige Liv, som Christendommen bragte. Nomaderne traadte sammen og anlagte i Forening Byer, hvis Marker dyrkedes i Fælledsstab. Byerne fordeeltes i Districter paa omtrent hundrede (Eterhundrede = 120) Veel, som kaldtes Herreder (hærit; her, angelsaxisk, = 100). Flere Herreder udgjorde et **Øhøsel** (sysæl), men om denne Inddeling var verdslig eller geistlig, vides ikke med Sikkerhed. Den sidste Inddeling gif siden ever til Lan og Amt og Navnet forsvandt, men den første har, Skjondt med Forandringer, vedligeholdt sig indtil vore Dage.

3 Aaret 1231 inddelees Eledvig saaledes ifølge Valde-
mar den Andens „Jordebog“, i 3 Eysler, nemlig **Barwith-**,
Glåm- og **Stathe-Eysfel**. Det første, vel benævnt efter
Bogen Barwith, nu Hjert, omfattede den nordøstlige Deel indtil
Gjenner Bugt og Jarde Na samt Brede Naens Kilder. Det
andet, der fører Navn af Byen Glåm, nu Glum, ved Lygum-
kloster, naaede i en Bue fra Ribe til Sundebed, med S. til
Soholm Na. Det tredje, hvis Navn da Landsbyen Isted,
1 Mil N. for Eledvig, førte, omfattede Syddeelen indtil Slien,
Reider Na og Treenen. Dertil kom endnu som Eledvigs fjerde
Deel, eller rettere anden Hoveddeel, det saakaldte **Utlånd**, de frie Fri-
fers Lande, — og endelig Landet imellem Slå og Eydær
(Slien og Eideren), hvis Forhold er meget uvist. Alle for-
nævnte Dele opføres under Overkriften Jucia (Jylland); Als
og Fero nævnes blandt Derne næstefter Byen, og Femern stod
umiddelbart under Kongen. (Alsa, Fero, Umbria).

(7) De mindre Afdelinger vare:

I. i **Barwithsyssel**:

1. Hatharsleghæret, lidt større end nu,
2. Fhyurstrophæret, nu Fhyrstrupherred,
3. Frøshæret, indbefattende ogsaa Galslundherred,
4. Gramshæret, hvortil ogsaa Lidt af Frøshæret, og
5. Rafnsthorphæret, nu Nørre- og det Veste af Sønder-Rangstrup-Hæret,

II. i **Glåmsyssel**:

1. Hvitnyghæret, nu Hviddingherred,
2. Fogshæret, foruden Pøherred og Lygumkloster Amt og-
saa Ballum Birk, undtagen List,
3. Høthershæret, nu Højerherred, med mere, maaftce med
D. indtil Vidaa og Arnaa,
4. Risshæret, nu Ries- og Noget af S.-Rangstrupherred,
5. Pøctorphæret (Pøvtrupherred), nu Slurherred *),
6. Elyppalsshæret (Klipshæret), nu Rundsøstherred, og
7. Rphærrahæret, det nuværende Rjarherred.

III. i **Stathesyssel**:

1. Wisshæret, nu Wiesherred,
2. Husshæret, hvortil ogsaa Munkbrarup,

*) Allerede 30 Aar før forekommer Eledvighæret.

3. Nyhæret*), endnu saa kaldt, som ogsaa indbefattede det samlede første angler District,
4. Slæshæret, nu Elles- og Fjellingherred, samt Tostrup, S. Brarup og en Deel af Voel Sogn,
5. Struxterophæret, hvortil Sattrup Sogn,
6. Ugglahæret, begrændset af Terriøbæk og Helligbæk,
7. Nørragøshæret (den nordre Geest), nu Bredsted Amt,
8. Sønderagøshæret (den søndre Geest), nu Husum Amt,
9. Araldshæret mellem Struxdorf Herred, Helligbæk, Freen og Dannevirke, nu Arns Herred m. m.

IV. i Udland:

1. Hørsøbyhæret, d. e. Hørsøsherred, nu Wiebingerred, og
2. Bøkynghæret, nu Bøkyngherred, begge tilsammen undertiden kaldte Nordherrederne, ogsaa Marstherrederne, i Modsetning til Kjær og Geest,
3. Syld, ogsaa kaldet Nordvestherred, og
4. og 5. Føer Distær- og Væstærhæret, der ogsaa omfattede Aurum, kaldtes ogsaa Øherrederne;
6. Bøltrynghæret, B. for Nørragøshæret,
7. Byriks-hæret, mellem dette og Føer,
8. Bylværnhæret, hvoraf Belverm, Høge, Eiders- og Norderoog ere Levninger,
9. Edomshæret, østenfor samme, og
10. Lundæbyarghæret, imellem dette og Sønderagøshæret, dannede Friserne's Hovedlandskab, Nordstrand eller Strand; det sidste Navn er Modsetning til Geest, Marst og Ø, det første havde Herrederne vist af Beliggenheden N. f. Eidersted.
11. Tbynninghæret, ogsaa kaldet Eidersted,
12. Gjør(r)thninghæret (Gardingerred eller (H)Evertschov,
13. Holm og
14. Hæfra, der ikke kaldtes Herreder, men vel tilsammen udgjorde Hølmbohæret, senere Uholm. Nr. 11—14 udgjorde tilsammen Treherrederne eller Skibherrederne, maalkæe ogsaa benævnt Sybstrand(?). Nu kaldes de tilsammen Eidersted.

*) Ibetmindste en Deel af det horte forhen til Struxterophæret.

V. **Mellem Eli og Eider** nævnes, umiddelbart efter Herrederne i **Istathes-Evstet**: **Fræglet**, d. e. den frie (ikke skovgroede) **Elette ved Kropp** (c. *); **Evangs**, nu **Halvoen Evansen**, undertiden kaldet **Rysshæret**; **Kamp**, det forhenværende **Kampen** nu **Høner-Sogn**, og „**mange Skove**“, henhørende til den store **Jernved** (**Jærnwith**, **Jærnhoe**) **Skov**, som siges at have naaet fra **Ekeruførde** til **Lybæk**, efter **Andre**, uden tvivl rigtigere, til **Lütjenborg**. **Stavelholm** nævnes ikke i **Jordebogen**, men betegnes saa **Nar** senere allerede som eget **Distrikt**.

(8) Denne **Jubdeling** viser allerede en fra den nærværende aldeles forskjellig **Tilstand af Vestkysten**, som derfor i **Kortet** maa berøres. **Kystens** ydre **Begrænsning** viser sig nu i **Sandbankernes** eller **rettere Vadernes Udstrækning**. Disse ere sammenhængende indtil noget udenfor de vestligste **Der**, og **Slesvigs Areal** (**Bladeindhold**) var altsaa dengang meget større end nu. **Men Vandløbene**, der forbum vist, navnlig paa **Grund** af de uhyre **Skove**, vare langt vandrigere, **flode igjennem den lave, bløde Jordbund** i brede **Senge** ud i **Havet**, **fordetmeste** **seilbare** for **hvin Tids** **fladbundede Snekker**. Saaledes **gjennemstares** **Landet** ikke alene der, hvor **Kenderne** (**Dybene**) mellem **Vadene** endnu vise de gamle **Flodsenge**, men ogsaa paa **mange Steder**, hvor nu **Digerne** have **forvandelt** **Havbunden** til **Land**. I **Jordebogen** nævnes derfor allerede **Rymø** og **Mannø** som **Der**, ligesaa **Sylb** og **Foor** (med **Dstum** og **Mabberum** ved **forstaaente**?) og **Ambrum** (**Amrum**) ved **sidstnaente**, ogsaa en **Deel** af **Bokynghæret** nævnes som **D** (**Dswalda**, hvor nu **Dagebüll Sogn**?) og ligesaa **Mland** (**Dland**) i **Wyriskhæret** og **Hvalø** samt **Gastænaacka** (**Geeftnaacke**, = **Risum-Moor**?). Fra **Læk** kunde man seile mod **N. B.** indtil **Havet** mellem **Kom** og **Lift**, og **Søholm** **Maens** **Udløb** **begrænsede** i **betydelig** **Brede** **Nordstrand** mod **N.**, ligesom **Nordveieren** under **Navn** af **Høver** **adskilte** det fra **Eidersted**. De **mindre** **Vande** i **Horsfaby**- og **Bokynghæret** **overstredes** paa **Broer**, og **saadanne** **forenede** ogsaa **Nordstraands** **Dele** **indbyrdes** og **med** **Fastlandet**. **Eidersted** var **derimod** kun **tilgængeligt** **tillands** (**Skibherred**). **Eiderens** og **Treenens** **store** **forenede** **Vandmasjer** **adskilte** **nemlig** den **nuværende** **Halvo** fra **Fastlandet** og **den** **selv** i **3** **Herreder**; **men** det **mindste**, det **vestlige**, var **atter** **ved** **brede** **Vandløb** **deelt** i **flere** **Partier**, hvoraf de to **store**, **Solm** (den

*) Indtil **Ekeruførde** **Fjord**, da ogsaa **Mærneburgh** **regnes** **dertil**.

vestenfor Garding liggende brede Halsø) og Hætra (Vesterhever Sogn) i Jerdebogen nævnes som Der. Ved Inddeling ferandledes her netop Vandløbene til de frugtbareste Kronge.

(9) I nærmere eller fjernere Forbindelse med Herredsinddelingen stod endnu meget Andet, som derfor heller ikke kan forbigaaes med Tavsshed. Hermed sigtes især til Gudsdyrkelsen og Retspleien, der længe i Hødens Tid stod i den noieste Forbindelse; for begge vare Thingstederne bestemte. De vare deels Bything, hvor kun Byens Beboere til bestemte og ubestemte Tider (Toulfesten omtrent ved korteste Dag) samlede, for ved Råvning at lade give Dom, medens Offrets Røg helstige de baade Handlingen og Stedet; deels Herredsthinge, hvor hele Herredets frie Mænd samlede i lignende Tiemed; deels endelig Landething, et i hver Provinds, for Slesvig paa Urnehoved (Urnahouæt) S. for Bollerslev ved Nabenraa, hvor Kongen selv gav Love og Fred og Krig besluttede. Deres Levninger findes endnu i de flade, som oftest langagtige, steenkrante Søie, der endnu ofte bære Navn af Thinghoie. Da med Christendommens Udbredelse Kirker byggedes, brugtes Thingstederne endnu meget længe til Retspleien, ogsaa Tvekamp (Holmgang). — Af Kirker byggedes oprindelig, for detmeste vel i Knud den Stores Tid, ogsaa kun een i hvert Herred, som blev den anseeste og egentlige Herredskirke, endnu længe efter at Mietet og Bequemmelighed havde bygget mange andre, der for detmeste kaldes Kapeller. Disse lader baade Herredsthinget og Herredskirken sig endnu efterwise.

(10) Om Kirkerne og deres Inddeling, som altsaa var Slesvigs geistlige Inddeling, har man en Mængde gamle Efterretninger. Slesvigs største Deel horte under:

I. Bispedømmet (Generalsuperintendenturen) i Slesvig. Under dette (denne) stode:

1. Provstiet Varwithsyssel, hvortil af Eyslet kun benregnedes Haderslev og Thystrup Herred, S. Nyum Sogn, Gram Herreds østlige Halvdeel og Frøs-Herreds Østspids;
2. Provstiet Ellumsyssel, med Udelfelse af Eyslets Nordvesthalvdeel omfattende Kjar-, Lovtrup- eller Sluz-, Nicø- og Lundroft Herred samt Sundeved;
3. Archidiaconatet, hvortil Angel, Wies-, Uggel- og Aralds-Herred, — største Delen af Itathe-Eyssel;
4. Det store Provsti, indeholdende Landet imellem Eli

og Eider (engang den oldenborgske Bispestols sledvigste Provinds, siden Knud den Store aldeles til Eledvig). Evansø, Sønder- og Norre-Ves-herred, samt, ibetmindste i senere Tid, Lundenberg-herred (Arns-herred og Nybys-herred [Evansen]);

5. Provstiet Eidersted, med Tønning-, Garding- og Holmbo-herred;
6. Provstiet Strand, hvortil Nordstrand (foruden Lundenberg-herred), Koor og Amrom, og
7. Provstiet ved Vidaa, indbefattende Wieding- (eller Horsbol-) og Vøking-herred samt Eild.

II. Til Ribe Bispestol henhorte derimod:

1. til Cantoratet: Frøs-herred, undtagen Nisbydsen;
2. til Archidiaconatet: Gram-herreds Bestdeel, Rangstrup-herred foruden D.-Lygum, Hvidding-herred, Lee- og Tønder-herred.

Grandsen bestemtes allerede i Knud den Stores Tid af Dithincar den yngre, Bisp i Ribe. Tilsammen kaldtes disse Distrikter Sønderjyllands Eysfel.

III. Til Odense Bispedomme henhorte endelig siden 1022:

Als, Vro og Femern, hver under sin Provst.

(11) Fra disse 2 Inddelinger forskjellig, men, ligesom den første, stottende sig paa Herredsinddelingen, var den militaire Inddeling. Udskrivningen til Landarmeen stete paa den Maade, at hvert Herred (der, som sagt, oprindelig talte 120 Boel), stillede 120 Mand, hele Eledvig altsaa imellem 4 og 5000 Mand. Med Hensyn til Søværnet var Eledvig inddeelt i mindre Distrikter, Skipyen, hvoraf hvert Herred, efter sin Størrelse, havde et eller flere, hele Eledvig 130 (i 30 Herreder). Hvert af disse var atter inddeelt i Havnelag, og hvert Havnelag stillede en bevæbnet Mand. Herredets militaire Embedsmand kaldtes Foged, og var som oftest Anfører for sin Afdeling; hvert Skipyen stod under en Skyrismand, der formodentlig tillige førte det udrustede Skib. Søværnets overhovedet kaldtes Leding.

(12) Allerede dengang laae der, blandet med disse Inddelinger, Strogods i forskjellige Egne af Landet. Som saadant maa allerede Krøngods, det saakaldte Konunglef, betragtes. Det meste af det var vel oprindelig uopdyrket Land, thi det var en Regel: „Hvad Ingen tilhører, er Kongens“; men

allerede Jordebogen nævner der flere Byer: Brythenæs (Bronå), Søther (Hoyer), Sudthorp (Søderup, Jordfjær Sogn), Klippeløf (Kliplev), Hanæwith (Hanedved), samt Distrikterne Gætting (Geltling Sogn m. m.), Jaruwith og Ramy, Den Femern (Umbria) og alle ubeboede Læ, samt 3 Dele af Hethæby (Slesvig); desuden paa Als Kethyng (Ketting) og Glintyng (Klinting) og paa Fers Brunznæs og Skjoldnæs*).

(13) Til Strøgods maa ogsaa Geistlighedens Besiddelser regnes, der især bleve store, da, ved samme Tid, Munkeordener kom til Landet, og ved Winstibeligbed og hine Læders fromme Overtro snart fik store Jorbeiedomme. Cisterciensere havde allerede i det 12te Aarhundrede et Kloster ved Munkgaard, S.O. for Ribe, hvorfra de 1173 (?) drog til det ny anlagde Søhm Kloster (Hygumkloster), og snart bleve Eiere af det nuværende Birks Jorder, hvorpaa de 1212 fik Birkeret; andre kom 1192 fra Esker til Slesvig og snart derfra til Gulholm ved Lang-Soen, samt 1208 og 09 til Rye eller Rudekloster (ved det nuværende Ryksborg), hvor de allerede 1251 eiede Munkbrarup Sogn, der da som et eget Herred afstiltes fra Husby (maaskee Nykirke ligesaa). Langsommere steg Benedictiner-Nonneklosteret St. Johannis ved Slesvig (1194?), dog eiede det senere ikke Ubetydeligt i Sles- og Struktory Herreder. Senere kom Antoniter-Munke fra Lempsin i Mecklenborg og anlagde 1391 Klosteret Morkjær (Morkirchen); snart var hele Omegnen deres og Strøgods indtil Kongeaen. — Ogsaa Bispestolen i Slesvig blev snart rig og Bispen en mægtig Jorddrot; navnlig vare Svabsted og Byerne deromkring, samt mange adspredte, Bispegods**). Ligeledes eiede det slesvigste Domkapitel meget Jordegods, især i det sydlige Angel. Endelig eiede ogsaa Geistligheden og Munkene i Ribe store Estrækninger i det nordvestlige Slesvig***), blandt andet en Tidlang Byen Tonder(?), og Kælv St. Knuds Kloster i Odense havde 1226 Bøffdelser paa Rom og Silb.

*) En Deel deraf gik snart over i andre Hænder; saaledes var allerede 1299 af Kliplev og Hanedved kun $\frac{1}{12}$ Konunglef.

***) Allerede 1187 havde Bisperne Birkeret paa deres Gøbder.

****) Møgeltonder stiftes allerede 1243 fra Hoyer Herred som Birk.

(14) 3 Slaget ved Fodvig 1134 (i Skaane) havde en Rytterfærd gjort Udslaget. Dette blev Anledning til Rytteriets hyppigere Anvendelse og dette igjen til staaende Hære. Bønderne fik, foruden Byttet, ogsaa Friheder for deres Jord- eiendomme, og her have vi den egentlige Adels Begyndelse og et nyt Slags Strogods. Mange Byer paa Femern nævnes allerede i Jordebogen som adelige Eiendomme; saadant var ogsaa Selting, der snart blev et eget Birk; Runtoft var ogsaa meget tidligt adelig*), og saaledes gif det med de fleste Krongodsfer, der især i Angel vare betydelige. — Alt dette Strogods var i mange Maader adskilt fra Herrerne, da Gierne i samme havde Birkeret og meget andet, der i hine tilkom Kongen.

(15) Snart blev Adelen mægtig, og vovede i Midten af det 13de Aarhundrede allerede at trodse Konger. Derfor maatte ogsaa Kongen for tro Tjenesteyligt stige, og dette skete ved Indførelsen af Lønsvæsenet. Det ældste Navn paa et saadant større Distrikt var Fogderi. Til saadanne gav Eghedsinddelingen Anledning, og endnu 1340 synes der kun at have været 3 Fogderier, nemlig Haderslev, Fonder og Gottorp, benævnte efter de 3 Borge. Hvorvidt Grændserne stemte overens med Eghedsgrændserne, vides ikke noie, dog horte Flensborg og Ekernsførde til sidstnævnte. Inddelingen i Fogderier varlede ofte og næsten ingen sikte Efterretninger derom ere os levnede. Deres Tal tiltog efterhaanden og forandrede til Læn (paa Latin feudum) og derefter kaldes denne Tilstand, hvis Begyndelse hertillands sættes omtrent Aar 1300,

2. Feudalvæsenet.

(16) Det er allerede antydet, at dette Afsnit af Slesvigs Inddelingshistorie viser Adelsens stigende Magt. Til en saadan finde vi da ogsaa Spor i Mængde. En Hovedbaarsag til dens stigende Vælde var den, at 1288 Ekernsførde Retsdistrikt overleedes til Grev Gerhard af Holsten. Skjøndt denne By, som bemærket, allerede 1340 horte til Slesvig igjen, saa var i Mellemtiden en Mængde holstensk Adels trængt ind i Egnen, og udbredte sig derfra videre i Slesvig. Fra

*) Birkeret havde det allerede i det 14de Aarhundrede. Carlsvraa i Bylderup Sogn nævnes allerede i første Halvpart af 13de Aarhundrede som adeligt.

Holsteen, hvor, som i det øvrige Lybskland, allerede i længere Tid et Adelsaristokrati fandtes, medbragde denne et langt strængere Begreb om Undersaaternes Ærighed, bragde mere Lyst til at arrondere de abelige Eiendomme, og vakte større Æigen efter Magt. (Man ikke desfra Ordspøget stammer: „Al vor Fortræd er tybsk“? —). Allerede 1315 omtaler Hvitfeldt en talrig (indfødt) slesvigsk Adels og enkelte holsteenske Familier. Blandt disse Familier optræde snart fremfor alle de nægtige Limbek'ere, senere Krummedik'erne, Rumsøhr'erne og andre.

(17) Ved Udsugelser blev Adelen snart rig, og med Adelsaristokratiet forenedes i een og samme Person et endnu farligere **Wengearistokrati**. En Deel af Krongodsset havde de Adelige faaet som Belønning for tre Æjeneste; nu foretrakke de de stridslystne Konger ogsaa Wengesummer, hvorfor de fik den største Deel af Resten i Pant, der da som oftest ikke indløstes. I de Krige, der lige siden Waldemar den 11:des Tid (1241) førtes om Hertugdømmet, samt om den af begge Parter — **Königen** og **Hertugerne** — paastaacde Høihedsret over Als, Wro, Femern, Utlandene *ic.*, slog Adelen sig snart til det ene, snart til det andet Parti, og deres **Panteforskrivninger** stige i en utrolig Grad. Hele Rundtost Herred fik saaledes 1357 den paa Sogaard boende Green af den Limbek'ske Stamme i Pant og beholdt det i halvandet Aarhundrede og længere; ogsaa Evansen pantsattes de holsteenske Grever 1350, og Egaens Overfømmelse med Adels var en Følge deraf. Krongodsset Rundtost eiedes allerede 1377 af Segebed Krummedik og Gelting er vel omtrent ved samme Tid bleven et adeligt Gods og Birk. 1390 var Henneke Limbek Hier af Gram. Saaledes finde vi ved Enden af det fjortende Aarhundrede de nuværende adelige Distrikter alle i Adelsens Hænder. Men desuden vare endnu mange andre Byer og Gaarde adelige Eiendomme, f. E. Roest (i Arrild Sogn) 1324, Storlund (Storde i Bræde Sogn) 1327, Solvig (i Hvstrup Sogn) 1362, Selwithsgaard og Rainøsgaard (begge paa Als) 1341 og 1360, Morkjær ved 1350 *ic. ic.* Senere tiltog de adelige Godser Fal langsomt; de i Kjær Herred adledes først 1450 og senere.

(18) Paa samme Tid finde vi i Slesvig de første **Borge**. I en Tid, hvor der herskede en saadan Retssikkerhed, som i de

haværende, kunde saadanne vissefælg ogfaa behøves. De iente deels de kongelige og hertugelige Embedsmænd, deels de mægtige Adelige til Bopæl og Siftring. Landsherrlige Borge fremtræde først, f. Ex. Glambæk 1317, Borgen, hvorefter Byen Burg har Navnet, allerede 1252; ja selv i Frisenes Ulande, hvor Adelen aldrig blev mægtig, byggede Statholderen Erik Kind en Borg ved U(eller)ittersum 1360, og ved samme Tid nævnes Mantum, Tinnum og Arrum Borge paa Silt. Forbetneste beboedes de af Adelige, og senere kaldtes ogfaa private Adelsmænds Bopæle Borge eller Slotte. Nogle Slotte vare vel endnu ældre, f. Ex. Gottorp, nemlig Sammel-Gottorp, Bispesædet N. for Skovvig, der odelagdes 1261 (?); Ribe Slot, bygget 1115; Sønderborg og Nordborg paa Als, hvor der 1373 nævnes 3 Slotte (det tredje maaffte Rainsgaard), Svabsted, Gram, Møgeltonder o. s. v. Disse vare ogfaa besættede. Ogsaa hine Tidens Sprover byggede sig Borge som Tilflugtssted, f. Ex. Wagemannerne, hvis Borg ved Westerkøber odelagdes 1370, Andzrs Raiss Berg paa Als o. s. v. — Endeligen maa endnu bemærkes, at Adelen's Forrettigheder oprindelige vare blot personlige, men senere overførtes paa Grundejendommene.

(19) Vende vi os dernæst til **Geistligheden** i Tidsrummet fra 1300 til 1490, saa finde vi ogfaa her en stadig tiltagende Vælde, skjøndt dens Eiendomme tiltage langt langsommere, end i det foregaaende. Det vigtigste Phænomen er den allerede berorte Indvandring af Antonitermunke fra Tempeln i Mecklenberg, der kjøbte det hidindtil adelige Morsfjær 1381; men man ser allerede Virkningen af en forandret Tid deri, at først i sidste Halvpart af femtende Aarhundrede deres Eiendomme bleve betydelige. Ogsaa Johannesklosteret kaldtes 1372 endnu fattigt.

(20) Landets **Grændser** undergik i denne Tid ikke ubetydelige Forandringer. 1320 omtrent kom Bemern som Bant til den hollænske Greve Johan den Wilde og blev senere en Gjenstand for en meget velende Stræbne. Efter Erobringen 1419 anrettedes der et frygteligt Væddvad, 1424 erobrede det atter af Hollænderne, 1435 pantsattes det til Løgæk, endelig kom Indløsningsretten ved Freden 1435 til Danmark og 1490 indløstes den virkelig. — Ved samme Fred kom ogfaa det 1315 til Markgreven af Brandenburg

1332 til Grev Geert pantsatte Tro fra Fyen til Slesvig (maaſtee dog forſt 1439), og ligesaa Nis, der allerede 1326 ſynes at have hørt til Hertugdømmet, men hvis Slotte 1375 af Befalingsmændene overgaves Holſteens Grever. Saaledes verlede Grændſen mod D. — Mod Nordveſt og Veſt finde vi ikke mindre Forandring. En ſaadan finde vi 1360, da Ridder Kals, der havde overgivet Ribe Slot til Fjenden, gav Kronen det tilbage tilligemed Gram og Møgeltonder Slotte; men Kronens vigtigſte Erhverv var dog, at Limbekkerne i Aaret 1400 overlode deres Befiddelser i So Herred og Møgeltonder*), Veſterlandſoor og Arrom til Margaretha, ſom lagde dem under Kronen**). Hvervidt denne almindelige Angivelse er rigtig, lader ſig næppe ſige, da intet Dokument derom findes, dog nævnes blandt andet Veſtſoor 1411 ſom henhørende under Margaretha. Forſtranden, Liſt og Mannø vare allerede 1292 henlagte under Ribe By, der formodentlig ingenſinde har hørt til Slesvig, og 1485 forbeholdtes Liſt udtrøpfkelig Kronen. — Friſernes Lande vare ogſaa ſnart mere, ſnart mindre uafhængige. Foruden de af Friſer beboede Sønder- og Norre-Herreder og Rjærherred, hvilke 3 allerede i det 12te Aarhundrede vare politiſt adſtilte fra de øvrige og underlagte Syſlerne, horte Wiebing og Bøking Herred undertiden til Hertugdømmet, men 1332 betegnes Indbyggerne i diſſe 2 og de 11 andre Herreder ſom „Kongens Friſer“. 1384 til 1405 vare de forlændte til Grev Gerhård, men da Margaretha 1411 fik det hende pantsatte „Lønder med Fogderiet“ i Gie, nævnes ſom henhørende dertil, foruden Lønder-, Slur- og Høyer-Herred, 10 friſiſke (det allerede kongelige Veſter-Herred paa Foor og de mere uafhængige Edoms- og Lundenberg-Herreder ſævnes). Af diſſe forenedes 1435 ved Broden Silb, Øſterlandſoor, Wiebing og Bøking Herred aldeles med Lønder, og de øvrige lagdes ogſaa til Hertugdømmet. En ved Vandſled afrevet Deel af Lundenberg-Herred lagdes 1489 uuder Huſum.

(21) Om Inddelingenſ Forandring i Slesvigs øvrige Dele er kun ſaare Lidet bekjendt. Af Haderslev Fogderi pants-

*) Møgeltonder pantsattes til Henning Vogtwiſch og inddroges atter 1480.

**) Hun pantsatte Troiberg og Echerred i dette Aar til Ribe By.

fattede 1445 Gram-, Hvidding-, Fros- og Kalblund-Herreder til Føring og 1460 overlodes Gram Herred Eieren som Arvegods. — Fra Lønder Fogderi synes allerede før 1400 Abenraa at have været afskilt, 1490 nævnes det ganske uden Forbindelse dermed og 1411 nævnes Varnæs i Føring med Abenraa. — Afkilt fra Gottorp Fogderi forekommer Flensborg 1446, og forblev det, skjøndt det 1451 atter en kort Tid var forbundet med samme. Ved Aaret 1460 lagtes ogsaa Nørregøds Herred fra Gottorp til Flensborg. Til det saaledes formindskede Gottorp Fogderi lagdes derpaa 1483 Bønderne i Svansen. Det forhenværende „Land imellem Si og Eider“ synes at have staaet i ingen, eller dog en meget løs Forbindelse med Slesvig og ligesaa de enkelte Dele indbyrdes; Ekernförde hørte 1340, som anført, til Slesvig Fogderi, men Kropp og Kampen kaldtes 1407 „Sogne“ og nævnes som Herreder først 1490; Stapelholm nævnes ogsaa særskilt; Dänischwohld og Svansen vare for det meste adelige. — Saaledes havde Slesvig Aar 1440 næsten ganske samme Omfang som nu.

Endnu maa bemærkes, at Navnet „Fogderi“ i dette Tidrum veeg først for Navnet „Læn“ (Lehn) og siden, idetmindste forsaavidt det betegnede et større verdsligt Distrikt, gik over til „Amt“. — Den kirkelige Inddeling forandrede ikke væsentligt.

(22) Slutteligen maa vi endnu kaste et Blik paa **Beskyfsten**. Her finde vi allerede ved Aaret 1300 en Dømming fra Bøkingherred til Fastlandet, 1314 befalede en lignende anlagt af Wiedingherred; dette synes imidlertid ikke at være steet, men 1436 omsluttedes det af et Rin gdige; ogsaa andre Strækninger indtogedes ved samme Tid. — Men desuagtet bortreve Stormfloder flere Gange betydeligt Land. Som ødelæggende nævnes især Floderne 1342, 1362 den 16de Januar og 8de November, — hvilken sidste, bekendt under Navnet „de grote Mandranke“ (den store Meeneskedrukning) eller „Mandrenskelse“ især bragte usigelig Glendighed over Nordstrand, hvor mange Sogne ødelagdes, men dog det meste Land gjenvandedes og indtogedes bedre, — 1412 22de Novbr. — da navnlig Mandv mistede meget Land — og 1416 den 1ste November, — da Vandet blandt andet skar sig ind mellem Nordstrand og Pelsvorn og Lundenberg og Simonsberg Sogne formodentlig ogsaa afreves fra Herredet. Sagnet melder om en stor Flod,

allerede 1300, der skal have odelagt Byerne (Stæderne?) Rungholt i Øbomsherreder og Wendingstædt paa Sild.

(23) Alle disse Forandringer i Slesvigs Inddeling vare endnu ubetydelige mod dem, vi nu skulle betragte, nemlig

3. Delingerne.

Det Phænomen, som her skal omtales, er egentlig ikke indordnet under Inddelingens Forandringer, men sideordnet samme, men fremtræder saa stærkt, at disse træde i Baggrunden. — Den forhen omtalte Verel i Slesvigs Grændser, de mangfoldige Krige, der stode i Forbindelse dermed, o. s. v., havde trykket Landet saa stærkt, at Christian den Første 1460, da Hertugdømmerne hylde ham, maatte love dem Udelelighed. Men Landet ansaaes altfor meget som Regentens Eiendom, til at saadant skulde holdes, og saaledes begyndte allerede 80 Aar senere **Arvedelingens betydningsfulde Drama.**

(24) Kort efter Christian den Førstes Død 1481 blev **1490 Hertugdømmet deelt første Gang.** Det var hans Søn Hans eller Johan, der overlod til Broderen Hertug Frederik: Gottorp Amt, Ekensfôrde, Soguet Kampen, Giddersted, Fîle (med Stapelholm), Piltkentu dern med Ljudwithherred, Logumkloster og Haderileb samt Indløsningsretten til det pantsatte Runtost Læn og dertil Hofsteens mindre Deel. Dette tilsammen kaldtes **den gotorpste Undeel**, og omfattede altsaa hele Syd- og Nord-Slesvig samt Mellem-Slesvigs nordligere Deel. **Kong Hans** beholdt kun et Strog fra Als til Nordstrand, nemlig: Flensborg Amt med Nordstrand, Nykloster, Sønderborg med Kro og Slottet Nordborg, samt Slottet og Byen Abenraa og Femern. Dertil beholdt han den større Deel af Helsteden, hvorefter dette kaldes **den segebergske Undeel.**

(25) Man ser af denne Opstilling, at Landet dengang ansaaes som et Tilbehør til Slottene, og endog saa Klostre undergik Delingen. Verresten blev Kirkegodsset og de adelige Godser udeelt og bestyredes i Fælledsstab, men Indkomsterne deelttes ligelig. 1533 søgte Christian den Anden at styrke Fælledsstabet ved at indføre den saakaldte **Union og Communion.** Hiuu betræffende gjenfærdig Hjælp, denne angaaende Fælledsregjeringen. Begge vare bestemte til at forebygge Splid, men fornede sig deres Ubeslemthed bleve de uden Virkning.

(26) Mellem 1490 og 1544 foregik der ogsaa flere Forandringer med Hensyn til den egentlige **Siddeling**. **Eundeveds** (Lundtofts, forhen Kiplevs) Herred, der her endnu forekommer som forskjelligt fra Funder Amt, lagdes ganske dertil; Runtoft-Lån gik vist over til adelig Eiendom; Bergen Lise, til hvilken Stapelholm henhorte, odelagdes Mar 1500. Det paantsatte Femern indløstes af Kongen allerede 1490. Samme Mar overlod han derimod Nordstrand til den utilfredse Frederik, — et slet Exempel. 1493 kjøbte denne en Deel af Søgaard, som derpaa lagdes til Amtet og udgjør Lundtofts-Herreds Hoveddeel; den øvrige Deel overlodes Søgaard dermed som Eiendom. 1594 byttedes Tørring med Gelling og Hasebjerg i Holsten, fra hvilken Tid af Tørring-Lån forekommer som Fælledsnavn for Haderslev Amts Vestdeel. (I kirkelig Henseende lagdes denne, hvis Kirker 1527 adskiltes fra Ribe, 1543 atter dertil). 1491 nævnes Kropp-Herred første Gang, og Stapelholm horte 1500 til Gottorp Amt; Håsten-Herred blev Amt og snart Gøtterup frastilt, snart att forbundet dermed. Endnu 1519 nævnes en Herredsfoged Eranien.

(27) I denne Tid foregik en anden Begivenhed, der i Følger blev langt mere betydelig, nemlig **Reformationen**. — 1517 fra Wittenberg udgaaede renere Lære udbredte sig snart ogsaa hertil og vandt ved Hermann Fast's og Andres Strøbels 1542 almindelig Indgang. Som Følge deraf mist Klostrene deres Eiendomme; dog gik man derved meget staaende som tilbærsk, og først senere bleve de inddragne Klostergodser forvandlede til Amter. Kun Morkjær nævnes allerede 1544 som Amt. Wispeamtet Evaßted inddroges ikke, men 1541 blev Lilemann v. Husfen Slesvigs første evangeliske Bispe og Frederik den Førstes yngste Sou fattede ham ved Siden som Coadjutor.

(28) Allerede for, 1523, fulgte Frederik (som Konge Frederik den Første) Christian II. paa den danske Trone, og saaledes vare begge Landets Dele i hans Person forenede til Et. Han døde 1533 og nu fulgte snart en værre og længere varende Adspaltelse. Gisselskeren Christian III. affandt sig 1544 med sine Brødre, Adolf og Johan (senere kaldet den Ældre) ved en ny, Slesvigs anden Deling. — efter 21 Mars Forening. Adolf fik det Meste af Hertug Frederiks Besiddelser, nemlig Slesvig (Byen), Gottorp Slet og

Amt), Hütten Amt, Wittensee*), Stapelholm, Eidersted, Husum, Morkjær og Nabensaa = Amt, altsaa hele Sydslesvig og Nabensaa. Denne Part kaldtes atter den gottorpske Andeel. — Broderen Johan fik Resten af den forudoms hertugelige Deel, nemlig Haderslev, Tøning, Lyngumkloster, Lütkenundern (Tønder Amt) med Østerherred (pantfat til Grev Reventlow) og Staden Tønder samt Nordstrand og tillige Den Femern. Hans Andeel kaldtes den haderslevske Andeel. — Kongen erholdt, med Undtagelse af Femern, det samme som ved første Deling, navnlig: Sønderborg og Nordborg med hele Als og Trø, og af Sundved saameget som horte til Sønderborg (undtagen Nibel-Herred), samt Flensborg Amt med Nyekloster**). Denne kongelige Part forte Navnet: den sønderborgske Andeel. — Til hver Deel horte ogsaa en Deel af Hølstien. Med de adelige og geistlige***) Besiddelser foregik det samme som sidst. — Ved denne Deling afskildes ogsaa Byerne Gockbeek, Lehmbeck og Borgstedt fra Gøttory Amt og lagdes til det hølstienske Amt Rendsborg (under Hertug Johan), ved hvilket de siden ere forblevne. Saaledes deledes det daværende Kampen Sogn, hvis søndre Deel siden udgør en Deel af det rendsborgske Sognekogderi Raumort. —

(29) Saaledes havde Slesvig nu allerede 3 Herrer ialt og to for mange, men endnu værre blev det, da det 20 Aar senere fik den fjerde. Efter Christian den Tredies Død overleved nemlig Frederik den Anden i Aaret 1564 Frediedelen af den kongelige Deel til Broderen Johan (som Hertug: Johan den Yngre). Denne fik Byen og Slettet Sønderborg og Nordborg med Sundved, Als og Trø „hvad deri tilherte Kronen“ (d. e. foruden adeligt og Kirkegods), og Kongen beholdt kun Flensborg og Nykloster. — Erg dette varede kun 16(17?) Aar. Hertug Johan d. Y. døde nemlig 1580, og hans Lande skulde nu deles ligelig imellem Kongen og Hertug Adolf. 1581 fik Kongen saaledes Haderslev med Tøning Slot og Amt, og Adolf Tønder

*) Om dette Distrikt er Intet bekendt. I Texten staar: „In der Hütten Witt usche“.

**) Dette var 1538 kommet under Kronen.

***) Bispedømmet og Domkapitlet i Slesvig samt Johannis-Klostret.

Slot (Amt) og By, Nordstrand, Femern og Lygumkloster. — Men af den kongelige Arvepart skulde Johan den Yngre have haft Frediebelen; Kongen affandt sig derfor 1582 med ham, ved Overlædelse af Nykloster og Noget i Sundevad*) samt nogle Godser i Haderslev Amt**). — Dermed ophørte de indbyrdes Delinger, hvis Tal saaledes beløb sig til 2 almindelige og 3 partielle, og Vestræbelseerne for at forene det Afstilte toge deres Begyndelse; kun i det fra Johan den Yngre nedstammende sønderborgske Huns forfattedes Arvedelingerne i mindre og mindre Parter, — hvad der dog skæbte mindre, eftersom Kong Frederik udtrykkelig havde forbeholdt sig Regjeringsmagten ogsaa over dets Eiendomme.

(30) Endnu maa Inddelingens Forandringer siden 1544 anføres. Ved Nordgrændsen lagdes Seeft Sogn 1566 fra Haderslev Amt under Koldinghus og Jylland, og Kolbing-Na ophørte saaledes at være Skedvigs Grændsestjæl; ligesaa lagdes 1570 Bamdrupgaard til Jylland. Vesterlinnet og Dsterbygaard (hvilken nu horer til Løherred, medens det første horer til Gram Gods) horte derimod endnu 1580 til Fros-Herred. — Johan den Yngre forstæffede sig efterhaanden alle indimod hans Gebeet liggende Godser. — Fra Gottorp Amt haves en Fortegnelse, hvorefter det 1554 bestod af: Arus- og Kropp-Herred, Westerkroch (Schönh.), Berg-Herred (Hütten-H.), Struktorp-Herred, Slied-Herred, Stapelholm, Südergoes-Herred, Lundenberg-Herred og Hastedermarke (Hattsted Mark); altsaa horte alle Grændseegnene mod Eyd dertil, undtagen Dänischwohld og Eidersted. — Det sidste ophørte 1572 at inddeles i Eidersted, Everschop og Utholm, og deltes derimod i en Øst- og en Vestdeel. — Paa Belvorn (Nordstrand) opstod 1704 Seegaard Gods. — I Adelen's Levemaade foretog en Forandring, der ikke blev uden Indflydelse; den optog nemlig den forhen saa foragtede Landbedrivt, og drev den i stor Maalestok ved Hollænderiet og Meierier. Derfor stræbte den ved Kjøb og Magestifte at afrunde sine Besiddelser, nedlagde Øerne og danne dem af Nylsgaard.

(37) Ogfaa Reformationen, der paa Landdagen i Nords-

*) Det ferdoms Kloster gods.

**) Navnlig i det af Kloster gods dannede Bøllerslev-Fogderi.

berg d. 9. Mars 1542 var almindelig indført, berigede Adelen. Det kirkelige Gods blev ikke efter Luther's Raad anvendt til at grunde Høstesteder, men gik for det meste over i Kronens og Adelen's Hænder. Sidstnævnte vilde navnlig reclamere hvad deres Møner havde foræret bort, og — fik det ofte. — Dog her maa især omtales den nye **geistlige Inddeling**. Allerede 1526 var Brevstiet Barmitzhjæsel blevet reformeret og kaldtes nu Haderslev Provsti; snart efter dannedes ogsaa Brevstierne Flensborg, Slesvig og Husum, hvilke fire ogsaa kaldtes Superintendenturer. Disse geistlige Herrer valgte efter den sidste katolske Bisp Gottschalk v. Ablefeldts Død 1541 i Forening med det slesvigske Domkapitel Tilemann v. Husken til Slesvigs første evangeliske Bisp (Generalsuperintendent), som ifølge Kirkeordningen skulde føre Tilsyn over hele Slesvig. I Haderslev Provsti kom snart Herredsprovster, en Indretning, der 1537 udvidedes til hele Danmark. Forst seent afskaffedes de. Snart kom Delegerne og med dem særskilte kirkelige Opsynsmænd. Bispedømmet blev en Præbende og ephorte senere, ligesaa Domkapitlet, og kun Kirkeordningen fra 1542 blev som forenende Baand. Tørring-Læn kom 1581 atter til Ribe, Als og Vro 1576 til Odense. Allerede under Johan d. 2. blev Lønder et eget Provsti, hvortil ogsaa Nyrumkloster henhørte (indtil 1738); Nordstrand dannede et eget Provsti, der 1581 kom under Generalprovsten paa Gøttorv; Bræsten i Burg blev Femerns Kirkeinspector. Abenraa var idemindst allerede 1548 et eget Provsti; de øvrige gøttorvske Kirker fode under Hofbræsterens Opsyn, undtagen Husum (siden 1547); Giddersted blev 1584 et Provsti. Fra Flensborg Provsti adskiltes Lønder 1543, men Bredsted hørte dertil (indtil 1768); ogsaa Sønderborg var et Provsti, ligesom senere Lytsborg.

(32) **Bestkysten** led i dette Tidrum af Stormflod 1513, 1532, og 1ste Nov. 1570; dog odelagde ingen af dem større Strækninger. Derimod vedblev Inddigningen af nye Rønge Stædigen, især i Giddersted. Det saa ofte formindstede Nordstrands var ved den første Daling 1581 voret til 30,024 1/2 Demat, foruden „wüste Meer“ (nu Nordstrandssøen) og et mindeliges Hallig-Vard, og beboet af 1114 Ectsjere og Bøssere, hvoriblandt 639 Raadmede.

4. Slesvig tredelt: 1582 til 1721.

(33) Den saaledes opstaaede Tredeling vedvarede, til Landets store Tab, indtil Aaret 1721, da den gottorpiske Andeel inddroges som forfalden, og forenedes med det øvrige og den danske Krone, uden væsentlig Forandring, hvorfor her kun **Inddelingens Forandringer** berøres, ved hvilke Geogr. Ranzau's og Casp. Dankwerth's Skrifter danne gode Holdepunkter. Begynde vi nordfra:

Torninglæn, der endnu forekommer 1580 som eget Amt forenedes kort efter med Haderslev, thi 1592 kaldtes allerede Hans Blome Amtmand til Haderslev og Dorniq. Saaledes finde vi ogsaa 1649 Amtet bestaaende af 7 Herreder, ligesom nu; dog fandtes endnu nogle adelige Godser, f. Ex. Horbro, Vesterbæk ic., der nu ere oploste, og 1663 solgtes noget Vondergods til Gram (Nygrammerne). — 3 Guelaverne kjøbte Hans Schack 1661 Møgeltonder af Kongen og byggede 1664 Slottet Skaffenburg, 1676 forvandlede hans flere Besiddelser til et Grevskab, og 1682 overlod han Sønderland-Nømsø til Kongen. Denne oprettede 1697 Vesterland-Høer til et Bisk, hvortil Amtrom ogsaa henhørte. 3 Klensborg Amt adskiltes 1692 Brunkholm ic. som adeligt fra Ny-Herred. Saaledes i den kongelige Deel.

(34) I den hertugelig gottorpiske Deel foregik større Forandringer. Hattsted Mark, der allerede 1588 nævnes som Herred, forenedes nemlig 1639 med Søndergoeds-Herred, og begge adskiltes fra Gottorp. Saaledes opstod **Husum Amt**. — Hütten Læn, der snart hørte til Gottorp, snart ikke, var idetmindste siden 1670 for bestandig adskilt derfra, og Stapelholm Landskab ligesaa 1711. Derimod nævnes 1649 i Gottorp Amt: Slyds-, Strurders-, Arends-, Grop-, Varg- og Søner-Herred, samt Stapelholm Landskab. — Nordstrand, der 1593 deelttes i 3 Herreder (Vesttrings-, Vølorms- og Edoms-Herred), istbedt for i 5, beholdt efter Stormfloden 1634 kun eet Lhing, paa Vølorm. — Som Curiosum fortsjener at nævnes, at Slyds-Herred 1670 ved Trafskillelse af adeligt og kirkeligt Gods (Fünfing Herred til Svabsted Amt) var reduceret til 23 ½ Gaarde, hvoriblandt ikke nogen heel By.

(35) I den **sønderborgske Deel** foregik snart et Mageskifte, idet Godset i Haderslev Amt 1584 byttedes med

Krongodsjet paa Als og Vro. Hertugen erhvervede, som bemærket, efterhanden det meste adelige Gods i hans Omraade, saa ved hans Død 1622 kun Blansgaard og Avenbolgaard ikke tilhørte ham. Han deelte Landet imellem sine 5 Søønner saaledes, at Alexander fik Sønderborg, Johan Adolf Nordborg Slot og Amt, Christian Vro og Whilij Lykøborg; den femte, Joakim Ernst, fik Pløn i Holsteen. Christian døde snart og 1632 deledes Vro imellem de fire andre Brødre, fra hvilke talrige Slægter nedstammede*). Sidselen kom til Sønderborg under Navn af Guds gave Læn, Norddelen Sobygaard til Pløn, Syddelen Gravensteen til Nordborg og Midten med Byen Vroeskjøbing til Lykøborg, hvortil Gravensteen kjøbtes 1635. — I Overensstemmelse hermed deledes Als, der før 1622 bestod af Sønder-, Igen- (Gefung) og Morre-Herred, nu i to, idet Igen-Herred deledes. — Ogsaa Sundeved deledes i en større Lykøborgsk, og en mindre, sønderborgsk Deel, hvilken sidste 1667 blev kongelig. — I den sønderborgske Linie fortsattes Delingerne 1627, og der fremkom ved Ernst Günther den augustenborgske Linie; andre vare Ved, Franzhagen, Wieselburg og den slesiske, — der alle i Udlandet søgte det Udkomme, de i Hjemmet ikke fandt. De 3 sidste ere uddøde. Den augustenborgske Linie bestaaer endnu, Frederiks Son til Nordborg derimod overlod 1669 sit Land til Kongen mod at betale sin Gjæld, hvorpaa det 1671 overlodes Hertugen af Pløn, som dermed frakalbt sit Krav paa Oldenborg og Delmenhorst; derimod fremkøb den nyere nordborgske Linie 1676. — Ogsaa den sønderborgske Deel overlodes Kongen 1667 paa Grund af Gjæld, hvorpaa Guds gave Læn 1671 kom til Pløn, og dermed 1676 til Nordborg.

(36) Om Kirkegodset udbød 1586 Strid mellem Kongen og den gottorpske Hertug, som tilagdes 1602, paany udbød 1624 og 1658 endte med et Forlig, der tillagde Hertugen Hoveddelen Svabsted Amt, og desuden Halvparten af Domkapitelsgodserne (Vfränden). Amtet bestod af Svabsted-Herred og de adspredte Fogderier Rodemisk, Treya, Vordelum, Küsting, Dybbøl og Kolstrup. De sidste 5

*) Efter Johan den Aldres Død havde nemlig Broderen Frederik faaet Nordborg.

frastiltes 1702. Treya kom til Gettorp som Herred; Bordenlum til Tonder og 1713 derfra til Flensborg, navnlig under Landskriveren i Bredsted; Hising kom til Sles Herred i Gettorp Amt; Dybbøl og Kollstrup inkorporeredes de Distrikter, hvori de laae, paa Sundebød og ved Nabenraa. Svabsted og Nodemis kom under Amtmanden i Husum.

Om de **adelige Godser** maa bemærkes, at Livegenskabet ved Midten af 17de Aarhundrede først bestemt fremtræder, samt at de 1713 deelted i 3 Distrikter, det dänischwöhlder, svausener og angler, hvilket sidste senere deelted i et første og andet. 1633 forekommer det første Spor til Parcelering paa Norgaard, Stenberg Sogn. — 1668 lagdes Bøllingsted Gods til Gettorp Amt som Fogderi. 1681 blev Reventlow = Sandberg oprettet til Grevskab, det eneste i Slesvig.

(37) Dgsaa **Bestyksten** var i denne Tid undergaaet flere Forandringer. Man mindes Stormfloderne fra 25. Dec. 1592, 3. Apr. 1603, 1. Nov. 1615, 20. Novbr. 1623, 24. Nov. 1624, 21. Jan. 1625, 26. Februar og 20. Mars s.A., 10/17 Oct. 1701, 25. Dec. 1717 og 21/23 Febr. 1718 samt 31. Dec. 1720; men alle disse vare Intet imod den store Odelæggelse, der den 11. Oct. 1634 ramte **Nordstrand** om Natten til den 12te. Paa 44 Steder strømnede Havet ind igjennem de brudte Diger, odelagde 6 Kirketaarne og 1332 Huse, omstyrkede 30 Weirmøller, bortfrømmede alt det høfede Korn oc. 50,000 Hoveder drukkede, og 6,408 Mennesker, blandt hvilke 9 Præster og 12 Degne, fandt Døden i Volgerne. Af de 2,500 Overlevende gik mange til Holland og senere til Udermark i Proisen, dog vendte en stor Deel tilbage igjen. Kun det høiere liggende Belvorn med Kirke blev sfaaet. Dgsaa Byen Misthusum i Skarrebøl Sogn forgik. Galmshol i Widing-Herred led meget o. s. v. — I Eidersted kom 2107 Mennesker og 664 Huse bortrevet. For Overfrømmelsen havde Nordstrand 44,338 Demat inddiget Land (1593: 36,644, 1581: 36,024 1/2 Demat).

(38) Allerede noget tidligere havde Regjeringerne indseet Indbyggernes Vigtighed og begyndt at opmuntre dertil ved at give de bundne Konge betydelige Friheder — **octronerede Konge**. Saaledes vandtes 1631 den gamle Augusten-Kong, 1613 Søndre Frederik's-Kong i Eidersted,

1618 Brunsøbber-Konig ved Vidaa x. — En meget udstrakt Detroi blev 1652 givet Nordstrandingerne og 1691 var allerede ved Brabantere 4 Røuge paa Nordstrand inddigede, og ved Indfødtet det meste af den nuværende D Pelvorn. 1693 indvandedes Grothufens, 1698 Ny-Augusten- og Nordder-Frederiks-Kouge i Eidersted; 1687—98 vandtes den nye Sterdebøl-Kouge ved Bredsted; 1692 inddigedes Frederiks-, 1715 Rudebøl-Kouge ved Vidaa, 1682—84 ligesaa den gamle Christian-Albrechts-Kouge, 1705—6 den nye dito og 1702—4 omgaves Den Dagebøl med et Dige. 1634 var ogsaa Forrettest tilkømt Widing-Herred formejst Arbejderne ved Bøttkøllet x., men uden Detroi.

5. Slesvig forenet: 1721.

(39) Formejst den gottorpiske Hertugs under Krigen med Sverrig beviske aabenbare Forræderi tog Frederik IV. ved Patent af 13. Marts 1713 hans Lande i Besiddelse; de garanteredes ham 1720 ved Freden og Arvehyldingen afslagedes den 4. Sept. 1721. Saaledes blev Slesvig atter Et, — thi det Sønderborgske Huus havde aldrig haft Deel i Regeringen. — Det nyere nordborgske Huus uddøde 1722 og dets Besiddelser, nemlig Als Nørreherred med Søbygaard og Gudsgave Løn paa Wro, kom til Kongen, Wroeskjøbing og Gravensteen ligesaa 1749. Saaledes opstod Nordborg Amt. (Wro forenedes 1773 under en Landfoged). — Derimod overlødes 1730 Sammelgaard og Guudstrup, 1740 Ronhave og Sønderborg Laadegaard (Langenborwerk) til Augustenborgerne, 1756 og 64 Sønderborg Slot, Maibolgaard og Kaynæsgaard med næsten hele Als Sønderherred. (Rumohrsgaard havde de allerede faaet 1667). Paa Fastlandet tilhorte dem Avenbolgaard og tilkjøbtes 1725 fra Sogaard: Gravensteen, Fissbæk, Riding, Kjølstrup og Narup. Disse danne tilfammen de fyrstelig augustenborgske Godseris District. — Det lyksborgske Huus uddøde ogsaa, og af dets Eiendomme lagdes Munkbrarup-Herred til Flensborg Amt, ligesaa dets Godser i Angel, der underlagdes Herrederne 1779. Dets Besiddelser i Sundevad forenedes derimod under Navn af Nybel-Herred med den kongelige Deel af Als Sønderherred, og dannede saaledes Sønderborg

Amt, der med Hørborg har samme Amtmand. Blansgaard underlagdes Herredet og Amtet 1811.

(40) Ved de **adelige Godser** fremtræde ogsaa betydelige Forandringer. Den første var de-sogaardske Afskæfters Concurus og Afsogaardenes Salg 1725. Fem af dem kjøbte Augustenborgerne, som anført, ogsaa Mæretoft, Lavggaard og Grøngroft afskiftes derfra, dog blev bevaaget Sogaard det største Gods paa denne Egn. — Den anden var Godsernes Parcelering, der altid greb mere om sig. Saaledes aflagdes i Cr. 1755 Parceler fra Nybel i Angel, 1759 stete det samme paa Udmark (Dyrfeld)*). — Ved sidstnævnte Leilighed finde vi ogsaa det første Spør til Livegenskabets Dybhævelse. Andre efterfulgte Exemplet, men først ved Forordningen fra 19. Dec. 1804 blev Stavnshaaudet ganske lost. — Ogsaa opløstes enkelte Godser aldeles og Bønderne underlagdes Herrederne; saaledes kom Dänisch-Lindau 1783 til Sles-Herred, og det meget store Gods Lindeved kjøbte Kongen 1794 og underlagde Bøerne Flensborg, Husum, Tønder og Haderslev Amter (Ranzautjenerer); ligesaa kom Arlematt 1772 til Husum, ogsaa kom 1803 Tøstrup tildeels til Flensborg og Gottorp Amter; 1805 Veseby tildeels til Flensborg, 1814 Flarup tildeels til Gottorp ic. — Det vigtigste var dog Morkjær's Skjæbne. Kongen havde allerede 1712 taget dette og Domainegodset Satrupholm i Besiddelse; det sidste nedlagdes 1770 og kom som Satrup-Herred til Gottorp Amt; 1778 opløstes ogsaa Morkjær, og af den samlede Deel dannedes Herredet af samme Navn i Gottorp Amt, medens en lige saa stor Deel kom til Flensborg (hvoriblandt en Deel af Langsted Fogderi, medens det Øvrige lagdes til Vøllingsted), Noget til Tønder Amt (Fogderiet Carlsbræa) og Lidt til Abenraa og Bredsted Hovedgaarden parceleredes og Stavnshaaudet lostes tillige. Saaledes endte Domkapitelsgodset og af det gamle Kirkegods er kun Johannis-klosters Besiddelser tilbage som samlet Deel. Deuden ere enkelte Kirker og Hospitalet nogle adspredte Bøndergaarde. — Slutteligen fandt Fre-

*) Ogsaa nedlagdes de fleste kongelige Domainegodser efterhaanden, først Hirschholm paa Als ic., ved Parcelering, dog Koller og Søer ilte. See: Satrupholm og Morkjær. (Aarstallene ere efter Kamphöwener: „Beskr. d. Niederlegung königl. Domainegüter.“)

derik VI. endnu for godt, ved Decret af 23. Dec. 1806 at lade ikke mindre end 35 Avlsgaarde blive til 35 nye adelige Godser*). — Seegaard paa Pelvorn Hjøbets 1828 af Landskabet og underlagdes samme 1837. 1826 kom ogsaa Næsten af Dänisch-Lindau til Slicks-Herred. Nybel forenedes med Gram 1784.

(41) Endnu nogle vigtige Ting maa her omtales. Den ene er, at Landskabet Bredsted den 2. Febr. 1785 adskiltes fra Flensborg Amt og 1789 lagdes til Husum, hvis Amtmand 1736 ogsaa var bleven Overstaller i Eidersted; den anden, at Høhner-Herred 1777 adskiltes fra Gottorp Amt og ligesom Stapelholm lagdes til Hütten. Tillige oprettedes Hütten Provsti og Bredsted lagdes 1812 ogsaa kirkeligt til Husum. 1841 forenedes Gottorp og Hütten Amter under een og samme Amtmand, og ligeledes forenedes 1850 Sønderborg og Nordberg med Abenraa. Dette fik ved Magestifte med Tønder Lundtoft-Herred med Lovtrup men uden Stoltelund for Lygum Kloster Amt; ogsaa kom af det ephævede Haderslevske Vollerølev Fogderi Distrikterne Gjenner og Vollerølev til Abenraa; Strandehjørn forblev derimod under Haderslev og underlagdes N. Rangstrup Herred, ligesom ogsaa Byerne Todsøl, Gaaskjær, Smedager og Vollerup samt Reppel kom fra Sluz-Herred i Tønder Amt til Riek-Herred i Abenraa Amt. Kjøbstæderne underlagdes samme Aar de resp. Amtmænds Overbestyrelse i flere Henseender (Politi ic.), ligeledes de adelige Godser og octroyerede Kouge. — 3 Enclaverne oprettedes 1735 Ribe Virk af Ribehunds-Ladegaards-Tjenere, de forrige kongelige Ryttergodser, samt Ribe Hospitals, Skoles og Domkirkes Tjenere, — og 1807 forenedes Lystrup Virk under Skalkenborg Grevskab (hvortil ogsaa Mans

*) Næmlig: Augustenhof, Behrensbrock, Birkenmoer, Nüdebau, Hslerk, Casmarf, Gshof, Friedensthal, Klarup, Grengrest, Grünhorn, Gaarde, Berghefter-Hütten, Schenstein, Garghof, Hebenbain, Heielund, Laygaard, Mehrberg, Marienthal, Mählhern, Marienhof, Nisvraagaarde, Ny-Büll, Drumm, Briesholz, Kögen, Steinrade, Ebiernau, Etann, Schönhausen, Steltelund, Tøfser, Ulsenherri og Wulfschagen. — De ansattes til Høngtal d. 18. Mars 1813.

hørte) med Niberhuus Birk. Po-Herred og Møgeltonder- og Ballum Birk forenedes 1847 under een Herredsfoged.

(42) Ved Vestkysten vandtes endnu mere Land. 1727 blev Dagebol ved Kleiseer-Kougs Indbigning laudfast, 1735 vandtes Juliane-Marie-Koug, 1739 Marien-Koug, alle octroierede. Udenfor Bredsted vandt Des Mercières 1741 Sophien-Magdalenen-Koug, 1765—67 Desmercieres-Koug, — Henrik XLIII af Neup 1788 Neupen- og Louise-Neupen-Koug. 3 Eidersted indbignedes Wilhelmien-Koug 1821. Ogsaa alle disse have Octroi; Utermark-Kougens paa Velsorm ophævedes derimod 1816. — Men ogsaa i denn Tid stode Stormflod flere Gange, s. Ex. den 1. Jan. 1760, 1770 ic., meest dog Natten imellem d. 2. og 3. Febr. 1825, da Skaden paa Velsorm og de dertil hørende Halliger tæredes til 580,740 ~~ML~~ Cour. (309,728 Rbdlr.). Af 339 Huse forsvandt 79 aldeles, 233 blevo ubeboelige, og kun 27 forbleve, skjøndt beffadigede, i brugbar Stand. Af de 937 Beboere druknede 74 og 234 drog bort, saa kun 629 bleve tilbage. Dertil kom dog snart mange af de Fortdragne igjen. — Ved samme Flod odelagdes ogsaa Resten af Galmshol.

(43) Endnu maa Forandringerne i den kirkelige Inddeling kortelig anføres. Gøttorp Provsti fik 1731 sit eget Consistorium; 1777 adskiltet Hufum Provsti fra samme og ligesaa Hufum 1793; med sidstnævnte forenedes 1812 Bredsted, der 1788 havde faaet egen Provst og 1806 eget Consistorium. Provstiet Løksborg ophorte 1786 og de dertil hørende Kirker lagdes deels til Glensborg, deels til Sønderborg Provsti. — Overopsynet, der siden 1636 udøvedes af 2 Generalsuperintendenten, forenedes siden 1715 i een Person, der indtil 1791 tillige var Holsteens geistlige Overhoved; fra 1791 til 1806 og siden 1835 har derimod hvert Hertugdømme haft en egen Generalsuperintendent. — De Kirker, der før stode umiddelbart under ham, 19 i Tallet, underlagdes Provstierne d. 14. Novbr. 1850, derved kom Evansen og Dänischwohld under Hütten Provsti v. s. v.

B. Slesvigs Iubdeling.

(44) Af de forskjellige Iubdelingsmaader er ubentvielt den vigtigste:

Den kommunale Iubdeling.

Vi ville derfor i den folgende Fremstilling af de enkelte Dele naermest holde os til denne og betragte den derfor ubforligst.

Ethvert Distrikt, der i visse Henseender danner et Heelt med saerregne Indretninger, kaldes en **Commune**. Da enhver Commune saerdygtigt indbefatter flere af mindre Omfang, saa have Communerne forskjellig Rang og kunne inddeles i flere Klasser.

(45) **Communer af første Klasse** ere: 1) Amtene og Landskaberne, 2) Kjobstæderne, 3) de adelige Godser og Klostre og 4) de octroyerede Kouge. Disse 4 Communer ere retslig aldeles selvstændige og isolerede og forenes kun i Landsherrns Person. (At flere Amtet have fælleds Amtmand og at denne tillige bestyrer Landskabet, er en reen personel Foranstaltning og at Nr. 2 og 4 fortiden ere underlagte Amtmandens Overtilsyn, synes kun at være en midlertidig Regjerings-Foranstaltning.

Amtet og Landskabet.

(45) **Amtet og Landskabet** ere saadanne Distrikter, som i Alt, hvad der angaaer den almindelige Statsbestyrelse staae under en fælleds Forvaltning. Dette ere navnlig Tilfaeldet i oekonomiske Anliggender og Militairsager samt i flere Henseender med Retøpleien, og al Høihedsret udøves af Landsherrn eller i hans Navn, — Desuden betegner Navnet **Landskab**, at disse Distrikter forhen havde en Art Selvstændighed, idetmindste Privilegier, som sikrede dem Ret til en fri indre Forvaltning.

(47) Af saaledes benævnte Communer har Slesvig 16. nemlig **Amtene**: 1. Haderslev; 2. Mabenraa, 3. Sønderborg og 4. Nordborg med fælleds Amtmand; 5. Tønder med 6. Lyngkloster (med fælleds Amtmand); 7. Fleasberg; 8. Gøtterup og 9. Hütten m. fl. A.; 10. Husum og 11. Bredsted (med fælleds Amtmand), — og **Landskaberne**: 12. Femern; 13. Eidersted; 14. Nordstrand, 15. Bel-

vorm (disse tre under Husum Amtmand) og 16. Stavelholm (under Hütten Amtmand); -- dog hore de to sidste vel rettere til Gummunernes anden Klasse, ligesom Sild, Foor og Gro, der ogsaa stundom kaldes Landstaber. Femern kaldes ogsaa undertiden et Amt, og Bredsted derimod et Landstak.

(48) Amtene bestaae fordetmeste af flere eller færre **Communer af anden Klasse**, hvis sædvanlige Navn er det danske **Herred**; ogsaa forekommer **Wirk**, **Landstak**, **Fogderi** og paa Demern det holstenske **Kirchspiel** (Sogn) i denne Betydning, ligesom, dog kun en eneste Gang, **Udenrigsdistrikt**. -- Der ved fortaaes **Distrikter**, som ere forbundne til en sælseds Ret (Ludrevet); **Wirkene** og **Fogderierne** ere desuden af nyere Oprindelse, dannede af forhenværende **Kirker**, **Kloster** og **Adelsgods**; -- det første Navn findes kun i Nordfløvig, nemlig **Barnæs**, **Pygumkloster**, **Kaynæs** (Sogn) paa Als og **Hoyer** (By). At **Byk** paa Foor kaldes saaledes, er et tomt Navn, og at **Kaynæs** er et **Wirk**, synes forglemt. **Herrederne** inddeles i **Angel** atter i **Fjerdingen** (**Wiertel**) eller **Tringe** (sngl. Tredste Lov II, 1, 1).

(49) Alle disse **Jurisdictioner** ere ingenlunde sluttede **Gebeder**, men tildeels meget blandede indbyrdes, med andre **Communer** af første Klasse og selv med ikke-sædsvigste **Grundciendomme**, ja enkelte **Byer** hore endog i forskjellig Henseende til forskjellige **Communer**, -- det sidste hovedsagenligen forarsaget derved, at **geistlige Stiftelser** og **adelige Godser** erhvervede **Ciendomme** med **Fogderi** men uden **Jurisdictionretten**, **Blandingen** med **Adelsgods** navnlig som **Følge** af **Fællesjagtretten** (**Manufaktur**) --; ifølge dette ere undertiden et **Amts Undersaatter** ubingpligtige til et andet **Amts Herreder**, sædsvigste **Undersaatter** til jødiske **Herreder** og, dog kun tildeels, **Adelsgodsernes** **Underforige** til **Herrederne** og **Kjøbstadboere** til **Landdistrikterne**.

(50) **Som Communer af tredje Klasse** kunne betragtes: **Sognene**, hvis **Grænser** dog langifra ikke altid falde sammen med **Jurisdictionernes**. De danne ikke alene kirkeligt, men ogsaa i flere **communale Forvaltningssammenstande** et **Heelt** (s. **Et** ved **Battigforfølgelse**, **Betvæsen** &c.), **der** dog i sidste Henseende undertiden er deelt, navnlig efter **Jurisdictionsgrenserne**, saa at der da findes flere **Sognesfogder** i samme **Sogn**.

(51) Sognene bestaae, enkelte Steder i Marsten undtagne, af Byer (Landsbyer), **Communernes fjerde Klasse**. Disse 8 Zorder danne, skjønt udskiftede, endnu et Heelt, og de selv altsaa, navnlig med Hensyn til Landbruget, **Communer**. Nogle af dem have Priviliegier, hyppigst **Markedsrettigheden**, undertiden, deelsviis **Ret til borgerlig Hæringødrift**. Disse grænse nær op til **Flække**, som have denne **Ret fuldstændig** desuden **Ret til at danne Laug** („zunftberettigt“) og hvis **Beboere** hidtil var **frie fra Landmilitærtjeneste**; derimod have de ingen egen **Jurisdiction**, — **Lysborg** undtagen. **Sobatteriet Frederiksdort** og **Brødremerigheden Christiansfeldt** staae aldeles **eie-dommelige**, men dog **Flække** nærmest. — Nogle **store Landsbyer** inddeles atter i **Valliger** eller **Bauerlagen**, dog er denne **Indretning** aldeles **local**. **Byerne** bestaae af **Gaarde** — **Deel** og **dets Dele** — og **Huse** — med og uden **Land**, **Raad** og **Indfødersteder**.

(52) I det Følgende gives en **tabellariff** **Oversigt** over **Amtene** og **Landskaberne** med deres **Afdelinger** i **Communer** af anden og tredje Klasse, der hører for sig have **fortløbende Numre**. **Indvaanertallet** vedfoies efter „**Statistisches Tabellenwerk**, **2tes Hest**“, som indeholder **Folketællingen** af **1ste Febr. 1845**; at rette dette **efficielle Arbejdes** undertiden ikke ubetydelige **Feil**, var umuligt, dog give **Noterne** **Vink** i denne **Henseende**. **Hører** ved et **Sogn** findes et **dobbelt Tal**, er det **foran** **Sønnen** hele **Sognets**, det i **samme** det **deraf** til **Herredet** se. **hørende** **Indvaanertal**.

(53) **A. Haderslev Amt,**

I. Haderslev Herred.		Frankp. 4734	
232 Marie Sogn		6. Vejstrup.....	1000
i Haderslev 4631.	20	7. Højstrup.....	1578. 774
1. Sammel-Ga-		8. Moltrup.....	560
derslev Sogn 2322.	661	12 Hjerning.....	395. 127
2. Staturup.....	755	11 Hjelstrup.....	1059. 253
3. Ørarup.....	444	9. Aastrup.....	771
4. Døby.....	1868	10. Bønsbæk.....	616
5. Halk.....	986		
	Vat. 4734		Tilf. 8835.

	Indv.
2. Thystrup Herred:	
11. Hjelstrup Sogn	1059. 806
12. Bjerning.....	395. 268
13. Thystrup.....	1653
14. Aller	847
15. Taps	618
16. Heils	657
17. Veistrup	750
18. Stenderup	1056
19. Hjert.....	1502
20. Dalby	470
21. Bonstb	771
22. Ddis	1228. 694
23. Frørup	612
24. Stepping	1128. 807
25. Hjerndrup.....	441
²⁹ Maastrup ...	779 163
Tilf. 12113	

3. Gram Herred:

²² Ddis Sogn	1228. 479
²⁴ Stepping	1128. 321
26. Jels	1087
27. Drenvad	700
28. Sommersted...	827
29. Maastrup ...	779. 616
30. Jægerup	538
31. Hammelev	1099
32. Vilsted	1148
⁷ Føpstrup	1578. 804
¹ Gl. Gaderslev	2322. 144
33. Skrydstrup ...	567
34. Rustrup	1332. 1215
²⁷¹ Gram	2039. 19
³⁹ Vestoft	886. 274
Tilf. 9838.	

	Indv.
4. Frøs Herred*):	
(Bamdrup Sogn)	367
35. Østerlinnet ...	819. 766
36. Skobborg.....	1269. 940
37. Skrave	617
38. Rødding	924. 569
39. Høgum	1083. 682
Tilf. 4241.	

5. Kalsund Herred: *)

40. Hjerring Sogn	364. 311
41. Pintrup	1000. 969.
42. Kalsund	313. 219
43. Hjortlund ...	285. 161
44. Bårdrup	747. 236
(Bilslev)	159
Tilf. 2075.	

6. Gvidding Herred:

45. Seem Sogn	544 46
46. Vester-Vedsted	642. 286
47. Gvidding	528. 470
48. Reisby	430. 339
49. Brøns	720. 661
50. Skjærhæk	1331. 1192
(St. Clemens vaa Rom) ...	- 511
51. Vødder.....	412. 384
52. Roager.....	526. 447
53. Spandet	377. 353
54. Høirup	581. 499
55. Arrild	672. 476
Tilf. 5664.	

*) Frøs og Kalsund-Herred ere næsten forenede, da de have fælleds Herredsfoged, fælleds Ret og fælleds Thingsted.

	Indv.		Indv.
8. Norre-Nangstrup:		Fransp. 2052	
55 Arild Sogn	672. 191	59. Agerstev	1326
56. Lofslund	709. 680	60. Brandrup	532
57. Lidslund	569	63 Hellevad	741. 55
58. Veststift	886. 612	Tilf. 3733.	
Pat. 2052			

Sele Amtet har 46,731 Indv. paa 36 1/2 □ Mill*). Herrederne 1—3 kaldes Østeramtet, 4—7 Vesteramtet. 2 Amtstuer.

(54) **Aabenraa, Sønderborg og Nordborg Amtmandskab.**

B. Aabenraa Amt.

8. Sønder-Nangstrup-

Herred:

51. D. Lyg. Sogn	1315.1259
52. Egvad Sogn	875
53. Hølsedav	741. 686
54. Vedsted	571. 551

Tilf. 3371.

9. Ries Herred:

59 Aabenraa Sogn	4533. 447
65. Vair Sogn ...	2674.2655
66. Riis	916
57. Jordfjær	626
58. Bjolderup	1052.1005

Tilf. 5649.

10. Pundstift Herred:

59. Ul Sogn	418. 303
70. Ensted Sogn	1154. 639
71. Bølsted	1939. 395
72. Rinkenid	1290. 640
73. Hølsed	1260. 288

Tilf. 2265.

11. Varnæs Vief:

74. Varnæs Sogn	1340. 756
-----------------	-----------

Tilf. 756.

C. Sønderborg Amt.

12. Nybel Herred.

75. Nybel Sogn	591. 499
76. Ulberup S.	1639. 904
77. Sattrup	1125. 368
78. Broager	3490.2768
263 Dybbøl	861. 113

Tilf. 4652*).

13. Als Sønder-Herred:

79. Rainæs (Refenis)	943
263 Dybbøl S.	861. 28
78 Broager	3490. 65
77 Sattrup	1125. 10
268 Ketting	1436. 7
267 Lybassel	1618. 728

Tilf. 1781.

D. Nordborg Amt.

14. Als Norre-Herred.

80. Nordborg Sogn	2529
(Hækken selv 1219)	
81. Orbol S	1134
82. Hagenbjerg ..	1049
83. Evenstrup	1089
84. Igen	1719
170 Rottmark	1542. 444

Tilf. 7964.

*) Saaledes siden Bønderley Koadjuc's Lyhøvelie 1850, da Strandehjærn Likhøst aldeles underlagdes Amtet; Gjenner og Vellerdey lagdes samtidigt til Aabenraa

**) Hæren er Søndered Bøgeri medregnet.

	Indv.		Frandsy.	Indv.
15. Vro (Landstaf):				5456
85. Marstal Sogn)	3365	87. Franderup		873
(Flækken selv 2284)		88. Bregninge.....		1327
86. Riise S.....	2091	89. Soby.....		977
	Pat. 5456		Tilf. 8623.	

Nabenraa Amt har saaledes 12,041 Indvaanere paa c. 9 Mill; Sønderborg Amt, 105 Hospitalstjenere indbefattede, 6,433 Indv. paa omtr. 2 Mill; Nordberg Amt, foruden Vrosløbing, 16,597 Indv. paa 2 1/3 Mill. Hele Amtmandskabet derimod, med Hospitalstjenere, foruden Vrosløbing, 35,071 Indv. paa 13 1/3 Mill.

(55) Lønder og Lygumkloster Amtmandskab.

E. Lønder Amt.

16-17. Lønder og Høyer Herreder:

239 Lønder Sogn	3448.	486
90. Høyer S.	1505.	1334
(Høyer By og Birk 1043)		
91. Emmerlev *)	1556.	938
92. Jerslev	318.	313
93. Skads	304.	181
[Doftrup]	909.	4
[Meolben].....	449.	91
[Viisby]	558.	16
[Daler]	663.	107
[Mogelønder]	1568.	117
130 Brede Sogn	1226.	15
64 Bedsted S.	571.	20.
94. Abild (Abel)	1162.	1072
95. Ubjerg (Uberg)		465
90 Hoftrup.....	1164.	12
91 Høist	723.	33

Tilf. 5204.

18. Slur Herred:

96. Hoftrup S.	1164.	1152
97. Høist S.	723.	443
98. Ravsted(Ravst.)	914.	873
99. Vylberup.....	825.	821
100. Burkal		1646
101. Tinglev.....	1117.	900

Tilf. 5835**).

19. Rjær Herred:

102. MedelbyS.	1523.	1249
3. Ladelund.....	865.	771
4. Karlum	487.	407
5. S. Lygum ..		920
6. Humtrup.....		540
7. Braderup.....	742.	716
8. Klirbol.....	840.	614
9. Ræk (Ræk) ..	2472.	1744
10. Stedefand....	520.	421
11. Euge.....	1002.	785

Tilf. 8167.

*) Tabelværket faaer i Herredet 41 Indv. flere, formodentlig fordi her Kirchol og Søndergaardes Commune er ubelagt. Sognet tælles der dobbelt, ogsaa under „danske Sogne“.

**) Hertil er ogsaa Etolkelund thingpligtig.

	Indv.
20. Bøking Herred:	
112. Risum Sogn	1096.1070
13. Lindholm S.	1220.1105
14. Niebøl	1691.1526
15. Dertsbøl	1138. 597
16. Børretoft	620. 604
Tilf. 4903.	

21. Bieding Herred:	
117. Gummelbøl S.	956. 797
18. Neufirdehn (Ny- firke) S.	889
19. Arentoft	518. 492
20. Rodenæs	597. 550
21. Klanxhøl	277
22. Hørdbøl	436
Tilf. 3441.	

22. Silb (Sylt), Decker Landstak:	
123. Reitum Sogn	1428.1380
24. Vesterland S.	458
25. Morsum	749
Tilf. 2587.	

23. Østerland Høer Ldstb.:	
126. St. Nicolai S.	1448
(Flakken Byf deraf 704)	
27. St. Johann S.	2038. i 190
Tilf. 2638.	

Hele Amtet har saaledes med Høyer og Byf 32,731 Indv. *) paa c. 20 Mil.

Hele Amtmandskabet 36,107 Indv. paa c. 23 Mil.

	Indv.
F. Lyngumkloster Amt.	
24. Lyngumkloster Birk:	
128. Lyngumkloster Sogn	1630
(Flakken selv 1209.)	
129. N. Lyngum S.	989
130. Brede	1226. 272
01 Høist	723. 247
[Vestrup] ..	909. 110
[Meolben]...	449. 72
[Randerup].	232. 13.
Tilf. 3333.	

25. Fogderierne, neml.:	
a. Svannstruy — i Søherred,	
b. Skjærhøi — i Hvidding og Sø- herred,	
c. Frøs Herred i — Frøs Herred,	
d. Abild — i Tønder-Høyer og Møgelstønder S.,	
e. Alslev — i Sognene 64, 67, 68 og 97,	
f. Nafsted — i Sognene 98, 99 og 101,	
thingpligtige til de resp. Her- reder og medregnede der.	

Amtet har desuden kun de nævnte 3333 Indvaanere paa 2¹³/₁₅ Mil.

*) Summen er 32,774, men deraf maa afregnes Interessentkøgens 84 Indv., som Tabelværket medregner, og formodentlig tillægges de i Noter til Gummerlev Sogn omtalte 41. Lundtoft Herred med 2265 og Hjølderup Sogns 440 ere fragaarnde. Høyer og Vof spænes Tabelværket, der angiver 33,637 Indv., at glemme overalt.

(56) G. Flensborg Amt.

	Indv.		Indv.
26. Wies Herred:		Trandp.	
¹⁹ Hølehel S.*) 1260.252		143. Adelsby Sogn 3379.1948	
131. Dan 1705.1546		44. Gyrrup 636. 555	
32. Handedved 2730.2507		45. Ryslfov 342. 258	
33. Valshel 464. 371		46. Husby 1314. 934	
34. N. Haffred.. 635		47. Grumtoft..... 2331.1156	
35. St. Vie (Wiehe) 956. 850		Tilf. 5478.	
36. Vnderup 610. 510		29. Munkbrarup Herred:	
¹⁰² Nidelby **) 1523. 48		148. Munkbrarup Sogn 2036	
Tilf. 6719.		49. Nykirke(Nyby) 160	
27. Uggel Herred:		¹⁴³ Ryslfov 342. 46	
137. Jørl Sogn.. 923. 763		Tilf. 2242.	
38. Egebak 1422. 710		30. Ny Herred:	
¹³⁶ Vnderup 610. 57		150. Sorup Sogn 2109.1519.	
39. Dverfø..... 1129		51. Duern 1170. 451	
40. Siversted 769. 731		52. Stenbjerg.... 1154. 479	
41. Store (Solt 1508.1044		53. Skrup 1030. 941	
42. Lille (Solt 1508.1044		54. Esgrus (Esf-	
¹³⁶ Havetoft 1627. 135		riis) 2120. 422	
Tilf. 4569.		^{141, 42} S. & P. Solt 1508. 49	
28. Husby Herred.		Tilf. 3861.	
²³⁴ St. Johannes Sogn		155. Blakken Løkkeborg 751	
i Flensborg 3835. 627		Tilf. 751	
Kat. 2575.			

Hele Amtet har altsaa 23,620 Indv. paa 15₂₁₄₆ □ Mil.***)

(57) Gottorp Amtmandskab.

	Indv.		Indv.
II. Gottorp Amt.		Trandp. 4259	
31. Strurtorp Herred:		64. Bøel 1420. 147	
156. Havetoft S. 1627. 993		65. N. Brarup 1533. 989	
57. Farensted 1222. 793		²³⁶ St. Michaelis	
58. Nybel 1002. 950		ved Slesvig 5004. 361	
59. Lølf 1352.1149		¹⁷⁵ Satrup 1487. 220	
60. Moldenit.... 265		¹⁰⁶ Løstrup..... 1176. 77	
61. Ulsby 342		¹⁴¹ S. og P. Solt 1508. 88	
62. Strurtorp... 597. 467		¹⁴⁴ Gyrrup 636. 51	
63. Thunby..... 718. 602		Tilf. 7194.	
Kat 4259			

*) Nemlig Sønsnap By. **) Nemlig Bøllund. ***) Lyseberg har egen Kat.

	Indv.
32-33. Sles- og Hjøsting Herred.	
166. Tøstруп Sogn 1176.	129
167. Ravnfjær (Rabenkirch.)	1201. 804
68. Arnis Sogn og Flække....	809
69. Borne.....	1421.1296.
70. S. Brarup.	1256. 957
71. Veit.....	243
72. Ulsnis.....	1152
73. Laarsted.....	494
74. Broderøby..	665. 488
¹⁵⁷ Farensted ...	1222. 6
¹⁵⁹ Nybel.....	1002. 13
²⁷³ Kalebø.....	449. 211

Tilf. 6602.

34. Morkfjær (Møhrkirchen) Herred:

¹³⁸ Eggebæk S.	1422. 225
¹³⁷ Jørl.....	923. 21
¹⁶⁴ Boel.....	1420.1181
¹⁶⁵ N. Brarup..	1533. 136
¹⁷⁵ Satrup.....	1487. 10
¹⁶³ Thumby.....	718. 116
¹⁵⁹ Tølf.....	1352. 38

Tilf. 1727.

35. Satrup Herred:

175. Satrup S.	1487.1257
¹⁶² Estrupstorp...	597. 3
¹⁵⁶ Havetoft.....	1627. 799
¹⁴¹ S. og L. Solt	1508. 187
¹⁵¹ Overn.....	1170. 14

Tilf. 2260.

36. Bøllingsted Fogderi:

¹³⁴ Eggebæk S.	1422. 417
¹¹⁰ Siversted.....	769. 38

Tilf. 455.

	Indv.
37. Freya Herred:	
176. Freya Sogn	867. 711
¹³⁷ Jørl.....	923. 139
¹³⁸ Eggebæk.....	1422. 47.
¹²² Sandved.....	2730. 145
¹⁴⁶ Husby.....	1304. 92

Tilf. 1134.

38. Arens Herred:

²³⁶ St. Michaelis ved Slesvig	5004.2231
177. Haddeby S.	2386. 899
178. Høllingsted	1976. 961
¹⁷⁶ Freya.....	867. 156
¹³⁸ Eggebæk.....	1422. 23

Tilf. 4270

39. Kropp Herred:

179. Kropp Sogn	2831.1937
¹⁷⁴ Høllingsted..	1976. 859
¹⁸⁴ Schön.....	4531. 243
¹⁸⁶ Bergenhøusen	2024. 385

Tilf. 3424.

Hele Amtet med Arnis har 27 066 Indv. paa 14²³⁶⁶ □ Mil.

I. Hütten Amt.

40. Hütten Herred:

180. Køl Sogn	2254.1421
81. Borby.....	2328. 437
82. Hütten.....	1885
²⁴¹ Gjernfærde..	3985. 19
183. Bünstorp.....	1641.1170
¹⁷⁷ Haddeby.....	2386. 224
¹⁷⁹ Kropp.....	2831. 799
²³² Gøttorf.....	5402. 32
²³⁰ Dänishenhag.	3824. 64
²⁵³ Sehested.....	1594. 272

Tilf. 6323.

	Indv.		Indv.
41. Hohn Herred:		42. Stapelholm Landstaf:	
184. Hohn Sogn 4531.4288		185. Ervede S. ...	1899
(Rendsborg		86. Bergenhufen 2024.1122	
Christ-Kirke) 53		87. Süderstapel 2793	
¹⁸³ Bünstorp..... 1641. 270		Tilf. 5814.	
Tilf. 4611.			

Hele Amtet har 16,748 Indv. paa 9,0253 Mil. Det staar under samme Amtmand som Gottorp.

(58) Husum og Bredsted Amtet samt Landstaberne Eidersted, Nordstrand og Pelvorn.

K. Husum Amt.

43. Nørre Herred: *)	
188. Schobüll (Eko-	
bol) Sogn ...	422
89. Hattsted	1391
90. Alderup	476
Tilf. 2289.	

44. Sønder Herred:

191. Evesting Sogn	1519
92. Ostenfeldt....	1324
93. Mildsted.....	2468
Tilf. 5311.	

45. Svabsted Fogderi:

194. Svabsted Sogn	2024
--------------------	------

46. Nødemis Fogderi:

¹⁸³ Mildsted Sogn**).	
----------------------------------	--

47. Simonsberg Udens-
bigdbistrit:

195. Simonsb. Sogn	366
--------------------	-----

Husum Amt har 9,990 Indv. paa 5,2734 Mil.

L. Bredsted Amt.

48. Bredsted Landstaf:	
196. Bredsted S. 1976.1769	
(Skikken febr 1869)	
97. Bredlum.....	1865.1759
98. Dreisdorf ...	1174.1142
99. Biöl (Hjölde)	1634
200. Isdelund ...	635
1. Langhorn.....	1752.1713
2. Bargum.....	630. 612.
3. Dkholm.....	503. 477
4. Bordenlum... 1275.1189	
Tilf. 10,930.	

Bredsted Amt har 10,930

Indv. paa 6,6948 Mil.

M. Eidersted.

49. Østdele:

205. Koldenbüttel S.	990
6. Wigworth...	1212.
7. Oldensworth 1464.1455	
8. Kogenbüll...	313
9. Rating.....	597
²⁴¹ Tonning	3124. 423
210. Welt	358. 325
11. Bollertwiel	638

Tilf. 5,893.

*) Nogle til Husum Sogn hørende glemmer Labelværket.

**) Indvaanerne medregnes i Labelværket til Sønder-Herred, over 1/2 af Sognet.

	Indb.		Indb.
50. Vestfelen:		51. N. Pelworm.	
²¹⁰ Garbing S. 2283.	757	221. Alte Kirche	
212. Fetenbüll ...	1700	(Gammel-Sogn)	783
13. Uelbesbüll ...	622. 507	22. Neue Kirche	
14. Osterhever ...	648. 507	(Nyr Sogn)	1257
15. Westerhever.	697	23. Hoge	258
16. Poppenbüll.	561	24) Nordmarsch&	
17. Fating	1499.1475	25) Langenæs.....	268
18. St. Peter....	999	26. Grøbe	53
19. Ording	190	27. Dland	66
20. Kathrinenbeerd	365		
	Tilf. 7.758.		
Eidersted har 13.651 Indb.		52. O. Nordstrand.	
paa 60535 ☐ Mil.		228. Ddenbüll S.*) 2122.2016	
		Nordstr. og Pelworm have	
		tilf. 20334 ☐ Mil.	

(59) P. Femern Amt og Landskab.

53. Øster- und Norder- Kirchspiel:		55. Wester-Kirchspiel.	
²¹⁰ Burg Sogn 2858.1047		231. Peterdorf S.	2479
229. Bannesdorf.	998		
			Tilf. 6799.
54. Mittel-Kirchspiel:			paa 2,0632 ☐ M.
230. Landkirchen S.	2255.		

Amtterne og Landskaberne have tilfammen 229,438 Indb.**)
paa 132,0664 Mil.

Kjøbstæderne.

(60) Kjøbstæderne ere Byer med Patrimonialret og Ret til borgerlig Næringsdrift, udelukkende inden-

*) 106 ere fremmede Trossbefjendere.

**) Saaledes angiver Tabelværket; de foranstaende Summande give derimod 231.351, og efter Fradrag af Heier og Byt bliver Kjøbstæden endnu 96. — Drimed her endnu adderet Indvaanertallet i de 6 Byer af Rendsborg Amt, der høre til Slesvig, men dette føes ikke af Tabelværket.

for et vist Omraade (Bannmeile, Jus bannatus). Retten udøves af Magistraten i Communens Navn, og de staa saaledes i ingen directe Forbindelse med Amtene. En Undtagelse banner Wroeskjøbing, siden ved Forordning af 18. Nov. 1773 Magistraten ophævedes og Kjøbstaden underlagdes Dens fællede kongelige Ret; ogsaa Tønning og Garding ere forblevne i almindelig Communalverus med Landstabet. Desuden have Kjøbstæderne flere Privilegier, saafrem Markedret, Laugret og hidtil Frihed for Landmilitærtjeneste med flere.

(61) Følgende Oversigt viser Indvaanertallet i Lighed med foranstaaende Tabeller:

a. Flensborg.		g. Sønderborg.	
232. St. Marie Sogn	7429	242. Sønderb. S.	3348.3299
33. St. Nicolai	3365	h. Tønder (Tøndern).	
34. St. Johannis	3835.2649	243. Tønder S.	3448.2849
Tilf.	13,443.	i. Tønning.	
b. Slesvig (Schleswig).		244. Tønning S.	3124.2701
235. Domkir. S.	6064	k. Friedrichstادت.	
36. St. Michaelis	5004.2412	245. (helt Byen)	2467
37. Friedrichsbjerg	3075	l. Burg.	
Tilf.	11,551.	246. Burg Sogn	2858.1811
c. Haderslev.		m. Wroeskjøbing.	
238. St. Marie S.	4631.4611	247. Wroeskb. S.	1552
1. Hl. Haderslev	2322.1517	n. Garding.	
Tilf.	6128.	248. Garding S.	2283.1526
d. Aabenraa (Apenrade).		Kjøbst. tilf. 59,212.	
239. Aabenraa S.	4533.4086	o. Frederiksort	
e. Husum.		249. Søbatteri.	138
240. Husum S.	3982		
f. Ekernfôrde.			
241. Gruel. Ekernfôrde S.	3985.3817		

De adelige Godser.

(62) De adelige Godfers Kjendtegn er Patrimonial- eller idetmindste Fogderi-Retten; den samme har ogs-

faa det adelige S. Johannis-Kloster. (Det flestvigske graa Kloster, hvis Underhørighe 1807, Marts 2. underlagdes Herrederne, og det flensborgske Helligaands-Hospitals, som tilhører Byen, høre ikke herhen, dog opføres Sidstnavnets, det sønderborgske Hospitals og de flensborgske Kirkeres Underhørighe nedenfor efter Tabelværket særskilt som Tillæg.) — De adelige Godfers Inddeling i 6 Distrikter berøer ikke paa nogen offentlig Anordning, men er reent conventionel; de hertugelig gravensteenske Godfer henhøre nærmest til det andet angler Distrikt, hvis upassende Navn hidrører fra de angler Godfers Deling i to Distrikter. — Dgsaa Cancellis godferne og Domainerne forvaltes særskilt.

(63) Følgende Oversigt viser de enkelte Godfers Indvaanertal*).

Dänischwohlder-Distriktet.

I. Første:	II Andet**):
a. Birkenmoor 351	a. Altenhof 517
b. Alt-Bülk 164	b. Aschau 110
c. Neu-Bülk 98	c. Augustenhof 72
d. Eckhof 715	d. Behrensbrook 430
e. Hohenhain 76	e. Borghorst 636
f. Hütten(Wolfschagener) 566	f. Friedensthal 120
g. Kaltenhof 649	g. Grünhorst 91
h. Knoop 511	h. Harzhof 158
i. Nienhof (Dänisch=) ... 522	i. Hoffnungsthal 46
k. Rathmanndorf 396	k. Hohenlied (=Ileth) 547
l. Rosenkranz (Schinkel) 596	l. Hütten(Borghorster=) 81
m. Seekamp 916	m. Königsförde 689
n. Uhlenhorst 111	n. Lindau (Deutsch=) 600
o. Warleberg 759	o. Marienthal 329
p. Wulfschagen 275	p. Noer & Grünwald (***) 740
	q. Schiernau 131
	r. Sehestedt 526
	s. Steinrade 70
	t. Windeby 400

Tilf. 6,705.

Tilf. 6,293.

*) De adelige Sognes Indvaanertal følger underneden som Tillæg.

***) Denne Deling er nu næsten uden praktisk Indflydelse.

****) Næsten aldeles forenede.

(64) III. Svanefer = Distrikt.

a. Bienebeck	200		Fransp. 5662
b. Büchsenau	42	p. Luisenlund	193
c. Büstorf	317	q. Maasleben	1240
d. Carlsburg	929	r. Marienhof	20
e. Casmark	47	s. Mohrberg	105
f. Criesky	197	t. Mohlhorst	33
g. Damp	582	u. Olpenis	501
h. Dörphof	356	v. Ornum	246
i. Eschelsmark	352	x. Rügen	295
k. Grünholz	604	y. Sardsorf	1257
l. Hemmelmark	495	z. Schönhagen	338
m. Hohenstein	101	æ. Staun	207
n. Leitmark & Espenis *)	308	ø. Stubbe	127
o. Ludwigsburg	1142		
	Lat. 5662		Tilf. 10,234.

(64) IV. Angler Distrikt.

IV. Første:		V. Andet:	
a. Bølschubby (Bølskovby)	95	a. Naretost.....	222
b. Brunsholm	386	b. Ballegaard	484
c. Buchhagen	528	c. Bøistov (Beuschau)..	540
d. Dollrott	800	d. Borersted	140
e. Düttebüll	805	e. Bullabel	12
f. Fahrenstedt	423	f. Fresenhavn	297
g. Flarup	10	g. Gaarde	83
h. Freientvillen	205	h. Gram**)	2591
i. Gelting	1371	i. Grøngroft.....	322
k. Grünholz (i Angel)	46	k. Høyeråmorth	9
l. Nießgraugaard (Niß- vraugaarde)	17	l. Heielund	20
m. Lundsøgaard	430	m. Rjærherred (Rarharde)	230
n. Nørgaard	471	n. Rixbølgaard	338
o. Nybel	770	o. Paggard	998
p. Øhe (Ø).....	1162	p. Pütjenhorn.....	464
q. Østergaard	272	q. Mirebøl	299
	Lat. 7791.	r. Nybøl (Nübbel)**)	357
			Lat. 7406

*) Næsten aldeles forenede.

**) Nybøl og Gram ere næsten aldeles forenede.

Første angl. Distr..

	Fransp. 7791
r. Øhrfeldt (Udmark)...	582
s. Briesholz	324
t. Røst	915
u. Rundhof (Runtoft)...	1740
v. Sandbeck	62
x. Schwensby (Svensby) 490	
y. Südensee	261
z. Tøstorf	389
aa. Unevad	323
ab. Weseby	10

Tilf. 12,887.

(65) Vb. De hertugelige
gravensteenske Godser

hidtil tilhørende

a. Gravensteen	
b. Fiskbæk (Fischbeck)...	
c. Riding	
d. Kjølstrup	
e. Narup	
f. Avenbolgaard	

Tilf. 4772.

Andet angl. Distr.

	Fransp. 7406
a. Schobüllgaard (Skov- bolgaard)	341
t. Sø (See)gaard *).....	1730
u. Stoltelund	300
v. Tostum	14

Tilf. 9791.

Dertil:

x. Reventlov Sandberg Grev, Tab.	1215
--	------

Tilf. 11,006.**)

VI. Det fyrstelig augustea-
borgske Distrikt:

Hertingen: **)

a. Augustenborg	
b. Ladegaard (Langen- vorwerk)	
c. Rønhave (Rønhof)...	
d. Malsbolgaard	
e. Kainæsgaard	
f. Gammelgaard	
g. Sundstrup	
h. Berthemine	
i. Rumohrsgaard (hof)	
k. Evelgunde (Ovelgønne)	

Tilf. 9,278.

De abelige Godser tilfammen... 61,175 Indv.

(66) VII. Det adel. St. Johannis-kloster 2,216 "

De adel. og klosterl. Distrikter ialt 63,391 Indv.
paa 29₀₂₆₀ □ Mil.

(67) Kirke- og Hospitalsgods:

a. Det flensborgske Ho- spitals Pertinentier 2396	c. Det sønderb. Hospi- tals P. ****)	105
b. De flensb. KirkerøB. 497		Tilf. 2998.

*) Dermed er Haretoft næsten aldeles forenet. **) Grønebakgaard i Økerlygum Sogn? ***) De enkelte Godser Indvaanertal angiver Labelværket ifte. ****) Deres Indvaanertal er her, som i Labelværket, indbefattet i Sønderborg Amt.

De octroyerede Koug.

(68) Octroyeret kaldes en saadan Koug, som ved Privilegium (Octroi) har egen Ret og affondret Forvaltning. Dette er forbetmeste Tilfældet ved de nyere Kouge. Forstranden tilhører nemlig almindeligviis Kongen, hvis Indvilligelse behøves til Indbigningen. Til sammes Entreprenører overlades Landet ved Octroien, og for det bestemte Areal bevilges almindeligviis flere Rettigheder og Friheder som Erstatning for de meget betydelige Omkostninger. Disse ere af meget forskjelligt Omfang, og Kougen kaldes kun ba octroyeret, naar ovenanførte Bestemmelser deri indeholdes. Retligt ligner den ba et adeligt Gods, men har ikke fuldt saa megen Selvstændighed, især siden ved Circular af 21de Maa 1813 Opfyhn over Kougen overdroges Slesvigs Overbestedsmænd. N. Friedrichs Kougen har imidlertid ingen egen Ret og ligeledes Størtewerker-Kougen, som imidlertid Tabelværket medregner; ogsaa Dagebøl-Koug ligger i visse Henseender under Amtshjursisdiction.

(69) Tabelværket angiver Indvaanertallet som følger.

a. Rudebøl Koug	77	m. Megger-Koug	398
b. Frederiks	39	n. Børmer	166
a. Gamle) Christ. Abt. =	648	o. Rütgenfeer (Kleinfeer)	154
d. og Nye)		p. N. Friedrichs	115
e. Kleifseer	182	q. Grothusen	33
f. Marie	156	r. Wilhelmine	24
g. Juliane Marie	39	s. Gamle Augusten	63
h. Dagebøl	373	t. Nye	78
i. Størtewerker	41	u. Elisabeth = Sophie-	
k. Interessent-Guddkoug	84	Koug paa Nordstrand	106
l. Sophie = Magdalene,			
Desmerciered=, Neus-			
og Louise-Neus-Kouge	192		

Tilf. 2968.

Hele Slesvig har 362,900 Indv. paa 165,1172 □ M.*)

*) Gaalebes angiver Tabelværket; foranstaaende Summande give derimod 360,954, altsaa en Different af 1,946; forbetmeste udjævnes den ved de her kun i Friedrichsstadt medregnede fremmede Troesk-bekjendere samt Christiansfeldt.

(70) **Tillæg.** Sognene i de adelige Distrikter og octroyerede Souge:

250. Dänischens-	263. Dybbøl (V.)	861. 679	
hagen (I)	3824.3760	64. Ulkebøl (VI.)	1870.1821
51. Krusendorf (I.) 1321	65. Sørum (VI.) 1372
52. Gøttorf (I.II.)	5402.5370	66. Sandstet (VI.) 1372
53. Scheffstedt (II.)	1594.1322	67. Lyssabøl (VI.)	1618. 890
54. Rifeby (III.) 1673	68. Ketting & Augu-	
55. Waabs (III) 1153	stenb. (VI.)	1436.1429
56. Siebsby (III.) 2381	69. Ndsferballig (VI.) 787
57. Svansen Karby (III.)	3198	70. Notmark (VI.)	1542.1098
58. Gelting (IV.) 3409	71. Gram (V.)	1988.1969
59. Kappelu (IV.) 3819	72. Fohl (V.) 432
(Klækken 2081.)		73. St. Johannis Klo-	
60. Kliplev (V.) 1264	sterkirke (VII.) 83
61. Dvards (V.)800	74. Kaleby (VII.)	449. 238
62. Gravensteen&Adb-		75. Dagebøl 525
bøl (Vb.) 1264		

Den kirkelige Inddeling.

(71) Enhver kirkelig Inddeling berøer paa Sogneinddelingen som laveste Klasse, og det er allerede bemærket, at deres Grændser ikke altid falde sammen med Herredernes, hvad der i ældre Tid var Tilfældet, og hvad der atter søges opnaaet. I Forbindelse med Sognene staaer navnlig Skole- og Fattigvæsenet, der dog begge alt mere og mere emancipere sig.

Sognene danne atter Provstier, der nærmest stemme overens med Amtene. 19 Sogne hørte ikke til noget Provsti, men stode umiddelbart under Generalsuperintendenten, og kaldtes derfor exente Sogne (Kirker), indtil de d. 14. Novbr. 1850 tilfordeeltes Provstierne.

10 Provstier staae under Generalsuperintendenten; 3 Provstier, som 1819 April 21 frafaldtes Eyens Bispedømme, danne Bispedømmet Als og Arø og 29 Kirker tilhøre det sydfste Bispedømme Ribe.

(72) **Oversigt:**

I. Generalsuperintendenturen: 227 Sogne og 242 Præster.			
1. Haderslev Provsti med	84	—	26 —
nemlig 1—32, 36 og 238.			
2. Aabenraa Pr. med	17	—	18 —
nemlig 61—74, og 239, 260 og 261.			
3. Sønderborg Provsti med	8	—	12 —
nemlig 175—179 og 242, 262 og 263.			
4. Tønder Provsti med	42	—	46 —
neml. 90, 92—130, 243 og 275.			
5. Husum og Bredsted Provsti med	26	—	31 —
nemlig 188—204, 221—228, 240 og 245.			
6. Flensborg Provsti med	30	—	34 —
neml. 131—155 og 232, 234 og 258.			
7. Gottorp Provsti med	29	—	24 —
nemlig 156—179, 235 og 236, 259, 273 og 274.			
8. Hütten Provsti med	19	—	21 —
nemlig 180—187, 237, 241, og 249—57.			
9. Eidersted Provsti med	18	—	23 —
nemlig 205—220, 244 og 245.			
10. Femern Provsti med	4	—	7 —
nemlig 229—231 og 246.			
II. Bispedømmet Als og Trø: 18 — 18 —			
11. Als Sønderherred Provsti med	7	—	7 —
nemlig 264—270.			
12. Als Nørreherreds Provsti med	5	—	5 —
nemlig 80—84.			
13. Trø Provsti med	6	—	6 —
nemlig 85—89 og 247.			
III. Til Bispedømmet Ribe, siden 1812 kun et Provsti, nemlig:			

Pat. 245 Sogne m. 260 Præster.

	Transp. 245	Sogne 260	Præster
14. Torning - Van Provsti med.....	29	—	24
nemlig 33—35, 37—60,			
271 og 272.			

Tilf. 274 Sogne 284 Præst.*)

Andre Inddelinger.

(73) Foruden de 2 anførte vigtigste Inddelinger findes endnu flere efter forskjellig Norm, som kortelig maa omtales, uagtet i de fleste Hovedreformer foretaaes.

Den vigtigste af disse er vist den militære Inddeling. Hidtil var næsten hele Landdistriktet pligtig til Landmilitærtjeneste, Derne og Kysterne derimod til Sømilitærtjenesten. I forstævnte Henseende er Overinddelingen Krigscommissariatdistriktet, hvoraf hidtil Nord- og Mellemflodvig danne eet og Sydflodvig med det nordlige Holsteen et andet. De inddeles atter i Sektionsdistrikter, hvoraf hvert Amt med de andre indenfor sammes Omraade liggende Dele, hvert adeligt Distrikt og Johannisklosteret udgjør eet. Den mindste Inddeling kaldes Læg. — I sidstnævnte Henseende danner Slesvig et Enroleringsdistrikt, som ogsaa inddeles i Læg.

(74) Med Hensyn til Jagt- og Forstvæsen inddeles Slesvigs Amter i 2 Forsidsdistrikter, hvis Grændse er Søholm-aaen. I hvert er en Jægermester og en Overforstmester; under dem staae Skovridere og Skovfogeder (Forstmestere). En Hovedreform foregaaer ved Indførelsen af fri Jagtret.

Ogsaa i Toldfager finder en Distriktsinddeling Sted, men som er i den Grad ubekjendt, at den enkelte Toldbetjent ofte ikke ved hvorvidt hans Gebeet naaer.**)

*) Emmerslev Sogn (74.) hører nemlig kirkefælt til Løherred's Provsti, uagtet $\frac{2}{3}$ af Segnet høre til Slesvig, da Kirken staaer paa jydsk Grund. Af Brede Sogn hører derimod det Meste til Løherred, Njandt Kirken er slesvigsk; Seem og B. Vedsted deel.

***) Det maae bemærkes, at den nu ophævede Toldgrændse ikke altid faldt sammen med Landsgrændsen. Mod S. hørte nemlig Rendsborg i Toldfager til Slesvig og mod N. de fire jydsk Sogne Bamsdrup, Hjarup, Skanderup og Seest. (aa Kolbing-aa banneds Grændse).

Den medicinale Inddeling efter Physikatdistrikter, hvis Grundlag Amtet er, og i Jordemøderdistrikter, som Underafdelinger, er i den Grad ubestemt, at der tilveelst findes fri Concurrance; en ny Ordning forberedes.

Marsskanderierne danne med Hensyn til Digevædnet 3 Digebaand under Digegrever, med Hensyn til Kanalvædnet Vandløsningsdistrikter o. s. v. — Det Nærmere af disse Inddelinger interesserer kun de Paagjældende.

Anden Deel.
Speciel Topographi.

Haderslev Amt.

Haderslev Amt omfatter Byen Haderslev, Christiansfelt („Gemeindeort“) og de adelige Godser Gram og Nybel, der ikke hore til samme, men for at følge Stedernes naturlige Orden her omtales under særskilte Overkrifter.

Kjøbstaden Haderslev.

(1) Haderslev, i Størrelse den tredje af Hertugdømmets Kjøbstæder (6128 Indb.), er tilfjelle en af de smukkeste. Under 55° 15' 2" N. B. og 3° 5' 20" v. L. (Kirken) ligger den lavt ved den Na, der forbinder Haderslev Dam med Fjorden af samme Navn, og driver Vandmøllen. Kun et Par Huse, hvoriblandt Hospitalet, ligge søndenfor denne og forbindes ved Sønderbro med den egentlige By. Da ogsaa med Nerd en lille nu terliggende Bæk gaaer fra Dammen til Fjorden, ligger denne egentlig paa en D. Dennes større Vestdeel er tæt bebygget, men mod Ost findes en fri Plads ved Skibbroen og Skydebauen, almindeligviis kaldet Slotskullen. Paa nogle Steder strækker Byen sig ogsaa mod N. ud over den omtalte Bæk, og slutter sig med N. B. til Gammelhaderslev*), egentlig et Landdbyfogd, men hvoraf flere Huse hore til Byen. Denne Deel har mange stumle Bygninger. Hele Byen har 636 Huse i 8 Qvarterer. Fra Mollepladsen ved Sønderbro fore Lavgaden, Bispegaden**) og Gammelhaderslev eller Stere-

*) Gambla Haderslev aller. de 1285.

**) Nu sædvanligt kaldet Apothekergaden.

Gade til Ribe Landevei, og Høigaden og Nørregaden til Gammelthing og Koldingveien, Badstuegaden og Maffet til Eskibbroen; Slotgaden forbinder Nørregaden og Maffet; Hvi- og Lav-, Nørre- og Bispegaden forenes ved Torvet, der er temmelig stort og omgivet af smukke Bygninger. Gammelhaderelevs Torv kaldes „Papegoien.“

(2) Af Bygningerne ere især at mærke:

1. Marielirken, en „Halvdom“ og næst S. Petri Dom Eledivigs smukkeste Kirke. Fra Nørregaden strækker den sig næsten ud til Bispegaden. Uagtet Fortællingen, at Haderølev oprindeligt besøgte Nastrup Kirke, maa dens Ælde dog antages til 6 Aarhundreder (selvst er vel det lille runde Taarn paa N. V. hjørnet.) Den har ingen Taarne, kun et lille Spiir paa Tagets Midte og et par endnu mindre ved Enden; dens Indre, prydet ved 14 Piller, er smukt og dens indvendige Høide, 77 Fod,*) den største i Landet næst efter en Deel af Eledivigs Domkirke. Høihen vare her 3 Præster, nu 2. Den smukke Kirkegaard er forlagt til Dammen.

2. Latinskolen eller Johanneum, stiftet 1567 af Johan den Ældre. Den ligger ved Kirken med N., og er Eledivigs eneste danske Latinskole med 3 lærere i Hønsborg, Eledivig og Høsum.

3. St. Severinus (Sorens-) kirken i Gammelhaderelev, er aldeles en Landsbykirke, med Orgel, en ældgammel Døbesten og smuk Kirkegaard.

4. Hospitalet udenfor Sønderbro, med et Kapel. Det er stiftet 1507 og modtager 36 Alummer **).

5. Raadhuset ligger i Lavgaden, Postgaarden paa Gammelthing og Herredets Tinghus sammentækket. Den meget smukke nye Kirkegaard er paa Vestenden af den omtalte L.

(3) Som Navnet viser, er Landsbyen Gammelhaderelev ældre end Kjøbstaden. Sagnet tilegner en sonderjyds Fyrste Hæther Anlægget. 1227 fandtes allerede et Dominicaerkloster, snart ogsaa et Franciskaner dv., med egen Kirke og Orgel; Munkene fordrevs 1527, Kirken brugtes endnu 1625, — hvilket Jesen forstaaer en Dominicanerkloster. Udenfor var en S. Jørgens Gaard, i Byen et Gertrudshospital, og Byen steg.

*) Længden 180', Bredden 98'.

** Her laae Dominicaner, eller Sørbroerkloster (s. nedenfor).

1247 kaldes den en Flække, 1292 blev den Kjøbstad. Uagtet flere Vlyndringer og Brandstatuinger i Krigen slog den dog saaledes, at den 1542 stattede for 200 Blouge, medens Slesvig kun regnedes for 120. Men ved Havnens Forfald sank ogsaa Byen; Brandulykker 1627 og 1759 og Svensterne 1643 bidroge ogsaa dertil. I dette Aarhundrede har den atter begyndt at hæve sig efter det sidste Saar, Christiansfeldts Anlæg slog den (1769: 1920 Indvaanere, 1803: 2685 foruden den 1834 med Byen combinerede Slotgrund, 1845: 6128), og 1830 begyndtes Havnens Dymuddring, der allerede har viist gavnlig Indflydelse paa Handelen. Ogfaa Industrien er ikke ubetydelig, især Handfsmageriet. 2 (eller om man vil 3), Jernstøberier have god Fremgang, en Dampkornmølle og et Klædefabrik*) er anlagte, betydelige Tobaksfabriker findes o. s. v. Af de to nu forenede Bogtrykkerier udmærker det ene sig ved sin Ude. Opfinderen Schrøter's Hestehaars=Pibeflange=Fabrik er 1850 flyttet til Dønsø.

(4) Udenfor Byen hæver Landet sig raft fra den Indsænkning, hvori Byen ligger, til en flad Forhøining, saa at man allerede i ringe Frafstand ikke seer andet af Byen end Kirkens Tag. Søndenfør Byen strækker sig Erlev Banke mod S. V. langs Dammen; paa en Bakke tæt ved Byen mod Nord har man fra Skovpartiet Anlægget en smuk Udsigt til Byen, Fjorden og Dammen, ligesom fra den ved Ribevæien liggende afrundede Regle Bøghoved. Paa denne laae det gamle Slot Haderslevhuus, nævnt allerede 1316, hvor Christian I. valgtes d. 1. Novbr. 1448 og Frederik II. fødtes 1534. Johan d. 16. lod det nedbryde 1557 og han byggede Håndborg med pragtfuld Kirke istedetfor paa en Ø østenfor Byen; det brændte i Svensterkrigen 1644, men dets Svov findes endnu ved Grubermøllen og Skydebanen. — I Gammelhaderslev Sogn ligger, foruden $\frac{1}{4}$ af Byen og Landsbyen Gammelhaderslev endnu Landsbyen Erlev, hvorefter Banken benævnes, ligeoverfor Kirken ved Vandet, og mod N. Gisbøl, i 16. Aarhundrede dannet af Gaarden Egelsbøl, som Henneke v. d. Wisch folgte Landsherren, — begge i Haderslev Herred, ligesom ogsaa det lille Stokkehøved, og paa Dammens nordre Bred Byen Fredsted, 1241 kaldt Fristadh, nu i Grams dengang i Ha-

*) To andre ere ubetydelige.

berslev-Herred, ligesom det nordligere liggende Aushol med Ruiner af den forlums Borgvold og endnu tiendefri.

A. Østeraamtet.

(5) Det bestaaer af Herrederne: Haderslev, Thyrsrup og Gram, og har en særskilt Amtsforvalter i Haderslev. Kirkerne, med Undtagelse af Skrydsrup, Nustrup og Gram med Fohls, men iberegnet Skobborg, have siden katolske Tider en sælleds Kasse, dog med særskilt Regnskabsførelse siden 17de Sept. 1782, et Forhold, der ophævedes under 19de Juni 1742 (vaarv indskrævet den 17de Martz 1775) men gjenindførtes ved Rescript af 17de Sept. 1782, og atter forsøgt ophævet ved Rescr. af 11. Oct. 1825. Af Præstegaardene tilhøre derimod sædvanligviis 9 Fag Menighederne.

1. Haderslev Herred.

(6) Til dette Herred, der er benævnt efter Byen, som det indeluttes, hører hele Halvøen Haderslevnæs og desuden et ligesaa langt men smallere Strøg nordensfor Fjorden indtil Silderupbæk eller Aune. Foruden det Haderslevske Landsogn høre dertil $4\frac{1}{2}$ Sogne søndenfor (se dem næste i gamle platynske Documenter) og 3 Sogne samt Dele af 2 andre nordensfor. Hele Herredet er meget frugtbart, men de smukkeste Egne findes dog langt med Stranden og Fjorden; især er Bønsbæk Sogn i begge Henseender udmærket. Strøgods findes ikke, dog have Haderslev Bruekirke og Hospital nogle Underhørige. Forhen hørte en stor Deel af Herredet til Torning, noget ogsaa til Egshol, selv i Bønsbæk Sogn. Thinget holdes og Herredsfogden boer i Haderslev.

Paa Haderslevnæs findes følgende Sogne:

(7) Starup, forhen Stadorp (1436), 1305 feilagtigen capella Seedorp. Kirken, aldgammel og massiv, tilveed bygget af Tuffteen, ligger næsten ene, umiddelbart ved Fjorden og saa lavt, at Vandet ofte trænger ind i Gravene paa Kirkegaarden. — Byerne ere Brønsbøl, Vandling (med Frigaarden Vandlinggaard, 1543 adelig), Lunding, (med den 1507 privilegerede Frigaard Olufskjær), og Løndt. Annecteret hertil er Grarup (Gratorp) 1406. Byen, hvori en 1493 privilegeret Gaard, ligger temmelig høit, især Kirken, hvis Taarn

er paa Østenden. Rhode laber et Sagn fortælle om en af de første Christne, Lubecas, hvis Efterkommere endnu skulle findes her. — Af Høisager, Sognets største By, hører Halvøden til Halk Sogn, af Stenderup 1 Gaard til Døby. (Sølfjær, Skovbygaard).

(8) Døby (forhen Døby, Osbu 1436), Sogn er det største i Herredet og temmelig bakket. Kirkebyen, hvori vestligt Frigaarden Spærrelund, ligger ved Marsunds Landevei, og fra den ret anseelige, 1828 med Orgel fornyede Kirkes Taarn, hvori et Uhr, høves en ret vakker Udsigt. Mange Gravhøie, hvoraf Lamdruphøien 161 Fod over Havet, vidne om tidlig Jærden her. — Mod N. og N. V. ligge Dvidstrup og Sverdrup; ved Stevelt, forhen Stegholt, (1436 Steghold), er en god Ankerplads i Fjordens Munding, og derfor her en Controleur. Lamdrup er lille, større Hjalstrup (forhen Hasedorp, Hasedorp 1436) ved Landeveien, Klauth (forhen Flecht Flochte 1436 og Fleidt) med Hvilgaard og Vestergaard (Hulsgaard 1652 [?]), mod S. og Hyrup (forhen Hydhørp, Hydorp 1436, Hugerup) mod S. — Til Raad (maaskee Jordebogens Rostath) regnes ogsaa Marsunds Færgegaard og Extrapoststation, herligt beliggende ved Sundet. Stedvigt's vigtigste Færgesart mellem her og Ålsens paa Hovedlandveien fra Hamborg til Rjøbenhavn befordres ved Smakker og en lille Dampbaad. I Nærheden af den smukke Gaard er anlagt Gange i en lille Granskov. — Overfor ligger Den Mars med en By af samme Navn, hvor Lodser kunne faaes til Haderslev o. s. v., endnu 1581 hørende til Bispeamtet Svabsted. Mars-Kaly, Linderum og Smaaholmene ere ubeboede. — I Sognet findes ikke saa Fatige. — Søndenfor ligger

(9) Halk Sogn. Ved den betydelige Kirke, hvis Taarn ogsaa er paa Østenden, og som har flere Udsager, staae blandt mange andre især to gamle kraftige Egtræer med Stammer af 20 Fods Omkreds, og fra den strækker sig Kirkebyen i uafbrudt Række næsten $\frac{1}{2}$ Mil vidt hen imod det stovkrandske Halk-Hoved. Deri findes Frigaardene Beierholm (3 i Tallet, nævnte allerede 1392), Langmoos og Medsted (privilegerede 1400 og 1416). I Nærheden er den smukke Indsø Bantkjel (Banteldam), hvis Forbindelse med Lille-Vest for 200 Aar siden var overdæmnet. Nær samme Udtang Gaard med Veir- og Vandmølle, og Likholt Gaard, vestligere Søed og Høisager (see

Grarup). Et Gods Vpperker nævnes 1395 og 1423. —
 Med B. følger:

(10) **Wilstrup** (Wilstorp 1436) Sogn med stovfrandsk Kstl. Den meget store Kirkeby deles ved den ret anseelige, 1838 fortræffeligt istandsatte Korskirke med Orgel og Taarn i Nørreby-B. med Gaarden Bønsmose, 1441 en Herregaard Odenzose, og Sønderby-B., med Houdst og nogle Udflystergaarde, og er ialt $\frac{3}{8}$ Mil lang. 1231 nævnes den som Kongsgods ligesom Kjestrup mod S. B., som kun tildeels hører til Sagnet (Wilstorp og Kyrstorp); at dette her som andensteds senere blev adeligt, bevise Borgspor i Sønderby-B. og ved Bortskov øst. ved Havet, samt en kredsrund Grav med Kjælberspor i Kjestrup ved 4 af Byens Gaarde, som kaldes „paa Herregaarden“. Mod N. B. ligger det fra Jastrøvs Dverfald 1848 bekjendte Grødebøl nær Nabenraaer-Landvei, øst. Kjestrup. 3 Gaarde i Wilstrup, de saakaldte Gelling-Kjener, tilhøre Goschenhof i Sternförde.

(11) **Hoytrup** (Hoptorp 1436) Sogn hører tildeels til Gram-Herred og medregnes almindeligviis ikke til Haderslevnæs. Det frembyder af alle i Herredet mest Afværling, idet det fra Høiderhyggen ved Vitsted naaer til Havet. Ved den 1305 nævnte, paa en Høi i en viid Dal beliggende, ret anseelige hvalvede Korskirke med Spiir paa Taget, forene sig 4 Bække, der gjennem Judsøen Ellev (eller Hoytrup-Dam, ligesom det vedliggende Skjærebæk vel benævnt efter gamle Elibe- eller Skjæremøller) naae Havet; 2 nære Høie tillagdes forhen Kamperne Grim og Vagn. — Omkring samme ligge Kirkeby-Hoytrup (i Gram-H.) og Nøderby samt en Deel af Dverby-Kjestrup, men op til Kirkegaardsmuren grændse Wilstrup Sogns Jorder. Sagnet finder Grunden i, at Kirkebyerne, levende af Fiskeri, ved Markens Udskiftning ingen forlangte. — Nordligt ligger det tobeelte Mastrup (forhen Mastorp 1436), Nord og Syd for Flensborgveien og nær samme den forbums Auløgaard Pamhøel, nu 10 Gaarde, ved den dybe lille Sø og den store kongelige Skov af samme Navn, der naaer til Haderslev Dam; østligt Byen Langhorn og Gaardene Bræraa (2), Elievsgaard (2), Fuglsang og Steenbjerf. — Til Gram Herred hører Sønderfognet med Hoytrup By, hvortil Gaardene Hovgaard, Dttegaard og Jørgensgaard m. m. og Østergaards Mølle mod S. og B., og østligere Byerne Skjærebæk, Djernis og Sø-

derballe (oprindelig Djernæs-Nordballig og Djernæs-Lang- eller Sønderballig, Dernes 1436), begge med Landingspladser, den sidste ved Øjenner Fjord.

Nordenfor Haderslev Fjord og Dam findes

(12) **Moltrup Sogn**, med de tre nær- og høitliggende Byer Moltrup, med den lille, formedelst sin meget høie Beliggenhed og sit lille Taarn fjernt mod S. sønlige Kirke (forhen Capella S. Crisogoni in Moltorp 1406), Bramdrup, 1231 et Kongsgods Bramtorp, og Rougstrup (forhen Rowstorp). 1580 tilhørte 13 Gaarde Godset Egelsbøl, og i Præstens Skov Kreisel findes Spor af en anden Gaard. — Annecteret hertil er den forresten til Thyrstrup Herred hørende

Bjærning Kirke (1406: Capella S. Petri in Beringh), hvortil hører Byen Errigsted og den privilegerede Gaard Bjærning-Roi i Haderslev, og Smaahyerne Rørfjær, Skovbølling og Rabdrup i Thyrstrup-Herred, — enfsomt beliggende ved Kongeveien og Sølvrybak i Skovenes Udkant, hvor Rhode fabler om et fordums Bacchustempel. Søndenfor ved Kroen Tømmes huus (Thomashuus) forener Kongeveien sig med den gamle Kolbing Landvei.

(13) **Åstrup Sogn** har ingen andre Byer end den i Overby- og Nederby-Åstrup deelte Kirkeby. Derimellem ligger den efter Sagnet ælbgamle Kirke, bygget af Kampsteen med et Taarn, men som 1406 kaldtes Capella S. Petri in Ostorp (Åstorp?). Et kæmpestort Linde træ af en egen Art strækker sig fra Kirkemuren ud over Veien, der fører forbi. Gamle Folk mindes endnu en Sundhedsbrønd (Helligkilde) paa Engpletten Helligmai. Nordenfor Over-Åstrup hæver sig steilt den 234 Fod høie Åstrupbanke, hvorfra man bl. A. seer Åsens i 3 Miles Frastand og mange andre sjenste Kirker. — Mod V. ligger Barcelerne af den 1781 neblagde Haderslev-Ladegaard; Hovedparcellen hedder Stendetgaard efter den 1580 endnu eksisterende By Stendewith, hvorfra Ladegaarden var dannet. 3 Byer ligger Åstrupgaard; østenfor det smukke Røngaard (allerede for 200 Aar siden en Frigaard), hvis herlige Havepark naaer til Fjorden, og Øymoes, privilegeret 1507, samt Bildfang (engang Aulsgaard) og Feldum.

(14) **Bonsbæk venlige Kirke**, tildeels hvalvet, med Taarn og gammel Døbefteen og høie Linde paa Kirkegaarden, ligger

tilligemed Præstegaarden Kaspergaard (egentl. Korsbrodregaard?) ved et lille Skovstrøg nær Fjorden, S. for By'en, hvori Frigaardene Hundevad og Kragelund. Navnet (1413 eccl. Odensbek, 1523 Wodensbeck) minder om Ddin (Wonsda' = Dvinsdag), men Rhede lader her dyrkes en ukjendt Afgud Kom. — Nordøstlig ligge Byerne Bæk og Drby med endel Høsteboliger paa Drbyhage eller Dhage ved Fjordens Munding; den nordre Vjnt ved Aunes Ubløb hedder Jørgel= eller Jørl=(Hage*). Ogsaa 2 Gaarde Feldum med B. høre her til Sognet.

Til Herredet hører desuden Silberup By i Hjelstrup Sogn.

2. Thystrup Herred.

(15) Frugtbar, paa flere Steder meget smukt, og af temmeligt Omfang, var dette Herred forhen ogsaa oversyldt af en Mængde Herregaarde, hvoraf dog kun Skinkelborg ved Stenderup, Thystrupgaard, Fobiset, Drenernup og Beensgaard vare af nogen Betydning, og endel Gaarde horte desuden til Egelsbøl; nu ere de alle forfrundne, men mange Frigaarde findes endnu, og nogle Beboere tilhøre Goshenhof i Ekernforde (Gestingjenere) og Haderslev Fruekirke, andre, nemlig 3 Gaarde og 3 Landboel i Skartved, det jydsk Amt Kolbing, i hvilket derimod Skovdrupgaard i Seest Sogn og 1 Landboel i Seest By høre her til Herredet, ligesom indtil 1566 hele Sognet. — Herredet naaer fra Aune til Kolbing-Fjord, men ikke mere til Kolbing=Bro, siden Byen Brendkjær 1427 overlodes Kolbingerne af Jutte Lembed, nedlagdes og sloges til deres Bymark. Thinget holdtes paa Thingskøbhedede paa Dstorp Mark, inden Thinghuset forlagdes til Aller. Herredsfogeden er fortiden fælleds med Haderslev Herred. Thystrup var Herredskirken.

Christiansfelt,

(16) en Brødemennighedssby, (Gemeindeort), beboet af de af Grev Zinzendorf stiftede lærte Brødre, efter deres Hovedby almindeligviis kaldte Herrnhuthere, og som saadan egentlig hverken Kjøbstad eller Plække eller Landsby, skjøndt den i sit Væsen alveles ligner en Plække og derfor ofte betegnes som

*) Den kaldes ved Gjentagelse af en Stikkeil paa Kortene Jørgethage. Paa Landkortene er denne, paa Søkortene hin den nordligste.

faaban, ligger mellem Thyrstrup Kirke og By ved Taps Naa og Kongeveien, der for Postgangen om Vinteren er spærret, midtvejs mellem Haderslev og Kolding, 2 Mil fra hver, hvorfor ogsaa her er en Poststation og et Toldsted, i en yndig Egn. Et Selskab kjøbte nemlig 1771 den daværende kongelige Nolsgaard (siden 1617), forhøiende betydelige Herregaard Thyrstrupgaard, hvortil i ældre Tid en stor Deel af Sognet hørte, for 32,000 Rbd., og her anlagdes Byggen 1773 og følgende Aar, efter at have erholdt et udstrakt Privilegium. To snorlige Gader, der forbindes ved tre Stræder, indfattede med Lindetræer, og besatte med smukke Huse paa 2 Etager, givde den en paaføaldende smuk Regelmæssighed; bagved hvert Hus er en Have, som oftest med Farnehækker og Springvand. Betydelige Bygninger ere Brødre-, Søstre- og Entehuset, beboede af de ugifte Menighedsmedlemmer, der drive en udstrakt Industri for fælleds Regning, medens de gifte boe rundt om i Byen, Kirken, ved Nordvestenden, rummelig og simpelt men smukt, ligesom Kirkegaarden mod Nordøst, hvor der hvile Been fra alle Jordens Egne, og Høstgivergaarden eller „Fremmedhuset“ (Gemeinlogis). — Menigheden har Aaer, næsten aldeles uafhængig fra Autoriteterne, i Kirke- og Skolefager under Bispen i Herrnhuth i Saksen, der ordinerer Lærerne, ellers umiddelbart under Kongen, hvis Myndighed udøves ved en af Menigheden foreslaaet, af ham stadfæstet Officialis, som tillige er Postmester og Toldembedsmand; den aarlige Skat erlægges paa Haderslev Østerrantsstue og Civilfager kunne under Omstændigheder gaae til Thyrstrup Herredsskilling. Alle Indvaanere have fri borgorlig Næringsdrift og staae i en løs Forbindelse med de Haderslevske Laug^{*)}. Et Apotek (blot for Byen) og to gode Pensionsanstalter for Piger og Drengene findes.

(17) **Thyrstrup** eller **Tystrup** Sogn omslutter Christiansfelt paa alle Sider. Kongeveien krydser Taps Naen ved den ælbgamle, anseelige, bløttede Kirke, der har Taarn (paa Østenden) og Orgel, Granitviller ved Døren (foran hvilken en meget gammel Liggsteen), en gammel Granitdøbefont og et katolsk Alterblad, og ligger smukt men ensomt, ved Christiansfelt adskilt fra den adspredt liggende By, hvor der vestlig ved N. Lauritzens Gaard findes en artefisk, syvholdig Brønd, og som 1231 findes i Herredsnavnet Thyurstrophæret (senere Døstorp). —

*) Deres Øl og Kaffeovne ere især bekjendte.

Det godt befolkede Sogns tre største Byer ere Favruraa mod S. V., hvor den 1812 afsøde Kammerherrinde v. Holstein grundede den forhen nævnte Havepark og Christine=Frederikke=Stiftelsen for 12 Fattige, Seggelund (forhen Syggesling) ved Kongeveien mod S. og Bøisføv (Vogesføv, forhen Bugshov) nær Rolsvingveien, der gaaer vestligt forbi Favrstrup og gennem Vinderup (Hvindrup) til Aller Mølle (19), vestfor hvilken Taarning Arvepagtsmølle ic. ligger dybt i en henrivende Bakkeegn ved den stærke Tapsaa. Af Høkkelsbjerg (19), mod N. ved Kongeveien, hører Noget til Taps; Tagtjær og Koksjær ere Smaabyer. — Annecteret er

Hjerndrup (forhen Herendorp) lille Sogn mod S. V., og var det allerede 1523. Den lille Kirke, med Taarn paa Østenden, ligger høit mellem D. og V. Hjerndrup (forhen ogsaa Hjormtorp), og vides aldrig at have havt egne Præster. Til Hjerndrupgaard hører næsten $\frac{1}{4}$ af Sognet.

Vierning see forhen under (12).

(18.) **Fjælstrup** (forhen Velftorpe) Sogn naaer lidt ind i Saderslevherred, hvortil Silberup (Sylborp) By med Bjørnshauge og Fuglsang (forhen adelig under Egelsbøl), og Gaarden Kjeldet (Kehlet, 1553 en adelig Gaard) (see 14.). — Den store, bllytakte Kirke med høit Spir, som sees i Lille Belt, og hvælvet Chor, ligger høit ved den ikke ubetydelige, tildeels udskyttede Kirkebyes Vestende (deraf Navnet = Fjæld). Østligt ligger den ligeledes store By Knud med Gaardene Hauge og Røvsauge, ret velhavende; nordligt hører hertil en Deel af Store= og Lille=Anslet (Fjælstrup Anslet) hvor østligt ved Havet det mærkelige Dødtidsminde „Steenovnen“ findes, hvor store Stene danne en Kredb med Abning mod D. til Havet og bære en endnu langt større Overligger. Mange andre Høie ere forsvundne.

(19) **Aller Sogn**, hvortil den større Deel af disse to Byer hører (Aller=Anslet,) gennemstrømmes af Taps=Na, der driver Møllen sondenfor Kirkebyen, i hvis Kro nu Herredsathinget holdes. Kirken, der nævnes 1273 (Alver), er ret anseelig og har Taarn og Orgel. (Gaardene Kobbørsted (Kopærstath) mod D. nævnes 1231 som Kongsgods.) Rolsvingveien gaaer mod N. over Bakken Fidsberkjær til Braabæk, 3 Gaarde, hvoraf 1 til Marielirken og 1 til Gøtchenhof i Eternsørde; D. for samme Skovhuus. Sondenfor

Laen ligger Meng og det større Stubbum i (Folkemunde Stoum), hvor 2 Gaarde tilhøre Fruekirken og Stoumgaard fik Privilegier 1461, da Christian I. adlede Gieren Ved. Knudsøn. Dstlig er Heilsmintre med Landingssted ved „Stujen.“

Laps, en auseelig Kirke med Taarn og Blytag, ensomt beliggende 1 Miil med N. V., er Anner hertil siden 1544, tidligere engang til Oddis. Den udgives for Egnens ældste Kirke og Navnet hidledes fra de første Christnes Daab i Laen af samme Navn, der udspringer nordenfor, men Navnet streves forhen Lapp. Hertil Kroen og 2 Landboel af Høkkelbjerg (17) og de tre Byer Skovrup med S., Lapsud, hvor 2 Gøllingstjener, med W., og det større Distorv, hvoraf 2 Gaardeg siden 1440 ere Haderslevst Kirkegøds, med Thingkorhed ved Herredets gamle Thingsted. Rhede nævner Fyrst Atisles Grahvi nær Kirken.

(20) **Heils lille Kirke** med Taarn og Orgel siden 1822 ligger mellem Heilsmindesøen og den store Kirkeby, hvis Navn man har villet hidlede fra Helligsø og ogsaa har fablet en tidlig Daab, men i Jerdebogen 1221 lyder Haghaerls, 1523 Høgelte. Den veles i Dverby, Midtby, Pøtting, Byggebjerg, Stavnsbjerg o. s. v.; vestligt Kjar Mollen. Dstlig ved den stovrandste Kyst ligger Bargaard, i 16de Aarhundrede Breidernes Adelsgøds, senere kongelig Ferpagtergaard, nu deelt, foruden Ekevene, i 2 Hovedparceller. (Her er et Teglværk). Annectret er

Veistrup ensomt liggende Kirke, med N. W., efter sigende forhen i tyt Skov og Kavellani til Kolding, senere Anner til Voulsild (?), fortiden nedbrudt (siden 1838, 39), saa Gudstjenesten holdes i Skolen. Den forsvundne Kirkeby var vel Jerdebogens Wisænthorp, der endnu 1637 nævnes som Gaard. Omkring Kirken ligger Byerne Veistrup-Roi (1580: Veistorp-Rodi), Sjolund ved Koldingveien, og Grønninghoved, hvor der hore 2 Gaarde til Fruekirken, danne af en Gaard „i Grønninghachovede udi Wisdrene Sogn,“ som Henneke Rimbat 1440 gav Gavittet i Haderslev. (En By Kurup synes forsvundet før 1580, da Kurup Mark nævnes. N. E. ved samme er Sledvigs hoieste, ofte ligesom Byen benævnte Punkt (Grønninghøed forhen), rettore Skamlingssbanken, hvis Loy (Høiskamling), dannet som en Høestø, harer sig

363 Fod over Lillebelts Bunde $\frac{1}{4}$ Mil herfra (Nodvig). Tinden var forhen en Granhøi og dens Sider gjemme tallose Affrukker, saa den seer at have været hele Egnens fælleds Gravsted. Fra dens Top seer det blotte Die 38 Kirker; det værne seer mod V. Ribe Taarn, mod S. V. Agerstov Kirke, mod S. Knivsbjerg, mod S. D. Kro, mod D. Bispenbjerg paa Høen samt Næsens og Middelfart, mod N. en stor Deel af Jylland, hvor Kolbing Slotruin fremtager meest. Stolt stuer den hen over tre Landsdele; derfor valgtes den af nordflesvigste Bonder til deres skønneste, af Deeltagere fra alle Landets Egne besøgte Fæst. Mangfoldige Kilder udspringe af dens Fod, paa hvilken nordligt nær Bunderup de tre forhen steenkrandske Thors høie findes (forhen Offer-, senere Thingsted?).

(21) **Stenderup** er Slesvigs nordøstligste, vel ogsaa stovrigeste Eegn. Skoven er Kronomaine; derfor en Skovrider paa Løverodde, Slesvigs nordligste Hund, og 2 Skovfogeder, paa Selliumhauge og Stenderupstrand, der med Skovfogeden paa Vargaard (20) danne Haberslev Amts fjerde Herstidstrikt. I den $1\frac{3}{4}$ Mil lange Strandstov findes Sver af Skinkelborg, som kjøbtes til Kronen af Claus Kimbæk 1404 med det Meste af Eognet (Skinkelberg-Læn endnu 1580), og paa „Hundsvold“ har vel en anden Gaard staet. Sognets Skovvæst er Stenderuphage eller Hegnsøre, (t. Heinsøhr), overfor Hegnathsgaaffuel (Hindsgavl) og Hagnathseg (Skoven ved samme) paa Høen. Herfra og fra Heils gik i den strenge Vinter 1658 det svenske Kavalleri og Infanteri over Høen til Bondstov og Vedelsborg paa Høen, deruagtet kæmpende med de største Farer. Nordligere er Hæno Kalv kun 1200 Alen fra Stranden, 1300 Alen fra Hæno, som kun er 600 Alen fra Høen, men her er Middelfart-Sunds Strømning endnu stærkere. — Foruden den meget store, især siden 27de Mai 1807, da 21 Gaarde og 36 Huse med Præstegaarden afbrændte, for en stor Deel udplyttede Kirkeby med den ikke ubetydelige Kirke (forhen Stendorp), findes kun Varmark, mod S. V.

(22) **Bjert** vakke Kirke med Taarn og Blishtag, med den ældgamle, betydelige Kirkeby (over 300 Indv.), der vel gav Slesvigs nordlige Frediedeel Barwithshysfel sit Navn (forhen Nyært hæ, Parthe) ligger pndigt i Skarbakfens Dal; en Præst, Johaunes, nævnes allerede 1280. Over 500 Beboere har det

af herlige Frugthaver næsten skjulte Nitrup (forhen Akthorp; Akthorpgarth adelige Gaard pantsattes 1350 Domherreterne i Ribe) med N., hvis Marker naae til Kolding Fjord (Nitrup-Strandhuse), og hvor Veengaarden bevarer Navnet paa en Herregaard, der nævnes 1460 og 1483; — en anden, østfor, var Fromhave, der staaedes Pastoratet til Sone for et Nord, og jordenfor Byen Skartved, hvor 1 Gaard og 3 Indsidderslæder hore til Kolding Amt, vises Stedet for en trede, Trøffel. Ved S. nær Skamlingsbanken ligger Binderup med en tgl. Vandmølle. Ogsaa her boede 1499 en Bøvner, og ligeledes herte en god Deel af Eognet til Skinkelborg-Lån (21).

(23) **Dalby**, Slesvigs nordligste Kirke, er saavel som Byen, ved hvilken nordligt en Vandmølle ligger i en herlig Dal, befrugtlig. Eognet naaede inden Brændkjær (15) nedlagdes, til Kolding Bie, ved hvis Fjord Nebæk med Bjerregaard, og Tved, hvor 1543 Tved-Hovgaard nævnes som adelig, ligge, adskilte ved Re-Valken. Ved Gaarden Straarup, (med D., 1543 adelig, senere kongelig, folgt 1788), ved hvilken forhen Bøndergaarde laae under Skinkelborg-Lån, findes Gravhøje, hvoraf Thinghøjen med S. D. er den største og mærkeligste. I Nærheden fandtes et Guldblod, (Hovedsmykke) med Indskrift i Runer paa Bagsiden: „Luthr ó“ [Lodver ejer], muligt Lodver Heibredssøn, der efter Hervarsaga slæges med sin Broder Angantyr paa Grundsten af Reidgoteland (Sjælland?). — Kirken er med afveklende Forsteprædiken, som det synes: fra Atilds Tid af, annecteret til

Bonfild (forhen Wodenskulde, Odinschyld, Odins Hylle eller Høi), kun $\frac{1}{4}$ Mil derfra. Kirken, hvortil ogsaa Seest var Annex indtil 1566, nedbrødes 1823 og d. 5. Juni 1824 lagde Frederik VI. Grundstenen til den nye, efter ham Frederikskirken kaldede Bygning, der er en — ubelig — formindstet Kopi af Trækirken i Kjøbenhavn, og af Kongen fik et Orgel. Eognet bestaaer blot af den meget store Kirkeby med 124 Huse, hvoraf $\frac{1}{3}$ Bøndergaarde og 34 — deriblandt Krathuset, 1000 Alen fra Kolding Sønderport og ganske nær det paa Byens Grund liggende Bellevue (Baabensstandsforhandling 1848), udsklyttede, — ialt med 700 Beboere. Her stod Starfodder for Kong Ingalds Verd og læste for

ham, som stete ofte", siger Rhode (Sml. S. 353, ?). Biskuff
kammer Byen fra hebenst Tid.

(24) **Oddis Sogn** naaer ind baade i Jylland og i Gram
Herred; det adskilles fra Bonfild ved Svanemosen og gjen-
nem begge saavel som til Rolding Na strækker sig den store
Skov, hvori Sleebvig's Grænde er afsvalet. Kirkebyen med
den store Kirke (forhen Odysse vel ogsaa. Othesyck [Oddis-
Siig] 1280) der har Laarn og Blytag, ligger smukt ved Fobis-
bæk og har 18 Gaarde og 64 mindre Steder. Nielsen's Legat
paa 800 Rbd. kommer Skolen og forældreløse Børn (eller Sog-
nets Fattige) tilgode (1785). Fobistlet mod N. D., forhen
de fra Baiern 1439 indvandrede Lindenov'ers Hovedsæde, senere
kongelig Domaine, ligesom Svanemosen og en Deel af Skoven
(derfor her en Skovfoged), parcellerede 1797. — Samme Skjæbne
havde Drennerup, en 1793 neblagt Gaard i Gram Herred,
hvortil ogsaa den betydelige Bye (Oddis-) Bramdrup, med
Landboelene Farres, der bevare Mindet om den store Farris
Skov, horer paa 3 Gaarde og 3 Landbeel nær, som hore til Godset
Esterbygaard i Ribe Amt. — Her var forhen en Hellig-
kilde, og endnu 1775 saaes Spor af den gamle Kirke, hvortil
Bramdrup og Hoirup (25) horte, i Skoven. Her til Sognet
horte derimod for noget over 100 Aar siden Esterbygaard, nu
til Bamdrup; en anden Herregaard laae paa Dridekjar, S. D.
for Oddis, østenfor Fobistlet findes derimod Steenbroen og Løste-
grosterne af en By af samme Navn og ogsaa Drennerup var
vel en saadan.

(23) **Frørup** (forhen Frødrup) er en betydelig By med en
veitliggende Kirke med Spiir. Nær samme vises Voldstederne
af Herregaardene Pauesgaard østligt ved Vesterstoven og
Ebbesholm i den nære Dal. Sydøstligt ligger Frørup-
Køi, nordligt Brændub (Brenduhr) med Beirmølle, 1582
daanet ved Delling af en Herregaard. — Med afveklende Forste-
præbiken er Sognet annecteret til

Stepping, hvis massive Kirke med Laarn og Blytag
ligger $\frac{1}{2}$ Mil derfra. Foruden Kirkebyen, hvor Herr-
hutherne holdt Forsamlinger inden Christiansfelt byggedes,
 horer til Herredet Andrup mod D., paa alle Sider omgivet af
Skove, og ved samme Kobjerg, 312', og Høibjerg, 306
Fod høit (Rhode lader ogsaa hellig Anders være begravet
her), — og med S. Kolstrup og Bjendrup (Berndrup

1436), hvor det vises Spor af en Herregaard (Hjendrupgaard) paa den kratbevorede Herreshøi i Engene mod V. (Ogsaa den privilegerede Andrupgaard var vel forhen en saaban). — Til Gram Herred horer derimod Sognets Vestdeel med Byen Høitrup (24), i hvis Nærhed Kræmpergen Farrisstøngen staaer eller stod, en Levning af Farrisstøven, og Gaardene Sagttup og Lovtrup (Lofstrup, Laabdrup); den sidste var forhen en Herregaard, derpaa en kongelig Domaine, der parcelleredes 1777.

Til Herredet horer desuden en Deel af Simmersted By i Maugstrup Sogn (29).

3. Gram Herred.

(26) Oprindeligt strakte dette Herred (Gramæbæret i Jordebogen 1231) sig i en stor Trekant fra Kongeaalen ved Øddis til Gjenner Fjord og henimod Ribe, hvor Østerlinnet, maaskee ogsaa Boel Sogn og Gram Sogns Norddeel forhen ogsaa horte hertil. Det deeldes mellem Ribe (hvoftil Gram, Nustrup og Skrydstrup Sogne og Noget af Vestoft kom og endnu horer) og Slesvig Bispedømme. Allerede i gamle Dage var her en god Deel Adelsgods, hvoraf endnu Godserne Gram og Nybøl ere tilovers. — Til Haderslev Provsti høre de 7 Sogne Jels, Drenvad, Sommersted, Maugstrup, Jægerup, Hammelv og Vilsted og Dele af Øddis (24), Stepping (25), Gammelhaderslev (2. 4) og Høitrup (11).

(27) Jels, Herredets nordligste Sogn, er tilvæls en høi Sandegn, men har megen Skov og smukke Bletter ved den reedele og fiskerige Sø, ved hvis Sydvestende den store By ligger, hvis Navn man har villet ulede af „Helligso“ og fortalt om Christnes Daab i 10de Aarhundrede, men som 1231 kaldes Jarlsæ (Jarlesøede?); ogsaa Gravhøie, saasom Brynshøien, der siges benævnt efter den der begravne Kong Bryn, og hvorpaa forhen en stor Steen stod, der skal have baaret runeagtige Tegne, vidne om tidlig Beboelse. Ligesaa indeholder den lille yndelige Kirke af hugne Steen ældgamle gaadefulde Steenbilleder, en Løve, en Haand o. s. v. — Ved Gaarden Barsbøl ved Eoen vises Spor af en Herregaard. Vestligt ligger den betydelige By Grønnebæk, ligeledes med mange Udflittere. — Kirken er et ligeberettiget Munk til

Drenvad (Vxenwath 1404), hvis maassive Kirke med et 1572 nybygget Taarn ligger ved Drevelen og Drennassen

(Fobisbæk), benævnt efter Studehandelen paa den daværende Hovedlandevei fra Skodborg forbi Jels og over Vistved til Røderstro og videre, og et Badested østligt, hvor nu Mølby Bro er. Denne By, hvortil Parcellerne Lovskovlund, har Navn af Lovskovmølle, hvor der endnu i 16de Aarhundrede var en Herregaard (1652 Mølsgaard), hvis Spor man saa for et halvt Aarhundrede siden. Vestligt ligger Studshol (Sturshol) med Skovfogedbolig, nordligt det langre Klorie Drsted; en By Slevad mod V. ved Naen, som Danckwerth endnu anfører 1649, et efter Sigende uddød ved Vesten. Paa den $\frac{1}{4}$ Mil store Hede mod V. var 1792 en Leir.

(28) **Sommersted Kirke**, der skal være grundet af en Frue paa Torsholt (hvis Sted vises østl. i Skoven), nævnes i Knýtlingasaga (Sumarstadir à Jölandi) og 1403 kaldes Sumerstede, 1726 fik et lille Spiir, efterat det fordoms hvide Spiir var nedbrændt ved Lynilden i Novbr. 1700, og stærkt reparerede 1770, ligger $\frac{1}{2}$ Mil østfor Drenvad. Præsten P. P. Wölske (1725—50) holdt her en latin Skole. Søndensfor Byen, paa hvis Hede i Decbr. 1156 Evend Grathes Særerfarer leiede, siges Smaafongerne at have holdt Møder paa Pøiens eller Pøgumhøi (Pøhøien?). Ogsaa fortælles om et Slet søndensfor Byen og en Herregaard ved Leerdt (Lærd, Leri), hvoraf et par Gaarde forhen (1652 ic.) horte til Drenvad Sogn. Mod S. D. ligger Kastvraa, mod N. Parcellerne af Refso, rettere Refshøi (sh. Refsiche, Refshøj), indtil 1777 en kongelig Mølsgaard, indtil 1607, da den udbore, Familien Emminksens Herregaard, hvorefter Slotshøien søndensfor Hovedparcellen Refsogaard, der ligger smukt paa Fobisbækken, endnu minder.

(29) **Maugstrup** (forhen Maxtrorp 1475, Maxtrorp 1436) By, hvor der er en Fabrik til Dytrædning af uldne Klude, er temmelig betydelig og siden Branden 1811 tildeels udfløttet. I samme ligger den massive Kirke med Taarn, som fik et Bibliothek med græske og andre Haandskrifter foræret af den lærde Præst P. Wandalinus (1630—59), der ogsaa stiftede et Legat for Fattige af 1000 Rd., men som er svundet eller vel forsvundet, ligesom Bibliotheket. Her fandtes i forrige Aarhundrede sjeldne Moner; paa Stævnhøi, S. for Byen, siges Thingstrøner holdte, og i samme skal Hertug Hans have haft et Lyftslot; en betydelig Herregaard, Thyrsdholm, paavist ved Simmersted, en heller ikke ringe By mod N. D., hvortaf

nogle Steder horte til Haderslev Kirke og Hospital, nogle allerede siden 16de Aarhundrede til Thystrup Herred (Semerstode) og endel ere udflyttede. Hertil kom Henrik Løve paa et Felttog 1157 (Symerstath, Simerstath). Sondenfor Kb. ligger Ringtved, hvor Christian IV. engang opholdt sig incognito, og S.D. for samme Høien Ravnshøj. Annetet er

Søgerup (1475 Joydorp, fh. Egdorp, Eytorp, altsaa) ligesom Udflytterstederne Fyrskov og Billund med S. benævnt efter forsvundne Skove. Den lille Kirke, bygget af lugne Sten, har et hvidt bredt Taarn og smykkedes indeni 1834. Nordenfor Kirkebyen ligger Rjestrup, (fh. Kerstorp), hvor før 50 Aar siden Knipleriet drevs stærkt, og Gaardene Seldskjær; mod S.D. Voiens, oprindelig en By Wodense (1475, Wons 1580) af 11 Gaarde, der edelagdes i Svenskerfrigen 1659, siden en kongelig Forpagtergaard, som parcelleredes (Voiensgaard). — Sognet har mangfoldige Gravhøie, f. E. 6 store B. og 6 mindre S. for Kirkebyen, ved hvilken mod N. Troilsborg, henimod Fyrskov Ballegaard og paa Borgvold en tredje Herregaard paapeged.

(30) **Hammelev Sogn**, (hvortil Dankwerth ogsaa regnes Fridsted, see 4), ligesom Jels hvid liggende, rivaliserer paa sine Steder i Skjønhed med dette og Gram. Den store Kirkeby, tildeels afbrændt 1751, ligger ved den mindre Landevei, der vestligt ved det ligeledes betydelige Styding, paa hvide Marker Skovbølling= (eller Skuling)gaard laa, deler sig til Ribe og Skodborg; Kirken (1305 Havelov) har hvalvet Chor, Vlytag og Spiir; Alterblad og Døbefont have hoi Alte, og en 18 Skridt lang og 8 Skridt bred Deel af den skal, efter Arndt, været bygget allerede i 11te Aarhundrede, det øvrige i 15de. — Oprindelsen antyde Navnene paa de sydvestlige Byer Jeruhytte (om Myremalmens tidlige Brug see S. Smedeby), hvor der i forr. Aarhundrede var en Papiromølle (1475 paa Plattryst „Iher Hlitten“) og Ladegaard, som vel horte til Tørring, men allerede 1580 var en By. — Tørring stærke Vandmølle og smukke Gaard ligger S.D. for Kb. ved Aaen og Eoen af f. N. Paa en steil Banke ved Møllen sees endnu tildeels Grundvolden af Hørgslottet Tørring, ældgammelt og berømt (1334 Thyrring, senere Dorningh, Dorninghe). Berget synes 1334 at have været kongelig, 1340 var den hertug-

gelig og kom snart i Klaus Rimbarfs Eie, som fik Udsætning, da Kong Valdemar IV. 1351 beleirede ham her. Da Erik af Pommern 1423 havde erobret den efter en langvarig Beleiring, blev den Ahlefeldernes „Arveborg“, og kom først 1494 med Gram, Gros, Kalslund og Hvidding Herreder, der længe havde været dem pantsatte, og hvis første 1465 var dem endog overladt til Arv og Eie, atter til Kongen, men Navnet Tørrning-Læn forblev Herrederne endnu 1523, og endog 1580 var Tørrning et eget Amt, men under Haberslev Amtmand. Noget før er Slettet vel nedbrudt; Tørrning blev da en kongelig Avls-gaard, der parceleredes 1776 (Tørrninggaard). Den 1742 her anlagde Blisfabrik Godthaab bestod ikke længe. I Nærheden ligger Herredets Thinghus med den engang famose Tavle, og videre nede ved Laen Christiansdal Olie-, Valke-, Bark- og Elsbemølle. Den herlige stovrige Omegn besøges ofte, især af Haberslevere.

(31) **Wittsted** Sogn er i Fladeindhold det største i Haberslev Provsti. Kirken, med hvidt Epir og konstig Døbefont og for Reparaturen 1831 Bytæg, (1474: Hvissø, 1436: Witze, 1484: Wittsee,) ligger ene, (kun Bræste- og Degnehellig og 2 Landboel ved den) paa Veibøl (1475: Witbøl) Mark. Nordligere ligger fra S. til N. Ustrup, Høielund, Arnitlund og Over=Verdøl (ukt. Versted; Neder=J. hører til Herredet, men til Bestoft Sogn); mod S. findes Skovby med den forhenværende Frigaard Nudebæk og Kroen Immervad, hvor Kong Erik af Pommern 1420 tabte et Slag mod de hollænske Grever, samt en kongelig Skov og Skovfogedboligen Hytterkobbel (en derværende Glashyttes Jorder vare allerede 1580 deelte mellem Skovby og Hovtrup); endelig mod S.W. Abkjær med en stor, tildeels kongelig Mose. — Paa selve Hvideryggen, der her indeslutter nogle dybe Emaasøer, og ved Oldtidens Hovedvei over Drenvad og Immervad (i en Sanddal mellem Lyngbanke) har dette Sogn ligesom det tilgrænsende Tørringum bevaret mangfoldige Høie fra Hedenold, hvoraf Borhøi naaer 299 Fod over Havet, og mellem Wittsted og Arnitlund to steenfætte lange Volde (Dysser) ved Siden af hinanden, hvori findes flere Gravkamre med en meget stor Steen svæpaa hvert (et af dem beboedes 1845 af en Steenhugger).

Hovtrup Sogns søndre Halvdeel see (11.) — Til Ribe Bispedomme høre de to følgende Sogne:

(32) **Skrjdstrup**, hvor der komme over 120 Sjæle paa en Bloug, altsaa Amtets mindst befolkede, men ogsaa magreste Sogn, uden Skov, men dog med ypperlige Moser og godt Teglskeendleer, der benyttes af Beboerne, ligesom ogsaa Knipsriet, der forhen var betydeligt. — Kirken ligger i den ikke ubetydelige By af f. N., foruden hvilken endnu kun Ulbal, to Halvgaarde Horskke mod N. og to Heelgaard: Lilholt mod S. S. høre til Sognet; den er lille og uanseelig og skal være bygget ifølge Tilskyndelse af Bisp Magnus, hvis Billede her bærer hans Dødsaar 1369; et Didsjængbækken med Skrift viser Syndesfaldet og Døbefonten har Tegn, som ere holdte for Murer. Af Lindeholt- eller Hagens-Kapellet, ogsaa kaldet Vorskede-Kirken, findes Spor ovenfor Lilholt, ligesom paa Skrydstrup Mark af Herregaarden paa Borgvold, hvorfra en underjordisk Gang endog skal have gaaet til Tørring (1 Mil derfra). Derimod siges Skrydstrup ogsaa at have været Annex til Bestoft.

(33) **Nustrup** store Sogn har noget bedre Jorder, men staar ligeledes lavt i Blotart. Den meget lange Kirke, hvis Taarn Pynilden gjentagende har ramt, ligger i Lille-Nustrup, medens Pastoratet er i Store Nustrup, østenfor, hvor i et mod V. løbende Bækstrøg Store-Fjellumhøi søndenfor Byen hæver sig 242 Fod over Havfladen og formedelst sin vide Ud-sigt (man ser 20 Kirker) benyttes til en nordstedvigst Fæst. Af Egnens mange Gravhøie er een mod N.V. indrettet til Vellig af en fattig, udtjent Soldat og Flaadhøien, nordenfor samme, den mærkværdigste; een ved Brønlund skal gemme Be-nene af Ketel, en Brøder til Bispen Cyrillus (omtr. 380) — efter Rhode. Andre Byer ere: Bæk, betydelig, med Lunds-bæk og andre Udflyttergaarde, Gabol, ogsaa anseelig, tildeels til Gram, ligesom Halkjær og Brøndlund, Kolsnap og Skibelund. Til Gabol kom Rosalkern'e 1814.

Gram- og Nybøl Gods.

(34) Disse to Siden 1754 aldeles forenede Godser danne et nogenledes sammenhængende District paa Grændsen af Haderslev Amt og Biskeramt, men henhørende til andet angler adelige District; Kirkerne Gram og Fohl høre derimod under Godsets Patronat (Siden 1673) til Tørringlæn, denne til Fros-, hiin til Gram-Herred. — „Grammer D“ nævnes i Kampvisen om Kong Sigfrid; 1231 findes Krongodset

Graam, hvoraf 1284 endnu kun 12 Otting tilhorte Kongen, og 1314 byggede Hertug Erik her (ligesom i Seem) et Slot (1 M. N. for Gramgaard i Ny Skov), som Erland Kalv 1360 (med Riberhuus og Møgeltonder) overleverede Valdemar Atterdag. 1372 sendte en Borger i Ribe to smaa Tønder Krudt herhen, de første der nævnes i den danske Historie. 1399 eiedes Gudslet af Henneke Pimbæk, siden af Neventlov'erne (1500) og Buchwald'erne, indtil Kongen kjøbte det 1638 og overled det først til Gregor Budewels, derpaa 1658 til Feltmarskalk Hans Schal, der flyttede Gaarden til sit nuværende Sted og hvis Familie endnu eier den. Nybøl, dannet af 4 Gaarde, tilkjøbtes Gram, hvormed det allerede tidligere var forenet, 1754, ligesom endeel Bøndergods (Nygrammerne i Vesterlinnet, Thiset, Rastrup, Nalkjær og Skjoldager) 1664, (hvorved Kongen dog forbeholdt sig Indløsningsretten). — Godsernes Flaade indhold, næsten 2 □M., i ret frugtbar Egn, udgjør 55 Plouge; de Underhørige ere fordelt i 8 Fæstere) i Gram Guds Arves, i Nybøl Livsfæstere), dog tildels ogsaa Selviere. Vinstibelighed har hævet Velstanden og næsten fortrængt Knipleriet; Diablen er ikke ringe, og den for en stor Deel lerede, tildels mergholdige Jordbund frembringer udmærket Rug. Bonden brænder som oftest selv sine Steen og overflødig Brændsel haves, saavel som gode Eng og Fisk, især Aal, i Aaerne.

(35) Gram Sogn er baade i Areal og Folketal det største i Forninglæn. Den vakre Kirkeby ligger i en ret smuk Dal ved Riberveien, har en betydelig Kro og det eneste Apothek paa Landet i hele Amtet. Vestligt ligger den vel vedligeholdte, klytakte Kirke, nordligt ved Aaen det anseelige Herresæde Gramgaard, langt mod V. ved Aaen den forfaldne Nybølgaard; Helligvandskilden paa Byens Mark stod forhen i Nø og besøgtes især St. Hans-Aften; Nyløgaardene Bislekund og Skovgaard ligge mod D. og V. og mod N. Vandmøllen. — Sognets største By er Rastrup mod S.V., tildels udflyttet ligesom V.-Linnet mod N.V. og Thiset (1458: Tiiswith) mod S.V.; østligt ligger Skjoldager. — 3 Gaarde i Thiset, Kroen og nogle Raad høre til Skalkenborg Grevskab i Ribe-Amt, ligesom 1 Gaard i Endrupskov med Nalkjov, langt mod V. ved Gjelst-Aa, hvor der mod D. findes Spor af Kirkegaarden S. Theocari eller Niebäll, der endnu nævnes i 16de Aarhundrede, ligesom Endrup Sogn forekommer

1340 og Immæthorp Kongsgæds i Jordebogen 1331; Døbefonten staaer nu paa Gram Kirkegaard. — Ogsaa paavised ved Vesterlinnet, paa Grunden Holt, en Kirkegaard, medens Byen ellers siges at have hørt til Østerlinnet Sogn, som rimeligt er. Til Fohl skal, inden en derværende Bro (ved hvilken vel den 1380 nævnte Flassbro Mølle laae) odelagdes, have hørt Narup, længst mod V. ved Naens Forening (ligesom Gjelssbro Kro under Gram Herred, hvortil ogsaa den 1812 folgte kongelige Gaard („Vorwerk“) Gjelstoft længst mod S. hører), formodentlig Jordebogens Aghthorp i Frøs-Herred, hvorch den ogsaa regnes senere i et af Hgum-Klosters Gavebreve. Her og ved Endrupstev findes Sandflugtsstrækninger. I hele Sognet skal 1659 Vest og Hungerdøb have dræbt 702 Pers. og kun levnet 4 Tgtepar.

(36) Fohl eller Foel' Sogn (af Fuld, en Kvægstald under aaben Himmel? se Førle 1471) hører, som anfert, kirkeligt til Frøs-Herred; juridictionelt hører Kirkebyen, hvori der allerede 1725 nævnes en Almueskole, og i hvis Nærhed 1845 fandtes endel danske Mønter fra Borgerkrigene 1249—1350, det lille Møllerup og Gandrup (paa 1 Gaard nær) med Nybøl Stampemølle (ogsaa Gaarden og indtil Fr. IV's Tid Narup skal have hørt her til Sognet) til Gram Gods, den sjerde, Dbbekjær (Absickkjær?), ved en Deel af Hggum Sogn adstilt fra dem, til Ribe Amt; en femte, Tornwed, var allerede 1580 deelt mellem Møllerup og Gandrup.

B. V e s t e r a m t e t.

(37) Hertil høre Herredene: Frøs og Kalslund, Hvidding og Nørre-Mangstrup, der ligeledes have en Amtsforvalter i Haderslev. — Kirkerne staae, med Undtagelse af Skodborg, men iberegnet Skrydstrup, Rustrup og Gram med Fohl, under Ribe Bispestol, og for dem har endnu Navnet „Lønninglæn“ vedligeholdt sig, maaskee det samme, som Ruytingasagaes Plögssysla i Ripu biskupsriki, hvor Plögr hinn svart (36) var en anseet Mand. De staae saaledes under det danske Kultusministerium og de danske Love i Kirkesager, hvad der indstjærpes i Forordningerne af 1ste Octbr. 1629 og 23de Juli 1684 samt 10de Juni 1828 (kun Dyrordsregjeringen har forsøgt at ophæve det), og Præsterne udnævnes, med Undtagelse af de to sidst-

nævnte adelige Kirker, af Kongen og ordineres af Ribe Bisp; de staae ogsaa i alle geistlige Sager, hvortil ogsaa Publicationer henregnes, under ham, ellers under de flestvigste Dyrigheder. Siden 1828 har Torninglæn sin egen Provst. — Forhen horte ogsaa Heldevad og Egvad, Vedsted, Norre-Lygum og Lygumkloster, samt Tonder- og Hoier-Herreds Kirker til Ribe, ligesom endnu Kirkerne i Lø- og Møgeltonder-Herreder samt Emmerelev. Om 41 af disse Kirker var der Strid mellem Frederik den Anden og Hertug Hans den Elbre, der afgjordes den 13de Jan. 1576 og stadfæstedes den 4de Marts 1578; derved frastiltes Lygumkloster og Norrelygum. Senere frastiltes Tonder, Abild, Ubjerg, Hoier, Skads, Tærsted og Brede ifølge Souverainiteten 1660, forenedes 1684, men frastiltes atter ved Altonaer Forliget. — Ligesom i Danmark betragtes i Torninglæn Agteffabssager som verdslige.

4. Frøs- og Kalslund-Herred.

(38) Disse 2 aldeles forenede Herreder naae fra Bamdrup, 2 Mil fra Røding, næsten lige til Ribe og Vesterhavet, og fra Kongeaen til Gram Na. I Fordebogen 1231 nævnes her blot Frøshæret, dog nævnes ogsaa Kalslundehæret meget tidligt. Frøs- og Kalslund-Herreder have fælleds Herreds- og Ridesoged samt Thingstriver og fælleds Thingsted i Rødding; de adskilles ved Farri's bækken. Indenfor Frøs-Herreds Grændse ligge nogle til Gram hørende Gaarde, Lygumkloster-Hogderiet af f.M., (i Lygum Sogn) og c. 85 Tonder jydsk Hartkorn under Ribe, hvoraf der findes langt mere i Kalslund-Herred, i hvis Districte det jydste Sogn Bamdrup naaer over Kongeaen. Deraf horer Byen Bastrup til Frøsherred paa nogle Gaarde nær, der hore til Andst- og Slaugs-Herred, Byen Holte, vestenfor, til Riberhuns Birk, og Østerbyggaard, østenfor samme, med 3 underhørende Gaarde og 9 Landboel i Øddis-Bamdrup, endog til Løherred (1580 endnu til Frøsherred). (Dandwerth regner de to første til Skoborg, den sidste til Øddis Sogn 1652). At ogsaa Lidt i Skartved (22) og i Gram og Hoel Sogne horer til Ribe, er allerede omtalt og det øvrige Strogods vil i det Følgende findes bemærket. For en stor Deel var det Riber Kirkegods. Ogsaa Lange i Ribe Kattinesogn horte forh. til Herredet.

(39) Øster-Linnæ (1458: Lønwith) Kirke, blytast ned et lille Spiir, er bygget af hugne Steen, og den temmelig store

Kirkeby indeholder den kongelige Jagtgaard, tidligere (i Dronning Margrethes Tid) Herregaard Linnet-Hovgaard; en Høi i Nærheden kaldes Holunds Kirke. Meget er udflyttet. Ved D. ligger Mønbøl (Mødbøl, 1231: Moddæbøl Kongsgods i Gram-H.) med Volde og Grave af et Hertesæde mod N., nordøstligt Roibøl (Rødbøl) med Gaarden Lved, nordligt Lerup og Stenderup. Der findes kongelige Fæstere og Nygrammere. Vesterlinnet see (35). Paa Grandsen af Gram Gods er Rantang 261 Fod over Havet. Jorderne give godt Korn, Bialv drives temmeligt og Knipleriet noget.

(40) **Skodborg** er Herredets østligste Sogn og det eneste i Vesteramtet, der hører til Haderslev Provsti; maaffee har ogsaa Holte og Bastrup (38) engang hørt her til Sognet. $\frac{1}{3}$ af samme, nemlig 32 Tdr. Harikorn i den store, tilbels udflyttede Kirkeby (15 Bøndergaarde og mangfoldige Emaasteder, i raft Tiltagen) høre til Ribe, hvori Biskop Christian 1298 stængede Skolen 1 Gaard i Skodborg; det øvrige danner 10 Blouge, saa her omtr. 13 Tdr. Hk. gaae paa en Bloug. Kirken er en rummelig Bygning med Blytag og Orgel siden 1834; Navnet minder om en Borg, hvor Skøde og Skat erlagdes, dog laae det 1368 af Hertug Henrik beleirede castrum Skodburgh vel nordenfor Naen ved det fydste Faldsted (og Kro) Skodborghuus i Vesen Sogn. — Foruden Byen Skudstrup med D. og de to Gaarde Faartrog nævnes her eller i Skrave Sogn Brøstrup, der allerede 1492 laae øde og hvis Jorder deelees (før 1580) mellem Skodborg og Rjøbenhøved.

(41) **Skrave Sogn** har nu ingen By mere af dette Navn, skjøndt Scraghæ forekommer som saadan i 14de Aarhundrede (allerede 1580 vare deres Jorder deelte mellem „Langtved“ og „Coppinghøved“), og Kirken, hvis Bygning Dronning Dagmar, som døde i Ribe 1213, skal have fremmet, ligger ensom i mager Egn mellem Langtved (med endeel Udflyttere) og Rjøbenhøved (ligeledes nær Kongeaaen, som engang skal have været seilbar og Byen en god Handelsplads). Lunde-gaard og Herredsfogedens Lønningøplov Krogstруп, som nu er deelt (1580: Kroxtorp i Kalslund-Herred) staae udenfor Blougtaarten. Skravegaard, som laae nær Kirken, skal forhen have været adelig, ligesom Hønsagger, der ogsaa er forsvunden, og af en anden Gaard findes Steenbroen og Brønden

vaa Kjøbenhavn's Enge ved Kongegaen, vaa hvis Bredder herfra til Kalslund mange Gravhøie kneise. — Sognet er annecteret til:

Rødning, fh. Rything, benævnt efter Farrisflovens Rydning, der gav Herredet sit Navn, ligesom Fartorp ved Ribe, hvorfra den strakte sig til Landboelene Farres ved Eddis (24) og vel videre. Kirken er lille og taarnløs, men Byen anseelig (med „Fierstov“ 400 Beboere); i samme ligger den af nordflesvigste Bønder 1844 stiftede smukke Folkehøiskole for Bønderfønner og andre Landmænd (tillige et Hædersminde om Statsraad Flor), og mod S.V. den parcellerede kongelige Bagtgaard Rødninggaard, før 1603 en Herregaard, og Vandmøllen. Søndenfor ligger Brem og den delte Gaard Hundehøl samt Brendstrup, der begge høre til Gram Gods, tilveels først siden 1663. 2 forhen bispevillige Gaarde, 1 stakkenborger, 1 Raad og 2 Indsiddere der i Rødning, ialt 7 Tdr. Gt., høre til Ribe Amt.

(42) **Høgum Sogn**, fh. Ilwghum, 1375: Hying og 1380: Høging, har sit Navn af Høiderne eller Hviene, hvoraf især den steenkrandsede Dyshøi ved Fæsted og den ligeledes med store Steen omsatte Valdemarshøi ved Hareby udmærke sig. Kirkebyen er ikke ubetydelig og Kirken, formodentlig den gamle Herredskirke, bygget af Graasteen og smukt vedligeholdt, siden 1830 med Orgel, udmærker sig især ved sit 90 Fod høie Taarn. Ved Holmgaard mod S. findes Volde og Grave af en 1543 Christian Freese tilhørende Gaard, som vel er Jerdebogens Krongods Holm i Gram-Herred 1231. Østligt ligger Brøstrup (med Brøstrupgaard), hvoraf et Indsiddersked hører til Ribe, ligesom Gaarden Sønder-Malling mod N. ved Farrisbækken og Fæstedtoft (fh. Fæstyghgaard); 5 Gaarde og et Huus vestligt ved Fæsted (1498: Fæsti); 2 Gaarde her og 1 i Høgum, 3 Landboel i Fæsted og Kjømpsgaard høre derimod til Gram. Af Fæsted høre 5 Gaarde, af Kamptrup, hvis Moser især forsyne Ribe med Brændsel, 1, og af det større Hareby (1498: Hareby, 1375: Harby, 1205 allerede Hargby) fire, hvoriblandt Abelkjær (Absiekkjær) til Høgum-floster Amt.

De følgende Sogne høre til Kalslundherred:

(43) **Hjerting** (Øster-Hjerting i Modsetning til Havnepladsen af samme Navn i Thyland, der i sin Forbindelse med

England er vigtig ogsaa for Slesvig, især med Hensyn til Kvægudførselen dertil) er Herredets mindste Sogn, hvortil foruden den hvitliggende Kirkeby (i hvilken 8 Tr. 3½ Skpr. Hf. høre under Skaffenberg) med den lille Kirke kun den tredelte Frigaard Gastrupgaard hører. Paa en Hoi søndensfor Byen skal der være øffret Hertza og Byen betaf bære Navn (Hertza's Eng?). Sognet er Annex til

Vintrup, hvis 100 Fod høie Kirketårn seer langt borte, medens den rummelige Bygning for Branden 1690 mod V. var endnu længere. 1375 nævnes Præsten Johannes. 15 Tønder Hartkorn (2 Smaagaarde, 2 Raad) under Ribe findes i Kirkebyen og i det større Dover (Dovre? Dofre 1235) mod N.S., hvor man fra en Høide seer 29 Kirker. Dertil Marlund og Skovlund. Nordligt ved Kongeaen ligge Husene Faldingbro overfor det hidtilværende Faldsted og Kroen af s. N. ved Veien fra Ribe til Kolding og fra Haderslev til Varde; østfor: Vintrup, søndensfor: Meilby, Fhornum med den 1797 parcellerede kongelige Vagtggaard Fhornumgaard, fh. en Herregaard (Zagstot?) i sandet Egn, hvor fra en Bakke vestensfor Byen 32 Kirker tælles, og Skjærebæk med Vand- og Beirmølle. Andre Gaarde ere Norre-Maling, Rastbjerg &c. — En forhenværende Kirke i Dover skulle Hjernderne have ødelagt, da der fra Tårnet blev studt paa dem.

(44) **Kalslund** (Kalkslunde, ikke Kaldslund) lille Kirke med et endnu mindre Epiir paa Østenden ligger ensom paa et smalt, langstrakt Høidestrøg ved Veien fra Ribe til Faldingbro og Kolding i en forhen skovrig (-lund), nu mager Egn, paa Oldtidsminder rig (f. E. de tre Lovshøie i en Trekant mod V.), nordensfor Byen, der ligger ved Farrisbæk. ½ deraf hører til Ribe, ligesom østligere Hjortvad (paa en Halvgaard nær, hvor forhen Herredshinget holdtes) og en Fjerdinggaard i Villebøl ved Kongeaen, hvor Vovel Wartskjær skal have boet (i Christian den Fjerdes Tid.) Ravning, østfor samme, og Bavngaard, midt i Sognet, ere deelte Gaarde, denne forhen en Herregaard. — Sognet, der engang gav Herredet sit Navn, er nu Annex til

Hjortlund, en betydelig Kirkeby, ved en Bro over Kongeaen med en ligeledes lille og tårnløs Kirke; indtil 1659, da Præstegaarden ødelagdes i Svenskerkrigen, var det omvendt. (Niels Seldevad ladet den hedde Herredslund og

Solen dyrkes ved Offre i store Forsamlinger paa Kirkens Sted, dengang i en Skov). Bestligt ligger Brokjar overfor Byen Gredsted nær Gredstedbro Kro i Vylland paa den vestre Hovedslandevei. Hedegaarde mod S. 2 halve, 2 Hjerpingaarde og 2 Raad i Kirkebyen og 2 Gaarde i Steens mod D. hore til Ribe, ialt 32 Tdr. Sk.

(45) **Fardrup** (i Folkemunde Farup) smukke Kirke med et 60 Fod høit Taarn paa Sydsiden (et Beviis paa Grændsefjellens Velde, naaget Ribe By ligger soudenfor og over $\frac{2}{3}$ af Sognet horer til Ribe Amt) og et godt Alterblad, malet af den i Sognet fødte Andreas Windfeld, ligger saa nær Vesterhavets Marssenge, at Bandet 1825 stod flere Fod høit i den, omgivet af Byerne „Kirkeby“, det store Kjarbøl mod D., hvor ogsaa Præst og Degn boe, og Landrup mod W., til hvilke allerede før 1580 Byen Bolyk's Jorder vare udskiftede. Ostenfor findes Myremalm. Sydligere ligger Meilby (heelt under Ribehuud) og nogle enkelte Gaarde, samt (Nørre-) Fardrup (S.=Fardrup see 49.) Af Hillerup mod S.W. horer den riberhuser Halsdeel hertil, den haderslevhuser derimod ligesom den store By Jedsted ved Kongeaen til

det jydskke Sogn Wilslev. Endog her vare Rindevit Gaards Underhorige (de saakaldte Kanzautjener).

Tillæg: Ribe By og Kirk.

Rjøbstaden **Ribe**, der aldrig synes at have hørt til Slesvig *), indenfor hvis Grændser den dog ligger, ved Farrisbækkens Forening med Nys Na, mestendeels soudenfor Aaen, ved hvilken Udhavnen ved Yder-Bjerrum og to andre Landingssteder sørgeligt minde om den fordums gode Havn, der gjorde Byen til en af Landets ældste Handelspladser (Ripar i Knýtlingasaga), skal oprindelig have ligget paa Pladsen Gammel-Ribe ved S.=Fardrup, nævnes 860, da den snart odelagde Kirke, Landets næstældste, byggedes, som Havneby, steg især siden Bispedømmet oprettedes 948 og det 1659 odelagde Riberhuud Slot, hvis Volde endnu sees i Byens Sydvestkant, byggedes 1112 (?) saaledes, at det engang skal

*) I Jerdebogen opregnes Kongens Indkomster „deripis“, 960 Mark, bagefter Barwitshøvel, uden at Byen just regnes dertil.

have været 17 Gudshuse, men sank ved og efter Reformationen, saa den nu, idet den atter begynder at hæve sig, kun tæller 2638 Sjæle, der, især leve af Landbedrivt og Kvæghold paa Byens betydelige Torde, af Kvægmarkederne, Linnedberedning, Haandværksflid og lidt Handel.

Den herlige, imponante, 200 Fod lange, 100 Fod brede Domkirke, hvis 90 Fod høie Svælvning bæres af 12 Steenpiller, med et 155 Fod høit, nu ovenpaa fladt og med Røkværk omgivet Taarn, hvorfra henved 40 Kirker tælles, og et andet ufuldendt, nu aldeles nedbrudt, med Choret's hyperlige Runding og mange Mærkværdigheder (deriblandt Erik Emuns og Christoffer I's Gravsteder) indens og udenfor, for saa Nar siden værdigen restaureret, byggedes af Bisk Tuco (1113—35) af Steen paa Byens høieste Punkt, Liliebjerget, hvorhen dog Vandet naaede 1634, afbrændte 1176 med en stor Deel af Byen ic.

Til den hører foruden Byens største Deel Slottets parcellerede Ladegaard, Byen D.-Bedsted og Gaardene Bjerrum, Klaabysgaard og Teglggaard; den betydelige By Lystrup (med Dalshuus, oprindelig i Hvidding-Herred); Lange (efter Danckwerth fh. i Frøs-H.) og Lved (dsk. i Kalslund-H.) derimod med Byens øvrige Deel til S. Catharine Sogn, hvis Kirke (Sortebrøderkirken) oprindelig tilhørte det i 13de Aarhundrede stiftede Dominicanerkloster, afbrændte 1580, fik sit Taarn 1617 og repareredes 1673. Landsdistriktet søgte indtil Reformationen Gravkirken tæt ved Byen, hvis Kannikestole var berømt, Hospitalet betydeligt og Vhretten beskyttet ved sin Strængthed.

Ribe Virk indrettedes som anført 1735 af de under Byens Jurisdiction staaende Landsbyer Lange og Lved, af Ladegaardens, Hospitalets, Skolens og Domkirkens Underhørig ic, der frastiftes Frøs-, Kalslunds-, Gram- og Hvidding-Herred; det bestaaer saaledes af 1149 Idr. Hk. i 21 flekvigste Sogne (136 Gaarde og 46 Huse) og 4 jydste (nemlig Byens to, Vilslev og Vandrup). Dertil kom 1807 Lystrup Virk med Storstedelen af Seem og Lidt af Hygum Sogn samt Mano, ialt 253 Idr. Hk., forhen under Skatkenborg.

Dette **Mano**, der tilligemed List og Forstrandens (i Hårdrup Sogn — see Refer. desangaaende af 22de Jan. 1788) allerede 1292 stadfæstedes Ribe, bestaaer af to Der og nogle Solme. Gammel-Mano er siden Fløden 1570 eller 1634

ubeboet Hedeland; den lille, 1639 byggede, 1767 nybyggede Kirke, forhen under Hviddingherreds Prousti, ligger paa Ny-Mansø, hvor Fiskeri drives og nogen Kvægavl paa de ved Sandflitter, der dæmpes med Tang, bekyttede Enge. Badernes Skovlevninger vise Dens forhenværende større Udstrækning, dog var den hverken sammenhængende med Fans indtil 1396, eller med Roms indtil 1312, vist heller ikke havde den nogenstunde 360 Huse og 3 Kirker, ei heller ved Valdemar hertil Dronning Dagmar imøde fra Ribe, da i hans Jordebog 1231 „Mansø“ nævnes blandt Dorne, skjøndt man endnu ved Ebbetid færjer til Fastlandet og St. M. Kirke stod indtil 1558.

5. Hvidding Herred.

(46) Dette Herred, der har sællets Herreds- og Ride-soged og Thingstriver med det følgende i Lofthund, danner Amtets store, fordetmeste gelde og lynggroede, men forhen ret skovrige (deraf Levninger, især Linnetskov) Besiddelse, hvis smalle, ubeboede og ikke aldeles sammenhængende Marskstrimmel ved Vesterhavet (hvor der meget Land er tabt, skjøndt Eiterretningerne derom ere yderst forvirrede og Mansø og Rymø i Jordebogen 1231 og endnu tidligere betegnes som Dør) indfattes af skatpandende Høider. — Adelsgodset her er aldeles forsvundet senest Spandetgaard, Hørbrø og Vesterbæk (hvis første dannede et lundevidter Fogderi med Underhørige i hele Herredet og lige til Kongeaalen), det ribes Kirke- og Bispegods findes endnu som ribers huse og skalkenborger Strøgods (646 Tdr. Hk., hvoraf 197 under Skalkenborg) og en stor Deel af Lyngum Klosters Giendelse daane endnu Fogderiet Skjærbæk i Lyngumfl. Amt (7 $\frac{3}{4}$ Blouge). — Thingstien østfor Brons (tidligere vel i Hvidding?), hvor sandsynligvis ogsaa Erik Emun dræbtes af Sorteplog 1137 (ellers angives Urnehoved Landsthing), hvis Kirke vel ogsaa var Herredskirken, er senere forlagt til Roager. — Knipleriet er ikke ubetydeligt, især i Rissby, Roager, Spandet, Arnum, Brons, Skjærbæk og Arrild. — Til Herredet horer:

(47) **Nordland Roms.** Den (Torra Riim, som 1348 vantsattes Joh. Lembe af Hertug Valdemar, Rimo 1226, da Paven stadfæstede Odense Knudsbrodres Besiddelse her, paa Eild, Als, Gro u. Rymø 1231 og Rymø 1350*), $\frac{3}{4}$ —1 $\frac{1}{4}$

*) Boowulfsdrapa's Hendo Røinis maa føges i Skaane, ikke her.

Miil fra Land, 1 Miil lang og godt $\frac{1}{2}$ Miil bred, tæller paa sine nekke $\frac{1}{10}$ beboelige \square Miil 15 Landsbyer, hvoraf 10, med Overfartsstedet til Vallum fra Byen Havnen og Kirken med Taarn og to Klokker, ligge paa Sønderlandet og høre til Ribe Amt (siden 1682, da Grev Schack overdrog dem til Kongen), ligesom Halvdelen af den nordligste By Tjyre, der har nogen Mark. Nordlandets andre Byer ere det bedste Tvedemark, med Overfart til Skjærbæk, Tostum og Bøllidmark. Søarten, for hvis Skyld Fruentimmerne maatte dyrke Jorden, aftager og den særegne Dragt er næsten uddød. Brænde mangler aldeles.

(48) Seem Sogn hører til Ribe, undtagen Kirken, en gammel smuk Bygning fra 12te Aarhundrede med Taarn, et gammelt Alterblad og et Mariabillede, Pastoratet og et Boel i Kirkebyen, (hvortil Seemgaard og Faarlund paa Herden), Noget af Varming, Stavnagergaard og Hømlund Kro, som staae under Spandet Sognekoged; Domkirken Capellan eller Diaconus er tillige Sognets Præst. I den nu riberske Deel ligger Høm (1380: Hømi i Seer Sogn) med Hømvæls, Snevsgaard, Rarkov, Munkgaard ved Munkboer og Skallebæk Vand og Weirmølle mellem den og den fiskerige Varming-Sø. Her eller ved Selve laae Svæm-Kloster, formodentlig stiftet af Knud den 1ste for Munke (der senere kom til Lyngum) og Nonner (der befolkede Ribe Fruerkloster) af Benedictiner- (Cluniacenser) Ordenen, som forvandledes omtrent 1156 til et Cistercienserkloster ved Indvandring fra Herriksvad Kloster i Skaane og forlagdes noget senere. Tilbeds skriver sig derfra Omegnens Lyngumklosteriske Strogods, medens en anden Deel af Klostergodset kom under Ribe.

(59) Vester-Vedsted Sogn (Øster-Vedsted, hvoraf ogsaa Noget hører til Herredet, ligger i Ribe Diok) har 137 Tdr. Hk. (deraf 8 Stakkenborger), $\frac{2}{3}$ af Sognet under Ribe. Kirken, med Reliquier af S. Andreas i Alteret og Orgel siden 1804 (forhen Westerwezsted 1455, Withæstædh), tilhørte Ribe Kapitel og fik først 1738 en egen Præst; ostensfor skal en anden, Lan kirke, have staaet. Fra den meget store Kirkebyes Markfenge gaaer en Gbvel til Mands; de fire Gaarde Dkholm ved samme angives at have været en Herregaard; nordligt ligger Søndre-Fardrup (smlgn. Ribe); Nørre-S., se 45. (Terpger 1137—38).

(50) **Hvidding** har givet Herredet sit Navn (Hwitynglæret 1231). Kirken er ældgammel og taarnløs, men har et Orgel; paa dens Helgenbilleder er anbragt Underskriften: Sancti venerandi, non adorandi (d. e.: de Hellige skal man ære, ikke tilbede). Østligt ligger Hørbro og Hørbrogaard, som heds for et af Egnens ældste Herresæder, i 15de og 16de Aarhundrede tilhørte Rosenkrandserne, siden 18de Decbr. 1613 Nansogverne paa Linderød som Fogderi tilligemed Vesterbæk (Svandet S.) og mange Underhørige i hele Omegnen, og endnu har nogle Herrettigheder. Nordligt ligger Naahede (Rodhøtte 1462, Richeth 1470) og Endrup (1294 og 1350: Cendrup), østl. Lunds mark. 42 1/2 Akr. Hst., hvoraf 2/3 under Skaffenburg, høre i Kirkebyen og Naahede under Ribe. En Allén under Sandet findes Trærodder. Der nævnes Langssum, Sacerdos i Hwytting 1308; Joh. Eeck 1343 og Plogh prest i 14de Aarhundrede; Bræsten Gwald døde 1826, 101 Aar gammel.

(51) **Reisby** (Risby 1294, 1305 og 1350) Kirke har Blytag og Taarn. Den betydelige By siges formedelt Overfømmelse forlagt til den sandede Ge strand fra Marskensene, hvor Fersvand endnu haves, men er endnu udsat derfor, ligesom det med S. tilstedende Kjørhølling. I hver af dem høre 2 Gaarde under Riberrhuus og 1 til Skaffenburg; af de 4 Gaarde i Haved, østenfor, høre tre under Ribe, ialt 81 Akr. Hst. Danskwerth kalder den 1652 en Wolsgaard Haffuig. (?)

(52) **Brøns** var 1231 og endnu 1285 en Krondomaine (Konungles) Brytyenes (1350: Brødenes, 1439 Brødnes) og har uidentivt sit Navn af Bryden, d. e. Forvalteren paa Kongsgodset. Den ligger ved Ulvøbækken (Uhlbæk) paa Marskens sandede Rand. Kirken er en af de smukkeste paa Landet i Slesvig, tildeels bygget af Cementsteen, med Blytag, et Orgel, givet af Mølleren 1699, og et høit Spiit med 3 Klokker og et (forsalpent) Uhrværk; dens Træ skal være voxet i Sognet. Østenfor, henimod Møllen, vise Thingholene Herredets gamle Thingsted. Ved N.W. ligger Havervad (forhen Hæferwadt) med Havervadgaard, hvor der vestligt skal have staaet en nu overfullet Gaard Homs (Ilomæth in parochia Brydines 1350?), og hvorhen en Ferwerling med Herriðsvad i Skaane har forlagt et Kloster, og Vester-Nabølling (D.-Nabølling see (55); Ebeling 1294); sydvestligt Søndernæs (Syndernes 1350) og Astrup paa en Gæstbrink, hvor

2 Gaarde ere Levninger af en Herregaard, som Familien Winter eiede 1408 ic. og 1530. I disse ere 53 Tdr. Riber Hartkorn, hvoraf 10 under Skalkenborg. Videre inde ligger Normsted i en mager Egn.

(53) **Sfjærbæk** betydelige Sogn er det sydvestligste paa Amtets Fastland. Kirken, hvis Præst Johannes Andrea dræbte sin Collega Chr. Willum i Brons 1627 og maatte flygte, er bygget af hugne Steen med Vlytag; dens høie Spiir fuldendtes 1509. Til Kirkebyen (hvortil Nørre-Sfjærbæk hører) slutte sig næsten umiddelbart Melby, Gjesfjng (Gesingh 1350), Hjemsted med Gaarden Kagbol (forhen Herregaard?) og Dobbøl, dervaa følge Barsbøl og Gaardtroeg og siden Wester- og Øster-Gasfe. Nordenfor disse stræffe sig Gasfe-Bakker fra Sydøst til Nordvest, sandede og, som Oldtidens hedenske Kirkegaard for en stor Omegn ligesom Skamlingsbanken (20), oversaade med Gravhøie, hvoraf een 166 Fod over Havet og to andre, hver en Kirke eller et Kapel skal have staaet*), kaldes Kirkehøiene. Nordenfor dem ligger Allerup og Sognets største Gienbom Alleruplund, forhen tilhørende Familien Winter (52), samt M(ve)møllen, som bl. A. tilhorte Klosteret (Willuhol). I Sydvesthjørnet, i Marsten ved Brede Na laae forhen Byen Misthusum (nævnt efter de „mistebe Husu?“), 11 Gaarde, som odelagdes ved Floden 1634, hvorpaa 7 kom til Hjemsted, 4 til Mølden. Her var forhen en Havn, som Christian IV. havde paatænkt at befæste; ogsaa Sfjærbæk selv drev forhen Skibsart og herfra er endnu Overfart til Rom. — 77½ Tdr. Hartkorn i Sognet hører til Skalkenborg, 3¼ Møve med Dele af Mølden og Døstrup Sogn i Enclaverne, samt af Brons, Bodder, Roager, Arrild og Løffslund Sogne, danne Sfjærbæk Fogderi i Lyngkloster Amt. Ved Nordkanten af Mojen ved Sognets Grænseløst med S. (Sfjærbækken) fremkomme temporairt Smaakilder, der forhen St. Hansaften besøgtes af fremmede Syge.

(54) **Bodder** Sogn ligger ret i Hedeegnen østenfor Brons og er dog ret velhavende. Kirken (1328: Otter, 1400: Wodhær, 1418: Odder, vel ogsaa Othen 1270, af Mandensnavnet Ottar?), hvis Helgen St. Laurentius staaer bag Prædikestolen, er mestendeels bygget af hugne Steen og hvælvet, og ligger Sydøst for Byen, hvor Krigsraad Camerert

*) At Præsten har en Amnergaard i Øster-Gasfe, bekræfter det.

levede, nær den forsvundne Herregaard Hallebæk eller Holbæk (Holbeck 1328 og 33, Holbeckmark 1532), hvis Jorder dektes mellem Kirkebyen og Gaasager mod S., med gode Mejer og med N. de to Skovhøie, hvor endnu (?) Dvertroen horer Undervættens Muslk. Længst mod S. ligger Tved, med W. Vinkeløv (forhen Bjerkeleff) med nogen Skov og Krat ved Udslyttergaarden Braa mod Nordvest. — Til Ribe, Skakkenborg og Lygumkloster høre resp. 4 og 5 Tdr. Garforn og 2 Gaarde.

(55) **Noager** kaldes 1291 Noothager, 1294 Rodagger, 1470 Raadagger, i daglig Tale Naaer; Egnen er bedre og Moserne vigtige. I den anseelige Kirke, hvis Taarn sees i Slen, fandtes en Blvaste med Helgenbeen indsat og et Vindue med N. viser i farvet Glas en Mand med en Stav i Haanden (St. Andreas?). I „Kirkeby“ ved samme holdes nu Herredstinget, Byen Noager ligger mod N., Øster-Abølling med Sydøst, Bøndegaarden Stavedskov med Levninger af Steven mod Sydvest og mod W. Vesterbæk, forhen, f. Ex. 1512 og 1608 en Gaard, der kom til Hørbro (50). — Der findes 31 Tdr. Hf. under Riberhuus, 2 under Skakkenborg og 1 Bloug under Lygumkloster i Sognet, hvis Præst, Hr. Peter, efter Eigende valgte sig selv til Bispe i Ribe, da han 1465 skulde afgjøre Valget.

(56) **Spandet Kirke**, der 1323 overdroges Klosteret i Lygum (Spandwith), da Sognet ikke selv kunde holde sig en Præst, og 1746 af en Kniplingspige fik et Alterblad til 100 Rd., er lille men smuk og har et høit Splir. Husene ved den ere dannede af den nedlagde adelige Spandetgaard, hvor Torceplog skal have boet (? 1548 Klaus Schestedt), og hvortil en stor Deel af dette og andre Sogne horte, som senere kom med den til Lindevitt; Byen ligger mod S. og Kroen, hvorhen Bønderne skulle have baaret Præsten Hr. Knudsen (1606—30; efter Andre J. P. Møller, 1658—82), da Bispen forbad ham at „gaae“ til Kroen, for ikke at savne ham der („Det gaaer an“, sagde Spandet Præst. — er i vidt Omegn et gængs Mundheld) mod N.W. Desuden findes Hjersted mod W. og Raadnerbyen Nolvby med Veir- og Vandmølle mod S., ogsaa Naskov (35) horte forhen til Herredet, maasser ogsaa til Sognet. Skjøndt Jordbunden er sandet, have Skovlevninger og Mergel og ved Hjælp af Moerter, hvorfra Torv sælges til Ribe, bræn-

des Kul og Teglskeen. Nordvest for Kirken, tilvenstre ved Ribe-Klosterveien, har Nordhøi 160 Fod Høide. 3 Gaarde høre under Skalkenborg.

(57) **Hoirup** ligger paa et høit, Iongbevoret, paa Gravhøie rigt Sandstreg, saa mod N. endog Fihvesand findes; deraf har Byen og den gamle Kirke med katolsk Alterblad og et 70 Fod høit Spiit sit Navn. Allerede 1204 nævnes i Høthrop Sogn Arnum mod Nordvest, en stor By med 30 Bøndergaarde og endnu flere mindre Steder, ved hvilken paa Abildgaardskjær mod V. ved Gjels Na findes Grundvold og Steenbro af Herregaarden Abildgaard, hvortil maaskee de to Gaarde Enemark mod Sydøst hørte, nu til Sønder-Rangstrup Herred. Nordligt ligge de to Gaarde Steenbæk, længst mod S. Skovriderboligen Linnetskov ved den store kongelige Skov af samme Navn (hvis Grundbog tilhører Bønderne) i Amtets fjerde Forst-district, hvortil ogsaa Dravedskov i Lygumkloster Amt hører. To Gaarde i Sognet høre under Ribershus, 12 under Skalkenborg, tilsammen 12½ Tdr. Hartkorn.

(58) **Arrild**, hvis Navn henviser til en fjern Oldtid, naaer med den gode By Roost*) (Hans Rostgaard) ligeledes ind i S. Rangstrup Herred. Den store By (24 Bøndergaarde) med Kirken, der har Vlytag, et staaret Alterblad (Korsfæstelsen), et Mariebillede og siden 1577 atter et høit Spiit, ligger ved Lygumklosterveien og har to Lygumklosterke-Halvgaarde. Fra Maihøien kunne 30 Kirker sees. Mellem den og Øbjerg mod S. W. (nu 4 Halvgaarde, før 1524 een) deeltas inden 1550 Jorderne af Byen eller Gaarden Elm, østlig ved Aen laae den stærkt befæstede Gaard (Slot) Drenø eller Aarens-holm („Lærth, som nu kaldes Arnsholm“ 1508). Nordligt ligger Høuning med Linnetgaarde ved Skoven og Fiskeholm. Een Gaard hører til Ribe. Heben og Mosen fremmer Kulbrænderiet i Sognet.

6. Nørre-Rangstrup Herred.

(59) Dette Herred, hvis Embedsmænd, der ere fælleds med Hvidding Herred, boe i Tøstluub, medens Thinget holdes i Ager skov, som vistnok er den gamle Herredskirke

*) Skjendt som dens Gier 1324 og 34 nævnes Ridderen Jacob Rostath, kan den dog neppe være Tøstluubens Rostath, der nævnes under Haderslev Herred 1231.

for begge Rangstrup Herreder, hvis Deling allerede 1231 synes begyndt (ib. i Geestrup), danner et afsluttet Gebeet i Nordfledvigs Midte, hvor Adelen aldrig havde Herresæder, men dog Underhørige (Pantten, især til Egelsbøl), og hvor der heller intet andet Strogods findes end 4 Ditting (4 Lunder 7 Skpr. Hartorn) i Lofslund By under Skalkenborg og 3½ Pleug under Nygumkloster (Rommet, i Vellerup, Stenderup og Nurup, resp. siden 1449, 1345 og 60, 1345 og 1334), men thingpligtige til Herredet, som heller ikke hørte til Lønning Læn, skjøndt Lønning havde Underhørige her. Af det 1850 epharede Vollerkslev Fogderi lagdes Strandelhjørn Distrikt hertil. Af Skovene findes saa Levninger; Jordbunden er ferdetmeste mager, bakket Hedejord. To Ravne danne Herredets (Herredernes) Vaaben.

Roost og Enemark, see (58) og (57).

(60) **Branderup** (Branthorp Kirke 1270) Sogn er det mindste, men frugtbareste, kun savner det Brandseel. Den madsive Kirkebygning med Spir ligger paa en Høide Nordost for Byen, hvortil hører Refslund med B. og den kongl. Vandmølle med S., og siges benævnt efter de i Nærheden udspringende Rildevalb (Vronde). Paa Messingsbøfonten sees Cicero's Hoved og en Omstrift aldeles som den i Oversø. Allerede 1334 nævnes en nu forsvunden By Skovbøl (Schogbyll) i Brantorp Sogn og Byen Nurup (Ruuthorp) mod Nordvest, hvor der endnu findes endeel Krat efter de fordums Skove og mod E. flere Gravhøie. Den 1719 herfra udflyttede, siden meget forstørrede Gaard Mandbjerg har bl. A. kjøbt den forhen kongel. Skov.

(61) **Lofslund** Sogn, omtr. 1 □ M. stort, kaldtes endnu 1652 Herrested, ligesom Kirken, der ligger søndenfor Byen ved Udsløttergaarden Herrestedgaard, bygget af hugue Steen med et bredt Taarn, siden Stormen nedkastede det høie Spir d. 11. Octbr. 1634; med et Monument over den 1704 afdøde Brovst og Tolber Anders Clausen Slange (ogsaa her erlagdes nemlig Studeto(d)). Den siges nævnt efter Hertza, med hvis Dyrkelse de to Gravhøie paa selve Kirkegaarden sattes i Forbindelse og Byen skal efter en Brand være forlagt til Lofterne ved Lunden med N.; en Helligkilde paa dens Mark, berømt 1681, besøgtes indtil 1708; i Pughoi vestenfor Kirken spogte Nissen endnu for ikke længe siden. — Rommet med

Eydvest (8 Dting) kom 1449 til Lygum Kloster ved Magestifte med Gods i Branderup (Roymett 1455); 1510 eiede samme ogsaa Musswang og to andre Bange. *Dobbelt saa store som Rommet ere Allerup med V. og Orderup med Nordest, og atter dobbelt saa stor Stenderup med N. med $\frac{1}{2}$ Ploug under Lygumkloster siden 1345 (Stendorp) og endeel Udflyttergaarde.

(62) **Lislund** lille Graasteenkirke, som formedelsk et Nord i samme*) skal have været to Aar i Ban, hvortil foruden Kirkebyen kun hører Gottrup med Eydvest og Aabel, som 1831 led meget af Kdsvaade, med N. ved Jarde Na, benævnt efter Thyrsdyrkelsen (?), er Annex til

Vestoft (i Fokkemunde Boustovt, oprindelig vel Bøgestoft) store Sogn, hvis anseelige Kirke, bygget af hugne Steen med hvidt Silt 1628 maatte tjene de keiserlige Tropper til Hestestald. Kirkebyen afbrændt tildeels 1736; desuden hører til Herredet Hyrup, med Kulbrænderi, Braa og Lidt af Nederskerddal, hvis større Deel, hiijsides Naen, hører til Gram Herred, ligesom Hjarthov, der forhen var en Herregaard, (Over=Kerddal see 31) og Vestoft Vandmølle. Med Eydvost ligger Strandelhjørn, hvor nu ogsaa de Haderslevske Underherige ($\frac{2}{3}$ af Byen) af Vollerølev Fogderi**) ere lagde her til Herredet, medens Noget endnu hører under Abenraa. Her og flere Steder findes endnu lidt Skov, overalt i Sognet mange Gravhøie.

(63) **Agerflou** er Herredets største Sogn og Kirken, stor og imponant, næst Brøns den smukkeste i Vesteramtet (1270: Akerboek). Det høie Taarn sees vidt omkring; paa Hvalvingen findes gamle Frescomalerier og endnu 1754 voxede i et

*) Det var **Lulle Bognsen**, som boede paa **Lullesmose** her i Sognet, som efter Kampvisen i **Lunde** (Thyrs-Lund) Kirke dræbte **Svend Graa**, som vel var en Slægtning af den 1284 som Hier af Noget af **Vollerølev** nævnte **Swening Graafun**, om ikke han selv.

) Deres **Rettsforhold vare isandhed nydelige: * Statterne opkøbtes af en egen **Ridefoged**, **Ragdsvarsnet** bejrgede **Ridefogden** for **Nerre-Kangstrup** Herred i **Lofslund**, **Amtmanden** og **Kuifervalteren** i **Haderslev** udværede ogsaa her deres **Myndighed**, derimod **Herredsfogeden** for **Sønder-Kangstrup** Herred i **Abenraa** og **Ribe Bispe** og **Consistorium** som **geistlig** **Dyrighed**, kun **Byfogeden** var fælleds for alle Byens **Beboere**.

Windue et Kønnebærtræ ud af Muren, 21 Fod over Jorden. Præsten Petrus Matthiæ eller Lorkel Magen døde 1592, 105 Aar gammel — efter Helvader. Byens Jorder, paa hvilke Volkerhøi søndenfor Kirken siges at gjenne Kong Høther's Banemand (vel en Endebending af Mythen om Valdur, som Hødur stjød), udgjøre over $\frac{1}{4}$ □ Mil. — Østligt ligger Kangstrup (1231: Rafnsthorp, 1254 Rauenstorp) med Kangstrupgaard, en ældgammel By, der engang gav to Herreder sit Navn og nu atter hæver sig af den uheldige Forsætning, hvori den var kommet, og Galfsted, nordvestligt Dvæ og Neder-Gestrup (1348 Gisdrup), hvor forhen Thinget holdtes. Sydligere ligge fra V til D. Bøylund, tilveels udsluttet efter Branden 1773, ved et stort Mosefjær, hvor der for 80 Aar siden plukkedes Nodder, Vællerup (Welderup 1345 og 60) ved Kjæret's Ende og Møllerup i en Egn fuld af Kæmpegrave, af hvilke Lullehøi kan nævnes ved Veien fra Høderklev til Løgumkloster, søndenfor Gaarhuus, hvor der forhen var et Skæferi; andre Gaarde ere Mitriøfjær (forhen tilhørende Kirken) og Gammelskov mod N., Sindet, Drøgaard og Langelund mod Sydøst, nær Guldbæk og Mundsøst (hvor to Ottinger), der høre til Herredet men til Helveds Sogn. — 1815 var der i Agerstov Sogn endnu ingen fast Skole.

Nabentraa Amtmandskab.

(64) Det bestaaer af Amtene Nabentraa, Sønderberg og Nordberg, som kun forenes i Amtmandens Person; indtil 1850 havde de to sidste deres egen Amtmand, fælleds for dem begge, i Sønderberg, hvorimod Nabentraa Amtmand tillige var det for Løgumkloster Amt, som da kom til Tønder i samme Forhold, til Vedertag for Lundtoft Herred — 3 Amtmandskaber findes fire Amtsforsvaltere, for Nabentraa, Sønderberg, Nordberg og Wro, og en Dødsborselsbetjent for Sundevad Distrikt, fire Hundesøgeder, for Nabentraa Amt, Nordberg Amt og Als Sønderherred, Wro og Nybøl Herred og Sundevad

ved Distrikt (tillige Herredsfoged), og fem Herredsfogeder, nemlig desuden for Sønderherred i Sønderborg, Norre- og Igen Herred i Nordborg Amt, for Ries- og Sønder-Rangstrup Herreder samt Varnæs Birk og for Lundtoft Herred i Nabenraa Amt, endelig en Landfoged paa Tro.

A. Nabenraa Amt.

(65) Det bestaaer af de to tilligemed Varnæs Birk under een Herreds- (og Birk-) Foged forenede Herreder Sønder-Rangstrup (sammenlign 59), hvortil Gjænger Distrikt af Vollerødlev Fogderi under Haderslev Amt lagdes 1850, og Ries, hvormed Vollerødlev Distrikt og den tønderhuser Deel af Bjølnderup Sogn forenedes, samt af det ny tilkomne Lundtoft Herred (som med Slurherred byttede Stokkelund for Lovtrup), forhen under Tønder Amt. I hver af disse to Dele er en Actuaris; Amtsforvalteren og Huusfogeden er fælleds for begge i Nabenraa. — Indenfor det vel afrundede Amt ligger Storstedelen af andet anglet abelige Distrikt med de graasteenfte Gøbser, noget Lygunklosterst Gøds i Vedsted Sogn *ic.* samt Kjøbstaden:

● Nabenraa eller Apenrade*).

(66) Der hvor den store og dybe Nabenraaer Fjord i sin nordvestlige Vinkel danner en lille Viig, ligger ved sammes Vestside Kjøbstaden af samme Navn, udstrakt fra S. til N., (Kirken i 55° 2' 43" nordlig Brede og 3° 9' 32" vestlig fra Kjøbenhavn's Mer.), omfluttet af stovklædte Banker. Jordmonnet er ujævnt og navnlig ligger Kirken høit; dette, i Forbindelse med de bugtede Gader, svækker Indtrykket af de ikke saa smukke Bygninger. Søndergade, Torvet, Storegade og Ramsherred føre gennem Byen fra S. til N., parallel med dem løber Nygaden, og fra Torvet fører Bestergade til Nygaden og Skibbrogade til Havnen. Denne er, uagtet den kun tilføder Afgang med 11½ Fod Døbgaaende, medens lidt udenfor Liniesfibe kunne seile, Byens vigtigste Næringsskilde, som ved den har en Flaade af over 70 Skibe med en

*) Det første Navn er det oprindelige, da Byen i gamle Documenter Adigen kaldes Obnroe (1257), Openra, i Jordbøger 1231 vel Opnor; det sidste var siden 14de Aarhundrede det almindelige, men viger alter for det ældre.

Drægtighed af $4\frac{1}{2}$ Lufstude Commercelæst (næst Flensborg den største i Sleövig), som driver Fragtfart allevegne, navnlig ogsaa paa Sydamerika, en ret betydelig Handel (dog ingen overseist) og især Skibsbyggeri, hvori den langt overgaaer Flensborg. (Et nyt Etablissement paa Kalo see 75). — Derfor er ogsaa Folkemængden i ret god Alligen og var den 1ste Febr. 1845: 4,086, næst Flensborg, Sleövig og Søderlev den største, (naar Rendsborg Allstads ikke medregnes); 1835 var den (med Slotgaden): 3,767, 1803: 2,834, 1769: 2,701. — Nabenraa har sin egen Byret og desuden egne Statuter, den saakaldte Skraa, optegnet 1284; dens Magistrat bestaaer af Borgemeesteren og fire Raadsherrer. Her boer Amtmanden for tre Amter, Huusfogeden, en Byffikus og en Herredsfoged.

(67) Blandt Bygningerne fremhæver sig især Kirken, høit beliggende paa en fri Plads ved Storegaden, bygget 1250 eller noget senere og helliget Skippernes Skytshelgen St. Nicolaus. Den er en Korokirke, omtrent 180 Fod lang men smal, indvendig simpel men smuk og prydet med et Spiir, hvori Uhr og Klokker; Alteret er fra 1647, Orgelet fra 1594; Kirkegaarden forlagdes 1826 til en smuk Plads vestenfor Byen. — Af Stiftelserne fremhæves Ernst Hinrich v. Günderoth's fra 1741, forbundet med en Fattigskole for ca. 100 Vorn, og Amtmand Jochim Danckwerth's Fattigskole. — Det forrige gamle, maassive Raadhuus ved Torvet var fordum Bræsternes (Marianernes) Gildeshuus. — Fabrikker eller Manufacturer af Betydning findes ikke, Fiskeri, Humleavl og Byggeri har ogsaa tabt sin Betydning og egne Jorder har Byen kun saare lidt af (derfor forhen en udstrakt Græsningsret).

(68). I Historien forekommer Nabenraa allerede 1148, i hvilket Aar den meldes at være odelagt af Venderne; 1259 kaldes den villa forensis (en Torveby, Flække) og 1284 fik den i Skraaen én Kjøbstadret. Fra den endnu 1203 nævnte Landsby Gammel-Dypener*) traf sandsynligviis Beboelsen sig ned til Slottet Nabenraa huus, som laae i Vestergaden og hvorpaa Bispe Waldemar holdtes fangen 1193, og Andreas-kapellet**) søndenfor den nuværende By paa Kapelbjerget,

*) Denne er det vel egentlig, som Jerdebogen kalder Opnor.

**) St. Andreas var Fiskernes Skytshelgen, ligesom St. Niclaus Skippernes.

(hvor vel ogsaa St. Annas undergjørende Træbillede stod), saa Byens søndre Deel er den ældste og Nicolaiskirken oprindeligt laae udenfor Muren, hvor den byggedes, da 1447 St. Knuds Kirken, der laae nordligt ved Skibbrogaden, var afbrændt. (Denne kaldes ogsaa undertiden Mariekirken og var Byens Hovedkirke). Byen led meget ved Krig 1429 og 1524, ved Sygdomme 1582 og 1629 og mere end nogen anden By i Slesvig ved Ildsvaade, især 16de Octbr. 1576, da Halvparten, 1610, da 156 Huse afbrændte, 1629 og 1707, men altid forvundet det igjen og siden Kong Hanses Tid forstorret sig ved Ranssherred. 40 Huse i Slotgaden hore endnu under Amtet.

(69) Omegnen (Landsfognet) er isandhed fortryllende. Høie Banker, saasom Kongenshøi, Skedebjerg, Dimen, Steen-
Kisten, Myntrebjerg og fjernere Langbjerg, Goldbjerg, ic. skjules fordetmeste af den frodigste Skovvert og danne dybe, romantisk skjonne Dale, s. Ex. ved den 1581 fra Jørgensgaard herhen forlagde Ny mølle, gennemrislede af Smaabækkr. Navn-
ligt fra et lille Anlæg i Skovens Udkant vestenfor Byen har man en herlig Udflugt over denne og Fjorden. — Tæt ved Byen mod S.V. ligger Amtmandsboligen, det lille Slot Brøndlund som Margaretha byggede 1411 isædetfor Nabentraahus, omgivet af brede Grave; ved samme Slotsmøllen, i Nærheden østl. Stampemøllen og den saakaldte Farverkæmpe. Nord-
vestligt grændser til Nabentraa Landsbyen Kolstrup, som ind-
til 1701 gav et Fogderi i Bispe-Amtet Svabsted sit Navn; mod N.D. ligger Jørgensgaard 1672 privilegerede Teglværk, ved hvilket forhen et Hospital St. Jørgen (med et Kapel) laae, og som 1619 var en Avlsgaard, og de enkelte Gaarde Nabæk, Sentoft o. s. v. — En Deel af Skoven, inddeelt i Sønder- og Nørrestøen, er kongelig og tilhorte uaafter de i Fordebogen 1231 som Kongsgods nævnte Byer Opnor (s. fh.) og Hæslø, der ogsaa nævnes 1203, da Byen sit Græsningskret ogsaa i „Hæssel,” og hvorefter S.V. for Byen nogle Torde endnu hedde S. og N.-Heise); derfor ogsaa en Skovriderbolig Vesterlund, og Skedebjerg, Møllefjær og Jørgensgaard Skovfogedboliger. Flere Teglværker i stigende Antal findes i den nærmeste Omegn.

I. Sønder-Nangstrup Herred.

(70) I fire Miles Længde strækker det sig fra Gjennet Fjord ind i Landet, men med meget forskjellig Brede. Sydenden

er stærkt bakket; Lyngen hersker næsten overalt. Herreds-
fogeden, søllede med Nies Herred, boer i Nabentraa, hvor
Lhinget holdes. Fra Norre-Rangstrup Herred (see fh.) var
det allerede adskilt 1299, da „begge Rangstrupherreder“ fore-
kommer.

(71) Øster-Lyngum Sogn (i Folkemunde Lyngum) er over
1½ □ M. stort og deles i Øster- og Vesterfoguet.
Midt i samme (hvis Beskrivelse og Annaler findes i Haands-
skrift af Præsten P. Kjær 1802—34) ligger den gamle, 1838
reparerede Kirke med Taarn og Helgenbilleder paa Alteret,
den eneste i Herredet, der i katolske Tider horte til Slesvigs
Bispedømme (navnligt Barwith Syssel; alle andre til Ribe)
i den temmelig betydelige Kirkeby, mellem magre Banker,
mod W. med mangfoldige Gravhøie, der strække sig til Vest-
toft og ud over Vitted, medens mod S. og N. store Moser
findes og flere Dyser henimod Gjennet. En Skov strakte sig
forhen herfra mellem Gaardene Leerflov (Legerflov, Leprflov,
forhen en i Krigstiden 1660 forladt lille By) og Hæksel-
bjerg (der 1650 kaldes Aulsgaard) til den meget store By
Gjennet med 34 Gaarde og næsten 400 Beboere, beliggende
vestligt ved Hovelandveien. I samme er Korsbjerg og
nordligere stiger ved Weiens Østside Knivsbjerg, et af
Slesvigs høieste Punkter, 307 Fod over Vandfladen i Gjen-
net Bugt, som kun er 2500 Fod derfra (og hvori paa Hov-
men Kalo (1231; Calko) et Skibsværst er anlagt 1849 (see 75);
en aldrig udtørret Kilde paa samme nedbruser til Fjorden gjen-
nem en dyb Kloft, og ved Fjorden er en Havnebro af Steen,
der benyttes af Byens (14) Torveskuder, der gaae til Als
og Gro. Mellem Fjorden og Landveien laae efter Arntiel
(som gjør Gjennet til en forhenværende Blække) og Meier den
forresten ubekjendte, inden 1474 forsvundne Kirke St. Jacobi,
hvorfra Sognets Deling vel hidskrives sig; de af Arntiel (Hei-
denbefæring IV, 340) omtalte Dannebrogsskibe paa Ma-
skov Kobbøl (Stensætninger i Skibform, hvoraf mange findes
ifær i Sverrig, men som han lader Baldemar den Anden sætte
hør 1220 ved Tilbagekomsten fra Livland som Minde om
Slaget ved Lyndaniske, hvor Dannebrog første Gang førte Dan-
sten til Seier) ere ligeledes forsvundne og de sidste Levninger
Aar 1800 flyttede til den nære kongelige Skov; endelig er ogsaa
beret fod Theologen Petrus Generanus (Peder Gjennet) en berømt
Discipel af Luther og Melanchthon og Broyst i Nabentraa siden

1549 eller 50, ligesom hans Søn Johannes G. 1584—1624. — Søndenfor Øster-Lyngum ligger Taubholm, som 1619 kaldes en fyrstelig Nolsgaard, nu 2 Gaarde, og Gaardhuset, en Kro og Parcel af Nidsgaard (76), 1642 nævnt som „Landsholm Skæferi“; mod N. derimod ligger den ret gode By Havereslund, tildeels udsklyttet, ligesom Raadnerstæderne Barlund mod S.V. Vestenfor samme staaer i Landeveiens vestlige Vold en 7 Fod høi Muresteen; Indskriften, der gaaer nedefra opad paa Østsidens søndre Kant, er blot Mandsnavnet Heiralf og har altsaa vist hverken Henisn til Normannen Gange Nolf eller Zimmervadslaget 1420. Grønnebækgaard, mod N.V., har adelige Frihed og regnes til andet angler Distrikt. — Vestligt ligger Raubjerg (d. e. Rughjerg) ved den mindre Landvei til Ribe mellem barokke Lyngbanke (Steenbjerg mod N. 281 Fod høi, Vorbjerg ic.) og Gravhoie (36). Sydøstligt henimod Dreveien findes Steensætningen „Kongens Hestestald“ straad overfor et Skandsejor „Volden“ og der fortælles om et blodigt Slag; vestligt Gaardene Lovsholt og Tyrholm, nordligt Byen Nørre-Tarup med gode Møser ved Andebækken.

(72) **Egvad** (Igvad 1514, i daglig Tale Igvai, forstykket Ekmath) Kirke af hugne Steen med Taarn og en ny Prædikestol fra 1832 ligger ensomt nær Klosterveien, siben Honkys, Sognets største By, der skal have ligget ved samme og være afbrændt i Krigen (under Erik af Bommern, formodentlig 1411, forlagdes sydligere til Rodaa (1477: Heinkys, 1519: Honkysse); til en firkantet Abning i Kirkemurens Sydside henpeger Sagnet om Trolben Zi, som byggede Kirken. — Nordøstligt ligger Nørre Hofstrup, vestligere Obening og nordligst Hørsbygge paa og ved en høi Lynggroet Strækning langs Heldevad Na (Sourbæk?) og drivende Kulsvierk; i Obening har man ogsaa, dog vist med Urette, søgt Jordebogens Opnor i Risshæret. — Vævning drives stærkt i Sagnet, som er Anner til

Heldevad, hvis Kirke, hvælvet med Taarn, restaureret 1833, nævnt 1186, da den underlagdes Ribe (Hollæwath) og bygget 1118 (?), ligger ved Vestenden af Kirkebyen, hvori Kløver-Øs Kro ved Klosterveien*). (Stribenten og Aftræ-

*) Paa Kirkegaarden fandtes 1845: 64 **Sølvmonter**. — Ogsaa Rudsø herte forhen hertil, og da det 1521 kom til Zerdfjær, led

logen Nicolans Hielduaderus (Niels Hjeldevad) var Præst her 1590—1609 og atter 1611—12, efterat hans Efterfølger Jørgen Lund var halshugget formedelst et begaaet Mord, blev to Gange affat og siden kongelig Calendariograph (Almanakmager); han skal have indført Veiryaadommene deri. Præsten Terkild i 13de Aarhundrede skal desuden have prædiket i (rettere vel for) Ravsted og Vedsted). Mod V. ligger Veir- og Vandmøllen, nordvestligt findes en „Helligvandskilde“, som skal have givet Byen sit Navn og endnu i Mandts Minde besøgte St. Hans Nat, og de tre Brystruphøie, hvor en By Brystrup skal have ligget, ligesom ogsaa Mejers Kort med N.D. nævner „Brystrup Hede“. — Ved Rodaa ligger med S.D. Hvidevad (Hvøi), og saaledes kaldtes stundom Muneret i ældre Tid, og mod S.V. Klovtoft; vestligt det lille Sveilund, nordligt Drølev og vestligere Hinderup paa det ved Egvad nævnte høie Strøg, nordligst Goldebæk, hvor der haves mærkelige Tegne paa en Steen, og Munsbøt, tils. 2 Otting, i Nørre-Rangstrup Herred (1163). Østfor Kirken er Gaarden Lønholm. Gravhøie findes paa flere Steder i Sognet.

(73) **Vedsted** (Bilstede, 1330: Bestede), Amtets vestligste Sogn, har meget Strøgods under Lygumkloster og Noget under Korbøl og Solvig Communer i Tønder Amt. Søndst for den temmelig store By ligget den ret venlige Kirke med Taarn og Levninger fra Katholicismen nær Klosterveien, ved hvilken østligere Sivekroen ligger. — Mod N.V. ligger (Øster-) Terp, mod V. Gravlund, mod S.V. Moorbæk og mod S. Arndrup, forhen i Høist Sogn, med Vandmølle ved Rodaa, hvor Maleren Lund faldt 1848. Byen nævnes allerede 1266, ligesom Terp (Bilsteterp & molendinum in Arndrup).

Til Herredet hører desuden Byerne Mjølø og Lunde-
rup, Gaardene Dybvad og Rødekro i Ries Sogn (76).

2. Ries Herred.

(74) I en Længde af 3 Mile og en Bredde af 1 Mill strækker sig dette Herred fra Kysten mellem Gjenner- og Rabenraaer-Fjord ind i Landet mod S.V., stærkt bakket i de østlige

Præsten Laus Dyttnerschen i Kirken satte en Tavle med det herats-
sind: „Quicquid delirant Reges, plectuntur Achiivi,“ som kan for-
dannes: „Naar de Store slaas, maa de Enaa give Gaar til“,
og drømder: „1521 kom Raese fra Helleway“; nu hænger den i
Kumpeltkamret ved Vestenden (fulgn. 77).

$\frac{3}{4}$, skovklædt i Midten og eng- og moserigt mod V.; til samme hører Barsø og Kalø. Herredsfogden, fælleds med det foregaaende, hører, og Thinget holdes i Nabenraa; Herredsfirke var vel Riis.

(75) **Loit Sogn** (i gamle plattyske Documenter især Lucht, Luchte, Lichte — det danske Løgte? — ogsaa Richtenesse) udgjør Herredets østlige Frediedeel. (Dets physiske Giendommelighed er omtalt i Vhøstogkonomikken p. 6) — Løit Kirke er en betydelig Bygning med et majestætisk Taarn af 128 Fods Høide, som, stødt $\frac{1}{2}$ Mil fra Kysten i Bakksegn, dog ved sin høie Beliggenhed bliver et vigtigt Sømarke. Skibet og Choret, tildeels bygget af Kampsteen, ere vel fra 12te Aarhundrede og Kirken fik sin Korsform ved senere Tilbygning, ligesom ogsaa Waabenhuset og Sakristiet ere nyere og Taarnet vel fra 15de Aarhundredes anden Halvdeel. Det mærkvardige Alterblad af kunstigt Billedstjærerarbejde forfærdigedes 1520. Ogsaa her er et Dobbelts (Nissel-)billede. Kirken har to Præster. — Byen ved samme fører Fælledsnavnet Kirkeby (en By Løit eksisterer ikke). Præstegaarden, der for skal have ligget i Abæk (da skal Wærnæs have været Anner) og et Par andre kaldes Klofret; dog vides Intet om et saadant. Byen er meget stor (henved 180 Familier) og strækker sig fra Kirken over $\frac{1}{4}$ Mil mod V. og $\frac{1}{8}$ Mil mod S. Vestlig er Jorden mager og sandet, men bekvæmt var Byen før hen riig, men led 1712 meget ved Svensken. — Det samme er Tilfældet med Wærnærk, (nævnt som Kongsgods med samme Navn 1231), der umiddelbart slutter sig til Kirkebyen og strækker sig mod S.S. næsten til Stranden, næsten $\frac{1}{2}$ Mil lang, medens en kortere Arm gaaer mod N. Den tæller 35 Gaarde og 500 Beboere. Tilsammen beboes disse to forenede Byer altsaa af omtrent 1400 Mennesker, d. e. næsten ligesaa mange som Kjøbstaden Maribo; hele Sognet har 2500—2600, kun lidt mindre end Ribe. Wærnærks sydlige Gaarde kaldes Elsholm, og her stiges en Næsefonge Waars at have havt sit Slet og givet Byen sit Navn; den nordøstligste er Brøde, hvorfra en Færge gaaer til Barsø, hvori ogsaa Navnet Waars kan findes. Foruden de naturlige Bunker, hvoraf Blaabjerg, (S.V. for Byen, angivet til 276' Høide), Laasthøi (S.V.) og Lannbjerg (V. for Brøde) fremhæves, findes her

mange Gravhøie, f. E. Dfferaltret paa Lie Kobbel, Baarsbøi og Virrethøi, med 2 Steenkanne, mod N. ic. Nu findes kun meget faa Skippere (derimod mange Fiskere), men Hesteavl, Studegræning og Høraavl samt Lærredsvævning er endnu meget betydelig. — Det samme gjælder om den smukke, bakkede og mod S. brat afstaaene Varsø. — I Gjennerbugtens inderste Biig ligger den lille Kals, hvor, paa Grund af Farvandet Dybde, af Agent Bruhn i Mabenraa 1849 er anlagt et Skibs værft, som kan blive af stor Betydning. — En Bæk, som falder i Vigen, driver ved Nordby Munde og Lille-Mølle, liggende i en yderst romantisk Fjeldkloft, der bliver passabel ved Trappetrin. — W. ved Landveien til Haderslev ligger Bodum høit ved en lille Sø og S. for Veien angives Brunbjergs Hvide til 342 Fod. — Nukerbæk begrænser Mabenraa Bymark og mellem den og Bodum fører en vidunderlig skøn Plet Navnet „Paradiset“. — I Sognets jøndre Deel ligger Støllig med Steentoft, Steenbjerg Mølle, Nabæk ic. og Skovby, hvorved østligt Cancelligebstet Høgbjerg ligger, forhen en fyrstelig Avlsgaard, parcelleret 1773, ved den høie Banke af samme Navn; en By Sønderby, der laae S.W. for Kirken, er forsvunden eller forenet med Kirkeby; lige-
 faa Godset Yggelsioholm, der nævnes 1351.

(76) Rieß Sogn og Kirkeby ligger paa selve Hviderygen (der her dog er temmelig jævn) og har maaffet deraf Navnet [Risë Kongsgods 1231]. Kirkebyen ligger næsten $\frac{3}{4}$ Mil W. for Mabenraa, S. ved Kongeveien eller Landveien fra Haderslev til Flensborg og har mange Huse, men faa Gaarde. Rießgaard i samme er et 1774 parcelleret Kammergods; lidt mod S. findes tydelige Spor af Rieß Borg. Den ældgamle Kirkes høie ottekantede Taarn, opført efter det gamle Brand 1627, sees i meget betydelig Graastand, ogsaa findes et gammelt Alterblad. Præsten Paulus Jacobi 1600—1634, skal have havt 26 Børn, hans Nabo, Herredsfogeden i Rieß, 24. — Nær mod S. ligger Søes [Zoste i 15de Aarhundrede], hvor mod N.E. Kongensbøi og Glitbjerg ere de betydeligste Banke. — Ved Brunde, N.W. for Rieß, findes et 200 Aar gammel Teglværk og Kalkbrænderi; videre mod N.D. ligger Norre Zarup, vestenfor Kirken Norre Gulv. — Nordlig ved Haderslev-Flensborg- og Mabenraa-Pygumkloster-Veien ligger Nodetro, et anseet og besøgt Gæstgiversted (teglhængt) og forhen Poststation. — Dette, samt Byerne Mjols [Muilsz],

forhen meget fattig, og Lunderup hører til Sønder-Rangstrup-Herred, ligesaa Gaardene Dybvad ved Rød-Naens Kilder, hvor i en Sø ostenfer, nu et Kjør, Egnens første Christne Kulle vare døbte (Døbevad?).

(77) **Jordkjør** eller som man rettere har forsøgt at kalde det: **Hjortkjør Sogn** (Hjortteker 1196, men i Folkemunde Jordkjør) strækker sig sondenfor samme fra D. til V. i 2 Milers Længde. Det dannedes (efter Hølduaderus) 1521 af Byer fra de tre nærmeste Sogne (vistnok Taagholm, Søderup og det halve Alslev fra Bjolderup, Marslev fra Ries, Kasse fra Helbevad — 72) og af Sønder-Enlev Sogn (1280: Onløff), hvis Kirke, der mellem 1431 og 62 engang kaldes Guldfes og laae vestenfor Byen, Erik af Pommerns Soldater 1411 havde afbrændt. Til den 1522 fuldendte Kirke ved den 1196*) nævnte By Jordkjør benyttedes Steen fra Omegnens Kæmpehøje; sidst i forrige Aarhundrede mistede den sit Taarn. — Sognets vestligste By er det af Enge trindt omgivne Kasse, med Gaarden Wilby, der for over 200 Aar siden byggedes af den fyrstelige „Kammermeister“ Joachim Dandwerth som Aulsgaard, mod N. og Gaardene Taagholm mod S.; østligt Marslev i høi men frugtbar Egn. Ved Anlægnen af en dyb Brønd her paa Gaardspladsen af Christiansminde Teglværk (Wiilshbjerg kaldet efter det nære Bjerg, hvorfra Tønder Kirketaarn kan sees) i Foraaret 1842 udstødtes Kvælstof, hvorved 3 Mennesker dræbtes; i Nærheden fandtes ved Leetgravning en rund Sandsteensvase. — Sydligt ligger fra D. til V.: Nybbel med Kroen Toldsted ved Dreveien, benævnt efter den tidligere Stubetold, Alslev, hvoraf Halvparten hører til Bjolderup Sogn, og Søderup, 1231 en Kronomaine Sudthorp eller Sudathorp, hver Kongen havde Fæstebønder (colonos) og vist ogsaa en Gaard, da efter Knyttlingasaga Kong Svend Estridjen døde her i Sudathorp den 29de April 1076, syg tilbagevendt fra Urnehoved Landsting, der efter Nogle Mening holdtes paa Thinghøien mellem Toldsted og Marslev, der undertiden ogsaa kaldes Ribbersalen; endnu 1411 var Søderup et særskilt Wijk. 3 Engene aefenfor er en Guldring fundet.

*) Her, i Arsløve og Nobole (Marslev og Nybbel) havde Guldfets, senere Nyfjølteret nemlig Eiendele.

(78) **Bjolderup** (1204: Byældrop) Sogn hører siden 1850, da baade Vollerølev Fogderies og Slur Herreds Underhorige tilkom, næsten ganske til Herredet. Den anseelige Kirke med Spidstaaru ligger midt i samme paa Verebol Mark; ved samme findes kun Præstee og Degneboligen og Kroen og en By af dette Navn vides aldrig at have existeret. En i Kirkegaardsmuren fundet 6 Fod hoi Runesteen med Indskrift: „Kitil uk Erna ligir her“ er nu i Museet i Kiel. — Nordøstlig ligger Verebol og fjernere Mellerup, ved Tønder-Byen Nibler (f. 77), Raved (sh. Raffwith) og det større Vollerup (1204: Waldorp, 1496: Wollerup), en god By, blandt hvis Beboere der findes flere Herrnhuthere, nordligere Tølderup (sh. Hvol-drup, 1496 Hiollerup); med S.V. findes Gaardene Ingebøl (sh. Yngestoftæ) og Keypel (1496: Keftbull) og fjernere Smaabyerne Smedager og Gaastjær, (1488: Gossekjær), den eneste forf. bekjendte By med kun een Tilgang, som indtil 1629 havde Markfællesskab med Tødsbøl (1496: Tusbøl), mod S., hvor en Indbildet tillige er Bønde i Lovtrup i Ut Sogn. At de forhen udgjorde en Herregård Raabæk, som Sagnet vil, er tvivlsomt og Navnet Korbeck paa Mejeris Kort 1652 en Feiltagelse; seudenfor dem naaer et vandrigt Engstrog med Ulvemojen i Midten til Lovtrup og Tinglev. — Mod N. ligger Sognets største By, det afdgaaule Vollerølev, hvis Navn minder om Valdur, og som 1285 nævnes som Kongsgods Baldesloof (1280: Boldersle), „foruden det, som Svend-Graaen dersteds eiede“, maaskee den nuværende Frigaard, hvor Kong Christian den Fjerde opholdt sig den 4de Marts 1614 og 6te Decbr. 1616. Om det demolerede Tøhoi hæves det Side 89 anførte Niim om Valder, hvis Borg man vil paavise østlig i Skoven, og Rune, hvis Gravsted Schroder formoder i den 1807 den 1ste Juni aabuede Loppes-hoi mod S.V., hvor mærkelige Tølleavinger med mere fandtes i en Trækiste; Bredehøien ved samme tjente vel til Dffring eller snarere til Tvekamp (Helmgang.) Paa Byens Mark holdtes vist ogsaa:

(79) **Urnehoved Landsthing**, formodentlig opstaaet kort efter Christendommens Indførelse og altsaa nyere end det fælleds jydsk Thing paa Dannerklyngen ved Viborg, Dernes ved Ringsted og de staaiske Provindsers paa Liborius-høien ved Lund i Skaane, og bestaaende indtil Landdagens (Herredagens) Samlingssted forlagdes til Flensborg Raad-

hundsæl. I Knud Snubbes Testamente (1280) gives nemlig Klofret i Lygum „Skoven paa Urne, paa Boelet Haldensboll paa Boldersle Mark“; her maa altsaa Urnehoved vistnok søges, navnligt paa Dreveiens (Abelveiens) Østside tæt nordenfor Herredsgænsen paa den jævne Hoi Luggold, hvis Navn betyder Lovhøien (ligesom Islands Althing holdtes paa Lovbjerget), i den for et halvt Aarhundrede siden nedbrudte Kro Steinberg & Toft. Her var det altsaa, at Slesvigs frie Mænd aarliggen raadsflog om Landets Løv i Kongens Overværelse (Evend Estridsen 1076), hvor Fyrster valgtes (Harald Kefia efter Kong Niels'es Dab 1134) og Hyldebrø (Valdemar I. 1182), hvor Hertug Erik af Saxe 1393 aftraadte ethvert Krav paa Heretugdommet til Hertug Gerhard af Slesvig og Greverne Klaus og Albert af Holstee, hvor endelig Herredsfoged Nis Henrikken af Haisrup 1524 tog Frederik I. i Forsvar mod Bønderne, som holdt med den landsflygtige Christian II. og forfulgtes af dem gjennem Lovtrup o. s. v.*). Thinget kaldes paa Middelalderens Latin urnense placitum (Lovgivningssted-Lovhøi) eller urnensis og urnica concio (Forsamlingssted), paa Gammel dansk Urnehovæt, hvilket Navn endnu en Bøndegaard i Nærheden paa Uk Mark fører (i Folkemunde Svornhøi), hvorhen da ogsaa Nogle ville forlægge Thingstedet. (Smilgn. Antiquarist Tidsskrift for 1849, Side 47—57).

3. Lundtoft Herred,

med Hoveddelen af andet angler adelig Distrikt.

(80) Dette Herred, hvis Herredsfoged boer paa Gravenssteen, hvor Thinget holdes (forh. i Lørssøl), kom 1850 fra Tønder til Nabenraa Amt, med Lovtrup men uden Stolteslund. Amtsgodsset udgjør neppe $\frac{1}{3}$ af det gamle Herreds Omraade, der i ældre Tid havde Navn af Kirkebyen i Midten (Clyppæløthæret 1231) og har sit nuværende af Byen Lundtoft, tettere Lyngtoft, der i Sognet (Lyungtoftthæret 1344), og bestaar næsten aldeles af Strogods, som dog er nøgenledes sammenhængende i et Strøg fra Lovtrup og Uk over Gusted til Felsted og mellem Hølebøl og Rinkenæs Kir-

*) Erik Emun's Dab maa derimod vel henføres til Hvidding Herredsting, uagtet et gammelt Rim derom lader ham selv sige:

„Paa Urnehøvit, Jydlands Thing,
som jeg blant Velkit sted i King,
mig slog der Bleg hin Serte.“

ker, skjøndt ingen heel By horer dertil. Det hidstammer fra den Søsterpart i Sogaard Gods, som Hertug Frederik kjøbte af Abel Walfstorp og som tilkjendtes ham paa Herredagen i Flensborg 1498.

(81) Dette Gods Sogaard tilhorte i ældre Tid ogsaa Gravensteen, Fiskbæk, Riding, Kjelstrup, Narup, Langgaard, Marcstoft, Grøngrøft og Stoltelund som Aulsgaarde, der frasolgtes ved Godsets Concurus 1725, da Hertugen af Augustenborg kjøbte de 5 første, og 1344 pantsattes hele det øvrige Herred til Godsets Gier af Hertug Waldemar for 500 Mark løbdt Sølv og 265 Mark Iphste Penninge. Pantefummen forhøiedes siden til 13,000 Mark og hvad der 1498 forblev Godset, fremtræder siden denne Tid som Eiendom. Foruden Sogaard var altsaa blot Skovbolgaard et eget Gods i Godsernes angler Distrikt, hvortil ogsaa Avenbolgaard, Sandbjerg, Vallegaard og Boiskov paa Sundebed, Fresenhavn, Gaarde, Høielund og Lütjenhorn samt Boversted, Bylsbol, Klirbol og Kjærherred og endelig Kostum i Tønder Amt (paa det sidste nær i Kjær Herred), Gram og Nybol i Haderslev Amt, Mirebol i Bredsted Amt og Høyerdsworth i Eidersted henhorte; da dette angler Distrikt deelttes i to, fik disse det upassende Navn af andet angler Distrikt. De forhen dertil hørende Godser Blausgaard og Seegaard underlagdes resp. 1835 og 37 Sønderborg Amt og Velsvorn Landskab.

I Lundtoft Herreds Omraade ligger Flækken, Slottet og Herregaarden:

Gravensteen eller Graasteen.

(82) Nær S.B. ved Flækken skal en Sørover Alf have havt sit Smuthul omtrent 1280 og være henrettet 1298. Senere var Gravensteen en Aulsgaard i Sogaard Gods, og laae lidt sybligere. 1599 afbrændte den og forlagdes til sit nuværende Sted ved en lille Vlig af Nybol Noer med B.; de ved samme boende hoberiggjørende Raadnere flyttede nærmere til Rinkenæs og Skensund, — deraf Alnoer (Alf's Noer), deelt mellem begge Sognene. Sogaards Gier afbrændte den omtalte Vlig og anlagde Slottet Gravensteen 1616. Ved at samle Kampesteen dertil fandtes Alf's Hule, stensat i Jorden, og imaae Kobbermonter med et A paa den ene Side og et + paa den anden. Slottet afbrændte 1757, efter at det 1725 med

Udsagaarden var solgt til Augustenborgerne, men opbyggedes snart igjen 1758. Fornyligt ombyggedes det atter og fik et lillebitte Taarn. Udsagaardene Gravensteen og Fiskbæk, som ved Aaret 1601 er dannet af en nedlagt Landsby, og hvortil Fiskbækskov ic. hører, forvandledes 1806 til Godser. — Flækken er kun lille (450 Indb.), men særdeles smuk. Den strækker sig fra Slottet langs den afdæmmede Biig mod S.W. Beboerne have deres fleste Næring af Slottet, fra hvilket Byen ogsaa har sin Oprindelse. — Hiinsides Vigen ligger den store, herlige Slotspark, og især fra „Herzenshügel“ havees en fortryllende Udsigt over en af Landets yndigste Egne og indtil Tross gule Kof. Terrinlig Trippelfjord findes ved Søen. — Slotskirken, besøgt ogsaa af Flækkens Beboere, er Annex til Adøbol.

(83) Sognene ere:

Uk, i daglig Tale Ug' [1280: [Wkæ, Uke]. Af den temmelig store Kirkeby hører det Meste til Herredet. Adelsfamilien v. Uken, som eiede Skovbolgaard i 15. Aarh., nævnte sig efter den. Kirken skal forhen have været et Kapel for Byen alene. Den afbrændtes paa Murene nær 1627, da Helm Wrangel imellem her og Lovtrup havde en befæstet Leir (1627—29), men istandsattes 1633. Paa Granit-Døbefonten sees ingen runeagtige Tegne, som Jensen mener. Uden Taarn. — Nordøstlig ved Flensborg-Haderslev-Beien ligger udflyttet Kroen Wedersborg og lidt østfor samme Bøndegaarden Urnehoved, i Folkemunde Svornhooi (ikke=hoi). Nordenfor Byen ligge flere Høie, i hvis ene 1843 fandtes en Liigkiste af en Egebul og en Steen med et Waaben. — Sydvestlig ligger Lovtrup eller Laurup [1231: Locthorp, 1482: Loctrup, Lächterup] indtil 1850 i Slurherred, forhen i Tinglev Sogn, paa hvis Kirkegaard Beboernes Begravelsessted vises i N.S. En Hoi nær det vestligste Huus kaldes Tinglev, men er tegledannet. Ogsaa herester nævntes en Adelsfamilie. Nordligt ligger Gaarden Favøbol med Gravhøie. — Søndenfor Uk ligger Almstrup, forhen i Tinglev Sogn og en Herregaard (Beboerne kaldtes forhen spoviid: Herremænd); derimod laae sydlig Byen Svenneby, hørerster en Bei, et Vad og en Heide endnu nævnes. Af 3 Gaarde(?) høre 2 til Aaretost. 3 katolske Lieder var Sognet eengang forenet med Tinglev.

(84) **Kliplev** store Sogn indtager Herredets Midte og hører til Sogaard (ogsaa Kirken) og Naretost Gods. — Kirkebyen ligger ved Bjendrupaaen og Blensborg-Tabenraar Landevei. Den er stor og anseet formodentlig sine Markeder paa Whil. Jacobi og † Ophøielse. Kirken er ligeledes stor (80—90 Fod lang og usædvanlig bred); Balsarterne til den undergiørende St. Hjelper, et Kristusbillede i et eget Kapel mod N., med Krone, Handsker og Sko af Guld, berigede den og den fik mange Tilbygninger, hvoraf 2 nogenslunde give den Form af en Korskirke. Den har et lillebitte Spiir paa Østenden og mod S. det ahleseldtste Gravkapel med indbalsamerede Liig og — Katte. Nu er den atter meget riig. Forhen, indtil 1704, vare her to Præster og en Tid lang var Dvards Annet hertil. — Derimod var i Bjendrup eller Berndrup (i Folkemunde og forhen: Bjendrup, men fortydsktet: Behrendorf) endnu en Kirke, paa hvils Plads, i en Bondes Have, „Kapellet“ kaldet, fandtes Døsningsbeene; en Eng vestlig ved Byen kaldes endnu Præsteeugen. Døbefontens Fodstykke findes paa Stoltebund. De to Sogne forenedes ved Naret 1550. 1517 nævnes i Kliplev ogsaa et geistligt Broderskab „elende Pach“, til fattige Vilegrimmes Understøttelse. — Vestlig ved Blensborg-Haberdslevreien ligger Kroen Jernshoi og ved den 2 overordentlig store Gravhøie, hvori en Konge (Sagnet nævner — etymologiserende? — Hjarne) og en Dronning siges at hvile. Dykkerne „Kæmpehulene“ ved Gaarden „Steenkiste“ mod S. ere mestendels ødelagde; nordligt ligger Pauls Kro. — Sondenfor Bjendrup ligger S. Verehol. Sydøstligt ligger Lundtoft [Ljungtoft 1344], i Folkemunde Lynatovt, der gav Herredet sit Navn. Paa en Bakke i Nærheden holdtes Thinget forhen.

(85) I Kliplev Sogn ligger ogsaa det endnu store Gods **Sogaard**. Under Konungles nævnes i Valdemar II.'s Jordebog 1231 og atter 1285: Clyppæløf, og 1299 var kun $\frac{1}{12}$ deraf kongelig. Formodentlig gif Kongsgodset her som andensteds over i Adelsgheds og dannede Sogaard, først Limbækernes Eiendom, siden 1398 i over 300 Aar Ahlesfeld'ernes Søde og længe Omegnens Herikerberg. Denne laae paa en Ø i Søen, hvorover nu Ghansseer er lagt, og var ved en Bro forbunden med en anden Gaard paa Nord siden, som endnu er der — deraf den tydske Form See gaarden — Til Hovedgaarden høre 848 Tdr. Land, og Godsets Jurisd.

dictio n-naaer ud over Segnets Grændier; ogsaa Kirkens Patronat tilhører samme. — Gaarden ligger yndigt ved den skovfrandske Søgaard Søes nordre Bred, nær den nye Ekandsee, som gjenemffjærer Søen paa en hoi Dæmning og uordligere ffjærer døbr ind i Bjerghskovs bizarre lyngflaede Sandbanker. Endeel 1791 aflagde Parceller hedde Søgaardsmark; Hofm er Selveiendom. — Godset Maretost, fortydsket Abrestoft, i Folkemunde Martovt, veßl. ved Bjendrupaa, var indtil 1725 en Nylsgaard af Søgaard; Stamgaarden har 657 Tdr. Land, hvoraf over Halvparten Hede. Ligeoverfor findes Spor af Gaarden Fruermark paa ei Grundstykke af samme Navn.

(86) **Ensted Kirke** ligger ensomt (deraf Navnet) ved Flensborg-Nabenraa-Landveien, bygget af hugne Steen, som Dronning Margaretha skal have ffjanket; dog nævnes en Kirke langt tidligere og Navnet findes vel allerede 1231 (Enstath). Om trent 1280 nævnes Ensteth Præst og Kirke. Den har intet Taarn. Om en By af dette Navn nogenfinde har existeret, vides ikke. — Sognets nordlige Deel er skovklædt med henviende Partier ved Larmøllen (anlagt 1780), hvis Vand er jernholdigt, ved Felsbæk ic. og andre Steder ved Nabenraa Fjord; Syddelen er hoi og bakket. En stor Deel af Sognet hører til Narup Gods, Noget til Gravensteen. — Østligt, ved Chausseen, ligger Hofstrup (Horstorphouæth [Hofstrupskov?]) nævnes 1231, Horstorp allerede 1203), der giver den store, fisterige Sø sit Navn; mod N.O. Stybbæk med Kreen Dybbæk og Raadnerflederne Stortom ved Fjorden, (1203: Stubbeby) der forhen laae sybligere og hvor Præst og Degn boe; vestligt Kollum og Lorp [Vrendorp, Urnetorp efter Urnettinget]. — Nordligt ligger Godset:

(87) **Narup**, 1203 en Landsby Athorp, der 1608 nedlagdes og blev en Nylsgaard under Søgaard, som 1725 kjøbtes af Augustenborgerne. Nogle Raad hedde Narupskov. Nordligt stod paa „Kapel-Lykken“ et Kapel Helligsted (Hillingstede 1431—62, Arup 1523), til hvilket der valfartedes („Villeggrimstien“), nær Helligbækken, i hvilken Arnkiel lader Sgnens forste Christne døbes. En Steen staaer opreist ved dens Kilde i Skoven. E fjelbækken danner Nordgrændsen.

(88) **Felsted** store Sogn følger mod Øst; kun $\frac{1}{3}$ deraf hører til Amtet, det Øvrige under forskjellige Herrer. For 70

Nar siden vare 10 Kroer i Sognet. Den allerede 1258 nævnte Kirke, forhen med hoi Taarn paa Midten, ligger S. ved den temmelig store By, hvortil Nordballig og Felsestedskov, mellem hoi Banker, af hvilke Nordbjerg yder en smuk Udsigt til Als og Byen og brat nedløder med N., Høholt, østlig, danner Vandstjeldet, og Fastebjerg, $\frac{1}{2}$ M. mod N.O., haver sig 234 Fod (= Aastrupbanken). Ved N. ligger den fgl. Kruus- og den hertugel. Felsebæk=Vølle. — Sydøstlig ligger Tumbol (Tombüll), ligeledes betydelig, i hvis Nærhed Vandet i en Huulveis ene. Spor løber mod W., i det andet mod S. Nærblikt paa Hellehøi laae indtil 1812 den i Sagn omtalte „Slyngsteen“ med 16 □ Fods Overflade, hvorefter Familien Steenschwang nævner sig. — N. ved Traasbol, ostentfor, findes Dfferstedet (?) Arksteen. — N. derfor et Schobüll, rettere Skovbol, som i Folkemunde; nordlig, S. for Gaarden Stennisfær, findes Spor af et Slot (Hylund?) — Ved Sønderborg=Veien ligger Sveirup.

(89) I Sognet findes de tre Herregaarde:

Skovbolgaard — (Schobüllgaard), i andet angler District, et gammelt Gods, der ikke vides nogensinde at have hørt til Sogaard, men i 16de Aarhundrede tilhørte Familien v. Uken, i 17de Buchwald'erne, af middelmaadig Størrelse, ved Byen af samme Navn og Dyrbækken;

Riding (Rieding) var indtil 1716 en By; blev da en Nylsgaard under Sogaard og kjøbtes 1725 af Augustenbergerne (dertil Traasbol m.m.); ogsaa

Grøngroft — Grøngrift — Grøngroft i Folkemunde — var 1725 en sogaarder Nylsgaard, der da fem i bergerlige Hænder og hører til andet angler District. Den er, ligesom Skovbolgaard, tildeels parcelleret, men Parcelerne ere her indtrukne under Gaarden igjen.

(90) **Quars** Sogn, søndentfor, er ikke stort (sh. Quærke, i daglig Tale: Kvæds.) Kirken, midt i den temmelig store By, var længe et Kapel, og nu er Laygaard's Eier dens Patron. Hele Sognet er adeligt Gods, undtagen et Voel og et Raad i Forsbol, (søndentfor), hvor Herredstinget holdtes (sh. Fursboll). - Volsballig mod S. skal have Navn af Ulvegrave (rettere vel Vollesballig). — Qvarshede, Sogaardsbede og Laygaardskov ligge adspredt. Paa Præstegaardens Jord ved Laygaard=Engskov og Kolhave findes Muur- og

Fagteensbrokker paa en Forhoiuing i en forhenværende So, hvor Hans Limbeks (14de Aarhund.) Slot skal have staaet; den dertil forende Forhoiuing (Dæmning) mod S. kaldes endnu „gamle Hans Limbeks Wei“. — Det Meste af Sognet tilhører

(91) Laugaard (Ladegaard), Gods i andet angler Distrikt siden 1793, indtil 1725 Søgaards største Ladegård eller Hølsgaard, endnu tidligere Bøndergods. Det har omtrent 1000 Underhørige.

(92) **Rinkenæs** temmelig store Sygn naaer til Flensborg Fjord og er rigt paa smukke Bakke- og Skov-Partier. — Den store og smukke By Rinkenæs strækker sig over $\frac{1}{4}$ Mil vidt langs Flensborg-Sønderborg-Wei'en, parallel Stranden, og fortsættes ved Trappe og Alnoer, hvor flere Skippere boe, (smlgn. Gravensteen.) Den uanseelige Kirke ligger $\frac{3}{4}$ Mil mod N.V., og nordenfor denne, hvor endnu Brøndsleeder og Muurbrokker findes, stod Byen, maaskee det meget tidligt nævnte Bøkenby, indtil Slutningen af 13de Aarhundrede (?). Det nuværende Navn vil man hiblede fra en Sorover Ring (Ringsnæs). „S. Kirstins Slot paa Bjerget“ var forhen en beromt Helligkilde. Gaardene Hovgaard mellem Byen og Kirken vare 1559 en Herregaard og Peter Bennich her fra Vren abledes 1488 af Kong Hans, men Privilegierne gif tabt ved en Brand. Handelsgartner Jesen's store Træplanteskole var endnu for saa Nar siden beromt, men kom siden i andre Hænder. Et Jordstykke sporedes her d. 6. Febr. 1824 i Remingen S.V.=N.D. — Ved Stranden ligger Sandager Distrikte. — Høelige Gøbser findes ikke, men derimod store Bøndergaarde, som Koldemose, Hidselgaard og fremfor alle Buskmose (Buschmøes), herligt beliggende nær Kirken og Gellaaens Rilde. — (I Rinkenæs stod det første Blod i sidste Krig, hvorom en Stotte minder.) Vestligt ligger Bækken.

(93) **Holbøl** (i Volkemunde Hvolbøl) Sogn, vestenfor, naaer lidt ind i Flensborg Amt ($\frac{1}{3}$); $\frac{1}{4}$ hører til Herredet, $\frac{3}{10}$ til Kjølstrup, Resten til Søgaard, undtagen en Vaard, som tilhører Flensborg Marielirke, (og indtil 1850 Smedien i Kirkebyen under Haderslev Amt). N.V. ved Kirkebyen, med en gammel, men uanseelige Kirke, ligger Kongenshøi, en stor Kæmpehøi med Gravkammer. Søndenfor nær Ghaussøen ligger Holbi. Mod Vest er et øde Stroj

af luggroede Sandbanker ved Seilaa, og Byerne Øster-Seil (i daglig Tale Seelb, af isl. gældr-gold) og Seilaa (ved Dreveien, hvorved nordligere Drenfjær), der dog nærer mange Faar; mod N.W. Vilshæk, 1231: Wiwælsbæc; mod N.D. Undelen, to Gaarde, nær hvilke 1797 i en Mose fandtes et Ligg, indboet i ugarvede Huder; mod S. det smukke Høkkerup og Munkmøllen ic. i herlige Omgivelser, forhen tilhørende Nykloster. — I den flensborgske Deel ligger Hønsnav, der siges at have hørt til Handede Sogn, nær bizarre Banker, hvoriblandt Mellemadshoiene og den 221 Fod høie Stagehøi. — I Fjorden ligger de 2 gauste smaa, men allerede 1231 nævnte Drenøer (Oxns maj. & min.), med bratte Skraanter og et Huus paa den ene, udenfor Sønderhav, der bestaaer af adspredte Raad, ligesom Kjelstrupskov, Ronnes-hoved ic. — Gaarden

(94) Kjelstrup var indtil 1725, da Augustenborgerne kjøbte den, en sogaaer Avlsgaard. I senere Tid var et Skæferianlæg forsøgt. 1580 var den endnu en By Kjelstrup paa fire Gaarde.

4. Varnæs Birk.

(95) Dette, hvis Birkefoged fortiden tillige er Herredsfoged i Lundtoft Herred, bestaaer blot af Sognet

Varnæs (fortydsket Warnið), der ligger ved Indgangen til Aabenraaer Fjord, overfor Poit, hvertil det skal have været Anner. Dets to Byer Varnæs og Baurup, der ligge aldeles adspredt, nævnes 1231 som Kongsgods (Varnæs og Bagthorp, — ude paa Næstet og bag ved samme, ved Sønderberg Landvei) og fraskiltes derfor Nybøl Herred inden 1411, da Varnæs allerede nævnes som aabenraaer Birk. — Mellem de to meget store Byer ligger den gamle, taarnløse Kirke med gammelt Alterblad og et Steenhoved i Muren. — Varnæs tilhører aldeles Amtet; ved en af sammes Gaarde, Tøfjæv, findes en 186 Fod lang Ræmpehøi; under et Tag, der dannes af tre opreiste Steene med en stor Overligger, har en Tid lang en Later- eller Zigeunerfamilie havt sit Ophold. Nordligt er Skovsøen, det høie Varnæshoved og Vigge-Viig med Borgsporet Bold, hvor Junker Wiggo skal have boet, ogsaa flere andre Borge paa vises her i Sognet. — At Baurup er derimod det Meste adeligt under Alding, Bogstov og Avenbolgaard; 2 Gaarde tilhøre Flensborg Nicolaiskirke og

fun 1 Ploug Amtet (se. Domcapitlet). Her vædes meget. — Vestgrandsen danner Dyrbækken, Ostgrandsen Blaabækken, hvori Rærfang nævnes som betydelig for 100 Aar siden. 1231 havde Kongen ogsaa Indtægter af „Oversarten over Haver“ til Poit, Als, Fyen o. s. v.

B. Sønderborg Amt.

(96) Dette Amt, der siden 1850 har fælleds Amtmand med Abenraa (og Nordborg), bestaaer af Nybøl Herred paa Sundeved (med Sundeved Fogderi) og Sønderherred paa Als (med Rainæs Birk) samt Kjøbstaden Sønderborg. Indenfor Grandsen ligge de forhen til Sønderborg hørende augustenburgske Godser paa Als og paa Sundeved Ørøstabet Reventlov-Sandbjerg og Godserne Vallegaard og Bogskov i andet angler Distrikt. En Amtsforvalter boer i Sønderborg, en Dypebørselsbetjent desuden i Broager paa Sundeved.

Sønderborg.

(97) Der, hvor det smale, men dybe Als Sund indskræver mod N., for at forbinde Sønderborgbugten (Kieler Bugt) med Lillebælt, ligger paa Østsiden Kjøbstaden Sønderborg paa Dens jævnt stigende Kyst, udbredende sig i en Vifte- eller Vinkelform, hvis sydlige Spids Slottet danner. Kirkens Længde W. fra Kbhvn. er 2° 47' 24", den nordl. Brede 54° 54' 44". Byen viser sig smukt fra Dybbølsbanken hinsides Sundet, men af smukke Bygninger har den faa og Torvene ere faaa. Den eier ikke mere Jord, end hvad den staaer paa; begrænset af en lille Bæk mod S. høre selv de fleste af de omgivende, smukt paa Banker byggede og en herlig Udsgit ydende Møller ikke til den, og det er næsten umuligt at faae Blads til at anlægge en længe projecteret Spadseregang. Dens Hovedrigdom er den for Linieskibe tilgængelige Havn, mindre vigtig, fordi den ligger paa en Ø, men dog ret livlig. Fra den sydlige af de to Skibsbroer gaar Færgen til Dybbølsbjerg over det her 800 Fod brede Sund, der lidt nordligere indskræbes endnu mere, men har en stærk Strømning, saa det næsten aldrig kryder fast til. 1795 havde Byen næst Flensberg og Abenraa den største Jærvigste Handels-

flaade, nemlig 67 Skibe, 1835 kun 43. 1 Bogtrykkeri, 2 Sukkerfogerier og 4 Tobaksfabriker findes i Byen, 1 Oliemølle, 2 Barkmøller, 1 Kalfbrænderi og 1 Teglværk ved samme, men intet af disse Anlæg er betydeligt. Indvaanertallet var 1845: 3299 i 530 Huse, 1769: 2690. — I Byen gjælder jydsk Lov m. m. Magistraten bestaaer af Borgemeesteren, tillige Byskriver, og 4 Raadmænd.

(98) De vigtigste Bygninger ere: 1) Mariekirken, hvortil beliggende mellem Byens nordlige Udløbere: Fiskergade, langs Stranden, og Perlegade, mod N.D. Istedetfor den S. i Byen mellem Provstegaarden og Mollen beliggende gamle erfortede den 1594—1600 af Johan d. 9., men er temmelig uanselig; paa Taget er et lille Spirr. Den har to Præster; 1617—1816 vare her 3. Den nye Kirkegaard anlagdes 1817. — Ved Kirken ligger 2) St. Jørgens Hospital med Vest, navnt allerede 1307 (Hospitale in Syndræburgh Also); det havde et Kapel, der har givet Anledning til Fablen om et Kloster i Sønderborg, og den gamle Bygning kaldes (derfor) „Klostret“. Det har noget Tordegods og Underhorige (105) i Sundeved og paa Als og 12 Akkuner, for hvilke i Kapellet dagligt holdes en Bedetime. — 3) Et Privathuus i Perlegade ved Torvet, bygget af Hertug Ernst Gynther og bestemt til hans Residens, men kun benyttet som Enkesæde, indtil det folgtes 1751. — 4) Slotet, en stor, gammelbogs, mørkladen Bygning, bygget paa en ved Kunst dannet Grund ved Byens sydvæstlige Hjørne, lidt fremspringende i Sundet, hvilende paa Pæle. Det horer til det augustenburgske Fideicommiss. I samme er et Kapel med en smuk Altertavle, Christian III.s Slægteregister og de sønderborgske Hertugers Begravelser; ligesom det øvrige Slot er det næsten ubenyttet; Hertug Hans d. 9. og flere andre rejsberede her en Tid lang ogsaa Frederik III., og Christian II. sad 1532—49 fangen i det sydføstlige, 1755 nedbrudte Taarn; den tilnuværende Indgang kjenbes endnu i Ydermuren. Af det 4 stærke Taarne nedbrækkede Frederik IV. det ene og affortede de andre; nu staar kun Resten af det nordvestlige.

(99) Byens Historie er noie forbunden med Slottets. Dette siges at være anlagt kort efter 1169 med de vendske Eroverere og først at have staet i Nærheden af Augustens-

borg; ialfsld er det nyere end Nordborg (Als Slot). Lavt ved samme dannede sig en By, der tilligemed Slottet 1253 erobredes af Christoffer I. Byen steeg, uagtet hyppige Belæiringer og Grøbringere, ved Søfart og Handel, begunstiget ved Høsholdninger paa Slottet, men Aaret, da den blev Kjøbstad, kan ikke angives, fordi den ingen særlig Kjøbstadret har; vistnok var den det tidligt. Den 27de Novbr. 1666 ødelagdes den tildeels ved en Brand, men opbyggedes, især siden 1730, smukkere. — Omegnen er frugtbar og bakket, men skovløs; for Diebliffet har den stor Interesse ved de mægtige Skanser paa Møllebankerne og langs Sundet, over samme: bagved Halsøen Ulkebøl strakte sig under Krigen en anden forstanset Linie, og Halsøen Keynis dækkedes ved en tredie.

1. Nybøl Herred, Sundeved.

(100) Dette Herred bestaaer af 4 forhen Lyksborgske Sogne (—1779), med hvilke det til det gamle Amt Svabsted hørende Fogderi Nybøl er forenet; til Sundeved (i Folkesmunde Suun'e, 1231: Sundwith, d. e. Sundstov) hører desuden de 2 adelige Sogne Adsbøl og Dybbøl. Dybbørfølsbetjenten, der tillige er Hund- og Herredsfoged, boer i Broager, hvor nu Tvinget holdes; Nybøl (eller maastee Saastrup) er den gamle Herredskirke. Til Sundeved horte forhen ogsaa Varnæs Virk og Sogn. (Den smukke, frugtbare Egn, hvor Velstand var almindelig, har næsten allerede forvundet Krigens Lidelser.

(101) Broager (tydsk: Broacker, i Folkesproget: Brover, i ældre Tid, 1209: Broaker), det største Sogn, danner en mindre Halsø ved den større. Omgivet af den temmelig store og smukke By med 7 Kroer og 2 Fattighuse, 700 Beboere og to aarlige Markeder siden 1625, ligger den anseelige Kirke paa en Banke af betydelig Høide, nævnt 1209, milevidt syulig (10 Sømtil) ved sine to høie men svage, i Meridianen opførte vestlige Taarne, og med 2 Præster. En Kirke, vistnok den nuværende gammelbogs Bygning, nævnes her allerede 1209; Taarnenes Bygning tilskrives 2 Søstre (eller et Nidsøster lig de flamske Tvillinge), boende paa en Herregaard, hvis Sted nordøst for Byen paa „Trækøbbe“ vises i en med en Grav omgiven Forhoiuing. Siden 1592 er her et Orgel. I Byen er Herredets Fængselsbygning. Her, som i hele Sognet, findes mange Gravhøie. — Sognets

største By er Skelde; mod S.V. (fortydsket: Skelde, forhen: Skelle). Nordøstl. i Skoven findes en smuk Høi med Steenfrands og den store Vatsteen, hvortil Sagn knytter sig; vestlig ved Stranden vides paa en lille Halvø Gravenes Spor af en Vikingeborg, hvor en vis Ons skal have boet. Sydøstlig ender Halvøen i Brinkens Skeldehoved og Worris (Sydpynten). Østl. ligger Skeldegård eller Freileben, en 1601 anlagt, 1783 parcelleret Aulsgaard; mellem Byen og Broager: Krammark, oprindelig Bræstegaarden, siden 1631 ligeledes en Aulsgaard, parcelleret 1785, ligesom den N.V. for Broager liggende trede Aulsgaard Skodsbølgaard (Schodsbüllgaard, fh. Scalebul?) ved Byen Skodsbøl. — Søndest for Kirkebyen ligger Møllmark og fjernere Gammelgab, sydøstlig Dynth (fh. Dyndet og Dyndwith) med Skovriderbolig, S.V. for Broager ligge nogle Gaarde Brunøns, den ene med et Bryggeri, hvorfra Overfarten skeer paa Glücksborgveien til Holnæs i Angel over den 1550 favede brede Flensborg Fjord. — Herfra strække sig Teglværkerne Ilerø (i daglig Tale: Iler) langs Kysten mod N., 6 i Tallet. De beskæftige 100 Arbeidere, forbruge 6 Millioner Torv og levere 2,600,000 Teglsteen og 400,000 Tagsten aarligt. — Videre nordlig følger Rennberg Teglværk, det største af alle, hvor den driftige Dithmer har indrettet store Maskiner, der ogsaa levere Gravmonumenter og Klinkere, der skulle være 4 Gange saa vandtætte som de hollandske og have Affætning derhen. Det er udbygget af Byen Eken Sund, benævnt efter det 450 Fod brede, 48 Fod dybe Sund, hvorover en hidtil hertugelig Færges paa Gravensteen-Beien fører, med 11 Teglværker. Alle 12 beskæftige 300 Arbeidere, bruge 700 Tagtladninger Torv og levere til Udforfel 8 Millioner Muursteen og 1,200,000 Tagsten aarligt. Under Grønsværet findes en 3—4 Fod dyb Tagstensleer, derunder Muurstensleer indtil 26 Fods Dybde. Den velhavende By bestaaer af smukke, teglhængte Huse og Beboerne drive desuden Fiskeri, Regning og siden 1770 og Skibsbyggeri. Af en forhenværende Gæstevog findes Spor. — Ved begge Veies Forening N.D. for Broager ligger Smøel (forhen: Swabøll, i daglig Tale: Smø'l); D. ved samme en af utallige Krager edelagt Skov, vestl., N. for Landveien en Vold, hvori maastee et Vagttaarn har staet, overfluenende Bemningebønd og Nybøl Noer. Af Sagnet hører Noget under Gravenstener Gods, lidt under Flensborg Fruekirke.

(102) **Nybol** Sogn bestaaer kun af to Byer. Kirken, ved Gravenstener Landevei er den eneste af Graasteen byggede i Herredet, i hvis Midte den ligger; det turde derfor ikke være en alifor dristig Hypothese, at antage den for den gamle Herredskirke, uagtet Byen ved sit Navn betegnes som ny (maaffee heb den indtil Byens Bygning Stenthorp), om saa mere, da østlig ved Kirkegaarden I hingstedet, en firkantet, for 100 Aln siden endnu steensat Plads, og paa en nær Hoi Netterstedet vises. Kirken er maassiv bygget og havde indtil 1829 et lille Spiit; den har et Orgel. I Byen er Jurisdictionen uhyre blandet; noget mindre i det temmelig store nordøstl. liggende, bedste Stenderup, allerede næret 1196 (Stenthorp). N.B. for samme ligger Nybol Mølle.

(103) **Udsbol** (forhen Attisboll) er et af Slesvigs mindste Sogne, da foruden den af 22 gravenstener Raadnere beboede By ved den lille, 1768 nybyggede Kirke, hvis Præst tillige er Slotspræst i Gravensteen, kun adspredte Gaarde høre til samme. Den østl. liggende Gaard Holbæk var indtil 1653, da den folgtes, en Udsgaard i Gravenstener Gods.

(104) **Uderup** er Sundheds nordligste Sogn. Kirken byen ligger ved Abentraaer-Beien. (Oldorp, Ugelthorp), Kirken er gammel, men stor og venlig, siden forrige Aarhundrede uden Taarn; den har et Orgel siden 1637, og en af dens 2 Klokker tilkjøbtes 1640 fra det forgaaned Lich paa Nordstrand. Uguen er stærkt bakket; en hoi Banke findes N. for Byen ved Pastoratet (ogsaa en Diaconus er her), en endnu hoiere mod N.W., tilvenstre fra Beien, Bøgebjerg, fra hvis Top man ser Byen, og forhen vil have seet Kolding Slots Rømpetaarn. — Storre er Avenbøl, sydvestl., temmelig høit beliggende. — Mod N. ligger Blaus, forhen Blaans, Professor Cærsbergs Fødested. Paa en 1796 undersøgt oval Rømpegrav, 50 Skridt lang og 12 Skridt bred, omgivet af en Steenkrands, staar en 12 Fod hoi Dantasteen, og ved denne hiler en firkantet, 8 Fod lang Steen, paa hvis nedre Side man troede at finde Runer (Blau!), paa 3 andre. — I Aaen, der skiller Sognet fra Barmæs, fangeses Lax endnu i det 17de Aarhundrede. — I Sognet ligge Herregaardene:

1) Avenbolgaard, sydl. ved Byen af samme Navn., forhen besættet. Som Brudeudstyr fik Augustenborgerne den noget efter 1700, og haveriet den siden den Tid.

2) **Boiskov** (Bøgestov, fortydset *Beuschau*), vestl. Det var forhen en By, som en søgaarder *Ahlefeld* 1601 kjøbte og deraf dannede en *Ayls*gaard, som 1725 folgetes tilligemed:

3) **Vallegaard**, nordlig nær *Sundet*, der var et Gods allerede i 15 Aarhundredes sidste Halvpart og 1669 kom til Familien. Begge parceleredes 1784. — Fra *Snaghvi* (*Stagen*) ved *Vallegaard* gaaer en Færge over det 16—24 Fod byde *Sund*, der har en stærk *Strømgang*, til *Harridskvi* paa *Als* ad *Nordborgveien*. — Forhenværende *Herregaarde* ere *Blans*gaard, S. for *Byen* *Blans*, som efter *Løfborger*nes *Udbsen* blev kongelig, 1796 parceleredes og 1811 incorporeredes Amtet, men hvis egen *Ret* først opførte d. 30. *Marts* 1835; — *Lunds*gaard, sydl. nær *Satrup Kirke*, oprettet iftedesfor *Avenbøllund* (106) 1593, men 1633 nedbrudt undtagen *Ladegaarden*, som 1779 blev kongelig og parceleredes 1791; (nordl. i den flere *Dam* findes *Spør* af det afbrudte *Pyttlot*); — og *Philips*borg, et iftedesfor *Lunds*gaard 1635 opført, af 2 *Gaarde*, *Kalund*, her, 1 ved *Snogbæk*, *Kasmoes*, og $\frac{1}{2}$ i *Avenbøl* dannet *Slot* med *Kirke*, som forsalbt og nedbrakkes, hvorpaa *Godset* blev kongeligt 1779 og nedlagdes 1785. — *Aldeles* forsvundne ere *Praves*gaard i *Blans*, som tilhorte *Slesvigs* *Domkirke*, *Waldemar*stoft ved *Blans*gaard, 1486 beboet af *Wolmar* v. d. *Herberge*, *Igeskov*gaard i *Avenbøl* og *Bratt*borg, N.W. for *Ulstrup*, (indtil 1591).

(106) **Satrup** Sogn bestaaer af to store *Byer*, begge deelte i *Øster*- og *Vester*by. *Satrup*, i *Folkemunde* *Saatrup*, i ældre *Tid* *Sottorp*, tæller henimod 800 *Sjæle*. $\frac{1}{2}$ af den hører til *Grevskabet* *Reventlov*=*Sandbjerg*. Nær ved *Vester*-*Satrup* ved *Sønderborg*=*Nabenraaer*=*Veien* ligger *Kirken* med et 106 Fod høit, men svagt *Spir*, nedblæst og gjenopbygget 1625, smukt mellem *Træer*, den har *Orgel* og 2 *Præster*. — I *Snogbæk*, i daglig *Tale*: *Snaabæk*, forhen *Snoogbeck*, nordl., er *Jurisdictionen* stærkt blandet. Her boer *Præsten*, *Diaconus* derimod i *Satrup*. Indtil 1600 laae ved *Byen* *Gaarden* *Schnabecklund* og i *Sagnet* var deuden en lille *Gaard* *Avenbøllund*, som 1592 fratoges *Gieren* som *Straf* for begaaet *Mord* og nedbrakkes (105).

(107) *Grevskabet* *Reventlov*=*Sandbjerg* er *Slesvigs* eneste, med noget over 1200 *Underhorige*. Det oprettedes af

Christian V. 1681 for Amtmanden Conrad Reventlov og fik de danske Lænsgrævsfabers Frihed 1685. Gaarden oprettedes 1576 af Hans d. Y. af 4 Vøndergaarde og parcelleredes 1787. Bygningerne ligge lavt, men smukt ved en Vig af Alsund.

(108) Dybbøl narsæelige, men dog med Orgel forsynede, efter Gude ved Naret 1401 byggede Kirke, hvis Patroner siden 1673 Reventloverne paa Sandbjerg ere, som her have et Gravkapel, ligger N.V. for den todeelte By, den største paa Sundevad, forhen Dybbøl, Dackebüll. $\frac{2}{3}$ af Sognet høre til Sandbjerg. — N.V. for Kirken ligger Stavgaard, 2 Gaarde, hvor forhen Thingstedet (mellem de 4 Thingstave) holdtes og siden en Aulsgaard laae. — Ved S.V. hæver sig Dybbølbjerg, navnkundig fra de afvigte Nars hæderlige Kampe, 229 Fod over Havsladen. Landeveien forer nær ~~for~~kom dets høieste Tinde, Galgebakken, og lidt østligere laae ved dens Nordside den afbrændte store og smukke Vølle, der ydede et herligt Panorama over Sundet. Endnu østligere afgaer Abentraaer=Veien og ved det kun 800 Fod brede Sund ligge nogle Gaarde (Dybbølbjerg) foruden Færgegaarden, forbedmeste demolerede. Lidt sydlig, ligoverfor Sønderborg Slot, findes endnu Spor af en 1658 opkasted Skanse. Paa selve Høiden, der først sænker sig jævnt og siden stærkere, især mod S. til den dybe Benning-Bund, ligger den store Degger- eller Barsteen, formindstet ved Afspængning; ved Side skal Hattlunder Stenen (see Dværn Sogn) have ligget, indtil en Her i Strompebaandet slyngede den mod Dværn Kirke i Angel. — Nordenfor Kirken ligger Sognets anden og mindre By Raghøl (Dackebüll), under Herredet.

1. Als Sønderherred.

(109) Langt den største Deel af dette Herred er adeligt Gods, som 1756 og 64 overledes de augustenburgiske Hertuger — det hertugelige Sønderherred. Kun tre Byer i Lyssabild og Rainæs Sogn, hvis Egenkab som Birk synes gaaet i Glemmebogen, forbleve Kongens — det kongelige Sønderherred. I dette, hvortil ogsaa 2 af Kornmøllerne ved Sønderborg henhøre, er Sønderberg Borgmester tillige Herredsfoged og Nørreherreds Hundsfoged tillige Hundsfoged og Thingstriver. I geistlig Henseende hører det til det 1819 Dønske fraflyttede Bispe-

domme Als og Kro, undtagen Ravnæs. Herredskirken var distrikt Hørup.

Augustenborg.

(110) Denne Flække ligger egentlig i Ketting Sogn. Paa dens Sted laae Bispebyen Stavensbøl, (nævnt 1271) indtil Hertug Ernst Gynter kjøbte og nedlagde den 1651 og paa 1670 byggede det efter hans Omalinde nævnte Slot. Paaany opført 1770—76 er det nu en anseelig Bygning med 2 Floie, i hvis nordlige et smukt Kapel, besøgt af Flækens Beboere, men som jordes paa Ketting Kirkegaard. Hertugen udnævnte tidligere den af Bispen uafhængige Slotspræst. I en af Floiene var et kostbart Strutteri (1836: 60 Juldblodshæfte). Mod Vest strækker sig den herlige Havepark langs Augustenborgs lavvandede Fjord og i den ligger den lille men gndige Enkebolig, det saakaldte „Palais“, samt vises de tre Ege, under hvilke de forsmaaede Brindsesser svore Struensees Undergang. — Flækken danner en Gade paa 66 Huse mod S. langs Fjorden, over hvilken en Bro fører; den er ret smuk, og Beboerne, omtr. 700, hørte mestendeels til „Hof- og Slotspersonalet“. Her er ogsaa et Høspital for gamle Betjente og deres Enker. — Nylisgaarden Augustenborg ligger N. for Slettet. — Omegnen er fortryllende.

(111) Ravnæs, eller som det forvandslet skrives, *Akenis*, Sogn bestaaer af Halvoen af f. N., sammenhængende med Als ved et smalt Dreie, adskilt derfra ved det byde Høruphav, forhen kaldt Kegnæs, nu i Folkemunde Keines. Her ved Dreiet laae nemlig Andr. Kay's Søroverborg i i den tætte Skov, som dækkede Halvoen, fra Søfiden skjult ved Akenishøien, (1807 benyttet som Bagværk); dens Grave og Brønd sees endnu ved Gaarden Raiborg, — Høien bærer et lille Fyr, 76 Fod over Havfladen. — Først 1615 ryddedes Skoven, og Kirken, der har et buttet Taarn, byggedes af Johan v. D., (Johanniskirken), ligesom de 2 Byer Sønderby, Iydl. ved Kirken, og Østerby, og lidt senere de 1765 parcellerede Gaarde Hjortholm (Hirschholm) og Nygaard (Neuhof). — Hele Sognet hører til Amtet.

(112) *Lysabild* (1245: Liusapeld) er det næstførste Landebyfogd paa Als. Den hoiitliggende Kirke er stor og smuk, især Taarnet, 150 Fod hoiit, der tjener som Somærke og

fra hvis Galleri, 90 Fod over Jorden, haves en herlig Ud-
sigt; ogsaa har det 3 Klokker og et Slaguhr og Kirken selv
en dobbelt, ved Sviler adskilt Hvalving. En paa Kirkens Sted
boende Junker*) siges at have bygget den „St. Michael den
gode Stribemand, til Tre“, til Gøne for begaaet Mord paa en
Junker, der boede paa Abbelhoved. En anden paa Munk-
gaardsmark dræbtes her af Luders Kay, som fik Afslad
mod at bygge et Kapel — Helligblods-kapel.

efter Røgles Mening, der efter Andre byggedes til Minde om
Ivar Brystes Nederlag. Et Marked af dette Navn opkom,
vel i Forbindelse med Valkart, og Kirken berigedes. Ogsaa
var Taarnet forhen 18 Alen høiere og saare smukt. — Fra
samme strækker sig den meget store korsbannede By, hvorfra
Lysabellskov udflyttedes 1780 ved Jordernes Udskifning,
mod S.O.; $\frac{1}{3}$ af den hører til Amtet, ligesom Øerne Fjelsby
(1245 Fialbothe), Viby (i Folkemunde Bibygge, 1245:
Wiboki) og Skovby deelt i 3 „Valliger“, hvis østlige for-
hen hed Rubballe, der hørte til det 1765 vareclerede Gøds
Nygaard paa Ragnis; det øvrige Sogn er hertugeligt. —
Nordøstl., i Sarup, findes en usædvanlig stærk Klilde og nordl.
nder Møllehøien en smuk Udflugt; Kobbertoft og Fast-
lund ere ubetydelige. — Videre mod N.O. ligger Mummark,
meget afsvædt ligesom alle Kystbyer herfra til Bostehoved.
Fra den herværende Vullebro gaaer en kongelig Færge til
Søby paa Tre, 2 Mill. Her sloges Ivar Bryste af Alfsin-
gerne 1421 og forefaldt et lille Bombardement 1807. —
Steenrevet Voelsbro ved Abbelhoved eller Voelsbuk (nært
efter Raadnerstedenne Ol. og Ny Bøel) omtales i flere Sagn.

Ragnis- eller Røkenisgaard her i Sognet er siden 1764
et hertugeligt Gøds, forhen et kongel. Kammergøds. Gaar-
den ligger saa lavt, at den flere Gange led af Oversvømmelse.
Ragnisgaard nævnes allerede 1360 og 73. Dertil hører Sarup,
Bøel og Noget af Kirkebyen; Kobbertoft hører til Maibølgaard,
Mummark til Gammelgaard.

(113) Landslet store Kirkeby (1183 Tandisleth), hvor-
til Landselle m. m., ligger ved Mummark-Vien, og N. for
samme Kirken af Graasteen med en lille Spids over
Choret, der ender i en Halvkreds. Sognets største Del
hører til Gammelgaard, Lebol med Udfluerne til Maibøl

*) Voldspæter — vare endnu syntlige, indtil Kirkegaarden planeredes 1841.

gaard. — I nær i Jesstrup er Hestes og Dværgavlens god. I Blomskobbel Skov nær Stranden ved det $\frac{1}{2}$ Mil vidt adspredte Ertebjerg findes en vel vedligeholdt Steendvæske, fritstaaende. Flere Junkeres Bopæle vides endnu, saasom Långsgaard, Elholm, Steensgaard, Jesstrupgaard &c.

(114) **Hornup Kirke** holdes for at være den ældste i Herredet. Den ligger høit noDenfor Kirkebyen ved Mummarkveien, er bygget deels af Graasteen, deels af Teglsten, har et Taarn med Uhr og en mærkværdig Steenfigur (et Menneskehoved mellem 2 Løver) paa den nordre Overside. Herfra haves en herlig Udsigt. Byen ligger syblig nær den derefter benævnte Havbugt, ved hvilken Høruphav ligger, bebøet af 30—40 Dagleiers-, Skipper- og Fiskerfamilier, med Overfart til Ravnæs. — Østlig, ved den nævnte Bei ligger Maibøl, — mod N. Byen Mlang og videre ved Hyenshav-veien Bromølle, en Kro, benævnt efter en fordoms Vandmølle. Her holdes 2 aarlige Hestemarkeder. Vestl. ligger Lambert med Lambertsgskov. I forrige Aarhundrede dyrkedes her i Sognet ogsaa Tobak. — Langt det Meste af Sognet hører til Ladegaarden ved Sønderborg (Langenvorwerk); een By, Mintebjerg, mod S.D., til

Maibølgaard, siden 1764 et hertugeligt Gods, oprettet 1640 af 5 Bøndergaardene i de nærmeste Byer, men temmelig lille. Gaarden ligger nær Høruphav.

(115) **Ulkebol** (1245: Ulkebole) er Dens største Landsby-Sogn og gaar fra Høruphav mellem Als-Sund og Augustenborg-Fjord kiledannet ud til Arnfjelsøre. Nordlig ved Landveien ligger den meget smukke Kirke med fladt Taarn og Svids, Uhr og Orgel, et meget gammelt Alterblad og, siden den forrige Præst fra Prædikestolen over Altret ikke kunde høres, to saadanne; ogsaa Kirkegaarden er smukt udstyret. — Det Meste af den store By ligger i nogen Frastand mod N.W. 2 kongelige og 2 andre Møller ved Sønderborg og Mølby, en Række hertugelige Huse sammesteds, høre ogsaa til Sognet. — Mod N. og S. ligge Vollerup og Sundsmark og fjernere mod S.D. Klitting, 1231: Clintingy, Konungles; — nordvestl. Løb, den temmelig store By Rjær nær en Vig af Als-Sund. — I Sognet findes 2 siden 1764 augustenborgske Godser:

Ladegaarden ved Sønderborg, til hvis Slot det forhen horte (fortydfset Langenvorwerk), nær Byen, 1760—1805 med Stutteri; dertil hører Sognets søndre Halvdeel og det Veste af Hørup Sogn; og

Rønhave, fortydfset Rønhus, hvis Gier har Kaldskret til Kirken, og hvortil Kjør og Kirkebyen høre. Allerede i 15de Aarhundrede var det i Holkerne's Gie. Gaarden ligger nær Sundet.

(Sundets temmelig høie Kyst er paa hele Længden befæstet.)

(116) **Ketting Sogn** strækker sig tværs over Den, $1\frac{3}{4}$ Mil langt, men smalt. I samme ligger Augustenborg (see 110). Kirken, der 1772 og 73 byggedes af ny, undtagen Taarnet, hvori et Uhr, ligger ensomt ved Nordborgveien, da den 1231 som Konunglef nævnte By Ketyngy, er udflyttet. Et Thing (Egen Herredsting?) holdtes forhen nordlig ved Kirkegaarden og sydfra fører en Dæmning over en Mose dertil. Af Egnens mangfoldige Gravhøie ere endnu flere tilbage. — Sebbelau (D. A.: Sæbeleu), vefstl., er Sognets største By (Sebele 1464). — Spdl., ved Bro, hvis Torde gaae ind i Hørup Sogn, stilles Veiene til Thysshav og Nordborg. Aasbæk ere nogle Huse nærved Augustenborg. — Kettingstov, langt mod N., er det gamle Svelstrupskov.

Gammelgaard hører til Augustenborgernes betydeligste Gods, og har Underhørige ogsaa i Afserballing og Landslet Sogne. I 16de Aarhundrede i Sture'rne's Gie, blev det siden Anna af Oldenborg's Enkesøde, som indrettede en Kirke 1665, der bestod til hendes Død 1669. Under Godset høre de to Aulsgaarde: Sundstrup, oprettet af Ernst Gynther († 1689) og Werthemine, der begge i Statkalenderen og Statistisk Tabelværk ic. opføres som særskilte Gods. Under Gammelgaard hører foruden Kettingstov hele Afserballing Sogn, det Veste af Landslet Sogn og Dummart; hele Ketting Vestsogn hører til Augustenborg Gods.

(117) **Afserballing Sogn** er lille, det mindste paa Alé. Det bestaaer blot af Byen af samme Navn og det adskrevte Afserballingstov. Kirken var ogsaa oprindelig kun et 17 Skridt langt Kapel af Graasten, med hvalvet Chor af 9 Skridt i Kvadrat, men forstørredes i forrige Aarhundrede;

den er taarnløs og har et gammelt Døbebrækk med Munkeskrift og et Rogelskar. — Østlig ligger Dens høieste Punkt, Hybbjerg, forbyttet Høgelberg, 265 Fod over Havet, vøndende en herlig Udsigt indtil Femern. Ved Stranden findes Skandsesfvor. — Hele Sognet hører til Gammelgaard.

(118) **Rottmark** er Herredets nordligste Sogn. Den lille, men smukke Kirkeby ligger høit og Kirken er meget gammel; den har et bredt, fladt Taarn og et Orgel over Alteret. Indvendig er den rig paa Minder fra ældre Tid. — Sydlig ligger Almsted, 1245: Halmstad, ved Velen til Fyensshav, et ubequemt Færgested til Bøiden paa Fyen (2 Mil) samt Faaborg (3 M.) og Søby paa Wro (2½ M.); en Steenvase maa tjene som Bro. Disse og det lavtliggende, fredsformigt omkring en Eng byggede Hundsløv høre under Numohrsgaard; Sognets Norddeel er derimod kongelig, henhørende under Nordborg Amt. — I denne Deel ligge de adspredte Byer Hellwith, i daglig Tale Hellsod, og Kattry, og nær den sidste Traudsteen, en anseelig Kæmpehøi med meget store Steen paa en Bakke; tre andre ere ødelagde. Den kongelige parcellerede Gaard Østerholm hed indtil 1583 Helwithgaard og var allerede 1341 i Sture'ernes Eie; (Hovedgaarden hører nu til Sgen); ogsaa Fredriksgaard (Friedrichshof) er et 1767 nedlagt kongeligt Kammergod. — Den hertugelige Deel hører til

Numohrsgaard, et hertugeligt Gods siden 1599, i 16de Aarhundrede kaldet Søbo (Subro) og først i Breyde'ernes, siden i Numohr'ernes Eie. Gaarden ligger i et Rjør B. for Kirken og langt mod S. dens Nylsgaard Evelgunde, undertiden kaldet Develgønne, ligesom et Gods ved Altona.

Salt eiede Hertugen altsaa 13 Godser med over 14,000 Underhørige og Kaldsret til 8 Sogne, samt 2 Slotte med vedliggende Klækker og endnu et Slot — og alt Dette har han ved Uergjerrighed sat paa Svil og som Høiforræder forbrudt.

C. N o r d b o r g A m t.

(119) Det bestaaer af Nørre-Herred paa Als og Len Wro, der ogsaa betragtes som Herred, og Jurisdictionen

er aldeles ublandet. Vroedkjøbing har nemlig ingen særskilt Kjøbstadret, men forvaltes under Æt med hele Den Amtmanden er fælleds med Sønderborg og Mabenraa. Nørre-Herred og Vro have hver en Amtsforsvalter. En Huusfoged, som fortiden tillige er Huusfoged og Thingsskriver i Sønder-Herred i Sønderberg Amt, en Herredsfoged og en Thingsskriver boe paa Nordborg. — Nørre-Herred bestod oprindelig af de 4 Læn: Nordborg, Meelsgaard, Hjortspring og Østerholm, som 1669 bleve kongelige, men 1676—1730 tilhorte den nyere nordborgske Linie. Af dets forhenværende Deling i Nørre- og Igen-Herred findes 1797 det sidste Svage Spor. Siden 18de Nov. 1773 har Vro en egen Æt, som holbes af Landfogeden.

Als Nørreherred.

(120) Herredsfogden og Thingsskriveren boe i Nordborg, hvor Thinget holbes. Herredskirken lader sig neppe eftervise.

Stækken Nordborg.

(121) Ved Vestenden af den lange, derefter benævnte Sø ligger Stækken Nordborg i en smuk Egn. Den er temmelig uanseelig, men tæller dog (1845): 1219 Indbyggere, der leve af Landbedrivt, Handel og Haandværksflid samt lidt Skibsfaart; dens Udbavn er Lodse- og Ladepladsen Dyvig, $\frac{1}{4}$ Mil derfra, hvor et Pakhuus er bygget. Kirken, kaldet Lundtoft (Antonitof), ligger i dens Udkant, høitliggende og smuk, korsdannet, med et smukt Taarn paa Syd siden og et fyrkeligt Gravkappel ved Østenden. Indtil 1805 vare her to Præster; desuden forhen en Hofpræst paa Slottet. — Østlig i Søen ligger det forbums Slot, siden 1772 en Privat-eiendom.

(122) Slottet skal allerede være bygget i 11te Aarhundrede af Svend Grathe, og førte Navn af Als Slot, indtil Sønderborg anlagdes; i Mobsætning dertil kaldtes det siden Nordborg — saaledes 1192, da Bisp Baldemar af Slesvig, og 1261, da Eric Glipping efter Løbedeslaget her henfattede som Konger. Under dets Beskyttelse dannede sig Byen, hvis ældste Navn Koping har vedligeholdt sig i Køpings Gade og Køpings Mark. Flere Gange erobret (1658 tre Gange) afbrændte det gamle Slot den 14. Mars 1665

og opbyggedes 1678 paa den lille Døds Sydside. Af det gamle er nu Intet mere tilbage og det nye er meget forandret, Taarnene, Hovedbygningens øvre Etage og en Deel af Sidefloiene med Kapellet nedbrudte.

(123) **Igen Sogn**, forthykket Eken, forhen Icking og Eekung, har vistnok Navn af fordoms Egestøve. I den elegante, men taarnløse Kirke hvile flere fyrstelige Personer, og fra Kirkegaarden høves en smuk Udsigt; indtil 1807 vare her to Præster. Byen strækker sig fra den mod S.W. — Nordvestl. ligger Dyrnevith, i Folkemunde Dyrvedet og W. for samme Stolbro, hvor der siges at have været et Kapel (Stol, Prædikestol?). Ved Stevning Noer findes en fortryllende Udsigt. — Guderup, nordlig, hvor Præsten boer, nævnes allerede 1196 (Gudthorp) og Elstrup, nordøstlig, 1245 (Elekstorp); D. for samme laae Bonsted, det 1357 nævnte Bonigstede. Sillerup ligger nordenf. Guderup. — Hovedgaarden Østerholm, forhen Helwithgaard, (see 118) indrettedes 1592 som Slot og nordborgst Enkefæde, havde vist ogsaa et Kapel og nedbrækkedes 1735. Østl. i Skoven findes Spor af dets Befæstning.

(124) **Svendstrup** høitliggende Kirke er bygget af Graasteen og omgivet af en smuk Kirkegaard med Træplantning, men uden Taarn; den ligger i Byens Vestende. — Mod S. skal Tgebjerg være Dens næsthøieste Punkt. Nær Kirkebyen ligger Byerne Himmarn mod N., Larup mod D. og Klingenbjerg, som blot bestaaer af Raadnerskeder med S.D. — Sydligere ligger den store By Stevning, der skal have hørt til Stolbro Kapel (134), med et Teglværk ved det dybe lille Noer. — Sydøstl. ved Landeveien ligger den fordoms Gaard Melwithgaard, siden Hertug Johan d. 9. med megen Besvær kjøbte den, kaldet Hartspring, d. e. Hjortspring, (en Skovføgedelig kaldes endnu Nettleigaard, en anden Nygaard), 1723 kongelig og nedlagt 1771. Ved samme findes en meget smuk bogekraandst Høi og paa dens Partel Solberggaard en Træplanteskole.

(125) **Hagenberg** (i Udtalen Haavnbjerg, — af Havn, havnet?) er en temmelig stor By. Nøstilt ved Landeveien ligger den meget gamle Graasteenskirke, der siges bygget af en vis Kong Haagen, paa en Banke, 149 Fod over Havet; den har et smukt af Professore Gærdberg malet Alterblad

(Christus i Gethsemane, i forgyldt Ramme) og et Orgel, og Taarn er projecteret. — Brandbøl, sydlig, er det 1196 nævnte Bransbøle og i Lauensbø, ved den lange Nørbørg Søes Sydøstende, seer jeg det 1245 nævnte Langesio, hvor en Gaard kaldtes Gunnildsbø; mindre ere Lunden og Elsmark. — Vest for Kirken er Tagbjerg 149'.

(126) Ørbøl Graasteenskirke med smukt Taarn, bygget iføledetfor det 1734 nedbrudte, skal forhen have været et Kapel af Nørbørg. — Til Braballig (Broballe), beliggende mod S.V. mellem Bunde Sø og Sønder Sø, regnes Hardeboi, Færge til Sundevad. — Vestl. ligger Meels, 1245: Miolles, og i dens Nørbønde mellem Sønder (Vester?) og og Meels Sø det 1767 parcellerede Kammergøds Meelsgaard, 1531 adeligt. Til Byen regnes ogsaa Steghuus, hvor et Bakhuus ved Dyrigs Forening med Stegvig.

(127) I Lunde Sogn (see 121) ligger vestlig den betydelige By Hulm med Veis, Vand- og Stampemølle, nævnt allerede 1196; til den horer Dyrig og Hellefoggaard, vestl. Overfærdested til Nabensaa (2 Mil) og Barnæs (1/2 Mil). 2 Høie nær Byen kaldes Thinghøi og i Nærheden er en kun 2 Fod høj dampende Kilde. — Nørdøstl. i Bøel, drives færtelek stærk Frugtavl. — Nørbørg Ladegaard parcelleredes 1772; Augustenhøf var forhen et fyrsteligt Løstflot og har endnu en stor Høe. — Syblig findes de høie Banke Ulvehøi og Mikkelshøi.

Grøe.

(128) Denne næppe 1 1/2 □ M. store Ø, 2 Mil fra Nø og 1 1/2 fra Byen, hoi uden just at være bakket, frugtbar, men fløvel, er Sledvigs stærkest befolkede Deel (1845: 10,175 Sjæle); mange Unge søge derfor Ljeneske andenstedes eller leve af Havet.

Dens fire Læn Graasteen, Grøeskjøbing med Buderup, Søngaard og Gudgave bleve 1729 og 1749 kongelige, men først 1773 ophævedes dens forskjellige Retter og hele Læn, Skjøbstaden iberegnet, fik under 18de Nov. en egen Forfatning under en Landfoged, som forralter Justits og Politis, en Hundfoged og Kirkeinspecteur, og en Assessor og Actuaris i Stad- og Landretten, tillige Branddirecteur. Samtlige Embedsmand bor i Grøeskjøbing. Herredskirken var Riise.

Grøeskjøbing.

(129) Paa Østfiden af Grøes mellemste, i Durehoved endende Halv ligger Den's eneste Kjøbstad, derfor kaldt Grøeskjøbing (høi Danckwerth forvansket til Hartekøping, af Geinr. Ranzau kaldt Nicopia, Nykjøbing), næst Garding den mindste i Slesvig, (1845: 1552 Indv., omtr. 300 Huse; 1813: 1303; 1769: 1138). Den lille, ved den foranliggende Deyrø betryggede Havn giver Byen den mest Næring og optager dens henimod 50 smaa Skibe, (derfor her en Fødsforvalter); ogsaa Landbrug drives, deels paa den gamle By-mark Kjøbingemark, deels paa den 1629—1721 paa Tevet liggende Gaard Kjøbingshøfs Herremarker. Byen er den eneste i Slesvig, som ingen egen Jurisdiction har, da den siden 1773 staaer under Landfogden. — Af Bygninger mærkes blot Kirken, siden 1813 med en Præst og en ordineret Katechet, opført 1756—58 paa den gamle Sted i moderne Stil med Taarn og Orgel. Den mærkværdige Indskrift paa den store Kirkeklokke læser jeg: „1305. Ch. M. K. L.“ og seer deri kun Støberens Mærke og Værkstallet.

(130) Om Grøeskjøbing er den samme By, som 1398 kaldes Wisbye paa Erre, er uviist, men troligt; idetmindste var her 1476 en Borgemeister og dens Privilegier af stort Omfang bekræftedes 1563. Disse vare Byens Velstandsfilde, indtil ogsaa den sank ved Norges Tab, men nu atter hæver sig; — Til Sognet høre kun de ubeboede Holme Deyrø og Lilleø, siden Stokkebyes Halvpart kom til Riise, efter Eigende ved Præsternes Kortspil, og Halmø 1834 til Marstal. Vestl. ved Stokkeby Noer findes Spor af en Borg nu kaldet Borret, et med Vold og Grav indhegnet Kvadrat af 60 Allen Side-længde.

(131) **Flakken Marstal,** benævnt efter et forhenværende, sydligt beliggende, fyrsteligt Stutteri, ligger paa Den's Østside og har en lille Havn. Fiskeri og Handel ernære dens 2284 Indbyaanere (1803: 1449, 1780: 761*) og drives med omtr. 150 Fartøier, foruden Baadene. Endnu for 150 Aar siden var Marstal kun en lille Fiskerby og endnu bestaaer den af 77 Kaad, med 124 Tønder Land. Hagtet flere Tab ved Bengenøden 1814 og en stor

*) Flakkens Folketal er altsaa ikke lidet større end Kjøbstadens.

Brand 1815 stiger den stadig. — Umiddelbart op til Klækken grændser Landsbyen af samme Navn med 27 Huse, og i den ligger den 1738 fuldbendte Kirke med Spiir; dog var Sognet endnu indtil 1766 Annex til Riise.

(132) Marstal Sogn danner en Halvo, som ved et smalt Drei forbindes med den øvrige D, af hvis Beboere den under tiden kaldes Skovlandet (paa Kort fordreiet til Ihskovland), formodentlig det 1231 nævnte Konungles Brungnæs. Her ligger det 1768 nedlagde Guds Guds-gave (tydsk: Gottesgabe), hvorefter den kaldtes Guds-gave Læn, og mellem den og Klækken var Gros sidste Skovlevning Dreibyholt, ødelagt i 16de Aarhundrede. Her, som paa hele Den, findes mangfoldige Gravhøie, især ved Kragnis, fordetmeste ødelagde, men — mærkeligt nok — i Skovlandet ingen fra Jernalderen; dog fandtes Mønter ved Marstal. — S. for Kragnis ved Graastens Noer findes en med dobbelte Grave indhegnet Plads, hvor et Ragttaarn har staaet, efter Sigende opført af Absalon mod Søroverne. Kragnisholmene og Beenholmen udenfor ere skattefrie. — Mellem Marstal og den nordlig liggende store By Dummel Laae (efter Danckw.) for 200 Aar siden en By Rikkwel. — Til Sognet hører ogsaa den høie Halmø (iblen 1834), de lave Der Store- og Lille-Tegholm og Langholm, egentlig 2 smaae Holme.

(133) Riise Sogn var, inden Marstal fraskiltes, næst Gøt-torf det folkerigeste i Slesvig. Kirken, høit beliggende og usædlig med Spiir og Orgel, 70 Alen lang, var ubetvivl Løns fordoms Hovedkirke og er den rigeste i Hertugdømmet (22,000 Rd.). Mærkværdig er den katholske Altertavle og et Bækken i Døbefonten med ulast Munkeskript, lig den i den evangeliske Kirke i Schweidnitz. Paa Kirkegaarden fandtes 168 Mønter (1845). Fra samme strækker sig Kirkeballe med S.W. til „Torvet“, en fri Plads, og Lilleballe, og fra den gaar Kongeballe mod D.; disse 3 Dele danne tilfammen Store Riise (ligeledes bestaar Dunkjær, nær sydøstl. af Kongeballe, Overballe og Bro). — Sydlig for det østl. liggende Lille-Riise hæver sig Gølbanken blandt saugrige Høie; mellem samme og Kirken Store- og Lille-Torup. — Løst ved Dreiet ligger den 1767 parcellerede Gaard Graasteen, (tydsk: Gravenstein), til hvilken Sognet hørte som Læn. Ved Hovedparcelen Gravendal findes Skandsjøport

Volden, og sydlig, henimod Weidnis Nasse, en firkantet med Vold omgivet Blads. Den ligner de sædvanlige Ebor af Bagtaarne, men kaldes St. Albani eller Alberti Kirkegaard, hvortil dog Bladen er for liden; formodentlig stod her et Kapel, som Dandwerth forvandler til en Aylsgaard. — Nordlig ligger Stokkeby, hvoraf Hælften før hørte til Groeskjoving Sogn, med en Svovlfilde, og nordvestl. Olde (tydsk Jordreining: Dhlau), hvis Weirmolle ligger 204 Fod over Havel.

(134) **Tranderup** høitliggende Kirke, som forhen skal have været et Kapel af Groeskjoving, er gammel og lille, men har dog et 1832 gjenopbygget Taarn. Den ligger i Ornum, som er en Deel af den store Kirkeby Tranderup, til hvilken egentlig ogsaa Vindeballe hører, som dog har egen Byforfatning. — Bøllig ligger det 1767 parcelerede lille Gods Budrup, forhen med Groeskjoving dannende et Læn og tidligere en By. — I Sognets Sydhjørne findes en halvt med Klovret nedstyrtet firkantet Vold, Borgvolden; og mod N., ved Stokkeby-Norets Indløb, paa Bernæs, en lignende, Dandwerth's Stylteborg.

(135) **Breining** Kirke, meget gammel, med Taarn og en gammel Altertavle, ligger i Vester Breininge, hvoraf Iverby er Nordvestdelen og hænger sammen med Østerbreining, rig paa Frugthaver. — Nordl. ligger det flæede Skovby, i hvis Nese „Dammen“ findes Træer og Beenrader, — og B. for samme Leby, arveit forfortning af Lilleby. — To Møller, S.V. og N.D. for Kirken, ere forsvundne. Sønderhøi, østl. ved Kirken, 224' høi, er Groes høieste maalte Punkt.

(136) **Soby** Sogn er Annex til Breininge. Den meget store By nævnes allerede 1287 (?Seboi), men Kirken byggedes først 1745—46; dog kaldes en Høi med D. Kapelhøien. Ved Landets Udskifning udslyttedes Nyhave eller Haven, D. for hvilken Navnet Borrestedgrav minder om en Borg, af hvilken dog ingen Spor findes. Her sees ogsaa paa det henimod 200 Fod høie Skjold-Næs Ebor af en 1812 opfattet Skandse. — Syvøstl. ligger det 1772 nedlagde Sobyggaard, som gav det fjerde Læn Navnet N. for samme seer Spor af den forbums Borg, maaske tilhørende det 1231 nævnte Konunglef Skyoklænnes, og vestl. findes den firkantede Skandse Borret paa en Høi at have emsluttet et Bagttaarn.

Tønder Amtmandskab.

A. Tønder Amt.

Tønder (dansk) eller Tøndern (tydsk)*.

(137) Ved Vidaaens nordre eller høire Bred ligger Kjøbstaden Tønder der, hvor Engene ved saamme gaae over i Marskland, altsaa meget lavt; i Vinteren og Foraaret sætter Aaen ofte hele Omegnen under Vand, undtagen mod N og den fyres da at ligge paa en Landtunge i en uhyre Indse, hvoraf enkelte Bøle og Diger dukke frem; ja selv Veien mod N, og S., over en Holm og en Træbro, overstyldes stundom. Kirken ligger i 54° 56' 16" N. B. og 3° 42' 23" W. L. — Byen, der tæller 2849 Indvaanere (1. Febr. 1845) og 508 Huse i 4 Qvarterer, omgives overalt af Løvninger af forbums Grave og Smaabække; een af de sidste, forhen kaldt Bockens Aa, afsjærer en Deel af Vestergade i Form af en Forstad (stjemtvis kaldt „Heidenthum“ og Bækken „Kidron“). Vidaaen driver ved Byens Nordvestende den store kongl. Vandmølle og dreier med stærkt formindsket Brede mod S. og siden i en Bue mod V. og fra denne Bøiningss Ende gaar en 1617 gravet Kanal parallel med Aaen til Byens Vestende, hvor den N. for Slotspladsen danner en Baadehavn ved den saakaldte Skibebro, og forhen udenom Slottet atter stod i Forbindelse med Aaen ved Vandmøllen. — Fra N.D. til S.W. gjenemskjæres Byen af Østergade, Torvet, Store- og Vestergade, fra S. til N. af Søndergaden, Torvet og Smedegaden; Ulvegaden og Spiekergaden gaar fra Søndergaden mod W. Slotsgrunden, med 113 Beboere, hører til Amtet. — Byen er temmelig uanseelig og Meningen liden, siden den ved Kongkindigning mistede sin Haven og Høyer steeg og Kniplingsfabrikationen ophørte; dog er Kornhandelen ikke ubetydelig og Byen har endnu 6 egne Smaafartøier; Kniplingsfabrikationen drives endnu nogenledes stærkt i de omliggende Sogne og leverer gode Vær, men

* Den ældste Skrivemaade er Thundær og Tundær, i Medsætning til Rogeltønder, Lütken-Tundær. Nyfildtnbar (Stortønder) er vist ældre end Kjøbstaden.

kan ikke holde Pris med de udenlandske Fabrikker. Af Haandværkere findes især gode Smedkere.

(138) Kirken er en smuk Bygning, opført 1591 og 92; Taarnet, 166' høit og spulig i meget stor Afstand (f. Er. ved Bau og Bredsted og paa Silb), tilhorte Nicolai kirken, der stod paa samme Plads. Kirken er indvendig 164' lang, 74' bred og 46 1/2' hoi, har 2 Rader Piller og et Orgel med 36 Registre. Foruden Provsten ere her 2 Diaconer, hvoraf den ene særlig er Præst for Landsfoguet (see nedenfor). — Kirken ligger paa en fri Plads N.O. ved Torvet og N. ved samme bœ Præsterne; Kirkegaarden ligger nu i nogen Graastand N.O. for Byen. — Hospitalet er en stor Bygning nær Østport, der ogsaa indbefatter et Vaisenhuss for 12 Dreng (stiftet 1731). Hospitalet er oprundet af et Dominicanerkloster, der inddroges ved Reformationen 1523. For bœts 30 Alunner holdes Gudstjeneste ugentlig i en Sal med Orgel siden 1821. — Seminariets Bygninger ligge ved Siden af Hofvitalet (Gymnastiksalen og Haven i Vestergade), men ere bestemte til en Hovedforandring. Den 1787 afdøde Provst Valth. Petersen stiftede det for 18 Elever og udsatte et stort Legat. 1803 forenedes det med Rectorsskolen (den 1580 allerede eksisterende Latinskole), og blev først selvstændigt 1829. Eleverantallet er bestemt til 80, men siden Segeberg fik et Seminar ikke fuldtalligt, uagtet bœts 8 Lærere, af hvilke 2, som bestikkes af Kongen, udelukkende undervise her; hidtil have viist at bevare det stor Anseelse. — I Østergaten ligger Fattighuset (80 Perioner), N. ved Torvet det gamle Raadhuss, S.W. for Byen Fængslet, Borthuset af det gamle Eler. I Nærheden ligger det smukke Amtthuss med en stor og smuk Have laggd Naen. — Smukke Promenader omgive Byen: Søndre Borgerdige langs Naens venstre Bred, „Jungfernstieg“ fra Møllen til Skibsbroen, Nordre Borgerdige, anlagt i et Kjøer 1800 af Borgermester Nichtsen, fra Vestergade til Østport, firedobbellet med en smuk Altan (forhen to).

(139) Lønders Historie rækker meget langt op i Tiden. Den er næst Slesvig den ældste Kjøbstad i Hertugdømmet, da den 5te Aug. 1243 fik den lybske Stadskret, men var allerede længe før betydelig ved Handel og Skibsfart og der fortælles, at herfra Angler og Sæver 449 seilede til England, hvad der er meget troligt, da Vesterhavet endnu

langt senere gif nær til Byen*). Om Byen, som saa mange andre, har Slottet at takke for sin Opkomst, er uvist. I det 13de Aarhundrede tilhorte det vist Ribe Visper, under hvilke ogsaa Byen henhorte. Flere Gange erobret og sloifet, ogsaa beskafiget ved Vandflod, nedbrødes det endelig 1750 og 51 paa Berthuset nær. — Dominicanere byggede her et Kloster (1227), som senere blev Hospital, og skulle have haft en Kirke (St. Maria); et Franciscaner-kloster stiftedes 1238**) og deres Kirke (St. Laurentii) indviedes 1247; ved Reformationen tog Landsherren begge Dele 1530. — Mangfoldige Ulykker ramte Byen, Erobring (1271, 1357, 1700), Dverfsvømmelse (1386, 1532, 93, 1615, 34), Pest (1549, 1602, 27, 39) og især Ildbrand (1517, 22, 81, 1622, 42, 1725), men desuagtet blomstrede den ved Handel og holdt sig efter dennes Tab ved Kniplingshandel***) ic., men nu daler den, ligesom Høier stiger.

(140) Byens **Omgiwelser** bestaae tildeels af Marst. I denne ligger Kancelligodset Hestholm med Meierholm, forhen en fyrstelig Domaine. (Paa denne den første Kvind-asleeder i Hrtgd.). Den Seminariet tilhørende Gaard Gørrismark [1470: Gorgesmarke] afbrændte 1847 og opbyggedes ikke. — I Landsfognet ligger Store- og Lille-Emmershede [Emmershede? i daglig Tale Emmerstke, forhen Imberschath], i hvis Skolehuus, bygt 1730, tillige er et Kapel, hvori Tønder's Diaconus prædiker; det kaldes „Bedehuset“, og har hverken Alter eller Daab. Smaabyer ere her: Tved, Kørntved og Loft.

*) Waabnet er endnu et Skib. For 300 Aar siden led Brigger herind, men Naens Overdømming 1554, Fredrikshougens Inddigning 1652 og især Rudebøllougens 1715 med forbervelig Defonomi anlagde Dige bevirkede snart den nuværende usle Tilstand.

**) Om dets Belliggenhed er megen Strid. Jeg søger det i den 1847 nedrevne Bygning i Vester-gaden, der af Sagnet betegnedes som et forhenværende „Kloster.“ Den var af gothisk Bygningsart, havde tildeels Stukkaturarbejde paa Væggene, tykke Mure, flumle Rjædtere, hvoraf een hvælvet, og fra en anden ferte en jernbestaaet Dør til en underjordisk, men forfalden Gang i Retning mod Slottet. Paa flere Steder fandtes Bibelstreg og Sententser paa Latin og i et Kammer et Slaags Debesent. Flere Steen visse gamle Navne. I Skjæbten fandtes allerede før en indmuret Pengetisse.

***) Kniplingsfabrikationen skal være indført af en Kjøbmand Stenbeck fra Dortmund i Rhinprovensen, der ved Aaret 1646, ferme-dentlig fra Brabant, hidførte nogle gamle Mand, som forstode Kunsten. Enten vandt ved Handelen stor Rigdom.

Geestherredene.

Lønder og Høier Herred og Birk.

(141) Lønder- og Høier-Herred adskilles ved det til Ribe Amt hørende Møgeltonder Birk, men have en fælleds Herredsfoged, som boer i Lønder, hvor Lønderherreds Thing holdes, og fem tillige er Birkfoged i Høier. Lønder og Høier dele hvert Herred i en større nordre og mindre søndre Deel; ogsaa medtages her de 3 octroyerede Konge ved Vidaa. Høier Herred har Thing i Høier og i Emmerlev. Endeel Strøgods i den nærmeste Enclave hører herhen og det forhenværende adelige Gods Kurhol med Sydergaardene danner en egen Commune, som naaer udover Grandsen.

Lønder Herred.

(142) Lønder Sønderherred bestaaer af Sognet:

Udbjerg eller Uberg. Den ret smukke, men taarnløse Kirke ligger mellem Sønder og Nørsoen, og har forhen hørt til Ribe, naaget den ligger hiinsids Naen. Den, saavel som den lille Kirkeby, ligger paa en lille Forhøining, et Forbjerg, „Udbjerg“ med Marsten. — Sklig ved Husumer Landeveien ligger Seth [1237: Sæthe], en stor By, hvis mindre Forbeiere især ernære sig ved Havedyrkning, forsyne Byen Lønder med alslags Rjokkenurter og næsten hele Slesvig med Frø, der endog gaar til Udlandet. Denne Industri drives her omtrent siden 1780. Mod N. er Høierbro og mod S. Smalholmbro vigtig i strategisk Henseende. — I N.V. føres Sønderaaens og Lekaens Bænde fra Thadensfiel langs en Dæmning, der opførtes 1553—55 mellem Humtrup og Høier og berøvede Lønders Havn sin Betydning, til Norderflusen i Sognets Vestvinkel, hvor siden Byens Havn for større Skibe var, indtil ogsaa den blev daarlig (1566). — Bremshol hedde nogle Gaarde.

(143) Nørreherredet bestaaer ogsaa kun af eet Sogn, **Abild eller Abel** [Abbyld 1400]. Storfledsien er Hede og tilveels Mose, hvilken sidste benyttes stærkt. Fruentimmerue kniple. — Den store Kirkeby ligger ved Riberveien. Endeel afbrændte 1805 og udflyttedes derpaa under Navn af Nørre Abild. — Den nordligste By er Solsted, [Sylsted,

Silvested], hvis Beboere begravet paa Brede Kirkegaard, og altsaa vel forhen hørte til dette Sogn. I Sognets Nordost-vinkel sees fra det filderige Rugbjerg (ved Kongshjerg) 18 Kirker. — For at opdyrke Heden, der forhen var skovgroet — een By hedder Lykskov — anlagdes 1762 endel Kolonisthuse, hvis Fælledsnavn er Frederiksgave. De ligge spredte i hele Sognet, hvor desuden findes Smaabyerne Trausteb, Venmøes, Brorsbøl, Hørlund &c., tildeels under Lygumkloster Amt. — $8\frac{1}{2}$ Mølv her i Sognet, 1 i Daler og $\frac{1}{2}$ i Høier danne det Lygumklosterfke Fogderi Abild.

Høier Herred.

(144) Høier Sonderherred bestaaer af Sognet og Flakken

Høier (Høger),

som selv udgjør et Virk. Den ligger lidt N. for Vidaaens Munding (i Flodtid), V. ved Setersbækken, paa en flad isoleret Høide (der maaſkee har givet den Navnet; Mødsætning: Daler), 1231: Høthær, — Domaine —, 1383: Høtre, 1490: Hodersse, 1540: Høger; efter Pont. nævnt efter Høther, (nom. propr.). Betegnelsen „Flække“ er unsiagtig; den har kun Handels- og Haandværksrettighed ved særligt Privilegium. Ogsaa i sit Ydre ligner den en af de bedre Landbyer, og Beboerne (1835: 907, 1840: 1043) leve hovedsagelig af Landbrug og Faareavl (23 Boel, 126 Raad, hvoraf $\frac{1}{6}$ til Skalkenborg); men dens Veligheden som Yderhavn for Tønder hæver den, saa den vel i Tidens Løb vil bytte Rang med Byen. 1799 graveedes en Kanal gennem Væderne til den lille Havn, der besøges aarlig af 80—90 Fartøier (Høier selv eier 4), og hvorfra 2 Gange ugentlig Færgen gaaer til Keisum paa Silb. Et Sandsteenmonument minder om Frederik VI.s Tilbagekomst fra de ved Fløden hærgede Gyne 1825. Et Dampbrænderi anlagdes for saa Nar tiden; ogsaa er her et Apothek. Herfra naae Havdigerne, med ubetydelige Afbrudelser (ved Hattsted og Ording), til Elben; et nyt, men aldeles forfeilet, Dige gaaer mod N. langs Tønderveien. — Ved lige Opoffrelse kunde maaſkee Høiers Havn blive bedre end Husum, da Lister Dyb er kortere, bredere og dybere end Høveren og yder mere Sikkerhed; — nu maae rigtignok større Skibe løbse udfor Emmerlev.

(145) I Landsognet findes en Færges og Løbsvledds nær Vidaaens Munding, og $\frac{1}{2}$ Mil med S. en Løbs-

plads der, hvor den gaaer gjennem en Sluse tid af Rudebøl Kong. Udenfor ligger et meget betydeligt Forland, Vadren, ($\frac{3}{24}$ □ Mil). — Ved Kongens Sydøstende træder Naen ind i den gjennem en mægtig Sluse (anlagt for 12,000 Rd. Cour.) ved Rudebøl, hvor endnu 4 andre Sluser findes. Her var Tønder's Udhavn siden 1566, da Diget over Naen lagdes, indtil 1715, da ogsaa den sank i Betydning ved Kongens Indbuddning. Vandet skaffer fordetmeste Beboerne deres Næring. Christian IV. agtede her at anlægge en Fæstning. Byen ligger ved det 1553—55 fra Hoier langs Naens Nordside til Norderslusen og derfra til Humtrup trukne Dige. Nordvestlig ligger paa samme Side, benævnt efter Digeveien og Voppenbøl. I Nærheden laae 1613 Aulsgaarden Husumtoftmark. Rudebøl horte forhen til det 1233 nævnte Andæflyth Sogn, hvis Kirke laae mod N.D. nær Gaarden Vester-Anslod i Ribe Amt.

(146) **Rudebølkongen** inddigedes 1715 ifølge Detroi fra 1712. Den er 1100 Demat stor. I den ligger 1 Gaard og paa Diget 10 Huse. Dens Vandløsning (Vidaaen) er den største i Slesvig. — Allerede før, nemlig 1692, inddigedes den 1200 Demat store Frederikskoug, af hvilken 4 Huse, ifølge Detroi fra 1690. Den har samme Rettigheder, som Kongene paa Nordstrand, og Eiderstedts Landret gjælder ogsaa her. — Sydfor disse to ligger Brunsødder (Brunotten-) Koug, kun 571 Demat stor med 2 Hovedgaarde, inddiget 1618.

(147) Hoier Nørreherreds største Sogn er:

Emmerlev, (1556 Beboere), forhen Emberlof. Fra Kjærene ved Seiersbækken i D. hæver dette Sogn sig mod Vest, hvor mange Gravhoie findes. — Kirken, med 2 Præster, ligger ved Ribe-Hoier-veien, er bygget af hugne Steen og har et høit Spiir, der tjener som Somærke. Den staaer under Ribe Bisv. — Ligeoverfor ligger Kroen, hvor Thinget holdes. — Den store By Emmerlev ligger mod S.V.; mod N.D. det store Sønder-Seierslev. I begge hører til Ribe 181 Idr. Hartkorn. Fra Emmerlev er der ogsaa Overfart til Sild. — N.D. ved samme ligger Klov (Luse), benævnt efter Rystbrinken (Kliff) og udenfor samme er en R. heb, hvor de større Fartøier lødse. — N.D. for Kirken ligger Kjærgaard, forhen Øster-Emmerlev, benævnt efter den 1540 endnu nævnte Gaard. — Ved Nørre-Seierslev ligger

Gaardene Kurboi (Kongsbøl?) og Sybergaaarde, forhen adelige, siden 1712 dannende en egen Commune, som staaer for 40 Blove. Til den hører Nørre-Seierbølev og Kjær-gaard, Dele af Emmerlev, Sønder-Seierbølev og (B.) Gammelby, ved hvilken skal have ligget en Gaard Gripsgaard, Strøgods i Skaffenborg Grevskab og enkelte Gaarde i Tjerpsted, i Korntved, Rorkjær og Teising ved Lønder og i Lsterterp, Vedsted Sogn. — Sognets Byer danne næsten sammenhængende Rækker. Enkelte Grupper fore egne Navne, saasom Hou, Nyland, Hemgaard e. s. v.

(148) Tjerpsted eller Hjerpsted Sogn, med N. V., er kun lille. Ogsaa det ligger høit og har mange Gravhøie, af hvilke Søndervangshøi, søndenfor Kirken, 58 Fod over Havsladen. Vestenfor Kirkebyen [Hjerpstede] ligger den gamle Kirke med Taarn, uden Spiir; Dypbygningen tilskrives Friser, formodentlig fra Jarpun, som laae vestlig i Havet. — Veduden findes i Sognet kun Koldby mod N.; en By Almoseby (nær Søller Søerne) skal være ødelagt i Krig. — Koldby Mark skal have tilhørt en Herregaard Tirkelsmark ved samme; Beboere ere endnu Fæstebønder. Med Søfartens og Knipleriers Afstagen er Armoden steget, trods Huusfliden. — Den Jordsand, forhen beboet, hører til Sognet. Om Vinteren staaer den under Vand, om Sommeren heer en Hyrde der.

(149) Skads [Skastath, 1298: Skást, som endnu i Folke-munde] Sogn bestaaer blot af den temmelig store Kirkeby og nogle Gaarde Nað(gaarde). Kirken, med buttet Taarn, siges bygget af Gierinden til en Gaard Bobensmark, som vel laae paa Vorrevoldshøien østl. i Mosen ved Skast Sø, af Gærme over ikke at have Forrangen i Ballum Kirke. — Mod N. findes Spor af en Skandse i Markeskjeller. — Jurisdictionen er uhyre blandet, saa Ingen veed, hvor her Slesvigs Grændje er; Skadsgaard, i Byen, over 1½ Blov stor, markværdig ved sin Bygningsmaaade (huzgen Steenhvælving over Stuen, store runde Vinduer ic.), hører til Skaffenborg. Byen kaldes ogsaa Føndereskads og nordlig vises Spor til det forhen-værende Nørreskads.

Sluy Herred.

(150) Allerede 1198 førte det Navnet Sluxherret efter Maen ved Byderup, og det er vist ogsaa meent ved Loctorp-

hæret i Jordebogen 1231. 3 Folkemunde kaldes det Slouss-Hæred. (Ogsaa i Ribe Stift er et Slougshæred ved Grindsted Na.) — Det danner en Trekant N. for Lønder og gennemstrømmes af Vidaaen med alle dens Tilløb og Syderaaen. Rugen trives godt alle vegne, Hveden iffe. — 1850 tilkom det Meste af Bolderup Sogn og Stoltelund Gods imod Lovtrup By. Indenfor Grændsen findes endel Gods under Lygumkloster mod N.W., endel adelige Gaarde i Øst og Solvig Commune; 3 Colonier anlagdes 1764. Thinget holdes i Bolderup, Herredsfogeden boer fortiden i Rorkfær.

(151) **Høstrup** er det vestligste Sogn. Kirkebyen [Hors-
torp] ligger ved Birl Na. Kirken, der allerede eksisterede
1198, havde forhen et Spilr, nu har den et afstumpet Taarn.
Knivlingfabrikationen her og i Sognet har for det meste
ophørt. — Mod S.W. ligger den store By Rorkfær (Rork-
fær, fortybsted) paa Vestenden af et mergelholdigt Høidestrøg,
der brat falder ned mod Engene. W. for Byen ved Hlensborg-
veiens Sydside i Grøften var sidst i forrige Aarhundrede en
berømt Sundhedsbrønd, hvorefter Fattigblekken ved samme
endnu minder. Knapmageri drives. — Zeising [Gosingh]
ligger østl. paa samme Strøg; efter den nævntes maasteke Adels-
familien Gyßen i 14de og 15de Aarh. Store Lønde, oftestenfor,
er en privilegeret Gaard. — Nordlig ligger Solvig-
gaard, allerede 1362 et adeligt Gods. Den nuværende
Commune har Underhorige i hele Hæredet undtagen Ting-
lev Sogn, i Lønder- og Høier-Hæred og i Løherred ad-
spredte, thingpligtige til Herrederne; de udgjøre 57½ Blov. —
En By Krækelund, nævnt 1197, er forsvunden. Mod N.D.
ligger Søllerup.

(152) **Høist** Sogn, til hvilket forhen ogsaa Solvig og
Arndrup hørte, og hvis Grænsse mod Lygumkloster endnu for
Arnaa var med N.W. ligesom Birl Na er det; mod N.D.,
følger med N.D. Indtil 1506 var det Annex til Høstrup.
Haderslevveien gaar gennem Kirkebyen, der ogsaa kaldes
Østerhøist, i Modfatning til den lille By Vesterhøist W.
ved Aæn; [Hochte, 1198, Høxet, Høist 1369, Høchstæ-
the 1412, Høieseth]. Den gamle Kirke med et lille Taarn
undergik en Hovedreparation 1835; dens Brede er temmelig
nøiagtig 55°. — Sydøstl. ligger Hølm [1197 Hølmæ]; syd-

lig Søvang [1395: Zewanghe]; — jydvestl. Bøgvad [Bocwat, Bøgkwath]; — ligeoverfor Abeling laae efter Mejer S.W. for Møgelstønder paa Naens høire Bred nogle Gaarde, hvis Fælledsnavn Nabolking nævnes 1233 [Uthøling], som beboet af Friser, men hørende under Ribe Bispestol*); — mod N. endelig ligger Alslev ved Naen og Lygumkloster-Flensborg-Weiien, og mellem den og Høist laae indtil 1503 Byen Bastlund. Budsholm ere et Par Gaarde. Foruden dem sætter Mejer 1652 endnu „Heegaarde“ mellem Holm og Høist. I Sognet ere flere Lygumklosteriske Beboere, S. og D. for Naen thingpligtige til Slur Herred, N. og V. for samme til Lygumkloster Birk. Præsten besidder Degnen uden Visitationernes Mellemkomst.

(153) **Navsted** eller **Naapstedt**, Sogn (i Folkemunde Na'isteb) er det nordligste i Herredet. Den store Kirkeby deles af Birk Na [1198: Rapsø]. Kirken, forhen forbunden med Heldevad ic., er gammel og har et Taarn. Forhen synes her at have været et Diaconat. — Her, i Heisel og i Dvørp [1369: Korup], begge mod N., findes Underhørige af det Lygumklosteriske Fogderi Navsted, og i Faudrup, mod N.D., [Folverdrup] af Søgaard Gods. — Østligt ligger Navsted ved Lundbækken, vestl. Hynding; enkelte Gaarde ere Hornse, Hegsholt, Sternsgaard og Knivsig. Paa Hynding og Hornse Jorder samt Sollerup Mark i Hoftrup Sogn ligger Julianebjerg Koloni, anlagt 1764. Lygumkloster-Flensborg-Weiien gaaer gjennem Sogtet og Kirkebyen. — Oldgrandsfæren Joh. Zoega fødtes i Navsted d. 7. Octbr. 1742.

(154) **Bylberup** (1182: Builthorp) Sogn indtager Herredets Midte. I Vestenden af Kirkebyen, som blot ved Sluraa adskilles fra Lendemærk, hvor Præsten boer, ligger Kirken, forhen helliget „vor Frue,“ med Blytag og et 1682 af Lynilden nedslaaet, 1835 repareret Taarn med Gavslag istedetfor det tidligere Epir, og flere Begravelser. Uden tvivl var den Herredskirken, da ogsaa sønderfor samme paa Galgehoi Thinget holdtes; nu i Byens Kro. — Bondegaarden Nymølle mod N.D. betegner den efter 1613, formodentlig 1628 af Hjen-

*) Saaledes Jensen; dog er der Grund til at betvivle dette og at overhoved Friser have heet saa langt ind i Landet, da Mejer's Kort ogsaa viser et Abeling S.W. for Møgelstønder, hvor Gaarden endnu kaldes „ved Naen“. Røttere forstaaes vist dette ved Uthøling.

den afbrændte Sluxmølle's Sted. Med N.V. ligger Sottrup, med N.O. ved Hlensborg-Pygumklosterveien Bredvab, forhen Bræwath, tillige ved den mindre Landevei fra Tønder til Nabentraa, og Heek (Hebehuje?), en sammenkjøbt Gaard, hvor Faareavl drives stærkt; østligt findes, fra N. til S., Søllingvraa, en Mølle, der saaar sit Vand fra Ulvemoskjæret, og 2 Bøndergaarde, Smaabyerne Duborg (om en Borg vides Intet) og Frestrup (sh. Fresdorp), adstille ved Grøn-Naen, og Gaarden Carlsvraa ved disses Forening. Denne var allerede 1238 i adelig Gie (Lago de Karlswraah), senere rangv'ist og dervaa et Fogderi i Svabsted Bispe-Amt; som saadant kom det 1777 til Herredet. — Med S. endelig ligger ved Hlensborgveien Haisstrup med den privilegerede Haisstrupgaard, hvis Gier Niis Henriksen, fød 1448, der 1518 var bleven Herredsfoged, 1524 forsvarede Fr. I. paa Urnehoved, derfor blev Frimand, siden fik Braagaard (155) og døde 1554. Hans Kofte med 5 af Bøndernes Pile opbevarede siden i Kirken og da den nedfaldt sidst i forrige Aarhundrede (efter 1786), stak man de nu ogsaa fortafede Pile ind i Bjælken. Gaarden har kun 84 Aldr. aarlig Udgift. Jurisdictionen er endnu temmelig blandet, Noget under Pygumkloster.

(155) **Burkal** Sogn har oprindeligen havt omtr. 50 og har nu 80—90 Bøndergaarde og mange mindre Eiendomme. Kirken, med Nyså, Blytag og Spirit, eier en stor Bøndergaard i Lydersholm og ligger, ensomt ved Landeveien, Kroen Sarburg og Grøn Na nordenfor Byen af samme Navn, hvor Fæstegaarden Vestergaard endnu 1613 havde en Skov, Tudestov. — Sognets største Byer ere Renz ved Sydtaaen med over 400 Sjæle, hvor i en Grabhoi et gyldent Sværdgreb er fundet, og Tyndevab, østenfor, ved samme Na, med Farveti, Korn- og Stampemølle (1445: Jothnewadth), med Smaastederne Lille Tyndevab mod S.; mellem dem Stade og Leytoft, søndenfor Renz Gaardene Pebersmark, nordl. vo. Nabov. — 3 Sognets Norddeel ligger nordenfor Kirken Bau eller Vester-B. (Bwæmark navnes før 1365) ved Nabentraaer-Veien, vestl. Stemmild, en tredeelt Fæstegaard, hvortil Kroen Lille-Lønne, ved samme og Hlensborg-Veien; nordligst Lund, hvor Levninger findes af en tæt Granstov paa Mørkkjær, østenfor Byen, og Dværnholt, 1 Gaard og et Par Aaod. S.V. for Kirken ved Grøn Na ligger Nælde, hvor der paa-vises en Herregaard, om hvis sidste Gier Togo Neld Kampes

vifer tale; i 14de Aarh. kaldes den af Abelsmanden Peter Ebbesen „de Nylle“. Eierne kaldes endnu stjembviis „Herremænd“. — Sydvestlig i Engstetten ligger Lyderøholm (1237, da Lyngum Kloster her havde en Vandmølle ic., Lyftrigsholm), oprindeligt kun 1 Gaard, og nærmere Burkal Braagaard, en stor Bontegaard, forhen en Herregaard (1470, 96), senere som Aulsgaard forbundet med Haisstruygaard (ikke at forvirke med Braagaard i Kjar Herred). Med B. laae forhen Gaarden Haleklamp paa et flad Forhøining ved nuværende Grøngaard og vestligere Juetmoos i Lønder Herred, som Hertug Fr. tilbødte sig fra Lyngum Kloster tilligemed Lyderøholm 1503. De laae i et vandsrigt Skovkjar, som Johan d. W. led rydde 1566 efter Gudskøgens Inddigning, hvorpaa 1569 Eierne af de to Gaarde maatte romme derfra som Ildogjerningsmænd og Hertugen 1574 anlagde et „Forverk thom Gronenhagen“ eller Grøngaard, med næsten 1000 Tdr. Land; da det nedlagdes og parcelleredes 1775, tilkjøbtes det Meste fremmede Byer, f. Ex. i Karlum, Tinglev o. a. Sogne, som i disse Enger have en vigtig Hjælp til at bøde paa eget Savn. — Kolonien Christianshaab anlagdes 1764 her i Sognet paa Marker, tilhørende Burkal, Lund, Stemild og Lyndevad. — Jurisdictionen er nu aldeles ublandt.

(156) **Tinglev** er Herredets østligste Sogn, $1\frac{1}{2}$ □ M. stort og siges at have været endnu større, da ogsaa Lovtrup og Almkrup skal have hørt dertil. Den 120 Fod lange Kirke med afrundet Chor, en særdeles smukt faaret Prædikestol og et 135 Fod høit gennembrudt Spiir, hvorfra 22 Kirker tælles, opført 1811 efter Taarnets Brand ved Lynild, som ofte raute det, ligger i den ret livlige Kirkeby, der har et Farveri, et Bageri, et godt Høferi og 3 Kroer, paa den mellemste af 3 forhenværende Kampheie. Navnet (1270: Tingloff) synes at minde om et Thingsted. — Med N.W. ligger Wippel, 1491 endnu 1 Gaard Wippelgaard, som Hans van Alefelde tilkjøbte Lyngum Kloster, nu 4 Gaarde under Lyngumkloster, og Torkelshol, med S.W. Kraulund (forhen Kragelund) med Hedegaarde, Sognets største By, men mager, ved Landeveien (lige som Wartsbunfene Gerrebæk og Rødebæk) og Egebæk ved Erdraa med Dyppegårde, Lundbæk og Skjelbæk. Paa Verder, den og Pranderup, med S., tilhørende, der hvile paa Myremalm, som tildeels benyttet i Blensborg, er 1764 Sophien-dal Koleni anlagt længst med S. — Stokkelund Gods, en

1725 frafølgt fogaaerdt Axlsgaard, aldeles parcelleret 1786, tilhører Statsraadinde Grund's Stiftelse for Præstentur i Bredsted siden 1743, da det af Stifterinden gaves vertil. Til Godset hører Baistrup ved Geilaa og Gaardeby ved dens Føring med Hfendrupaa; en gaabelfuld ældgammel Jordvold med Grav paa Østfiden*) gaar derfra henimod den lavvandede, todeelte Tinglev Sø (i daglig Tale blot Sø), hvis Udstrømning ofte har været projecteret. De to Gaarde Wiidgaard høre under Aaretost.

Rjær Herred.

(157) Dette Herred (tydsk: Karrharde), det største i Amtet, er ikke saa rigt paa Rjær, som Navnet lader vente (Kjærærhæret 1231; — eet af samme Navn i Vendsydsel, Nalborg Amt, hvori den ene Wildmose), men begrændses af saadanne mod Nord, nu af Enge. Langs den løb Skovstrækningen Braunslund eller -vold (Brand-, maastee rettere Brams-Skov), hvis Rødder findes i luggroede Sandbanker paa Ternahlunderlag, fordetmeste omstyrede fra N.W. til S.O. og forfulede, som om Skoven var nedbrændt ved N.W. Wind, hvad Sagu bekræfte; Fyrretræerne kløved til Lysevinde — „Karlumer Lys“ —, der endog bruges i Berlin. Syddelen har lignende sandede Banker langs Søholm Na. Vestfelen gaar over i Marsken, tildeels brat, som fra Klirbøl af mod N. — Godser af andet angier Distrikt indtage et Strog fra Midten mod N., og Norddelen af Vestgrændsen. — Dets ældste Beboere vare tildeels Friser, dog allerede meget tidligt under dansk Hvihed; deres Tunge-maal tales endnu i Sydvesthjørnet og tildeels lidt tydsk. — 3 Colonier. Herredskirken var vist Leck, hvor endnu Thinget helbes.

(158) **Medelby** store Sogn er Herredets østligste, og har neppe nogenstunde været frist. — Midt i Sognet ligger den

*) Den kaldes almindeligviis **Digerdige** eller **Stemmedvold** ogsaa **Holger Danfæ's Dige** (med Hensyn til Alben). Uidentivt ældre end **Helm Wrangels Leir 1627—29** og ikke som N. Eugen mener, „ey-ført af de til England dragende Angler til Bærn for de Tilbag-; blivende mod Danke og Friser“, da ellers Graven maatte være paa den modsatte Side, bliver der intet andet at hensefere den til end de indbyrdes Kampe mellem Smaaføngerne i en ferskhistorisk Tid; heller ingen af de bekjendte Valdemarer holdt her noget Slaq.

flere Kirkeby (Mathelboii, Mathbuy) ved den søndre Bei fra Lønder til Glensborg og i dens Nordende den gamle Kirke af Graasten, fra hvis milevidt sønlige Spiir 30 Kirker talles, meget høit. , Gaaren, hvorpaa de katolske Præster bared omkring Markerne, for at signe Kornet, findes nu ikke mere. — Børlund var fh. en Gaard, som af Adelsmanden Diderik Hønke 1584 folgtes til Glensborg Amt og hører endnu til Bies Herred, Glensb. Amt. 3 Sognet, især i Byen Jarbelund (forhen Gherdelund, i Folkesproget Jarlund) brændes Torvekul og Milerne feed, formedelst den hoi Beliggenhed, om Astenen i lang Afstand som lysende Bunker. — Store Byer Østerby mod N.D. ved Beien og Weesby (Vesterby) mod N.W.; nordøstl. ved denne feed fra Stoltbjerg 18 Kirker, og Lophjerget eller Lundstøp ved Østerby, nordl., er 174' høit. — Den lille By Holt, mod S.W., er bekjendt som velhavende. — Vestlig ved Stripfand (i Folkemunde Strøfand) var 1523 et Kapel, 1465 endnu ikke; ved Reformationen ophørte det. — Sognets Kolonihuse hedde Friedrichshof, et par Gaarde Horsbæk Bøgelhuus og Nabro.

(159) **Ladelund Sogn**, vestenfor, er 1 □ M. stort. Den store Kirkeby, i Folkemunde og forhen Laylund, med 2 Beirmøller mod W., har mod N. Sandbanker og mod S. Eng; den almindelige Kirke skal være bygget 1404, men et Kapel var her tidligere, som Fiklal af Karlum. Gravhøie ere talrige, især østl. ved Bramsted (med Bramstedlund), hvor ogsaa brændes Torvekul, hvor Bramstedhøien mod S. — Nordvestl. Vestre, hvorefter Sandstrogets Hovedmasse benævnes, — begge ved den søndre Lønder-Glensborg Bei. — Kolonihusene Wilhelmienfeld. — Sydøstl. ligger

Doversted, et Gods i andet angler Distrikt, der allerede længe er separeret uden Stamgaard, altsaa en adelig Landøby. Forhen tilhørte det Adelsfamilien v. Andersen i Klirbol (see 164).

(160) **Karlum Sogn**, mod S.W., bestaaer næsten udelukkende af smaa Gaarde. S.W. for Byen ligger den meget gamle, taarnløse, men indvendig ret inukke Kirke; engang, da Bræderup ligesom Ladelund vare Kapeller, Fæstlandets yderste, senere mindre betydelig end Laylund, siden 1833 med Orgel. — Sydlig nær Bredsted = Landeveien findes enkelte Muurbrokker af Kapellet Jesu Blütlein (Helligblods Kapel), der skal være

fra 12te Mærk. — S.V. for Byen er Storhøi, hvorfra 42 Kirker kunne tælles, efter Sigende forhen, inden dens Ræmpehøi jævnedes, et Souværke; paa dens sydsøstlige Skaaning findes mærkværdige, men intetsteds omtalte retvinklede Befæstingslinier, de saakaldte Ræmpegrave. Efter Sigende skal forhen den da Langt betydeligere By (Kjøbstad??) have staaet paa Høien. Om „Karlumer-Lys“ (see 157). I Egnens Gravhøie fandtes ikke sjelden Liigkister af smukt hugne Sten, fordetmeste brugt som Vandtruge. Sognets anden By er Finningsted mod S.V., mindre Pædskaarde mod V. — Paa Nordgrændsen er Louifenebene Koloni, og ved Landeveien Ravnshjerg, et gammelt Thingsted.

(161) **Lygum** (tydsk Lügum, i Folkemunde Lym) Sogn danner Herredets Nordvesthjørne. I Modsætning til Øster- og Nørre- kaldes det Sønder-Lygum. Den meget store Kirkeby har golde, barokke Sandbanker mod N. og S. og mange (berygtede) Fattige. 1795 afbrændte 45 Huse. Landeveien bringer temmelig stærk Færdsel, hvorfor 4 Kroer. Kirken viser, at den forhen var et Kapel; Wimmershøl, Sognets anden By, mod W., skal da have hørt til Humtrup Sogn. — Nordøstlig ligger Ellhøvt ved Grændsen af de fide Enge, hvori flere enkelte Gaarde. — Nordlig er Smalholmbroen og nordvestl. ved den 1553—55 indbyggede „gamle Guds-koug“ Thadenfiel (s. 161). — Forhen var her et Diakoniat. — Jurisdictionen er ublandet.

(162) **Humtrup lille Sogn** følger mod S.V. Ved Vestgrændsen indfatter et dobbelt Dige Karlumaaens nordlige Arm og begrænses den vandede Guds-koug. — Kirkebyen læner sig mod N. til Sandstrogets Vestrynt og støder mod N. V. til Ørelshøl. Den temmelig store, taarnløse Kirke er temmelig gammel, og skal forhen have staaet langt mod S.V., i Guds-kougen. (J. Meyer's Alt-Humkerk). — S.V. ved Diget ligger Krakebøl og tæt ved samme Kalebøl, der inden 1523 havde en egen Kirke, som engang nævnes efter Upphusum i Brarup Sogn, der vel hørte til samme (s. 163).

(163) **Braderup** (i daglig Tale Brarup) Sogn var forhen Kivial til Karlum, men synes dog 1478 selvstændigt. I den store og ret smukke Kirkeby, der har et Bageri, ligger Kirken, byggt i 13de Mærk., repareret 1741, anseelig ved det fj rnthens spulige pyramidale Taarn med Uhr. — Vestligt lig-

ger Holm, hvis Beboere lave Neg- og Kjervebaand af „Støckjallen“, et Slags Kalmus, der som Middel mod Muus bruges i vidt Omkreds. — Nord for samme ligger Nyhusum, forhen et Gods Øbhusen; den her nævnte Kirke er vel den samme som Kahleboell Kirke og laae vel paa „Kirchhofsstelle“, paa Byens Mark. At Lunningsted i Karlum Sogn 1451 regnes herhen, er vel en Feiltagelse. I de sidste 2 Byer ligge mange Huse paa Warfer.

(164) **Klirbol** Sogn er halvt Mark, halvt Geest — og den meget store Kirkeby følger Skjeldet $\frac{1}{2}$ Mil. Dele af samme ere Sønder-Kl., Nørre-Kl., Rückenstadt (den høist liggende) og Buttersbøl; Floderne 1532 og 1634 naaede herop og Høiden er belegen i den i Nordenden liggende Kirke. Denne ret anseelig, med buttet Taarn, var før Reforamationen Pital af Læd. — Tidligt var her adeligt Gods (i 15de Aarh.), men de to nuværende Godse

(165) **Klirbolgaard** og **Kjærherred** (eller Braagaard, s. 155) have først deres Oprindelse fra Herredsfoged Anders Sønrichsen, der adledes 1452. Begge Gaarde ligge i Buttersbøl nær Kirken og eies nu af Borgerlige; den sidste opførtes paa ny 1834. De Underhørigte boe meget adspredt; Familien eiede ogsaa Bülkebøl og Boversted. — 3 Bødsbøl, N.W. for Kirken, var ogsaa forhen en stærkt befaftet Herregaard, med hvalvede Sale og en Vindebro af Kobber.

(166) **Læk** eller **Læd** Sogn er, ligesom Kirkebyen, Herredets største (Sognet 2,500 Indb., Byen 700.) — Sognets ældste Byer Klintum og Stadum tilhørte Engene og Sandstrækningerne, hvor nu Enge og Stedesand ligge, og det strakte sig altsaa mod S. til Søholm Na. Pigesaa gammel som de 2 nævnte Byer er uden tvivl Læk (Lekky i Jordebogen 1231), der efter Sagnet forhen var en Kjøbstad, og hvortil Havet naaede ind, da Widing- og Boking-Herred vare Der. Overfor samme laae Slottet Lækhuus, vigtigt maaskee som Grændseborg mod Triserne, og — efter J. Meyer — i Nærheden 2 adelige Gaarde Puselund og Sopshof*). Nu er Læk en flække-lignende Landebby med Markedsrettighed ved Lækaa og Bredsted-Landveien. De fleste Huse

*) En Høi Puselunbjerg findes i Handved Sogn og en Valdemar Søey eller Høppn var i 14de Aarh. Statholder paa Høer.

ere teglhængte og Kirken, der først skal have staaet Ost i Byen nær Pastoratet, en massiv Bygning af hugne Steen med Epidstaarn og 2 Præster. Ved Byen ligge 2 Møller. Her tales Dansk, Tydsk og Frisisk, men læres blot Tydsk. — Frisisk tales ogsaa i Klintum, sydlig, paa Langbjergs Vestpint (smlgn. Moens Klint), og D. Snatebøl; — i det øvrige Sogn Dansk. — Nøtterup, i Folkemunde Nøtrup, mod N.O., er ogsaa en meget stor-By; langt mindre ere Sandager, Sprakebøl, Søvang, Kallethave, Møl-
vab n. — Østbølen indtage

(167) **adelige Godser**, hidstammende fra den i 15de Aarh. rige Familie von der Wisch, nemlig 1. Fresenhavn eller hagen (Frisernes Havn?), Stamgods, med 300 Underhorige. 1604 afskiltet ved Deling 2. Pütjenhorn (i daglig Tale Lillehaarn), nu det største, — nær samme det gamle Nettersted Marenspold —; Gaarden 3. Høgelund (Hogelund!), var allerede inden 1700 aflagt som Enkesæde, men er meget lille, — og 1780 solgtes 4. Gaarde, da en Udsøgaard, dannet af en efter 1604 neblagt By. — Godset Bültsbüll (s. 165) parceleredes 1761. Disse indtage en stor Deel af Sognet, hvori ikke mindre end 10 Jurisdictioner findes.

(168) **Enger** (man siger paa Tydsk, men ikke paa selve Stedet „die Enge“ og „in der Enge“) Sogn, følger Herredets Sydgrænse Soholm og naaer nordl. til Langbjergene, hvori Werhøi hører sig 153 Jod. — Den meget store Kirkeby deles i Øster-Enger, ved Kirken, og Vester-Enger; Kirken er uanseelig. — Sognets Østdeel beboes af Danske; — 1780 nævnes kun Holtager (Holzacker) som Dansk talende, nu er ogsaa Soholm det tildeels og Knorborg ganske, ligesom Enkelte i Heide. Her findes tildeels Velstand og her vedligeholdtes længe Jordernes Fælledsskab, i Soholm indtil 1803, — blandt Vestbødens Friser fandtes Fælledskabet aldrig og herfter nu mindre Velstand, men Blid, s. Gr. Forberedning. Soholm, i forstævnte Deel, giver Naen sit Navn. Nordostl., ved Knorborg, er Træplantning forsøgt, men mislykket. Paa Soholm Holmmark findes Trærodder og hele Træer, tildeels endnu brugelige, i en moseagtig Jordbund. — Her boede vel Herrerne „auf der Heide“.

(169) **Stedeband** lille Sogn danner Sydvesthjørnet. Lige lig i den store men temmelig fattige Kirkeby ligger den simple

men venlige Kirke, opført 1746. Allerede inden 1462 var en Kirke af dette Navn opført isædedes for den vestl. liggende, i Flod undergaaede Kirke Ocksleff. Paa Byens Sted skal først kun have staaet et Haus Mommenskrøg. D. ved Byen sees Spor af en Skandje, opført af Svenske. — Nordvestl. ligger den meget store By Snarebol, hvoraf Halvparten hører hertil, Halvparten til Led. — Den gamle Storteværker-Krug, efter Gaardene i den ogsaa kaldt Trollbøl-Krug, ligger mod S.V.; den fik 1618 nogle Privilegier og kom 1746 fra Bøking- til Kjarherred. — Hele Segnet beboes af Friser.

Marstherredene.

(170) Disse, der fra Arilds Tid beboes af Friser, have tildeels andre Indretninger, end Geestherredene. Fastlandsherredene Bøking- og Widing-Herred (af Dfriserne betegnet som „Fastwall“ og Sproget „fastwallingsch“), ere inddeelte i 4 og 3 Lehnshogderier, Foor og Sild staae under Landfogeder. Tilsammen danne de Treherredsbretten eller =thinget, ved hvilket i Tilfælde af Appellation det ene Herred har at forsvare sin Kjendelse for de tre andre. — Derne vare i ældre Tid langt større, men Fastlandet var deelt i mange Der, der ved Inddeling sammenføiebes; derved fremkom de octroyerede Krøge. — Disse fire Herreder dannede Utlands eller Nordfrislands nordlige Trediedeel og beboes endnu af Friser.*)

*) Her vil være Stedet nærmere at omtale nogle af Nordfrislands almindelige Forhold. — Den Form, i hvilke vi i ældre Tider maae tænke os det, er Deltalandets, som vi finde den i den hollandske Provinds Zeeland eller vel endnu bedre ved Gangesmundingen, d. e. et græsrigt, vandet Fladland, gennemført paa mangfoldig Maade af Kalklandsvandens Ubleb og indstaaet ved Havets Virkning, beskyttet mod begge ved lave Diger, der allerede omtales af Særo og vel vare 8—10 Fod høie. (Et virkeligt Digeværn forekommer dog hertilands første Gang i Documenter 1247). Nordomsfrit betragtet, vise ogsaa de 2 meget omtalte mejer'ske (Kesenius'se?) Kort i Danckwerth's „Neue Landesbeschreibung“ 1652 en saadan. (See Ant. Ann. 1831). Endnu ligger Gyden tør to Gange dagligt (ved hver Ebbe) indtil vestfor de ødste Der, med Undtagelse af Kiedjengene. Hele denne Strækning vilde

Bøking Herred. •

(171) Herredet selv strækker sig fra Kirkebol Sogn lidt over $1\frac{1}{2}$ Mil mod S.V. til Havet, i $1-\frac{1}{2}$ Mil Brede, men ogsaa Forlandet forom de octroyerede Kouge regnes til samme, og saaledes kunne ogsaa disse betragtes som beliggende indenfor Herredsgrændsen. Deres Gladerum er omtræktlig Herredets. 4 af Kirkerne ligge paa Geestaasen Risum-Moor, af hvilke Lindholm maaskee var Herredskirken, 2 derimod ved Havet, af hvilke een i en octroyeret Kouge. — Lehnfogderiet findes 4.

(172) Lindholm store Kirkeby begrændser Risummoe-ringer Korsboug mod Nst, ligger langs med et gammelt Dige og deles i Sønder- og Nørre-Lindholm. Den har over 700 Indvaanere i 180 Huse. Riig og Fattig danner her, som i hele Herredet, en stærk Contrast. Den temmelig store Kirke ligger vestl. paa Geesten og er temmelig gammel; vestl. ved Leekaa findes Skandsejspot fra 1627, 28. —

altsaa endnu være beskyttet med den ordinære Floed ved et Dige af 10 Fods Hvide, og vi behøve slet ikke at tænke os nogen Sankning, ser at forklare dens Forsvinden — uagtet en ever samme staaende Vandmasse vist vilde være nok for at nedtrykke den bløde Klæg —, og en saadan, sersarsaget ved vulkaniske Kræfter, vilde siden 1240 vistnok franske Chroniker have emtalt, hvis den havde fundet Sted. Skulde vi da ikke gjenfinde den gamle Tilstand paa vore Solort, — der af Landgeogropherne altser lidt beagtes? — Paa „Kortet over Slesvig i Baldemarernes Tid“ har jeg fersøgt at eftervise det, naar Mejr's Kort betragtes paa anførte Maade, og kun saaledes kan jeg uden reen Vilskaarlighed have de Uoverrensstemmelse, der findes mellem dem og de samtidsige Documenter, fornemmelig „Baldemar II's Fordebog“ fra 1231 (i Langebekii Scriptores rerum danicarum, VII).

Saaledes vilde Der og Fastland eller Halvoer kun dannes ved Vandløbenes større eller mindre Brede. Hele Nordfrisland strakte sig fra Silbs Nordende til Gideren i en Længde af 12 Mil og en Gjennemsnitsbrede af 4 Mil, fysisk adskilt i 3 Dele; den sydlige bestaaende af 4 Der, hvis Fælledsnavn var Gydersfath (Gidernes); den mellemste Halvoen Strand, først i Langt senere Tid kaldet Nordstrand, og den nordlige, ligeledes bestaaende af 4 Der. Deraf var uidentivul Silb, der udgjorde N.B. Herred, den største; dernæst Hoor, der omfattede Ofter; og en Deel af Vester Herred (til dette hørte ogsaa Ambrum). Den næste i Størrelsen var vist Hørseby; (nu Widing;) Herreds Hoveddeel, der 1436 efter

Nordl. grændser til samme den ligeledes store, men forarmede *By Kloakries* (den etymologiserende Fabel fortæller om Emaas Lekker, ved hvis Hjælp Dvæget fandtes i Riisbustene paa den med Lind bevorede Holm — „Der distere Damswald“ i Heimr. ældre Udg. p. 42) Til Forarmelsen bidroge ogsaa de nordl. ved Krempehus anlagte Teglværker. Paa „Wasserkenne“, nordl. vises Ketterstedet med Galge.

(173) **Niebill** (bøl), mod N.V., er ligeledes en meget stor Kirkeby med 230 Huse. Den er anseelig ved et Apostel, mange Haandværkere og 3 aarlige Markeder. Flere Huse ere teglhængte, andre saldefærdige. Kirken, rummelig med Spiir og to Præster, byggedes 1729 af ny; den ældre Kirke traadte i Stedet for den nordvestl. ved Langstoft, i Gudskoug — forhen Langsum- eller Langsundstoft, hvor Waldemar IV. 1344 slog Kristerne og hvor der f. N. sluttedes Fred, — beliggende, 1362 undergaaede, hvis Kirkegaard endnu vises og hvor flere Didsager fandtes. — Nordlig grændser Ulhol (Ulvsbüll) nær til Byen og mod S. sammensmelter den aldeles med:

(174) **Deegbill**, ligeledes en stor Kirkeby med 550 Indvaanere. Flere Dele føre egne Navne (Eyendenen f. Ex. Heiden-

Spaarvinden Hertje's Spaadem emgaves med en „aylden Ring“, d. e. et stærkt *Haubige*, men først 1562—66 ved Gudskougens Inddigning gjordes landsaft. Denne Plads erptoges af Der og ogsaa *Aventoft* Egn var en saadan. Egsaa *Bokingherred* bestod af flere *Der*, blandt hvilke jeg i *Risum Moor* troer at finde *Jordebogens Gæstænaeka* (*Gestnaeke*), den samme som *Vendaller* i *Designatio*(?); *Dagebol* laae ogsaa paa en *S*, og *Faretoft* paa en anden (*Oswalds*?), hvoraf en Deel 1634 fik et *Sommerdige* og 1686—88 et ordentligt *Ringdige*, samt ved *Herrenkoug*s Inddigning 1640 forbandtes med *Risum Moor*, der allerede siden 1566 var forbundet med *Widingherred* og siden omkring 1300 med *Fastlandet*. *Dagebol* indtogedes 1702—4 og senere de andre *octronerede Koug*e (see 178). Saaledes udfoldtes *Bugten ved Deegbill*, hvor endnu 1629 *Oberst Morgan* landede, og dens *Emaaver* bleve landsaft. — *Mecus* saaledes her *Bundet* maatte vige, vandt det videre ude mere og mere *Terrain*, og allerede i *Kloben* 1354, om ikke før, synes *Sild*, *Foor* og *Amrum* at være reducerede til omkring samme *Størrelse* som nu (*Sild* havde forhen ogsaa *Diger*, hvoraf *Levninger* findes), medens ogsaa *Fastlandsherredernes* *Hberggrændse* blev bestaaet, sioke Gang 1825. *Ostgrændsen* dannes tildeels af „*Danmarks-Graven*“, maantee anlagt af *Erik Plogpenning* (1241—49) fra *Aventoft* *So* til *Letkaa*, af denne og *Soholm Na*.

skafst); almindeligen deles den i Sønder- og Nørre-Deeksbüll (Vedesbul). Den er Sognets eneste By. 1629 laae den ved Havet og den svenske Oberst Morgan landede her og stormede en Skands. Kirken, med fladt Laarn, er temmelig anseelig og indeholder et tredobbelt Relieffbillede. — Byen begrænses Kornkoug mod V., ligesom mod S.:

(175) Risum, ligeledes en stor Kirkeby (omtr. 140 Huse, 1769: 164), deelt i Sønder- og Nørre- (rettere V. og D.) Risum. Kirken er gammel og uanseelig; forhen siges den at have ligget sybligere; ligeledes en Herregaard (?). — Vestl. til samme grænses Maasbøl. — Næsten 1 Mil mod S. ligger Waggaard i Kougen af samme Navn, kun $\frac{1}{3}$ Mil fra Forretoft, hvorigjennem den $1\frac{1}{2}$ Mil lange Kirkevei fører; Eigene bringes ofte tilbaads. — Den store, vandede Herrenkoug derimellem inddigedes 1640, efterat det fra Waggaard til Risum forende Dige 1634 var brudt.

Disse fire Sognes største Byer indfrænsede Kornkoug, i hvis Midte en Moseylet findes (Risummoor). Derfor samme findes den store og lille Koblendammerkoug i Lindholm og Risum Sogne, den første inddiget omtr. 1566 eller maaffet allerede 1300, da et Dige lagdes fra Bøkingherred til Fastlandet, den sidste vel 1554, — og Kirsebøl Koug.

(176) Forretoft, fortydsket Fahrenstoft Sogn ligger temmelig langt mod S.V. Den gamle Kirke afbrændte 1668, opførtes paany 1703, men er, uaget en Reparation 1837 og 38, i jammerlig Forfatning og uden Klokke. Den ligger, ligesom alle Huse i det meget fattige Sogn, paa et Marf. — Forretoft-Sønder- og Nørrekoug var en Hallig, indtil den 1634 fik et Sommerdige og 1687--88 et stærkere Havdige, efterat Bottschlotes-Koug 1631--34 og Herrenkoug 1640 var inddiget og havde gjort den landsaft. — Førstnævntes (Bottsch. Kougs) Inddigning ved Hollændere, tildeels i Kley-Søen, var een af de vanskelige i disse Egne, da derved ogsaa Bottschlotes-Søen i Herrenkoug og dens Afløb, som tillige var Leck- og Søholm-Maens, maatte reguleres. (Det sidste stæer nu ved den 1735 anlagte Kanal Königsbaue, der tildeels begrænses Sognet og Amtet mod S.). Paa Nordvestdiget bygde Water Fjlstern 1634 en katolsk Kirke, men som nedbrødes, da Kougen folgtes 1680. 2 Gaarde i samme staa

under Overretten. — Den lille *Blomen-* (ikke *Blumen-*) Koug, ihl., indbidedes 1648—52 ved Amtmand *Wolf Blome* i *Lønder*.

(177) *Dagebol* Sogn (i 15de Aarh. og endnu 1523 kaldet *Wisch*) omfatter egentlige kun Kougens af samme Navn, indtil 1704, da den fik et ordentligt Dige, en Hallig, og indtil *Kleysee-Kougs* Inddigning 1727 en *D*, octroyeret 1700. Den 1731 nybygte Kirke, lille, men venlig, staaer dog under *Provsten* i *Lønder*. Ved Kougens Vestende er en lille maadelig *Havn*, hvor *Høivande* inddræfter 2 *Limer* 19' efter *Floden*, hvorfra forhen dreves nogen *Skibsfart*, og endnu *Overskift* finder *Sted* til *Føor*. *Saltberedningen* af „*Schlick*“ torv er næsten ophørt. — Nordvestlig laae forhen *Dsognet* *Galmsbüll*, mindre end sine 2 *Naboer*, og forminsket ved næsten hver *Fled*. 1625 var det endnu 283 *Demat* (à 180 □ *Roder* à 9 *Allen*) stort; 1700 og 1701 gjordes det ved et lille *Dige* *landsfast*, men den givne *Octroy* kom ikke til *Anvendelse*; 1788 talte det endnu 43 *Huse* paa det eneste tiloversblevne *Varf*, og 350 *Demat*; efter 1825 bleve kun et *Par* *Huse*, der ogsaa efterhaanden *skredes* til *MarienKoug*. Kirken, bygget af *Steen* 1749 ifødetfor den ældre af *Træ*, havde egne *Præster* indtil 1796, en *Prædikant* indtil 1803, og benyttedes senere af *Deegbol* *Præst*. En *Forkøining*, *Galmsbøl Knup*, viser nu *Varfets* *Sted*.

(178) Foruden disse 3 laae endnu mange mindre *Der* i *Deegbøl-Bugten*, som *Hollænderne* 1635 forsøgte at inddige, hvad der kun lykkedes med det sydlige *Judløb* *Wortschlot* (s. 176). Ved *Gudskoug* — af hvilken den sydlige *Deel* 1709 fik en *Octroy* (*Gud* veed af hvad *Grund*) og siden kaldes *Interessenten-Koug* — indbidedes 1682—84 den gamle og foran denne i en *Vinkel* 1705 og 6 den nye *Christian-Albrechts-Koug*, der begge høre til de sværeste og bedste *Marilande*. I *Kley-Søen* indbidedes 1727 *Kleysee-Koug*, hvorved *Dagebüll* forbandtes med *Forretøft*, og *Nisum-Moor*. 1735 indbidedes endnu udenfor samme den lille *Juliane-Marie-Koug*, og foran *Christian-Albrechts-Kougene* 1789 den store *MarienKoug*, og paa begge *Steder* er atter et stort *Forland* at inddige. Alle disse *Kouge* ere octroyerede. De have *Ret* til selv at opføre en *Kirke*, og holde sig, indtil dette *stær*, efter *Behag* til de nærmeste *Sogne*, de 2 nveste til *Dage-*

bøl, Kleyser-Koug til Risum, Christian-Albrechts-Kougene til Deerhøl, Interessentkougene til Ebere.

Widing Herred.

(179) Efter Kirkebyen kaldtes dette Herred, tildeels endnu i Dandwerth's Tid Hørsæby- (1231) eller Hørsbüll-Herred. Det bestaaer af Marskland, hvis høiere vestlige Deel 1436 inddigedes, medens den østlige, lave og vandede forst blev det 1562—66 (Guds-kougene). Kun i det nordøstligste Sogn, Auentoft, findes lidt Gæst. Her er ogsaa Befolkningen tildeels dansk. — Der ere tre Lehuusfogeder.

Indenfor Grændsen findes kun det lille Guds Loftum i, Emmelsbøl Sogn. — Den gamle Herredskirke var vist Hørsbøl, hvor Thinget holdtes, nu i Fegetatsch (s. 184).

(180) Emmelsbøl (Emptesbøll) er Herredets sødligste Sogn. Det ligger mestendels i Widingherreds Koug, og indbefatter den formodentlig 1592 inddigede Emmelsbøl-Lille-Koug og Dele af Guds-koug; dog er Jordbunden just ikke god og allerede 1608 kaldes, Sognet fattigt, som det endnu er. Kirkebyen ligger i den store Koug. Den gamle Kirke laae noget vestligere; den nedbrødes 1768, men ogsaa den nye forfalder allerede. — S.W. ved Høvdiget ligge nogle Huse, Südwesthörn, hvor for Ladepladsens Skyl en Controllleur boer. — Mellem den og Emmelsbøll ligger

Loftum Guds og By (en By af samme Navn paa Føor). Gudsset stammer fra Herredsfoged Frodsen, der adledes for Krostab mod Kougene ved Karet 1600 (?).

(181) Hørsbøl (1231: Hørsæby) Sogn følger med N. Kirken er meget gammel, har et lille, i forrige Aarhundrede nybygget Spiir og et mærkvaerdigt Alterblad. I den staaer Herredskrinet (die Hardeblade). Den omgives af Gammel- og Ny-Hørsbøl og Loftende; Kirkegaarden læner sig til Høvdiget. — Mod N. ligger

(182) Klauzbøl (Clengesbøl) gamle og lille Kirke heller ikke langt fra Høvd, tæt med Nør (Tistag). Byen deles i Vester- (hvor Kirken) og Øster-Klauzbøl. Fra Forstnævnte stier Dverfart til Morsum paa Sild, 2 Mil; fra Sidstnævnte, ligesom fra Wiich, sydl. gaar et for Branme seilbart Siel til Guds-kougsøen. — I det lille Sogn dyrkes

Hestebønner meget; Brændslet er Straa og Rør (Blaas), som i hele Omegnen. — Mod S. ligger Bombüll, hvor den hollandske Admiral Glae & de Bombell skal have tjent under Fødenavnet Niss Jøfen, og som Admiral indfriet det en Tjeneslepige givne Tegtefabklofte.

(183) **Rodenæs** (Rottingnes) Sogn er det nordligste. Den gammelbøds Kirke mellem Dborf og Neudorf har sin Døbefont fra Rickelsbøl Kirke, der laae B. fra Burg, lidt udenfor Diget og fandt sin Undergang d. 1. Dec. 1615, tilligemed 5 Møller i Herredet o. s. v. Derhen hørte Orhusum og Krumhusum. — Her tales endnu lidt Danst.

(184) **Neukirchen** Sogn, sydsøstlig, er just ikke meget nyt, da det allerede 1314 nævnes (Nykerby), og snart blev betydeligt. Det er det største i Herredet. Det bestaaer næsten ubelukkende af adspredte Gaarde, deels i Widing-Herredss-Kong. deels i Guds-Kongen og paa dens Halliger. — Kirken byggedes 1566 af ny i Guds-kong paa et Fængsels Sted nær Diget; forhen stod den vel B. ved samme, hvor et Huus kaldes „Kapellet“. Ved den ligger blot Pastorat og Degnebolig. — Nordvestlig ligger Yegetasch, hvor Herredsthinget holdes, nordlig Gaarden Segelsbøl (Sigelsboel), fra hvilken til en ubekjendt Gaard Sirlessen Erik Mienved 1314 befalede et Dige lagt og Thinget saavel som Nykerby Løvedags marked holdt paa sammes Midte. — Sydøstl. i Guds-kong ligger Bundisgaard, 2 Gaarde, hvorefter en Deel af Søen benævnes. — Ogsaa her tales lidt Danst.

(185) **Aventoft** Sogn, nordøstl., var forhen ogsaa en S., tildeels af hølgedannet Geestland, men er nu ved flere Diger Landfast, Njondi begrændset af Widaa mod N. og Søen af samme Navn mod S. (En Bro, nordøstl., byggedes 1833 for 10,000 Mk. Cour.) — Den lille Kirke ligger paa en lille Banke ved Byen. — Sydvestl. i Guds-kong ligger Friesmark, et kongeligt, i Arvekæfte givet Kammergods. — Vestl., ved Vandet adskilt, ligger Rosenkrands paa et Dige. Nær samme, tæt S.D. ved Ringswarf, laae forhen, endnu 1696, den fyrstelige Nolsgaard Fuggebüll, hvorfra de herskabelige Landeiendomme af samme Navn i Guds-kong hidrere.

D e r n e.

Sild, forbydte Sult.*)

(186) Den Sild er kun en lille Deel af den gamle D, og endda er over Halvparten af den udyrket og udyrkeligt Land. Dens nordre Ende, List, forhen et Sogn, hører nu til Ribe Amt, men Keitum Sogn. Ogsaa det sydligste Sogn, Rantum, (see 189) eksisterer ikke mere og saaledes ere kun 3 Sogne tilbage, som Havet endnu stadigt bestjærer. Allerede 1141, 1180 og 1231 nævnes den som D (Suld). — Dens Landfoged svarer til andre Egnens Herredsfogder og boer ved Linnum. — Paa denne det gamle Nordfrislands høieste Deel har Witten med dens Dyder og Lyder reneft vedligeholdt sig, idetmindste betegnes Silbingersproget som det reueste Frisisk. Dansk Indblanding stete mestendeels ved Giftermaal med Enker. — For 100 Aar siden sang man endnu „bedenske Wiser“ ved Dansegilder, hvorover Præsten M. R. Flor ærgrede sig. — Siden 1633 findes ingen Diger mere; et 1792 projecteret Havdige (for 26—30,000 Rdlr. Cour.) kom ikke istand.

(187) Morsum er Dens østligste Sogn. Kirken er meget gammel, Choret bygget af Luffsteen, og uden Taarn; en Tavle i den minder om Kirkens Befæstning af de Keiserlige 1626. Omkring samme ligge Byerne eller rettere Bydelene Store- og Lille-Morsum, Østerende, Wall, Schellinghörn og Klampshörn med Holm i en Kredss af $\frac{1}{4}$ Miils Gjennemsnit, omsluttende det mæste af Sognets Gæstland. — Udenfor Kredsen mod N.O. stiger Munkeshøien indtil 69 Fod og danner i sit nordlige Afald det værdværdige, af Porcellainjord, Allun, Brunkul og Jernoxid bestaaende, paa Forsteninger rige Røde Kløv (rothe Kliff), der tjener som Sømærke. Et lignende af samme Navn findes V. for Kampen i Keitum Sogn. — Hertil gaaer Overfarten fra Klanxbøl.

(188) Keitum Sogn er det største paa Den og naaet fra Holm til Nordpynten Albue Ddce. Kirken, den gamle Herredskirke St. Severinus (S. Søren), hvis Chor ligeledes er af Luffsteen, ligger N. for Byen paa en Banke og

*) Indvaernerne kalde den „Süll“ og sig selv „Süllringer“, paa Dansk „Silbinger“ (smlgn. Færinget).

har et anseeligt Faarn, der benyttet til Sømark. — Den høitliggende, store, ventlige By (169 Huse) har siden 1803 tiltaget om det Dobbelt, og siden 1666 om det Tredobbelt; den har et Posthuus, Lødbhuus, Fængsel, Apothek og en Læge. Her samles ogsaa Silds „selskabelige Forening“, der har et Bibliothek. — Blandt dens 130 Søænd vare der saa Nar siden 70 Kapitainer og Styrmænd og 19 Østersøfiskere. 1822 anlagdes som Privatforetagende en lille Havn, og siden gaaer Overfarten fra Hoyer hertil, forhen gennem Banderdybet til den nordligere liggende Munkmarsch Mølle. De saakaldte „Mönkebøls“ Landrier havde foranlediget Fablen om et Kloster ved Kirken, men tilhorte 1141 St. Knuds Kloster i Odense. — Sydbøstlig ligger Holm og det større Arksum saa lavt, at Vandet 1825 her gik værs over Den, og i Marsten S.B. ved samme findes den gamle Arxumborg, en stor, kredsformig, paa 2 Esteder gennembrudt Vold. — En lignende, 400 Skridt i Omkreds, 30 Fod hoi, findes N. for det vestl. liggende Tinnum, ligeledes i Marsten; den skal betegne den gamle Tinsborg, hvor Afgifterne betales. (Vel ikke uden Grund betvoles nu deres Brug som Fæstningsværker, da hverken Veligheden eller Form svarer dertil; ganske lignende ere de store Vandcisterner paa de hofstønsteste Udenbigslande og andre Esteder. Sagn lade dem bygges af Fortidens Kæmpeslægter.) Østenfor Tinnum er den smukke Landfogedgaard. — Mellem „Nordbyerne“ Braaderup, Wenningstedt og Kampen staaer en Hvidbjorn som Levning af Skoven Wolderholt. Her findes en Mængde Gravhøie, hvoraf en, Braade- (Brede-) hoi, 90 Fod over Havslæden, een 30 Skridt lang, 3—4 Alen bred og 5 Fod hoi, een med et Gravkammer, dækket af Ahlilaget, saa den deri fundne Beenrod maae være ældre end Ahldannelsen (Kana lens Gjennembrud?); lignende Høie findes ved Keitum og en saadan ved Arksum har Vandet, der bortrev Halvparten ved Undermuring, aabnet. — Ved Nordbyerne findes endnu megen L yng. S.B. ved Kampen vises Føhringsvolden, hvoraf en Deel kaldes Riperstie (Riberstien) og som skal være en Deel af en Wei, der i de ældste Tider førte fra Ribe over Romo, Sild og Foor til Eidersted. — W. for Wenningstedt troer man endnu i Havet at finde Eyer af Byen eller Klækken Wendingstätt, der siges at være forgaet ved Flo den 1300; maaske befolkede de Tiloversblevne den nuværende

Landsby. — (Af List, hvis Kirke, W. for Byen, Sanden dækker, ere kun 2 Gaarde og 8 Huse tilbage; Skolen talte 1836 kun to Børn. Den hører siden 1819 til Lønder Provsti). Ved Sognets Nordgrænse er en Fuglekøi.

(189) **Vesterland** Sogn bestaaer for største Delen af Sandklitter, der, ligesom Havet, langsomt men sikkert rykke indad, og endnu ikke ganske ere bevoxede. — I den af flere Dele bestaaende By paa noget over 100 Huse byggedes 1637 (eller 1635) den lille, lave og straatakte Kirke af en hollandsk Skipper, der i Bederlag fik Metaltaget af den gamle, vestl. beliggende Gytum Kirke, hvis Mure endnu stode 1652 ved Stranden, men hvis Sted nu Düner dække. Byen eiede forhen 40 Skibe, nu kun 5. — Mod S., næsten 1 Mil derfra, laae forhen den store og velhavende Kirkeby Nantum, efterhaanden odelagt ved Sanden og Havet. Allerede Dandwerth kalder den „ringe“. Saaledes maatte 1757 den gamle, store Kirke nedbrydes og ligesaa den nye mindre 1801. Af de 1769 tiloversværende 28 Huse fandtes 1803 kun 15 og 1835 kun 10 med 53 fattige Beboere, hvis Underholdning siden 1831 paaligger Landstabet. $\frac{1}{4}$ Mil mod S. fandtes forhen Wolbspør af en Borg(?), der nu ere bortrevne af Havet. Her skal have været Dens Dommersæde.

Herfra strækker sig den ubeboede, men vittoreste og sagnrige Sandhalvø **Hornum** $1\frac{3}{4}$ Mil mod S., intetsteds over 2000 Alen bred. Morke Auelser om suundne Herligheder paatrykke dens gule Sandklitter et høitideligt Præg, og dens Dødsfiskhed afbrydes kun af Vølgenes Larm eller Havmaagens høie Skrig. Og dog er denne Orken af uberegnelig Vigtighed for de bagved liggende Marsker paa Føer og paa Fastlandet, og Hornum Havn ved Sydenden frelser undertiden den nodlibende Skipper.

Foor, tydsk Föhr.

(190) 1 Mil fra Dagebois Baadhavn ligger den lille, men interessante Ø Foor, $1\frac{1}{5}$ Mil stor hvoraf Marsken indtager over Halvparten. Marsken er inddiget. Den mindre Bestdeel hører til Ribe Amt og danner med Amtom et Birk. Sydteflen staaer under en i Byk boende Landfoged, og indbefatter $1\frac{1}{2}$ af Dens 3 Sogne. Beboerne ere Friser, men

kalde sig altid, isolerende, Føringet, hvorfra atter Byks Indvaanere adskilles. Den er stærkt bebygget, men lidt dyrket, da de fleste Mandfolk drive Søfart; dog har denne, især Hvalfangeriets, hvis egentlige Hjem Den var, aftaget stærkt. Vildtvorende Træer findes ikke, uagtet Træstammer i Tørve- og Sandjorden under Marsken i Retningen S. V. N. D. minde om fordums Skove, men de hyggelige Byer, i en Vinkel henstrakte langs Marskens Grændse, skjules af Havets næs Træer. Den eienbommelige kvindelige Dragt forsvinder efterhaanden, ligesom tidligere den mandlige; derimod har det saakaldte „Fenster“, Ungdommens natlige Sammenkomster, tro vedligeholdt sig, men efter Kirkebogens Vidnesbyrd uden Skade for Sædeligheden. Fær med S. V. minde mange Gravhøie af indtil 48 Fods Høide om de fordums Beboere, tildeels med Steenkister.

(191) Flækken **Byt**

anlagdes 1634 af Flygtninge — friskt Bytlinge — fra det ødelagde Nordstrand, ved en lille Havn, som den samme Floed havde dannet. De andre Byers smaalige Avind forhoiede Skatterne og bevægede Beboerne til at ansøge om en Flække-Distrikt, som udsleedes den 15. April 1706. Byt hører til S. Nicolai Sogn, indtil den selv bygger sig en Kirke, og har nu lidt over 800 Indvaanere (1811: 650, 1658: 172). Den er mere behagelig end smuk; det Smukkeste er Vandaleen (der Sandwall) og Husene ved den. Nordlig er det 1806 anlagde, tilstrækkelig store Havnebakkin; ogsaa Faldsted og Posthus findes her, og 2 aarlige Markeder afholdes. Beboerne ere mestendeels Handlende, Haandværkere og Søfolk, navnlig aldrende Capitainer. Af Bigtighed for Byen er det 1819 anlagte Wilhelmine-Søbad, der besøges ret godt (Christian VIII.) og for hvis Ekshd Den i Saisonen ved Dampskibsfart forbindes med Hamborg, Husum, Helgoland ic. Det smukke Badehus ligger ved Vandalleen, men Søbadene ere ved den sydvestl. liggende Pavillon. Galgebakken, ved Flækkens Sydvestside, er 41 Fod høi, og oprindelig en hødens Gravhøi.

(192) S. Nicolai Kirke er formodentlig først bygget under Valdemar II.; Pengene dertil skulle Liggerrunde i Eng-land have samlet. Den har et Taarn, men tildeels Kortac. 1758—1808 vare her 2 Præster. — Den adskiller Sognets

to smukke Byer **Boldixum** og **Brirum**, der hyppigt besøges fra Byt af og ligne Flækker. 1821 byggedes ved Kirken et Fattighuus.

(193) **S. Johannis** er Dens største Sogn og indtager hele dens Midte fra S. til N.D. Allerede 1336 nævnes her en Præst, og Kirken er uden tvivl den gamle Herredskirke for Øster- og Vesterherred, ældre end denne Deling, men vist neppe bygget inden Aar 1000, uagtet Pave Sylvester II.'s Billede findes paa den mærkværdige Altertavle og Nars-tallet 1116 paa et Pulvitur. Kirken, hvis Bygmester og Material Sagnet lader komme fra England, er en stor Korsbygning af Grundmuur paa hugget Granitfundament med Vlytag og et 108 Fod høit Taarn; den rummer 5000 Mennesker. Ogsaa fortsener i den at anføres den langagtige „Grundsteen“ med udslættede Tal i Gulvets Midte, Døbefonten af Steen med gaadefulde Billeder, Kirkepatronen Johannes den Døberes colossale Træfigur og den raat arbejdede, i Jernkjæde ved en Ville ophængte frisiske Normalalen af Jern, 4 Linier længere end den hamburgske, samt Prædikestolen med smukt Træskjærerearbejde. Den nuværende Bygning staaer paa en endnu ældre Levning. Paa Kirkegaardten holdtes Lthinget. Kirken har to Præster. — Den ligger nordl. i den store By Nieblum, hvoraf den ved Veien adskilte søndre Deel hører under Ribe. Hele Byen har 117 Huse og er en af de smukkeste i Sleevig, selv Marmorportaler findes ved flere Huse og Gaderne ere broslagde. Dens Fattighuus byggedes allerede 1819 paa Riber Grund, hvis østligste Gaard er Birkedommerboligen Middelberg. — Alkersum, nordøstl., siges at være bygget 999 og i Midlum, videre mod N.D., skulle i et Huus Bjælker findes af den forhen N.D. for Den liggende Hanum Kirke. Dette Sogns Beboere skulle efter dets Undergang have bygget Ovenum (hvorom dens Navn, der uledes af Hoi- eller Høvhanum, og dens Jorders isolerede Beliggenhed hiinsides Midlum og Brirum Marker minder), en stor By, S.D. fra Midlum. S. for samme havdes en smuk Udsigt over Den fra Wirkshoch; nordøstlig findes ved Stranden 2 Fuglekøier.

Tilleg. (Vesterland-Boor og Amtom Birk.) En tredje ligger i Vesterlandet, hvor ogsaa den meget omtvistede Lembeck's Berg, en lignende som de paa Sild omtalte, findes ved Store-

og Lille-Borgsum, og ved Gøting og Vitsum utallige Gravhøie med Urner og Liigkister af Granit (Rbhøn). — Det samme er Tilfældet ved Hedehusum og Uttersum i **S. Laurentii Sogn**, til hvis ensoimt liggende Kirke desuden søge Byerne Store- og Lille-Dunsum, Süderende og Langebøry (den lange By), bestaaende af Dlsfum, Klintum og Toftum. — Vaa Amrom, hvis større Deel Skovsanden indtager, findes foruden **S. Clemens Kirke** i Rebel By kun Byerne Süddøry og Nordbøry og Gaarden Stenaade (Steinodde?). Ved Den fanges Østers. — Til Vesterland-Foør og Amrom Birk maa endelig regnes den stadigen tørliggende Sando Seesand med sin Baake, d. e. en høi Pyramide af Lommer som Sømærke, søndenfor Amrom mellem Rytter- og Smaldbyet.

B. Lygumkloster Amt.

(194) Det bestaaer af Lygumkloster Birk og 6 Fogderier, ialt 3 Sogne, og horte forhen til Løherred.*)

Lygumkloster.

(195) Den ikke ubetydelige Flække med 1183 Indvaanere ligger der, hvor Fiske-, Smede- og Retsbækkens forenede Bænde under Navn af Løbæk dreie mod W., $1\frac{1}{2}$ M. fra Tønder, $3\frac{1}{2}$ fra Ribe, 3 fra Nabenraa og $5\frac{1}{2}$ fra Glensborg. Landbrug er Hovednæringsveien, dog er Haandværksfliden ikke ubetydelig, skjøndt kun Skomagerne have et Laug. Flækken har 5 Gader; dens Østende kaldes Starup. 2 Broer føre over Naen. Den mærkværdigste Bygning er Kirken, en gammel Bygning, sandsynligviis bygget efter Klosters Brand 1268. Den nægtige, gethisse Korsbygning, 150 Fod lang, 72 bred

*) Dette kaldes 1231: Løghæverit, 1250: Loyahæret, ogsaa Løg-Lof- og Ly-herrit samt Lygum Herred, hvilket først senere forvandlede til Løve Herred, som det nu, formedeltst faldt Sty-melagiseren, kaldes, og hvorefter Christian III. gav det en Løve til Vaaben. Ordet, som vi oftere finde, hænger vel sammen med Løgh, d. e. Lov, hvilket Ord forhen brugtes almindeligere for enhver Bestemmelse, Bedtægt ic.; thi her fandtes tidligt eiendommelige Retsforhold formeletst Kloster- og Bispegædset; ligesaa i Østerlygum, og vel ogsaa i Syderlygum ved Blandingen af Friser og Danste. Emlgn. Logguld (Hjeldrup Sogn), Lovtrup (Næ Sogn) ic.

og meget høi, Murene 10' tykke, sit fornøhlig et Spiir, bygget efter Tingley Kirkes smukke Mønster, men alt for lille for en saadan Underdeel. Den tilhører Kongen, og underholdes af ham. 3 Sværvingerne skulle være hemmelige Munkegang. Den ligger i Flækkens Sydbestvinkel, sammenbygget med Amtshuset, „Slottet“ kaldt, som er en Deel af det gamle Kloster. Under en Steen i Vigligsteform foran Altret fandtes i en Grav — Urner med Leer og Afte. Ved Siden ligger det günderothske Hospital.

(196) **Historie.** Klosteret forlagdes formodentlig 1173 fra Seem ved Ribe til dets nuværende Sted ved den daværende By Starup i Løghum Sogn, hvilket Navn af Munkene forvandlede til Locus (Dei), d. e. Guds Sted. Kort efter (inden 1200) afbrændte det og atter 1268. Reformeret af Herrizvader Cisterciensere (s. Seem), blev det i et Afhængighedsforhold til dette Kloster, ligesom ogsaa til Ribe Bispestol. Uagtet af Overlast af Lembet'erne ic. blev det snart rigt og mægtigt, saa det ved Sæcularisationen 1548 eiede hele det nuværende Amt. Da lagdes Flækken under Nord-Lyghum Sogn, men senere ansattes en egen Præst ved Klosterkirken og 1739 afskiltes den aldeles fra hiint Sogn.

(197) Til Landsfoguet hører Ellum, S.V., der vist har givet Ellæmskysel sit Navn og altsaa maae være ejegammel; Dved [Ouwith], ved Broerne forbunden med Flækken, — og Dravid Skov, der 1263 omtales som betydelig [Drawidt], nu den eneste i en stor Omegn, med en Skovfogedbolig. Afsith mod S.D. og Nybo mod V. ere hver et Par Gaarde; enkelte Gaarde ere Favrby, Damgaard, Søgaard, Flesborg ic. — 3 Sognet knipses betydeligt og i Flækken er derfor en Traadfabrik. — At der skal have ligget en Kirke Kolbars mod S.D., er en teen Hypothese. — Dette og det følgende danner

Lyghumkloster Birk.

(198) Nørre Lyghum anseelige Kirke med hvid Taarn, efter Sigende grundlagt af Dronning Margarethe, ligger ene $\frac{1}{4}$ M. mod N. [Lygom, Lyom, Løghum], ved Ribe Landeveien, S. for Lyghumgaard By. B. for Veien strækker sig en gammel Dünerække, forhen skovgroet, hvori Bongshøi 199 Fod høi, mod N. indtil Lyghum, en stor By ved Fisk-

bækken, hvor Kniplingsfabrikationen drives af henved 30 Personer. B. for Kirken ved Faargaard findes dybt i en Mergelgrav en seer fort Jord, blandet med halvforraadnede Træstammer, Blade og Hækselbødder, der bruges som Gjødnings; D. for samme meget frugtbar Jord ved Koldkaad (fortydytter Kølkatb!). — Røying, B. for Rygum [Cloing 1400], odelagdes 1645 og var derfor forhen en meget fattig By, men har hævet sig ved Hjælp af sin Mose, ligesom Vester Lerp; — Løtved, mod S.V., nævnes allerede 1283; mindre ere Landebø, Ulstrup, Lornstov, Berndrup og Bisbjerg.

F o g d e r i e r n e ,

fideordnet Rygumkloster og Rygumkloster Birk.

tillige, forbedtteste som Tillag,

Lø Herred og Møgeltønder-Ballum Birk.

(199) Da i Aaret 1850 Rygumkloster Amt kom til Tønder, bleve ikke Fogderierne, der udelukkende bestaae af det forhenværende Klosters adspredte Eiendele, underlagde de resp. Distrikter, hvori de ligge og hvor vi allerede før det meste have anført dem. De ere:

1. Svandrup, med Smaabyerne Svandrup, Kummerlev, Storde og Trælberg, samt Dele af Vorrig, Harris, Apter og N. Bollum i Brede Sogn.

2. Skjærbæk, hvortil foruden det i Hvidding Herred anførte ogsaa hører Stregods i Løherred i Østrup og Meeløden Sogne.

3. Frøs Herred, hvis Eiendele allerede ere anførte ved Herredet af samme Navn i Haderslev Amt.

4. Abild eller Abel, tilveels, som anført, i Tønder og Svier Herred, men ogsaa Lidt i Møgeltønder Herred.

5. Alslev, i Bøsteb, Jordfær, Bjolderup og Høist Sogne, som anført.

6. Ravsted eller Rapsled, i Sognene Ravsted, Bylderup og Linglev, som bemærket.

(200) Brede Sogn hører for største Delen til Løherred i Ribe Amt, hvis Thing holdes netop her, men Kirken med Svandrup Fogderi til Slesvig, navnlig Rygumkloster Amt.

Kirken, fh. Brethewath, hvis Pastorat med Svanstrup Kongsgods 1252 overdroges Klofret, 1828 restaureret, med temmelig høit Taarn, ligger i det efter den 60 Fod lange Trabro nævnte Bredebro, lidt østfor Byen Brede, hvortil Boesholm (Boddsholmæs 1229). Her er Kniplingshandlerne Brodrene Wulffs ikke ubetydelige Tøimannufactur, der dog overlader Nymphister i Holstren at levere de finere Vare, og en Weirmølle; i Bredebro holdes Løherred's Thing. De allerede nævnte Svanstrup og Kummerlev, resp. 2 og 4 Gaarde, vare 1231 Kongsgods: Svanthorp og Cumled; det første skændte Brodermorderen Kong Abel Klofret — til Sone — 1252, det andet blev først adeligt, senere klosterligt; ogsaa de 2 Gaarde Storde (Storthe 1327, da de overlodes Klofret; 1549: Stord Lund) vare en Herregaard og ligeledes Trelborg, 4 Gaarde, som Andreas Trugelshen, der nævnes 1379 og 1412, gav Klofret. — Til Slesvig hører desuden en Mindredeel af (Brede og Bredebro) Næppe (Ospe) med S., Borrig, nævnt 1272, med S.B., Harris (1365: Harix) mod B., alle tre høit beliggende, og mellem dem og Kirken Fattighuset, Axtery mod N.B., omsluttet af Enge (1299: Abterp) og N. Voklum ved Riberveien, ligesom det heelt til Ribe hørende S. Voklum lavt paa Manden af de bløde Enge ved Brede Na; af N. Voklum hører 5 Gaarde til Døstrup Sogn. Sognet er fortiden Knipleriets Hovedsæde, der herfra udbreder sig til Tønder og Hvidding Herred.

(201) **Tillæg.** Det Øvrige af Løherred har Sognene:

1. Døstrup (1845: 795 Indv.) med en anseelig Kirke med Vlytag og Episkstaarn ved Ribe østre Landevei, i Byen af f. N., Vinum mod N. og østligere Drenghstrup, Laurup, Dverby og Teyring, de sidste tre paa og ved Udløbere fra Søiderne i N. Lygum Sogn, den sidste, hvorved lidt Krat, "Strup" kaldet, aldeles under Ribe. Det halve af N. Voklum hører ogsaa hertil (s. 200).

2. Meolben (358 Indv.). Kirkebyen og Kirken, der har Taarn, liggende begge ved den vestre Ribvei ligesom nordligere Ottersbøl (villa Ottersbøle in parochia Myolden in Løg-hærith 1386), og Forballum hiinsides Brede Na, hvor Færgehuset (nordenfor Naen) ligger paa et Vart. Husbjerg mod B. er nu 2, forhen 5 Gaarde.

3. Randerup (219 Indv.), bestaaende blot af Kirkes-

byen med den gamle Kirke med buttet Taarn med N. og Bræstegaarden med S., og den lille By Lunde med N.O., beelt under Ribe. Ved en næsten ucultiveret Estrafning af Blandet Jurisdiction, fordelte man tilhørende Hærris By, ad-filledes derfra:

4. **Viisby** (542 Indv.). Kirken (1278: Wystoby), stor og blystakt, har et høit men brostfaldigt Spiir, der tjener som Sømærke; Byerne Molderup, Rørby, Viisby, hvori Herredsfogeden boer, (D.) Gammelby og (Viisby-)Gjerrup (hvoraf Noget horer til Valer Sogn — Valer-Gjerrup — og Batti-huset til Slesvig) danne en Linie fra N. til S. langs Kjørene ved Seiersbækken, der paa tre Sider omgive

Troiborg Hovedgaard og adelige Gods, hvis Hovedbygning, fornyet med Taarn og omgivet af dybe Grave, opførtes 1580. Troiborg Mølle ligger S.V. for Kb. og mod S.O. paa Heden anlagdes 1846—47 den betydelige „Afbyggergaard“ med usædvanligt Dampbrænderi, Teglværker o. s. v.

(202) **Tilleg. Møgeltonder-Ballum Birk**, under fælleds Herredsfoged med Løherred, omfatter:

1. **Møgeltonder Flække og Sogn** med omtr. 1500 Indv. (hele Sognet), engang, som Navnet viser, større end Tønder, er nu, ligesom Kirken, uanselig. Den ligger midtveid mellem Tønder og Høier ved

Skaffenborg Slot og Hovedgaard i det 1676 for Grev Ekaf oprettede Grevskab af samme Navn, der har Underborige i 29 Sogne. Slottet opførtes 1664 af Feltherre Hans Schack istedetfor Møgeltonderhus, som Dronning Margaretha havde faaet med Troiborg o. s. v. Det har en smuk Park og en lille Kunstsamling.

Til Sognet høre desuden Byerne Bønderby, Støkkebro, Nørtøft, Foghale og Gallehus, hvor de bekjendte Guibhorn fandtes*) 1639 og 1734 beliggende i een Række, og en stor Deel enkelte Gaarde i Marskengene med S., kaldte „ved Aæen“ (Utbløsing?). Ved et af dem, V.-Auløb, stod forhen en Kirke (Andælyth).

2. **Valer Sogn** (546 I.), mellem Viisby og det foregaaende, bestaaer blot af de to, men temmelig store Byer Valer

*) Indskriften paa det ene er efter Brederskj og Mund: „Ek hleva gæstin holtungum hornu trivido“. d. e. „Jeg, Glæba, gjorde dette Horn til de heltingste Gæster (fra Skoven)“.

og Østerby og en Deel af Gjerrup (Daler-G.), med tøndehuse Gods i dem alle og 1 Hgumklosterfl Boel i Kb. Kirken (1264 Daler) har et høit Pyramide-Taarn.

3. Ballum (1214 Balghum; 1381 Indv.) Eogn horer aldeles til Ribe. Den hvætrede Kirke med Vpdrag og 104 Fod høit Taarn fører blot dette Navn; Byen, hvis maadelige Landingsplads dog benyttet til en vigtig Dampskibsforbindelse med England, deler sig i Vesterende (med Kirken), Østerende og Mølby, der endnu have Marsten ligesom tidligere alle Jorder tilfældes med Bødsbøl (hvorfra Færgesart stier til Havnen paa Røm) og Hufum, hvortil Harknag flutter sig; videre mod S. Smaabyerne Buntje og Reisby. Syv Adelsgaarde i Marsten skal Havet have odelagt, og der skal ved Brede Naens Munding en frilist Koloni engang have nedfat sig, hvilket Endelser paa „bøl“ bekræfte.

I Hingvligtig hertil er ogsaa Sønderland Romsø og List paa Silb. Vesterland=Boor og Amrom Birk see under (193).

Flensborg Amt.

(203) Flensborg Amts østlige Halvdeel danner det frugtbare Angels Nordhalvte og er stærkt indprængt med adelige Gods, Vest-Halvdelen, paa og i Nærheden af Høiberggen, er mindre frugtbar, dog laae her forhen det store Gods Lindewitt. Amtet omslutter Kjøbstaden af samme Navn og i dens Nærhed Kirke- og Klostergoods.

Flensborg.

(204) Der hvor Flensborgsfjordens inderste Viig indfiser sig mellem steile Banker, dannende Slesvigs bedste Havn, ligger i en smuk Dal Hertugdømmets største By og første Handelsplads, **Flensborg**. Laugs Havnens Vestside løber Hovedgaden eller Storegaden (med „Holm“ og „Rattfund“) $\frac{1}{4}$ Mil mod S. til Nicolai kirken*), hvis Længde B. for

*) Om denne menes, er ikke ganske vist, da Angivelsen gjælder „det høieste Kirketæarn“.

Rbhvn. er 3° 8' 31" og nordl. Brede 54° 47' 3", og derfra mod S. til St. Johannis=Porten under Navn af Angelbogade, hvorfra Forstæder strække sig mod N. langs Havnens Østside**. Paa Storegadens Midte er Nørre=Torv ved Mariekirken, og ved Søndertorvet forbindes den med Angelbogaden, som mod S. ender ved Havretorvet. Alle mindre Gader ere Tværgader eller rettere Stræder, maaskee med Undtagelse af Fiskergaden, som danner en paa Angelbogaden staaende Halvkreds; en ny Gade fra Hovedgaden til Blankemai projecteres anlagt. Byens Hovedtilgange ere: Nørreporten, Friserporten, V., og Røde=Port, S. for Søndertorvet, og Johannisporten, mod S.; Mølleporten er næsten midveis i Angelbogaden; af Bygningerne staae kun Nørre= og Røde=Port.

(205) Foruden Forstæderne af fremmed Jurisdiction beboedes Flensborg den 1. Febr. 1845 af 13,443 Mennesker i omtrent 900 Huse til en Brandsforsikringsværdi af 1½ Mill. Spec. (1835: 12,438 Ind.; 1803: 10,666; 1769: 6,848). Hovednæringsveien er Handelen, som drives tilføed med (1840:) 140 Skibe paa 5,820 Commercialæster (1806: 270 Skibe), hvoriblandt 20—25 Indiafarere. Havnen rummer flere Hundrede Skibe og har ved Skibsbroen 16 Fod, lidt udenfor 5 Favne Dybde. Dog findes ogsaa alstens Fabrikker ic., for hvilke alt mere og mere Dampkraft anvendes, f. Ex. et betydeligt Jernstøberi og Maskinbyggeri, et Eddikebryggeri, 3 Sæbesyderier, 11 Tobaksfabrikker, 8 Sukkerkogerier, ligesaamange Lysestøberier, 12 Garverier, mange Brændevinsbrænderier og Bryggerier, en Kalkmukmanufaktur ic. i Byen, og udenfor samme et Kalkbrænderi, et Teglværk, en Papiirmølle med selvstændige Apparater til Papiir uden Ende og Dampkraft, og Oliemøller paa næsten hver Hoi, ogsaa et Værk med Dampkraft i Byen, — Skibsbyggerierne ikke at forglemme. Ogsaa har Byen et Skuespilhuus, 3 Boghandlinger, 2 Bog= og 3 Steentrykkerier.

(206) Flensborg har mange store og solide, men just ikke mange smukke Bygninger, de fleste dog kun paa 2 Etager; ogsaa Hovedgaden er ingenlunde smuk, da den er bugtet og

**) Næmlig: E. og N. St. Jørgen, E. og N. Huulvei, mod S., Fiskerihof (bag Møllen) mod E.; fra Byens nordre Deel strækker sig med W. Dørborg og med N. Nyheden.

ujævn og vanziret ved de henimod 40 offentlige Brønde, der indsnævre den, men forresten indeholde det ypperligste Springvand. De vigtigste Bygninger ere:

1. Mariekirken, til hvilken Slesvigs folkerigeste Sogn henhører (1845: 7,429 Beboere), bygget 1284 af Steen ved Hjælp af Bisp Tuko's Afskedsbreve, forhen af Træ, med smukt Taarn fra 1731. Paa et Epitaphium i samme sees i Baggrunden Flensborg 1591. Ligesom 2. Nicolaikirken, der skal være bygget 1390, Taarnet, det hvide i Byen, 1516, havde den i katolske Tider 12 Altare. — Mariekirken er endnu en temmelig Skov; Nicolaikirken har et Reliefsbillede og et Bibliothek. Begge ere meget anseelige og især Mariekirken en af de smukkeste i Landet. — 3. Johannis-kirken, S. for Havnen, der forhen naaede hertil — (nær Kirken, S. for Engen Blankemai, findes Spor af en Landingsplads) — er Byens ældste, skal være afbrændt allerede 1248 og nybygget 1280 i Landsbykirkestil, og fik 1741 et Taarn. — 4. Helliggeisteskirken byggedes, ifølge Indtæst paa Muren, 1386 af Knudsghilbroderen Sonke Kuhl, fik, tilligemed Hospitalet af samme Navn, 1325 Privilegier, blev først sent dansk-luthersk Kirke og fornylig repareret. Her til hører intet egentligt Sogn, men siden 1850 en fri dansk Menighed, med egen Skole. — Det 1290 eller 1300 vejl. nær Nørreport byggede Gertruds Kapel benyttedes indtil 1404, men blev først 1566 nedbrudt. Dgsaa Duborg Slot havde et Kapel, ligeledes Franciscanerkløstret og St. Jørgensstiftelsen. 5. Helliggeist-Hospital, fordetmeste kaldet Kløstret, nær Søndertorv, er siden 1563 i en Deel af det 1263 (?) byggede, 1530 Staden skænkede, men endnu 1536 af Munkes beboede, snart tildeels afbrændte Minoriterkløster; det modtager 40 forarmede Borgere og Enker og i dets Kapel prædiker Nicolaikirkens Diaconus Mandag Formiddag. 6. Hansens Syge- og Pleiehuus læt vestenfor Byen indrettedes 1803 i det fornufts Amthuus, modtager 30 Syge og sersleier 50. 7. Det 1724 stiftede Vaisenhuus's Kapel („im Norden“) indrettedes 1813 til Fattig- og Arbejds-skoler for 600 Born, den øvrige Bygning til Lughuus. Overbøvedet er Flensborg berømt for sine mange milde Stiftelser. — 8. Latinskolen stiftedes 1560 af Franziscanermunken Ludolf eller Lütke Naamann, byggedes 1566 paa Minoriterkløstrets Kirkegaard, omdannedes 1799 og har nu 8 Lærere.

Fra Bgningen fore underjordiske Gange til det forbums Kloster, til St. Nicolai Pastorat, til Rectoratet og til den saakaldte katolske Kirke, vist forhen Kundsbrødrenes Gildeshuus?). Desuden have mange (10) andre Skoler, deriblandt 2 Fri-skoler, dertil siden 1815 en Søndagsskole og mange Privat-Instituter. — 9. Compagnihuset ved Havnen bag Mariekirken er Glensborgs Børs, bygget 1583, udvidet 1602. 10. Raadhuset er en gammel Bgning midt i Byen, bag hvilken paa det forbums Thingsted 1796 Skuespilhuset byggedes; siden 1760 er her ogsaa Byens Fængsel. 11. Det nye Amthuus (see Nr. 6) byggedes 1803 paa Amtgrund, den saakaldte „Fischerhof“ bag Vandmøllen. 12. Filialban-ken, midt i Storegaden.

Glensborg er Sædet for Dverjustitscommissjonen. Her boer Amtmanden og Amtsforvalteren, Huusfogeden og Branddirektøren; desuden to Herredsfogeder, for Wies- og Husby-Herreder, Sø-Enrolleringschefen, som tillige er Overlods og en Physicus. Magistraten bestaaer siden 6te Juni 1832 af to Borgermestere, 6 Raadsherrer og 1 Stadssekretair, ved Siden af hvilke staae 24 deputerede Borgere; Byen selv af to Dele, hvoraf Johannis- og Nicolai-Sogn tilfammen danne een. — En Escadron af Livregimentet Cuirasserer har her haft Garnison, og siden 1743 findes en Borgervæbning. To Skytterlaug. Byen har flere aar- lige Markeder og Torvedag hver Sognebag.

(207) **Historie.** Glensborgs Oprindelse er usikker. Sandsynligviis stulder Byen (forhen: Blenzeburg, latinsk Flenopolis) sit Tilbliven en Borg, Fleno's eller Flins-Borgen, som laae S.V. fra Johanniskirken. Skjendt Helduaderus nævner Byen ved Aaret 825, henføres dens Begyndelse nok rigtigst til tolvte Aarhundredes første Halvpart. Den ældste Gade er uden tvivl Fiskergaden, saa Byen oprindelig laae i Angel (Husbyherred). Allerede i 13de Aarhundredes Midte, da den crubredes og for det meste afbrændtes 1248 i Krigen mellem Erik og Abel — af Forstærante —, og hverved vel den gamle Borg ødelagdes, nævnes den som betydelig Havnby. Efter Branden nedløbe sig mange af dens Beboere under Beskyttelse af den ældgamle Duven-Borg, V. for Fjorden, i Handed Sogn, Wies-Herred, og byggede snart Mariekirken, først af Træ, 1284 af Steen. 1285 forenedes Norddelen Namsherred og

Biskerhusene paa Slotsgrunden med Byen, som 1284 havde faaet Kjøbstadret af Waldemar IV., hvis danske Original bevares paa Raadhuset. Allerede snart efter 1130 havde hervedvarende Knudsbrødre et Gildehuus paa Holmen, som nu kaldes „den katolske Kirke“, senere findes en gejstlig og verdslig Kalandsgilde, Kjøbmændenes Laurentiusgilde ic. — Duvenborggen byggedes i 14de Aarhundredes sidste Halvpart af ny med stærke Rondele og høie Taarne, pantsattes 1340, 1409 og 1470, forstærkedes og belejredes 1411, 1423, 1427 og 1431, da den erobredes af Holstenerne, ligesom Nyhuus, og var flere Gange Residens. Her fødtes Hertug Adolf 1526 og Kong Christian V. den 15de April 1646. I 16de og 17de Aarhundrede var det Amtmandsbolig, blev nedbrudt 1710 og folgetes 1772. — Byen omgaves 1358 af en Ringmuur, som under Erik af Pommern udvidedes og forstærkedes ved Wallisaber og Grave, der nu danne en Spadseregang. Uagtet Erobringen af Holstenerne 1410 og 1451, Brand 1427 og 1485 ic. steg Velstanden ved Søhandelen i det 14de, 15de og første Halvpart af 16de Aarh., sank derpaa i dets anden Halvpart noget ved andre Etæders Oplysning, samt Pesten 1565, da 1800 Indv. døde, og følgende Aar. I 17de Aarh. hævede Byen sig betydeligt, uagtet Krigsskade 1622, 28, 43—45 og 57—60 og gjentagen Pest 1627—30, samt Vandsskade 1634 og 1694, hvis Høider bemærkes paa Compagnihuset, og selv Stenbocks Brandskatning paa 64,000 Rdlr. 1713 trykfedes den lidet; mere Handelsindskrænkninger 1740 og 1777. Da steg Hamborg og Lybæk og Flensborg sank atter, men steg raft efter 1788 ved den amerikanske Krig, den stærke Fragtfart og den norske Handel. Byen steg, udvidedes og forstjenedes indtil 1807, men led da meget, især ved Norges Tab 1815. Da havde den navnlig over 200 Brændeviinsbrænderier og 40 Tobaksfabriker. I den senere Tid steg og stiger den atter.

(208) Flensborgs Omegn er bekjendt for sin Skjønhed; dog gjælder dette kun om et smalt Strøg langs Fjorden paa selve Byens Grund. Denne, som allerede tilhorte Byen 1284 („fra Withstagnath til Worbek“, ligesom nu), og hvis største Deel henhører til Høiderhyggens gylde Egn, er meget betydelig (5313 Tdr. à 192 □ Rodes), og skal være affjøbt 5 Udelsmænd, hvis Bopæle kaldtes Kobberbjerg, Hornbjerg, Blakmølle, Edtboe og Flensbeke, for 24,000 Mk. —

1770—72 deektes den saaledes, at to Kobbeler uadskillig til-
lagdes hvert Huus. Paa samme ligger Kroen & Kæserhuset
ved Veien fra Bau til Bilstov (og saaledes fra Nabenraa til
Elesvig udenom Slensborg) og den søndre Landvei til Tønder.

1. Vies Herred.

(109) Fra Hviderne ved Bau og Slensborgfjordens froy-
frandste Kyster strækker Herredet sig $4\frac{1}{2}$ Mile vidt mod S.V.
gjennem lang- og mose-rige Egne, benævnt efter Kirkebyen
Wiehe, i Folkemunde Stor-Vi, forhen Vi, Wy, Wie, Wygge,
d. e. Helligdom, 1231: Wizhæret. Men Herredskirken og
dermed siden Christendommens Indførelse sammes Hovedpunkt
var Haudeved. — Herredsfogeden boer i Slensborg. —
Til Herredet hører ogsaa Børlund i Medelby Sogn, derimod
Hüllerup til Treha Herred og enkelte Beboere til Marie-
kirken og Høspitalet samt i Valkbøl og Meyn til
Husum.

(110) Bau, 1 Mill N.V. for Slensborg, er en temmelig
stor Kirkeby, meget høit beliggende ved Veienes Forening fra
Tønder, Nabenraa og Sønderborg. Dens gamle Navn er Boo
(kyrke), Beow og Bauw (Beowulf??). Fra Hviderne ved Kir-
ken, som er stor, gammel, uden Laarn, med aldgamle Steen-
tøiler ved Døren*), sænker Egnen sig stærkt mod N. og N.V.,
svagere mod V. og S., hvorimod stærkt bakket Terrain fortsætter
den mod S.D. og D. En Banke V.N.V. for Kirken hæver
sig 178 Fod over Fjorden, Skreffelhøien S. ved Landveien
indeholder 5 Gravkamre, nordl. findes en Firkant af 36 nu
ødelagde steensatte Smaahøie. Vestlig henimod Frøblev og derfra
mod S. forbi Hærridlev til Slensborg Wymark findes mang-
foldige Høie, efter Sagnet hidvørende fra det Slag, som
voldte Harald Klafø Flugt til Frankerne og dermed hans
Daad 826. — Eydlig ved Veien til Bilstov ligger Wald-
marstoft, 2 Gaarde, forhen een, i en tyk Skov, hvorpaa
Henrik (Lorenzen) Skytte 1484 fik Frihed. Her findes
Heien Kongekammeret og Kongensilden, og sydlig
Haraldsdalen, benævnt efter Slaget (?). Veien kaldes Dre-
veien og var vist inden Slensborgs Opkomst Elesvigs Hoved-
vei. (Smilgn. Drenvad). — Eghøstl. ved Hovedlandveien ligger

*) De signe aldeles dem ved Elesvig Demkirke, ere altsaa vist ligele-
des omtrent fra Aar 1000.

Nyhuus, en lille By, i hvilken nordlig ved Veiens Vestside sees Voldstedet af det 1345 af Greb Claus til Holsteen byggede, 1409 forstærkede, 1431 odelagde stærke Slot („Castel“) Nyhuus, et Udenværk for Glensborg. Hvie Banker danne et ikke uvigtigt Pas og indslutte mod N.V. en lille Sø, paa hvis søndre Bred findes en saakaldt Helligkilde. Nordlig ved Veien findes en Steen med ulafelige Skrifte tegn, men ikke Muner. — Soens Aflob er Kruusaaen, der med stærkt Fald, dannende en Bue mod N., tililer Fjorden. D.N.D. for Bau danner den en lille Sø ved det i en dyb Klost liggende Nørre-Smedeby, Modstykket til Kirkebyen og kun $\frac{1}{4}$ Mil fra samme, tilbees til Kirkebolgaardens Gods og Mariekirken. — Lidet østligere findes Kruusaa Gaard, Kro og Mølle samt Teglværker ic, fremstaaet af en af Mikkel Kræmmer bygget og af Kong Hans privilegeret Kro ved „Cruxouwe“. Her fører Chaußseen over Naen og begynder Kobbermøllekøven. En fransk Leir var her 1808, N. for Møllen. Nordligere ligger Kidskelund nær Chaußseen. — I Skoven ligger $\frac{1}{4}$ Mil mod S.D. Kobbermøllen med fortryllende Omgivelser. Den er den eneste i Slesvig og tillige Mesfingsabrik. Dens Oprindelse er ubekendt, men allerede 1628 odelagdes den og siden flere Gange; 1682 byggedes den af ny. Her er ogsaa en meget smuk Have. Aarlig afholdes et Slags Folkfest, nærmest for dens 2—300 Arbeidere. — Ved Naens Munding ligger Kluedriis, en Skovfogedbolig og nogle Huse, hvori blandt Teglværket Waiffersleben, yndigt beliggende ved en lille Viig. — Klues, en stor Gaard (1805 og 14 dannet af Kaad) og en Kro, ligger videre inde ved Hovedlandveien. Her findes Muurbrokker og Been som Evor af det Kapel (Claustrum, Klaus), Munkene i Nykloster byggede her (1433: Dratorium unser lieben Frauen auf Krodriis), og hvortil det valfartede, da Mariebilledet helbrede de syge Kreatur, hvis Halsbaand, og de Værkbrudne, hvis Krøkker nedlagdes for sammes Fødder. Det afbrødes i 16de Aarhundrede. — $\frac{2}{3}$ Mil D. for Bau nær Fjorden ligger Kollund, (1441: Kalund) med Teglværker og en gammel Slidemølle. Jes Thomsen hersteds adledes 1448; derfor 2 Frigaarde. — Sikkert ligger Fisser- og Skipperhusene Sønderhav nær Drevoerne; nordlig Bommerlund, en betydelig, 1759 bygget, for sin Aqvavit berømt Kro med Brændeviinsbrønderi, og nogle Gaarde, ved Geilaen. Sydost derfor er en hedenst Kirkegaard. Det hørr

til Stoltebund Gods, ligesom Egvad vestenfor. — Sognets ufrugtbare Bestdeel tilhorte den 1767 parcellerede kongelige Wolsgaard Krakelund, hvor der en Tid lang var et Skæferi. — Weibæk med Østerbæk og Frydendal hører tildeels til Stoltebund. Bygtekroen eksisterer ikke mere siden 1850; Ronsdam er nu Sognets Fattighuus.

(211) **Handeved** (tydsk: *witt*) Kirke ligger høit paa Vestspytten af en langstrakt, fra Skæferhuset kommende Aas, hvis høieste Punkt er Arentbjerget, D. for Kirken. Denne er ved sit majestatiske, 150 Fod høie Spiit synlig selv i Marsken og i Bøsterhavet, samt temmelig langt ind i Angel, og var vist den gamle Herredskirke; om saa viskere, som Hanswirth 1231 nævner som Kongulef (1299 kun $\frac{1}{2}$ deraf, som 1326 ogsaa kom til Hertugdømmet). Som Følge deraf er Handeved Skov, endnu 999 Tønder stor, Domaine; forhen var den langt større. Aarlig indsamles i den for omtrent 1000 Rtd. Blaabær (*Heibelberen*, *Vaccinium Myrtillus*). Byen, nordl. ved Kirken, er temmelig stor. Især er den bekendt ved sit store Heste-, Dvæge- og Gaasemarked paa Mikseldag, oprunden af Hoimesen paa Kirkepatronen Michaels Naanedag og endnu stundom kaldet Handeved Messe; ifølge et Sagn holdtes det i de ældste Tider i Wiehe. Et andet Marked holdes 1ste Mai. Her holdtes ogsaa Thinget og i Nærheden stode Rettens Attributer, Steile og Hul. — Sognet er endnu over 2 □ M. stort, med 10 Byer. — Mod S. ligger Weding. En ældgammel digeagtig Wei herfra gennem Mosen til Bardenup i Øversø Sogn kaldes Margarethaerøen. I Nærheden er Kolonien Christiansdal. — Byen Hylkerup, med S., hører som forhenværende Bispegods endnu til Gottorp Amt, Freyherrred. Bestl., tildeels i Wiehe Sogn, er Kolonien Christianshede. — Nordl. ligger Gottrupell, 1496 en todeelt Frigaard, hvis Melmetræer siges brugte fordetmeste til Vandrender paa Gottorp Slot (?). Ogsaa W. for Ellund, en stor By mod N.W. herfra, var Skov; Byen tilhører tildeels Flenzburgs Marielkirke. — Nordlig ligger Julianenaa Koloni, paa Grændsen af en viltsom Egn af Hede og Flyvesaub, som naaer til Krakelund (hvor Sandflugten tildeels er standset ved „døde Hegn“, og saaledes en betydelig Vold er opstaaet), forhen bar Skoven Krakewolt (Kragetoven), sammenhængende med Bramslunden i Skær Herred, og siges opstaaet ved en Storm efter Skovens Brand,

hvorved efter Sagnet Herrefædet Gflling, hvis Sted vises i Steenbro og Muurbrotter paa „Slotbjergel“, og hvortil Kraftlundgaard vistnok har hørt, ødelagdes tilligemed dets ryggesløse Beboere. Sandbaukerne benævnes efter den østl. vedliggende meget store By Froslev, ældgammel og maaffee nævnt efter Guden Fro eller Freyr, den største i Herredet, kun $\frac{3}{8}$ Mil fra Bau, men 1 Mil fra Handved. $\frac{5}{8}$ Mil mod V. danne ved dens Møse Forveladerne Noget, der i Kraastand ligner en forfalden By. — S. D. for Froslev, paa Vandstjeldet, ligger Hærisklev, en stor By, tildeels tilhørende Marielirken, med Tegloovne. Her og i Bau Eogn ligger Kolonien Kongenshøi. — Endelig hører endnu Duborg, nogle Huse ved Duvenborgens 6 Fod tykke Muurlevning foran Flensborg, hvis dobbelte Firkant af Volde og Grave endnu spores, her til Sagnet, men benytter tildeels Flensborgs Bræster. Limmerfiig og Auehylund adskilles ved Meyn Na; Haurup ligger nær Husum Ghausie.

(212) **Walsbol** (tydsk: Wallsbüll) lille Eogn ligger vestlig, tildeels i Kjer Herred, den store Kirkeby paa begge Sider af Grandsbækken (Walsbækken), en Tilstand, som allerede bestod i 15de og 16de Aarhundrede; her deler sig Weien til Tønder og Læk. Noget af begge Byer hører til Svabsted og Husum. Kirken er ubetydelig og var forhen Annex til Mødelby. Den har nu en fortræffelig Klokke, men forhen havde den kun en ganske lille paa Kirkegaarden, hvorfra Degnen, naar Byfolkene fra Sognets anden By vare komne til Kirken, gik igjennem Gaden med Raabet: „Kommer nu, I Walsbol Mand, Meyn Mænd ere komne, vi vantes (fattes) kun Estræderen fra Skæggevad.“ Fra Høiesteent, mod N., hæved en viid Udsgt. — Meyn, forhen Meden, benævnt efter Engene (Wæ, Wai), ligger ved Naen af samme Navn, mod S.

(213) **Haksted** eller **Hækstedt**, Nørre-H., 1196 Haxstede, ligger paa en Naas i en Løngslette. Hakstedgaard, hvis Oprindelse er ubekjendt, og som havde Underhørige her, i Skavlund, Walsbol og Meyn, kom 1481 til Domcapitlet og parcelleredes siden. — Skavlund, tydsk: Schafflund, forhen Skovlum, Skovlund og Schaffling, med et betydeligt Mølleværk, ligger nordl. ved Naen af samme Navn i Kjerherred; — vestl. ved samme Na Hørup, Høbyen. Sydøstl. nder Mannedøien en viid Udsgt, sydlig derimod indtil Riisbrik ved Lindaaen er Egnet saa lav, at Marskens Oversvømmelser

naaede hertil og bragte et Varn, sovende i Vuggen, til Riesbrik, i daglig Tale Briez, forhen en Gaard Rysbrik, som Rector Petrus Frieze i Slesvig Hønskede Kapitlet, og een mere. — Ogsaa af den todeelte By Lindaa, Øster- og Nørre-, var forstærkede en Domcapitelsgaard, som deeldes og omtrent 1610 kom til Lindewitt.

(214) **Store-Wiche** — om Navnet see (209) — Kirke (med et lille Epir paa Taget) og By ligger ved Bredsted-Landveien og Wichebakken; lidt nordlig Øster-Wiche, som regnes dertil; nordvestl. hinsides en Aas med Signalpunkt 124 Høvd over Havet, Lille-Wiche. Det var forhen Herredets Hovedpunkt og Forsamlingssted. Dsl. findes Woldspæret „Klint“, som siges opført af Friserne. — I Sognet vare flere Gaarde, af hvilke Lindewitt, med S.W. ved Lindaa, iegamnel, senere var Kanzowernes Hovedgaard i Slesvig og havde Underhørige i 34 Sogne, fra Angel til Marsten og Kongeaaen, 59½ Blove med 347 større og mindre Aaninger. Herregaarden opførtes af Statholder Henrik Kanzow til Breitenburg 1599. 1794 den 10. Mai og 26. April folgte den daværende Eier, Kammerherre Blücher, det til Rentekamret for 61,000 Rd., og det parcelleredes 1796; de Underhørige underlagdes Amterne. (En Proceß derom varede til 9. Juni 1798). Dsl. ligger Kaadnerbyen Lüngerau, forhen Lungevad. — Sydligere ligger Sillerup, en stor By, tildeels tilhørende Flensborg Hospital (siden 1395, da det stiftedes af Børgernestter Sievert Kroeg); — østligere Skovkol (Schobüll), hvor Skovbolhuus, med N., forhen var en Herregaard, nu 2 Halvgaarde; — videre mod S.D. Orlund, dannet af 2 Gaarde.

(215) **Banderup Sogn** bestaaer blot af den store Kirkeby, med en lille Kirke, som forhen var Anner til Wiche, og enkelte Gaarde. Nordl. ligger Kolonien Julianehoi, østl. Kolonien Frederikshede, som begge høre her til Sognet, ogsaa de Huse af dem, som ligge i Byer i Handevad, Dovers og Gjedeb Sogne, — ligeledes Kroen Faldbauus paa Zanneby Mark, Zort Sogn, beliggende ved Landveien 2½ Mill fra Flensborg og Husum, benævnt efter den Veitold, som her havdees, siden 1596 Veien lagdes over Mosen.

2. Uggel Herred.

(216) Østdelen indtil Treenbvingen ved Dovers tilhører Hvideryggen, Vestdelen dannes ved dens terræfægtige Sønk-

ning, hvorfra Terrißbækken betegner en Affats. Herredskirken var formodentlig Egebæk, Herredstinget holdtes i en lille Bondegaard i Dversø, nu i Smedeby Skovtro eller Süderholz Kro. — Forhen horte ogsaa Vallingsted til Herredet (dog allerede 1196 tildeels til Gulholm Kloster, og i 15de Aarhundrede var det et adeligt Gods, som 1474 blev kongeligt), ligeledes Langstedt (som inden 1631 blev kongeligt og kom til Norkær), Høstrup i Hævetoft Sogn og Vistoft. — Navnet (1231: Ugglæhæret) hidledes vel fra en Ugle, som maastee var Herredets Felttegn; dog er saadant uvisst. — Strogods horer dertil i Esperstoft og Hünding; derimod har Treya Herred, som forhenværende Bispegods, Underhørie i Jorl Sogns Byer. Til Flensborg Hospital horer Noget i L. Solt Sogn og dersteds i L. Volstrup nogle forhen adelige til Nie Herred. — Herredet deles i 4 „Frinte“ (Fjerdings): St. Solt, Dversø, Siversted og Jorl. — I Aarene 1760 anlagdes Kolonier.

(217) Jorl er Herredets sydvestligste Sogn. Den lille taarnløse Kirke, tildeels bygget af Graasteen, Præstegaarden, Degnebeligen og en Kro ligge ved Terrißbækken og kaldes Lille Jorl (forhen Jordel); vestligere Byen (Store-)Jorl, ved hvilken mod D.N.D. en trigonometrisk Signalhvi, mod N.W. Nimmelsbjerget, 153 Fod over Havet, hvorfra 18 Kirker sees, og 1000 Skridt derfra mod D. den lille dybe, men sikke Lillebjerg Sø. Kroen Paulsgab, rigtigere Bobüllsgave, ligger ved Huumer Chausse. — Nordlig paa Zannebys Mark er Frederiksholm Koloni og Soldhuset (215); sydostl. paa Te(r)sbæk eller Sollerup Hede tabtes 1410 et Slag med Heltenerne;*) sydl. paa Sollerup (Soldorp) Mark ligger Kroen Sollbro ved Treene og Bredsted-Sledvig-Beien.

(218) Eg(g)ebæk Sogn ligger tildeels i Gottorp Amt, og er meget sandet. Kirken ligger ved Treene og er ret jirrligt bygget af Teglsten, men uden Taarn; den har stor Lighed med Breklun, en Uffs og ved Prædikestolen et Stueuhr, samt inden 1770: 2 Præster. Vestligt ligger den temmelig store Kirkeby; østl. afbildt ved Treene, Langsted(t) i Gottorp

*) Formodentlig stod her allerede tidligere det i Knytlinga omtalte Slag ved „Geitsbeek“ (Egebæk, Jesbæk?), som jeg ellers ingenfæds veed at henføre.

Amt (see 216), største Delen til Morkjær Herred, det øvrige til Bøllingsted (t) Fogderi. Domkapitels-Fogderiet Langstedt bestod af enkelte Gaarde, spredte i Sl. Amt, men er incorporeret Amtet. — Bøllingsted (t) ved Helligbæk (see 216), 1196: Balingstad; Gøbfet plyndredes 1628, og eksisterede indtil 1666, da af samme oprettedes det nuværende Fogderi i Gottorp Amt, hvortil bl. a. ogsaa horer Esperstoft, sydl. ved Treenen. — Nordligere Hünding (Hønning), til Bøllingsted, Treha- og Uggel-Herred; nordligt Tørnskov, fordreiet Larnschau. — Vestl. derfra ligger Terriðhøe (-høe) i mager Sandegn. — (Lydal, Keelbæk, Engbrø; Westerskov, Kofholm, Byfkor).

(219) Si(e)versted(t) Sogn og den lille og taarnløse, men gamle og hvalvede Graasteenskirke kaldtes forhen Stenderup (Stendorp). Kirken ligger nær Helligbækkens Hovedkilde, østl. ved Byen, N. for Stenderup, hvor 1522 Adelen samlede sig ved Naen (Chr. II.). Vestl. ved Chausseen Stenderupaa Kro. — Nordl. ved samme S. Smedeby, ældgammel; i Egnens Kæmpehøje findes Urner omfatte med Slagger af Ternærts, et Beviis for Myremalmens Anvendelse allerede i forhistorisk Tid, og for Byens Ælde. Dertil horer Skovtroen eller Süderholz Kro (see 216) med Bageri. Vestl. er Nordhøien 225 Fod over Havet. — Sydl. ligger Gaardene Poppshølt, benævnte efter Popp, som i 10de Aarhundredes sidste Halvpart prædikede og boede her og siden 984 var Bisop i Slesvig. Sydl., 4—500 Skridt V. for Chausseen, vises under en Klynge Træer hans Prædikestol, en opreist staaende Steen, men som oprindelig var Dverliggeren af en hedens Grav. Den nære Bæk skal have Navn af Daaben. Fortællingerne om Poppes Underværker ere meget afvigende, og vist, om Harald Blaatand dobties her og af ham. — Salm eller Salm, 1519: Mellym, har en stor Mose.

(220) Dverfo Kirkeby ligger ved Chausseen og Treenen, som her dannes ved Sanklam-Naens Forening med de i Træsøen forenede Naer Bonden-Na og Kjælst-, rettere Kils-Na, og antager hydlig Retning. Kirken, med Orgel, ligger foran Byen paa en Høi, og er mærkvaerdig ved et Taarn paa Bestanden, rundt og 120 Fod i Omkreds udenpaa den 7 Fod tække Muur, der ligesom Kirken er bygget af Graasteen. Vistnok er det en gammel Befæstning paa Angels Vest-

grandsø og ved Passet over Treenen; — Kirken siges at have været et St. Georgs Kapel, hvor Rejsende forrettede deres Andagt. — Sydl. ved Frørup er Vandmøllen for hele Herredet; sydlig derfra: Tarp, ligeledes ved Treenen — Nordvestlig Warberup (Margretebroen see 211); nordl. Tarp-Lund, hvor Landet fordetmeste udstiftedes 1843, men endnu ikke alt og den fælleds Hyrdes Bolig endnu er tilbageet Skolen. Tarp-Lundgaard udstiftedes 1816. Dertil hører Vilskov, Kro og Smedie ved Chaußeek og Drebeien, anlagt 1582; (Kamp den 24de Apr. 1848). — Aagaard (2 Gaarde, efter Sigende forhen en Aulsgaard til Bregnegaard), Hjulskov og Munkwolstrup tilhørte 1499 og 1504 Nyklosteret, men her findes intet Spor til noget Kloster, som Nogle paastaae. Sanktmarks er lille.

(221) **Store Solt** (Großsolt) Kirke, en gammel Graa-steenbygning, siden 1810 med Orgel, ligger høit ved Ekernforde-Beien, der skiller den fra Byen, hvortil ogsaa Soltbro, Møllebro, hvor Bøle af Møllen ere fundne, og Soltskov høre. I Nærheden er Rømpemaar, et firkantet Sytke Maatland med utallige Gravhøie, fordetmeste ødelagde; imellem Soltbro og Hjulskov sees en Samling af Smaaehøie med Steenkrands og paa Storeholt Hede findes en 50 Skridt lang Dybse af sjelden Størrelse med en Høisamling mod V. Ved Treenen findes Spor af Borgen Bregnegaard, hvis Navn endnu et Huus i Byen fører; den eiede hele Strækningen nordensfor Aaen fra Møllebro henad Øversø til. — Bispest, østl., i Sarup Herred, Gottorp Amt, er det 1231 nævnte Byscopstoft. Estrup (her Estrupgaard) har ubmærket gode Bønder; dens østligste Huus kaldes Køllemorgaard eller Klosteret, uden at et saadant kan eftervises. Køllepup har intet Mærkeligt. Filial er

Lille Solt (Kleinsolt), allerede siden katolske Tider. Den gamle Graasteenkirke ligger eenjont mellem Sognets 2 Byer, Lille-Solt og Lille-Wolstrup, paa sidstnævntes Mark, hvorfor den ogsaa forhen kaldtes Walsdorp Kirke. Ved samme Treenwill Kro, nordl. Wielenberg. Ved Holmmark-Se fandtes Grundsteen af „Holmmarkgaard“, omgivne af Hede.

3. Husby Herred.

(222) Buedannet berører det med begge Under Flensborg Fjord og ved Sydenden grændser det med Uggel- og Nie-Herred

sammen med Gottorp Amt. Forhen hørte ogsaa Munkbrarup Herred til samme — indtil 1237 —, kun Nyby Sogn til Ny Herred. Med Undtagelse af et fandt Hoidedrag ved Husby er det meget frugtbart; Kysten er skovkrandst og var det forhen endnu langt mere. Thinget holdtes forhen tæt ved Kirkegaardsmurens Sydside, senere i den Smedien tilbyggede Thingstue, siden 1747 i Kroen; sydvestl. paa en Hoi var Nætterstedet; Herredsfogeden boer i Slensborg. Herredet deles i Trinterne: Adelby, Dollerup og Langballig, Hyrup=Husby og Huulvei med Fiskerhof og Duborg ved Slensborg (den sidste er tilkommet, den anden udgjorde forhen to). — Over 3000 Beboere høre til fremmede Jurisdictioner. — Steendpøser findes kun ved Vandkanten og det især i Munkbrarup Sogn, runde Gravhøie især ved Hyrup og Rylskov; mangfoldige ere ødelagde. — Forhen fandtes ogsaa mange adelige Gaarde, nu kun 4.

(223) **Adelby**, i Folkemunde **Alb**, Sogn grændser umiddelbart til Slensborg By. Navnet betegner i jydste Lov Hovedbøen, hvorfra andre (Torver) udbyggedes, men nu ligger den aldagamle Graastenskirke med Taarn og Orgel, siden 1780 (da ifædetfor Choret en Tilbygning fandt Sted) 100 Fod lang, ganske ene, kun at i 17de Aarhundrede Degne- og Præsteboligen fløttedes derhen; Ordspøget „midt i Weien som Adelby Kirke“ gjælder vist om den forhenværende Byes Gade, og mod S. findes Tarup, (Torp) ligesom sydlig Synderup (det søndre Torp). — Sydøstl. nær Kirken ligger Raadnerbøen Kreuz, benævnt efter et Kors paa Stedet af det 1464 indgaaede Kapel St. Justi eller St. Jodoci. — Nordvestl. ved Jørgensgaarde laae St. Jørgensstiftelsen for Syge med et Kapel, afbrudt 1582. Den havde flere Underhørige i dette og andre Herreder. — I Form af Gader grændse østl. til Byen Søndre Huulvei ved Kappelers- og Nørre Huulvei ved Lyksborg=Weien, fordetmeste, ligesom største Delen af Segnet, beboede af Dagleiere; nordl. strækker sig Jørgensby, ligeoverfor Byen, hvortil Vallastbroen, benævnt efter den Vallast, Skibene forsynes med af det tilstødende Bjerg, slutter sig, fordetmeste beboede af Skipperne og tilhørende Slensborg Hospital. (Fiskerhof, som mod S. hører til Slensborg, hører til St. Johannis Sogn, men Husby Herred). — Nordligere ved Stranden Frigaarden Kielseng og Mørvig, yndigt beliggende. — Sognets sydligste og største By er Taa-

strux. — Andre Byer: Engelsby ved Lykøbergveien (ligesaa Vandløse og Kauslund), Tved, Trøgølsby (Truwølsby), Fruerlund, Blæsbjerg, Fruerlundskov, Klosterkø, Tvitrøskov (Tvedterholz) med Farenssobde; enkelte Gaarde: Adelslund, Bredeberg, Fuglesang, Døbak. 3 Sog-
net: 43 Boeløstæder, 240 Raadnerstæder, med henimod 4000 Beboere, hvoriblandt største Delen lever fra Haanden i Munden. Fattig- og Arbeidshuus for 78 Personer i Fruerlund. Teglværker.

(224) **Syrup** Sogn bestaaer af Kirkebyen, som tildeels hører til Estrup Herred, — Kielsgaard, hvd., forhen en Gaard, (curia Kylsgarde), hvis Kjædere endnu spores og hvis Tiere jagede Ulve i den forhenværende Skov, — og Veseby, nordl., Ø. for hvilken 1835 aabnedes en 12—14' lang, 4—5' høi Gravstue med 2 Dæksteen i en rund Hvi. — 3 Byen ligger det lille Guds Vesebygaard, parcelleret 1785, hvis Underhorige 1805, 26. Aug., underlagdes Herredet. Den lille Kirke har et smukt Taarn, nybygget efter Branden den 4. Apr. 1803, og Helgenbilleder af Træ.

(225) **Rylskov**, fortydsket: Rüllschau, et lillebitte Sogn, dannes af Kirkebyen med den lille Kirke, der 1779 fik et Taarn af hugne Steen, — Maasbøl, Ø. for hvilken 10 Gravhøie, — og Ruenmark i Munktrøp Herred.

(226) **Husby** var forhen betydelig. Kirken, bygget af hugne Steen, har et smukt og høit Spiir, der afbrændte 1603, den 22. Marts, blev truffet af Lynilden 1700, 1756, 1807 og 1837, og forskuedes med Lynildafleder 1838. Et Orgel er her siden 1736, ogsaa S. Vincents med Møllestenen. Den var Herredskirke (see 222) og Byen er meget gammel. Foruden Navnet (Hus forhen = Slot) minde mange Spor af Gravhøie om dens Betydning. — Sydlig ligger Markerup, hvor der endnu i Markundredets Begyndelse fandtes Hedeland; den hører tildeels til Treya Herred og paa Stedet Wisgaard stiges en Wispegaard at have staaet (apud Markertorp 1277). — Ogsaa Søgaard, hvdosl., ved den derefter benævnte Sø, hører som forhenværende Wispegods til Treya. Paa Nadsen Gammelsogaard synes at have staaet en Gaard. — Syd. Amdager ved Kielsaa med Mølle, hvorved østl. paa Bog Lykken, hvor Muursteen findes, Bøgeflottet skal have ligget. Ved Amdagerkø, hvor Træ- og

Hjulmagerarbejde forfærdiges, findes sjældne Planter i en byk Mose. — Mod N. ligger Gremmerup. Nordlig ved Lyksborg Sønderkov er ogsaa en Borgplads. — Hodderup. — Fuldbro eller Feldvraa (Wollenraa, Fulbro) var forhen en Aulsgaard under Freienwillen. Mod V. ligger Vadshyko, (fordreiet Wattichaufrug!) mod S. Luteshovd (i. 227). — Sognet indeledes i Husby-, Markerup-, Gremmerup- og Aulsgager-Fjerding.

(227) Grunttoft, fordreiet Grundhof, store Sogn naaer atter til Fjorden; i Folkemunde hedder det Gruntovt. Kirken, nordl. i Byen, er en anseelig Bygning af hugne Steen. Taarnet, 110 Alen høit, afbrændte ved Iquild 1614 og ligeledes, tilligemed Kirken, 1756, den 16. Febr., efterat det var opbygget 96 Alen høit; nu er det lavere og har et Uhr, ligesom Kirken et Orgel allerede 1538. Den nævnes allerede 1209 (Grummethoft). Kirkegaardsmuren er paa 3 Sider af store Graasteen. I Nærheden er Ageren Voirning en hedenst Begravelsesplads. — Byen ligger romantisk, vestl. ved Kerkbækken eller Langballigaa, som flyder mod N. gjennem Sognet. — Vestl. Lutzhøved, hvis store Deel, hidstammende fra den i Krigen odelagde By Hvornkjær eller Worwækjær, hører til Husby Sogn. — Marregaarde (Mariengaarde), Bonstrup og Terkelstoft. — Ved Kerkbækken ligger høist romantisk Unevad, med Unevadskov, vestl. Langballig, hvorfra Langballigaa og Langballigskov hidstamme, øst. Dolterup med Syderballig og Nordballig, hvorfra Dolterupskov er udflyttet. — Ved samme, vestlig, ligger Fyestenen, der siges kastet herover fra Fyen.

(228) Adelige Gaarde etc:

1. **Lundsgaard**, forhen ogsaa kaldt Grundtoft og Grünhof, fordi den oprindelig var dannet af Kirkebyens Jorder. Den eksisterede allerede i 15de Aarhundrede, var siden i mange Hænder, og har Underhørige næsten overalt i Sognet, ialt 13 Blode. Godset er parcelleret.

2. **Freienwill**, dannet derved, at Hertug Adolf 1433 gav sin Tjener Lauge Nielsen Frihed for Gaarden Langbalgaard. (Den hed saaledes, eftersom den ligger ved Byen Langballig, mod N., men kaldtes allerede 1540: Vrienwillen). 1646—76 tilhorte den de Lyksborgske Hertuger. Godsets Underhørige boe meget adspredt her, i Esterup, Sorup og Husby Sogne.

3. **Unevadgaard, N.D.** for Byen. Den existerede allerede 1446 (Undiawathou), tilhorte 1619—41 og 1679—1701 Lyksbergene, siden Kongen. Stamparcelen er ubetydelig. Ellgaard var forhen en Nulsgaard under samme.

4. **Munkbrarup Herred.**

(229) Af det gamle Nyklosters Glendomme, der senere (siden 1582) tilhorte Lyksborgs Hertuger og udgjorde Lyksborg Amt, dannedes efter disses Udøen 1779 Munkbrarup Herred, omgivet paa 2 Sider af Mønsborg Fjord, paa den tredie af Husby Herred, (Flækken Lyksborg, Munkbrarup Sogn og Ruenmark By i Nyklov Sogn), med en isoleret Deel østligere ved Fjorden (Nyby eller Neukirchen Sogn, oprindeligt i Nyherred). Ved den stovrige Fjordbred, der forhen var det så langt høiere Grav, minde mange Levninger af steensatte Høie om Vikingernes Færd og Bebyggelse i den tidligste Tid, medens Byerne anlagdes inde i Landet, Kirkerne ofte længst fra Stranden. — Flækken har en egen Ret; Thinget holdes i Munkbrarup.

Lyksborg eller Glücksburg.

(230) Da Hertug Johan den Yngre 1582 var bleven Gier af Nykloster (Rus regis, oprindeligt vel Kongens Ny, d. e. Skov), lod han dens Bygninger nedbryde, og i samme Aar lagdes ved Bladsens Nordøstside Grundstenen til et Slot, som 1587 var fuldført. En Grav førtes gennem Klosters Kirkegaard og ved Overdæmning af en Bæk dannedes den lille Sø, hvori nu det massive Slot ligger, der er 100 Fod i Firkant indvendigt, har 4 ottekantede Hjornetaarne og et Spitz midt paa Taget siden 1768. En muret Bro fører til samme, og udenfor anlagdes Slotshaven 1783 paa den nedlagde Ladegaards Sted, hvis Jorder tildeels overlodes Flækkens Beboere med en aarlig Afgift. I Slottet er en Kirke, der ogsaa benyttes af Byen, og det hertugelige Begravelseskapel. (Andre Nulsgaarde vare: Nøsgaard, som 1609 kom i Hertugens Gier, senere kaldtes Whillips hoi, og parcelleredes 1755; den gamle Ladegaard, nær Meierwiek Mølle og en allerede i Munkens Tid overdæmmede Havbugt, — der 1773 forflyttedes til Neufeld, hver forhen Præstegaarden var, og nedlagdes 1783 — og Arnklau ved Vokholm). — Flækken selv dannedes af Hofbetjente, der oprindeligt horte til Munkbrarup Sogn; efterhaanden er den

været til omt. 125 Huse, hvis Beboere enten ere Pensionister, eller drive Ager- og Havedyrkning. Foruden Fläckens Skole er her endnu en Industriskole, foruden Fattighuset: Karolinestrifskolen for 4 Familier, Vandmøllen for hele Herredet og Markeder. Fläcken ligger høit, og tæt udenfor haveß fra Reglesbjerg en herlig Udsigt over en romantisk Egn. Hofpræsten P. G. Lüders stiftede 1762 det danske Ager-Akademi.

(231) **Munkbrarup** Sogn, benævnt efter Munkene i Nykloster, og forhen kaldt Holdnæs-Brarup (Holdernes-brotorp), havde allerede 1209 en Kirke, der afbrændte 1565, den 5. Juli, og nybyggedes 1582 af den gamle Ruiner og Klosters Materialier, hvorfra den ogsaa fik Kloffen. Taarnet har Gavtag. Kirkebyen er temmelig stor, og omkring den ligge Sognets 6 andre egentlige Landsbyer: Nyde, hvis Navn minder om Skovenes Nydning, mod N., Ringsberg og Ransmark mod S., Orbøl, Wees og Ulstrup mod W. Nær sidstnævnte laae en for lang Tid siden forsvunden By Rubøl eller Ruby. Rosgaardene dannedes af Ladegaarden af s. N. 3 Sandvig er en Frigaard. De nordlig beliggende Svenaa, Skovsønde og Skidenhuulvei, med Teglværker, byggedes først siden 1668, Sigum dannedes 1755 af 2 i Krigen odelagte Gaardes Jorder. Nordligst er Holdnæs, fh. Holdenes, hvor der er Færgesart til Brunnæs og 2 Teglværker, og en kongelig Toldkontrol, hvorfra Skibe viseres til Flensborg. Ved Bokholm laae forhen en Mølsgaard Arnklau. I den 60 Skridt lange og 12 Skridt brede steensatte Steenhøje fandtes Oldsager. (Ster Ber. p. 6—9).

(232) **Nyby** eller Neukirchen (Nykirke) isoleret liggende Sogn er meget lille, thi det bestaaer kun af 24 Raad. Ved den 1621 byggede, 1622 indviiede ret smukke Kirke med Taarn ligger blot Præste- og Degnebøligen, 800 Skridt vestenfor Byen Nyby, som Hertug Johan, efterat han, sandsynligviis med Godset Nybel 1618, havde forhvervet sig den dervedende Udøst, lod bygge til samme Tid (32 Huse), i den Hensigt at grunde en Handelsplads, hvad dog hans kongelige Broder, paa Flensborgernes Forestillinger, betagede ham til at evgive, hvorpaa 12 af Husene henstattedes udenfor Nybyborg, hvor de endnu lange kaldes Nyby. Desuden horer til Sognet kun Boosby, et Par til Døllerrupskov hørende, af Grumtoft Sogns Jorder omsluttede Raad, som af en byr feilslaget Plan kaldes

Jwölfsmarkgolde, og hvor der 1722—58 var et Teglværk. Den vittige og meget fortjente Pastor Nic. Deth, død 1798, den 21. Septbr., stattede Veligheden meget høit og sammenlignede Sognet med Himmelen; ligesom alle hans For- mænd siden 1651 var han gift med Formandens Datter.

5. Ny- (eller Nie-) Herred.

(233) Dette „nye“ Herred eksisterede allerede 1231 (Nybæret), men hørte vist, inden Skovenes Opdyrkning havde givet samme det fornødne Folketal, til Struxtorp. (Dets gamle Naaben var en tiltagende Naane). Allerede 1231 var Gelting som Kongens et affondret District; ogsaa Runtost og Wippentorp vare Kongsgods. Senere spillede Adelsmændene her en stor Rolle og indskrænkede Herredets Omraade. Gelting og Runtost, hvorfra Udmark med Nidsvraagaard senere afslaget, havde allerede i 14de Aarh. Virkeret, Brunsholm kjøbte sig den 1692, Novbr. 29., for 1800 Rd., Østergaards, Nybels og Nørgaards Underherger i Stenberg og Dværn Sogne ere nu heller ikke længere thingpligtige, hvad der er Tilfældet med Südenjæ og Svendby, medens Grünholz staaer under „Landresten“. Mange andre forhenværende Gaarde ville i det følgende nævnes, og ogsaa Kancelligodsstet ved Stenberg Kirke ligger her. Nogle Beboere af Lille-Dværn høre til Satrup Herred og Gottorp Amt, derimod hører Noget af Lille-Volsstrup i Uggel Herred hertil. Lindegaards-Ljenerne kom 1796, Domcapitlets og Morkjærs Underherger 1777 til Herredet. — Dette inddeles i Gammelby Trint (Dværn og Sorup Sogne) og Grünholz Trint (Stenberg, Sterup og Sægrus Sogne). En Herredskirke kan ikke ventes her. Thinget holdtes i de ældste Tider i Thingskoven paa Grandsen af Sorup, Dværn og Sterup Sogne, siden i Dværn, naar hvilken ogsaa Retterstedet var.

(234) Ny-Herred er en af Landets smukkeste og frugtbareste Blandinger af Høie, Dale, Agre, Enge og Skove. Her er Angels høieste Punkt, Skerbjæret (233 Fod), hvorfra man ser alle Provstiets angler Kirker, ja endog vinder Handved og Als, og med Rikfert Trøes Kirker, indeholdende hele Lag af Havmuslinger og Forsteninger, mod S. og V synkende under den herillands fjeldne Hældningsvinkel af 15—20 Grader (ligesaa Nastrupbanken) og endnu i Mandensinde dækket med

30—40 Grayhoie, hvoraf kun Røvenkjerg paa Toppen er tilovers, hvori en Hovidsmand siges at hvile med Hest og Vaaben; i Urner sandtes Guld, Sølv, Jern og Bronze. Læng med den fra Sørupskov kommende Lipping- eller Østergaard-Na, ogsaa kaldet Svensbæk, og ved Kysten findes mange Levninger af steensatte Hoie, hvoraf især den saakaldte „gamle Kirkegaard“ N. V. for Østerholm, Sterup Sogn, er mærkelig, en ældgamme Begravelsesplads for Omegnen, hvorfor man i Tøgrus endnu siger om en Dødsfyg: „han kommer nok a (til) Sterup“. Løstruy-Bækken gaar igjennem Sørup Sø til Treenen; i gamle Dage var den ved en Kanal forbunden med Svensbækken for at faae mere Vand paa den daværende Langvad-Mølle ved Sterupbæk, men denne var allerede i Dankwerth's Fædres Tid tilgroet; desuagtet sees den endnu som eksisterende paa vore Kort.

(235) **Sørup** betydelige Sogn er det sydvestligste. Kirkebyen, Skovby og Møllmark (hvor Møllepladsen endnu er kjendelig) udgjorde forhen et Egerskøb (Markfælledsskab). Den udmærket smukke Kirke i Byens Vestende er heelt bygget af hugne Sandsteen, ligesom det temmelig hoie Sydstaarn. Den ender med et Runder og har Blytag. Indtil er den skummel, men har et Orgel siden 1689. Markværdig er Døbestenen, hvorpaa bl. a. de hellige 3 Konger tilhest; Kristus, Petrus og Paulus i steenhugne Figurer over Norredøren, og en ukjendelig Figur ved Taarnet, forhen indmuret i Vaabenhuset. Den har to Præster. I Südensee, sydvestlig, er Sognets største Gaard, forhen 365 Heitscheffel stor; i Fladsby, vestl., gjøres allehaande Trævare. Nordligere ligger Winderath, forhen Winneroy, der forhen aldeles tilhørte Domcapitlet, videre Herredsbby eller Hardebbby med Herredsbbygaard, og D. for samme Svensbby, begge ved Cappeler Landeveien. Bjerg eller Barg er benævnt efter sin hoie Veligheden, og til Løstruy høre nogle Raad i Thingstoven. 3 Communesager deles Sognet efter Himmelegnene i Fjerdingen. Sørupskov, Møllekov, Gammelby, Fladsbysskov og Iverslund ere de øvrige Byer.

(236) 3 Sognet ligge de to adelige Gaarde:

1. **Südensee** i Byen af f. N., med hvilken dens Jorder forhen laae i Fælledsskab. Det dannedes vist af Godter, iom Joh. Alberts & cons. 1513 (73?) folgte Kong Frederik II., har

siden 1670 ingen ådelige Giermænd, og Underhørigे i Sog-
 nets Syddeel, samt i Ulvegrav, Sægrus Sogn.

2. **Svensby** (Schwenåbby), østenfor Byen af i. N., til-
 deels dannet af den 1499 endnu eksisterende By Rickelsbye.
 Fra 1716 af var det Lyfsborgst Eiendom, indtil det folgetes
 og parcelleredes 1749. Udenfognst har det Underhørigे i Dol-
 lerup, Bønstrup, Aulsager og Kollerup.

Paa Gammelbygaard ved Gammelby boede forhen
 Domcapitlets Foged.

(237) **Dværn** (Kværn, angels. cweorn) Kirke, bygget nedens-
 til af hugne, fuldendt af raa Steen, ligger høit ved Byens Nord-
 ende, og dens Taarn sees i lang Fraftand. Den har et gam-
 melt Alter med en drevet Kobberulade i Midten, og et Orgel
 siden 1748. I Byen er et Apothek siden 1840. Af Lille-
 qværn hører Noget til Sattrup Herred, ligesaa i Gattlund,
 nær Skeråbjerg. Sydsøstligt laae indtil 1841 den berømte
 store Steen, 64 (78?) Fod i Omkreds, 24 Fod lang, 17' tyk,
 paa en gammel Gravhøi. Den sagdes af en Jatteqvinde at
 være kastet fra Dybbølsbjerg mod Dværn Kirke. Paa den faaes
 1—1½ Tommer dybe, sandsynligviis hugne, Heste- og Hare-
 Fodspor løbende opad fra alle Sider, men ikke nedad, og der
 siges en Joch. v. Hagen paa Nybøl 1573 at have bruffet Hal-
 sen, da han jagede Djævelen i Harestikkelse under Gudstjenesten.
 Paa Skeråbjerg og ved Roikjar findes hedenske Begravel-
 sekaplads. — Adskilt fra det øvrige Sogn, hvori desuden Skjold
 og Westerholn med S.D., Kalleby og Måbelmark mod
 N., ere de høitbeliggende Parcelgaarde paa det forhen i Fællig
 liggende Havernæs, hvis yderste Bynt Storhøien danner.

(238) Godslet **Nybel** (Måbel) dannedes oprindelig af en
 Gaard i Byen Kalleby, der ligesom andet Strogods i dette
 og i Dollerup i Grumtoft Sogn hører dertil, eiedes en Tidlang
 af Familien van dem Hagen (de Indagine), folgetes 1618 til
 Johan v. D., der her lod bygge et Slot med Kapel, parcel-
 leret 1755 og kom 1779 ligesom Morgaard til Kongen, i
 hvis Navn Munkbrarup Herredsfoged fører Jurisdiction og
 Administration. Aulsgaarde vare: Friedriksdhal, saaledes
 kaldt af Hertug Frederik, der 1750 nybyggede det af Hertug
 Philipp anlagte Sophienhof, forhen og nu igjen daglig
 Tale kaldet Kastrup, — og Philippdhal, dannet 1712
 af Hertug Ernst Philipp, nær hvilken mod N.D. (?S.D.) paa

en Forheining findes Angels største Kæmpegrav, 140 Skridt lang fra S. til N., og 60 Skridt bred, men næsten ødelagt, uagtet den 1811 befalede fredet.

(239) **Stenberg** (Steinberg, Steenbjerg) Sogn har, ligesom det forrige, meget indsprængt Adelsgods i broget Blanding. Oprindelig bestod det kun af Stenberg og Gintoft Byer. Kirkebyen bestaar nu af Stenberg, østenfor, og Bredegad (oprindelig Bjerregad, d. e. [Sten-]Bjerggade), vestenfor den høitliggende kongl. Veirmølle, samt Husene „ved Kirken“. Denne udvideles 1753 og fik et Taarn, ligesom 1761 et Orgel. Den ældste lille Deel er opført af Kampsteen. Alterbladet stammer fra Katholicismens Tid; Præstegaarden laae indtil 1783 i Gintoft (Gingstoft). Østenfor det derfra udsllyttede Voldkro i findes den stærke mineralste (?) Kilde Voldkro. Ved Stranden, hvor der er en god Landingsplads, ligge mangfoldige Parceller, hvis Fælledsnavn er Stenbergholt.

(240) **Østergaard**, nu østenfor i en lille Sø, laae forhen midt i Byen, hvor Borgpladsen endnu spores, og hed Steinberggaard eller Krummeegaard (omtrent indtil 1550). Indtil 1838 var den i Rumohrernes Eie, og dens Underhørige altid frie Mænd, ikke Livegne. 1768 parcelleredes den tildeels. Den har ogsaa et Par Underhørige i Estriis Sogn.

Norgaard (1520: Gintoftgarde) tilhørte Familien Betersen eller von-Didden, indtil det 1619 solgtes til Lykshørgerne, og, som det første i Angel, parcelleredes 1633. Ved dets Udboen havde det samme Skjæbne som Nybel. Noget Underhørige i Dværn Sogn.

Kancelligodsset „ved Stenberg Kirke“ (bei Steinberg Kirche), der forterer forum superius, kom fra Byens Østende herhen ved Mageffiste 1665 og hørte forhen til Morkfær. Dertil hører ogsaa en 1752 bygget Grubermølle og en Kro.

(241) **Sterup**, der forhen med de omliggende Smaabyer udgjorde et Eggershøp, ligesom ogsaa Grünholz med Brunshol og det forsvundne Agtoft (1643), ligger ved den store May (d. e. Eng) af f. N. Kirken ligger paa en Høi, er indentil smukt renoveret og har et træstaaet Alterblad med Laurentius og Maria fra de katholste Tider, ligesom et Orgel siden 1748, derimod intet Taarn, men to Klokker af smukt

Klang i det taarnagtige Træ-Klokketunus. Ved Østerholm er den saakaldte „gamle Kirkegaard“, en 19½ Roder lang, 5 Roder bred Dyøse, ved hvis Østhjørne et saakaldt „Alter“ stod; sondenfor findes en rund Høi. Her siges man forgjæves at ville have bygget en Kirke, men den paa Midsummersdag faldne Sneer betegnede Stedet for de tre omliggende Kirker. Endeligt ligger Aneby, der 1196 kom fra Michaeliskloster til Guldholtkloster (Anabu); nærmere Kirken Smaabjerne Sterupbæk, Sterupgaard, Snave (Schnabe) og Virristoft, østl. Voltost.

(242) Godset **Grünholz**, der ofte er bleven forvekslet med det store af samme Navn i Ewanen, staar under Landretten og er lille, ligesom der overhovedet kun ere faa adelige Gienomme i Sognet. I Aneby og Brunsbøl vare forhen adelige Gaarde, ogsaa Skardelund var en saadan; Albul (1441) er forsvunden.

(243) **Søgrus** (forhen paa Dansk kaldt Eskriid) Kirke ligger yndigt paa en Høi ved det vestlige Sognefjæl mellem store gamle Ege ved en Bæk. Den er en meget anseelig Bygning med et ikke ubetydeligt Taarn fra 15. Aarh., en Metal-Dobesont fra 1619 og et Orgel siden 1824, da Kirken ved Renovationen ogsaa fik et nyt Alter. Hoveddelen er af Rampssteen. Ved den ligger blot Præstegaarden (indtil 1798 i Udskøt), Kroen og en Vandmølle; Degnen boer i Skovby. Derved Tollschiag, oprindelig Tolvuesleue (1397) eller Tolvsklev, sydligere Ulegraf, rettere Ulvegrav, nær samme Griesgaard, (1137: Grysegharde), hvor 1847 fandtes 3 Broncesværd. Sydøst for Wippendorf (1231: Wypethorp) laae i Engene Nicholaus Laurensøn de Wiipathorps besættede Borg 1345, hvis Sted kaldes Horpes eller Hoppvegaard. Ved Lippingaa, nævnt efter en Bontegaard, ligger Tolgaard, forhen en adelig Gaard, hvis Grave endnu findes, og vistnok det 1231 nævnte Tolwægardh. Her siges Ann Post, at have boet og gjort til Struxtorp Kirke*). (Tyge Post, af Skalm Hvides St., var mægtig 1250). Ved Øhrfelthav er en Landings- og Ladeplass. — Stoppdrup, Nisvraa, Stavsmark, Virritshave, Stangbeck, Koppelbeck.

*) Et Niim om hende er meddeelt Side 89.

(244) Her ligge fire Godser:

1. **Runtoft**, nu sædvanlig forfaldet til Rundhof*), tilhorte allerede i det 14de Aarhundrede Krummedigerne (indtil 1431, da Borgen odelagdes af Holstenerne tilligemed Slensborg og Nyhunds), siden 1460 Familien von der Wisch, siden Eckstedt'erne og Ahlesfeld'erne og fra 1584 af Rumohr'erne, hvis første, Adam, ogsaa eiede Düttebüll og Roest ic., i Angel ialt 110 Gaarde. Dstlig betegne Parceller den 1409 erhvervede By Tranbøl's Sted. Til Godset hører over Trediedelen af Sognet, $\frac{2}{3}$ af Løstrup Sogn og Roget i St. og L. Selt, Sterup og N. Brarup Sogne.

2. **Dhrfeld**, oprindelig (Runtofts) Udmark, som det endnu kaldes paa Dansk, kom 1593 ved Arv til Detlev Rumohr paa Düttebüll, som byggede Gaarden. Senere havde det fældes Eier med Runtoft, indtil det 1773 kom i borgerlige Hænder. En meget lang Dykke her aabnedes 1833. Til samme hører Sognets Norddeel, Meget i Stenberg og Lidt i Dværn Sogn. 1767 adskiltes

3. **Nieszgraugaard**, rettere Niszvraagaard, ved Byen af j. N., da en Aulsgaard, men allerede 1574 (Niszwragarten) nævnt jern Gaard (allerede 1490 folgtes Godset Nieszra til Morkjær). Det har ingen Underhørige.

4. **Brunsholm**, hvis Underhørige i Eggrus, N. Brarup, Løstrup og Sterup Sogne altid bleve frie Mænd, uagtet J. v. Ahlesfeld 1694 vilde gjøre dem livegna Frauenhof er en Aulsgaard. Dstligt vises Spor af Korpedhei Slot.

Siden 14. Novbr. 1850 hører til Provstiet, men ikke Amtet, endnu:

(245) **Gelting** store Sogn, der blot bestaaer af Adelsgods, hvoraf Hjerdeparten er Hovmarker**). Kirken, bygget af Teglsten, udvidet og forskjønnet 1793, med Orgel over det smukke Alter, har intet Taarn, men 2 smaa og 1 stor Klokke samt Uhr i et Træ-Klokketuud. Tilhøngen gaar over en muret Bro og man funde i gamle Dage seile til

*) Dets Historie fæst Michelsen i „Archiv f. Staats- u. Kirchengesch.“ Hft. 1, p. 1—49.

**) Jensen fæst sammes Historie i Michelsen & Mønsiens Archiv, Bd. 3, p. 1—98.

Kirkegaarden, hvor indtil 1730 et Marked blev holdt. En ny Begravelsesplads i nogen Graaand indviedes 1839. Kirken har to Præster. Husene ved Kirken (Geltling) danne igunden ingen By, derimod er Suerballig (Sønderballe) Syddelen af den gamle Kirkeby*). Noeret forsøget indvandede allerede inden 1581, var indvandede 1588, tabtes, og indvandede fordetmeste igjen 1821. Østersøen brod ind 1835, men Gullet overdæmmedes aliter. Sydlig ved samme ligge Parceler Wackerballig, hvor forhen en for Nyggesløshed berøgtet By af f. N (1231: Wakærhol) laae („Jeg har ingen Tid, sagde Gænden, jeg skal til Wackerballig“), ligesom Solby ved Voummerby, i hvis Sted 1460 Nyby nævnes. Her fandtes en Veerud i en Høi, en Hvalkjæbe danner en Port, Barghy har en Steensætning paalangs, og østfor landes ved Falskøvt, 1543: Vogels-Høye, vistnok det i Tordebogen 1231 nævnte Fughælsnæs. Vestenfor Kirken er en anden Lædeplads Gammellyk. Nordenfor Inddæmningen ligge Beverø (forkort: Perø), Tordebogens Pyterø, hvor Hjorte jagedes, og den lave Birk (Barkø), hvor Kirken Bjælker skulle være vorede, og hvor fra Birknacke en lang Sandreyle flyder sig ud. — Nabelhøvd var forhen en Nylsøgaard og inden 1703 en By; ogsaa ved Stenderup, sydlig, bevarer Parcelen Børshby Navnet paa en By, ligesom ogsaa Düttebüll, Priessholz og Hasfelberg endnu i 15de Aarh. vare Byer. Vestligt, ved Lebak, vare forhen mange steensatte Høie ved Kamphy, især en med 21 Kamte og mange Steen paa Lebakwisch. Ved Schwackendorf, maastee det 1231 nævnte Rackæthorp (Svakæthorp?) udgravedes 1821 en Høi med Steen paa, og søndenfor skulle Herer være brændte paa Windmøhlenberg. — Nabenholz, Gundelsby og Kieholm. — Ved en Dæmning ved Wormshøst med en Suegelmølle vandtes ved Enden af forrige Aarhundrede ved Prof. Coopmans en Deel af Dher Moor, som Havet igjen overstølede skifra 1835, da Sandvolden Drecht gjeunembrødes, Dhes kostbare Etendæmninger lede meget og Gaarden selv kom i Fare. Dhe kaldtes 1231: Gath, og her jagedes Hjorte, Bjorne og Wildsviin.

*) Paa Parcelen Nordstov findes den afbede Juitsraad Jaspersen's Samling af Oldsager, den største i Sleevig († 1847, d. 4. Octb.), nu af Regjeringsen kjøbt for Latinskolen i Flensberg. Bagborre. høi i Nærheden var maastee en Borg med Eroverere (?).

(246) Her ligge de adelige Gaarde: Gelting, Düttebüll, Dhe og Priesholz.

1. **Gelting**, der 1231 nævnes som et til det kongelige Taffelgods hørende Distrikt og tillige som Gaard. Omegnen betegnes som Skov endnu 1339 og 1397. Snart blev Eiendommen adelig og kom 1494 ved Mageskifte for Forming i Ahlefeld'erne Sie, der havde Godset indtil 1724. 1736 affstodes til Renteamtet, og var kongeligt indtil 1759, da den i Langenhorn fødte, som det eskindiske Compagnies Resident i Escheribon paa Djava rigblevne Seneca Inggersen (Senke Ingversen) købte det. 1770 nybyggede den med en betydelig Grav, med Volde og Bastioner omgivne Gaard i hollandsk Stiil, levede med næsten fyrstelig Pragt, 1777 optoges i den tydske Friherrestand, og døde i Haag 1786, efterat have belagt Godset med Fideicommiss. Ligesom han, faaer enhver Gaardens Gier paa Ansøgning Titel af „Baron von Geltingen.“ Til Gaarden horer $\frac{3}{4}$ af Sognet, deri Suterballig, Lebak og Stenderup. Det parcelleredes 1789 og Livegenstabet ophævedes.

2. **Düttebüll** dannebes af en Deel af Gelting Skov, der allerede inden 1391 var kommet under Runtost. Hanneke v. Rumohr nedlagde Byen og byggede Gaarden. 1614 tilkjøbtes Kronsgaard, efter Sagnet ældre end Gelting, fra Buchhagen, og Familien eiede det indtil 1727. Det parcelleredes tildeels 1783, fuldstændigt 1785. Ved Kronsgaard, som indtil 1785 var en Avlsgaard, sees endnu Borggrave; en Høi med 2 ved en Steen afskillede Kamre aabnebes 1836. Jensen holder Krongaard for Jordebogens Tolægarhd. Hertil horer Nieby og Pommerby med mere.

3. **Priesholz**, dannet af en Iidt mod S.V. beliggende By og forhen en Avlsgaard under Gelting, parcelleredes 1796 og blev 1806, den 23. Decbr., et adeligt Gods. Dertil horer Rabenholz.

4. **Dhe** (D) horte oprindelig til Buchhagen, kom 1561 ved Arv til Wulf Bogwisch, og havde siden mange Herrer. Hovedparcelleringen skete 1790, da ogsaa Avlsgaarden Hafselsberg (nu kun en Leievaaning) nedlagdes; ogsaa Avlsgaarden Wilhelminegaard er nedbrækket. Maasholm i Kappeln Sogn og Gundelsby hore dertil. Her i Nærheden laae vist

det 1231 nævnte Mynnæsby. — Schwakendorf hører til Puckhagen. Ved Døe landede Christian IV. i Maret 1629.

Husum Amtmandskab.

(247) Husum Amt fraskiltes først Slesvig 1639, og 1799 lagdes dertil det 1785 Glensborg fraskilte Landskab Bredsted, der ogsaa betegnes som Amt. Amtmanden er tillige Overstaller i Landskabet Eidersted og paa Nordstrand, hvis Forfatning beroer paa Dettoien af 18. Juli 1652. Eidersted danner et eget Prevsti, og Velvorn udgjør i flere Henseender et eget Distrikt. Amtmandskabet indbefatter saaledes hele Slesvigs Sydvestdeel, med Kjøbstæderne Husum, Tønning og Garding. Over Halvdelen, nemlig Eidersted og det mestendeels forfrundne Nøedstrand, horte i ældre Tid til de frisiske Utlænde.

A. Husum Amt.

(248) Det naaer fra Treenen, som fordetmeste, og i ældre Tid mere end nu, begrændser det i D. og S., til Vesterhavet og Arlaaen mod V. og N., og indbefatter tillige Døen Velvorn og langt de fleste af Halligerne (undtagen Bohnshallig og Nordstrandisch-Moor samt Velvorns Nordøstjørne: Euphevet). Det indbefatter foruden det egentlige Amt Husum (det forhenværende Süder-Oed-Herred, nu deelt i Nørre- eller Hattsted og Sønder- eller Mildsted Herred), Fogderierne Svabsted og Nodemid, der forhen vare Stiftsfogderier (indtil 1702), Udendigsdistriktet Simonsberg, der forhen hørte til Nordstrand og endnu hører til Eidersted Provsti, endelig ogsaa det mere selvstændige Landskab Velvorn. Det indbefatter ligen fremmede Jurisdictioner, undtagen Godset Wischhof, efterat Arlewatt Gods incorporeredes samme 1772, Domcapitelsgodset 1777 og nogle Lindevitter Underhørige 1796; derimod hører lidt af Balssol Eogn dertil, som 1702 lagdes fra Treena til Svabsted Fogderi.

Husum.

(249) En halv Hjerdingvei fra Vesterhavet, paa Gerstens Rand, nordligt ved Melledammens Aflob, ligger Kjøbstaden Husum, ved Chausséeer forbunden med Flensborg, Frederiksstad og Lønning, Kirken i $54^{\circ} 28' 42''$ N. B. og $3^{\circ} 31' 32''$ V. E. fra Kbhvns Mer.. Dens største Udstrækning er fra D. til W.; østligt slutter sig Landsbyen Øster-Husum, nordvestligt, hvor den er tættest bebygget, Nørre-Husum til den; søndenfor Aaen danner den store By Rødemis Aaledees et Slags Forstad; østligt ved Nordenden ligger Slottet og Slotsgunden, hvis Beboere 1823, d. 7. Octbr., i Sognd- og Fattigsager forenedes med Byen. Den nordvestlige Deel kaldes Nystaden. — Beboerne, hvis Antal siden 1769 er tiltaget meget lidet (fra 3342 til 3982), ernære sig især af Landhønden, navnlig med Dvæg (hvorfor ogsaa her holdes betydelige Markeder), Brændevinsbrønderi og Bryggeri, noget Landbedrift og Søfart, hvilken sidste dog formedelst Aaens Forsanding nu kun drives med en halv Snees smaae, 1582 derimod med 40 store Skibe, foruden de mindre. De store Havnearbeider, som Regjeringen i de sidste Aaringer har ladet foretage, især med Hensyn til den paatænkte Jernbaneforbindelse med Flensborg (og ved hvilke f. Ex. 1841 paa Wietzgrundene, en lille halv Mil fra Byen, fandtes Steenredstaber og Glasstumper i en Gravhøi af hvidt Sand under en fra N.W. til S.O. omstyrret, med Mosejord overgroet Virkeskov — et Beviis paa Beboersens uhyre Velde —) have endnu langtfra ikke ført til Maalet, og Simonsbjergdybet befandtes ved Undersøgelsen langt under Forventningen; ikke desmindre benyttes Havnen, der skal bringes til 14 Fod Dybde, men nu ved Ebbe ligger tør og ved Flod kun har 7 Fod Dybde, til Dampskibsforbindelse med England. Husum har endnu et ret godt Dpland, kjendt sammes bedste Deel, Nordstrand, bortreves ved Floden 1634.

(250) Kirken er en ny Bygning i moderne Smag, opført siden 1829 og indviet d. 7. Juli 1833, med et Solv-Christusbillede paa Jernkors siden 1838 ic. Den gamle byggedes 1431 som Kapel, udvidedes ved Aaret 1500, da den fik et Taarn af 324 Fod Høide, som, efterat Vinden 1602 havde nedkastet Spidsen, byggedes endnu 11 Fod høiere 1604, men efterat Vynet havde truffet samme Aar 1669, kun forblev 240 Fod høit, og tilligemed Kirken, der eiede Brüggenmanns berømte

Alterblad (et mindre Sidesykke til det berømte i Slesvig, nu i Svabsted), et Nonstrantshuus og et Mariabillede af samme Haand, folgetes til Nedbrydning 1807, da de — efter Manges Dom med liden Ret — stjuuebedes aldeles brostfældige. Den var helliget Maria, og Præstembedet var endnu 1500 forbundet med Mildsted. Blandt dens Præster (siden 1794: 2, forhen 3), hvoraf mange vare indviklede i Religions- og andre Stridigheder, vare bl. a. Herrmann Taft, fød 1490, først Vicar ved et af dens 18 Altare, 1527—51 Præst, efterat han allerede 1522 havde paabegyndt Reformationen hertilands; Johannes Mejer 1614—17, Geographen og Mathematikeren Joh. Mejer Faber, der med Borgermesteren Kaspar Danckwerth (†1672), (hvis Farbroder var Præst 1617—52, og havde at bestille med Religionsværmerne Nicolaus Knutzen og Hartvig Rohmann samt Spaagvinden Anna Dwena Hojern, ligesom hans Eftermand Martin Holmer med Antoinette Bourignon) udgav den vigtige „Neue Landesbeschreibung der Herzogthümer Schleswig ved Holstein“ 1652. — Af Belgjørenhedsanstalter nævnes det saakaldte „Kloster“ (Gasthaus) for 30—40 gamle eller forarmede Borgere, dannet 1527 af det 1494 stiftede, ved Reformationen indbragne, og Byen stændede Franciscanerkløster, 1571 forlagt til St. Jørgens Kirkegaard og forenet med Fattigboerne der (St. Jørgens-(Hellige Georgs-)stiftelsen var oprindelig bestemt for Sygepleje, og til den hørte Helligkors-Kapellet, der byggedes 1495). Dets Kirke tjente 1807—33 som Sognekirke. — Latinskolen dannedes allerede 1533 med den katolske Kalands Indkomster, udstyredes bedre 1632, var indtil 1824 forbunden med Borgerkolen, og har efter Regulativ fra 24de Apr. 1827 fire Lærere, men hviler fortiden, da en Hovedforandring forestaaer.

(251) I Historien omtales Husum først i temmelig ny Tid, endstjondt man vil sætte Begyndelsen i Aaret 1089 og vide, at Landsbyerne Øster- og Vester-Husum, hvoraf Byen dannebedes, allerede 1372 talte 220 Huseiere. Det fjortende Aarhundredes Stormfloder aabnede en bedre Indseiling, Byen „Husen“ steeg, fik 1436 et Kapel og 1448 en egen Kirke (for horte den til Midstet Sogu), kaldtes 1465 en Flække, fik egen Foged og forstaaedes med Wallfader, ifølge Chr. I.s Privilegier, ja vakte allerede Hamborgs Rid, der i Forening med Kongen erobrede den 1472. Som Grev Gerhard's Tilhængere mistede Borgerne deres Privilegier, mange henrettedes

og dets Huse belagdes med en evig Grundhyre, ja Byen var allerede bestemt til Ovelæggelse, nærmest vel ved Hansæaternes Indflydelse, men frelses dog ved Forbøn og privilegeredes atter ved Kong Hans. 1494 fik den et Kloster, 1522 en Mont, der dog snart forlagdes til Slesvig, 1526 forenedes Nykøbenhavn med den, paa hvis Sted 1577—82 Slottet byggedes af Hertug Adolf, som 1582 gav den en „Weichbilds“ ret, hvorved den aldeles fraskiltes Herredet, 1598 lovede og 1603, d. 20. Apr., udstødte Kjøbstadretten, hvorpaa Markfælledes Skabet med Øster- og Nørre-Husum hævedes 1609. Saaledes steg Byen ved Maltudforsel (til Holland), Heste- og Dvæghandel og Østerskaafst, men Frederiksstads Bygning 1621, Nordstrands Undergang 1634 og KrigsSkade, bl. a. ved Stensbock 1713, undergravede Velstanden, og den har siden aldrig naaet sin forrige Velmagt, hvortil Skibsfartens Afstaaen ogsaa har bidraget meget. — Slottet var en anseelig Bygning med Taarne og en Hovedsagade af 200 Alens Længde, forandrede 1752, hvorved det mistede Taarnene, og tjener nu til Amtsmandsbolig og Fængsel. Det har et Kapel og havde egne Præster, da det oftere tjente som hertugeligt Enkesæde.

1. Sønder Herred, med Rødemis Fogderi.

(252) Sønder- eller Mildstedt Herred, ikke Søndergoes Herred, som det undertiden feilagtigen kaldes, udgjør den midterste og største Deel af det gamle Syndergøshæret, som begrændsedes af Arl-Na og Treen, og hvorfra vist allerede i 13de Aarhundrede Svabsted, Rødemis og Trega adskilttes som Bispegods, fik egne Thing og betragtedes som Herreder. Mildstedt var Herredskirken; nær den laae Mildboengen; her holdes endnu Sønderherredets Thing 3 Gange aarsligt i Kroen. — Treenen deelte sig i ældre Tid ved Koldebyntel, og dens ene Arm gif, bibeholdende Navnet, mod S.W. gjennem Fresenkoug til Eiberen, indtil den 1621 lededes gjennem Frederiksstad; den anden gif under Navn af Nord-Eider gjennem S. Peters Koug, Damum Koug og Legelicheit mod N.W., optog her Mildeaaens Bunde, flød gjennem Øbbens Koug, deelte sig og gif med den ene Arm mod S.W. under Navnet Nord-Eider, medens den anden forenede sig med Husum-Naens Bunde og kaldtes (Nord-) Heveren. Nord-Eiberen overdæmmedes efterhaanden (1489 og senere) og er nu saagodtjøm

ganste forsvunden, medens Heberstrømmen endnu danner Indseilingen til Husum.

(253) **Mildstedt** er af Herredets 3 Sogne endnu langt det folkfærgeste; det indelukker Husum By, som forhen ogsaa hørte dertil. Navnet Mild eller Myld betegnede oprindelig hele Lavlandet henimod Eidersted og Stapelholm. — Ligesom Byen er ogsaa Kirken ældgammel og stor (Milstede); den har et Orgel, og et Uhr i det buttede Taarn, afbrændtes af Dittmarskerne 1413 og plyndredes af Polakkerne. De 12 Apostelbilleder dreve hertil i Floden 1634. Siden 1767 har den kun 2 Præster, forhen endog 3. — Mod N.D. i Kougen Südermarsch ved Oster Sø laae den 1145 af Kong Knud byggede Mildinborg vid Mildina, der af Nogle feilagtigen gjøres til en Kjøbstad, 1151 erobredes af Kong Svend og ødelagdes (efter Andre først ved Floden Nar 1300). Her leirede Kong Abel i Somren 1252, inden han ad den til Nordeideren førende Milder Damm drog mod Eiderstederne, og paa denne dræbtes han paa Flugten efter Slaget ved Ulbendsworth d. 20. Juni. Stedet kaldes Starfshk (Dødslykken), og Borgen sporedes endnu 1588. — Ved Byens Sydøstende ligger Kancelligodset Mildstedthof, som dog for den største Deel af sine Jorder maae svare Amts- og Byslasterne. — I Marsten, hvor forhen 18 Rigmænd skal have boet, ligge nu kun 2 Gaarde (kongel. Arvepagt under Overretten); Südermarsch har sin egen Communalforfatning. Desuden hører hertil en Deel af den 1489 indragede Damm Koug, hvorved Nordeideren spærredes og Eidersted blev landfast; Margretekougen, inddiget 1511, og videre vestl. Darrigbüll, inddiget 1544 tilligemed Legeleghheit. Darrigbülls Hverdige er den militairist vigtige Fincken-Damm; langs med Østfiden løber Chausseen til Lønning og Frederikshad. Fra den saaledes beskyttede Sondermarit afholdtes Gæstvandret ved den 1584 opførte Lagedeich. — N.V. for Husum ligger Vorens-Koug, som allerede var inddiget 1529, tildeels tilhørende Nørre-Husum, hvis Liig jordes paa Byens Kirkegaard, men som forresten hører til Mildstedt Sogn, ligesom Øster-Husum og Rødemis (i Folkemunde: Røhmis), der har over 100 Huse, hvoriblandt Kancelligodset Rødemishof mod S.D. Til Fogderiet hørte foruden Byen Gods i Mildstedt, Rantrum, Ulberøbek og Rosendal, i Ørstedt og Schwesing. — Søndensfor Iperstedt findes to kongelige Damme, næsten tilgroede. — Mod S.D. ligger paa Gæststranden det store Man-

trum paa 100 Huse, hvoraf 67 Gaarde, bygget i en Trekant og østenu for det halvt saa store Oiderøbak.

(254) **Ostenfeld** Sogn har nu nedersariff Bygningsmaade og Sprog, medens Gravhøiens Navne m. m. vise hen til en oprindelig dansk Befolkning. Endnu i Mandøminde havde Beboerne en eiendommelig Klædebragt og gistede sig blot indbyrdes. De ere rimeligviis en indvandret østfrisisk (hollandsk) Koloni (ikke vendisk, som flere meente); de siges komme 1400, skulle først have boet i Rott og 1407 bygget Kirken paa Mildstedt Østermark; men Byen nævnes allerede 1381 og Sognet 1407 som Ostentjold eller Osternkjæl og Ostenvælde (D. Fjølbe). — Den særdeles smukke, 1772 fordermeste af ny og af hugne Steen byggede Kirke med et betydeligt Taarn siden 1802, et konstigt skaars Alterblad fra 1470, en ny Prædikestol fra 1775 og et nyt Orgel fra 1777, høit beliggende S.B. ved Byen og Slesvig-Beien, sees i lang Kraakend, og eler en Skov af over 100 Tonder Land. (Dejnen Hans Lammert affattes 1678, eftersom han kun kunde slynge plattysk og aldeles ikke holde Skole. Hans Fader havde 1612 faaet Kroerirettighed, eftersom Indtægterne vare saare ringe. Smilgn. 259). — Byen har 30 Gaarde og c. 50 Huse; dertil regnes Rott, som ligger nær Treenmarsten mod S.D. Fra det 181 Fod høie Sunds- eller Sandeshjerg, D. for Byen, haves en viid Udsigt, vestl. findes Femhøiene. — I en Dal mod S.S.W. ligger Winnert, med henimod 70 Huse, og nordvestligt det noget mindre Wittbeck (Widbecke). — Først i den seneste Tid har Sognet faaet et Fattigvæsen, der forhen ikke behøvedes.

(255) I **Svesling** (Schwesling, forhen Zwesum) Sogn er det danske Sprog endnu ikke ganske uddød og den danske Character endnu meget kjendelig. Sognet strækker sig fra Kirkebyen langt mod N.D. Kirken, forhen et Mildstedter Kapel, for en stor Deel bygget af Graasteen med Taarn, havde indtil 1801 to Præster, og ligger, ligesom Byen, der har en 30 Huse, ved den nordre Landvei til Slesvig (over Treya). — Ved denne ligger ogsaa Vester-Ørstedt, af lignende Størrelse, hvis Marker naae mod D. nær til Treenen, over 1 Mill vidt, hvor Befolkningen af en Gaard sees ved Bredsborg; Øster-Ørstedt ligger ved samme Wei. — Nordligere ligger det temmelig store Arensjold eller Ahrenviöl, paa henved

40 Huse (med Udflyttergaarden Seilvang $\frac{3}{4}$ M. mod D., $1\frac{1}{2}$ M. fra Kirken, hvorfor den da ogsaa holder sig til Freya), og vestenfor Zimmingstedt, der 1470 folgtes til Hert. Adolf (Ymingstede), nær Flensborger Ghausseen; nordligst det som Domcapitelsgods fra Fiolde aflagde Høiefjælde eller Høchviöl ved Uelaa. — Süderholz, S.D. for Kirken, var i gamle Dage en Herregaard, senere et Kammergods, nu en Arvepagtsgaard, meget frugtigt beliggende ved en Aa. Der- til har Iperstedt (253) vist hørt.

2. Nørre Herred.

(256) Det bestod oprindeligt kun af Hattsted og Skobøl Sogne, hvis Befolkning er friskst (Gaardene kunne derfor endnu uden videre deles efter Behag), og som vel derfor affondredes under Navn af Hattsted Birk eller Mark. Dertil lagdes Oiderup Sogn, da Arlewatt Gods, hvortil det hørte, nedlagdes 1772. Thinget holdes i Hattsted, forhen under aaben Himmel. Nordvestbelen er Markf.

(257) Oiderup Sogn bestaaer kun af den temmelig store Kirkeby, omgivet af Gravhøje, der godtgjøre dens Ælde, og Arlewatthe(i)de, hvor Stenbock leirede 1713, begge tilhørende det 1772 til Amtet nedlagte Gods Arlewatt, ogsaa kaldet det røde Hus, som desuden havde Underhørig i Husum, i Sønderherredets Byer, i Langenhorn og i Bohmstedt i Bredsted Amt. Den gamle taarnløse Kirke stod forhen under Godsets Patronat. Det Danske kjendes og tales tildeels endnu i Sognet. Egnen er mager og sandet.

(258) Hattsted(t) Kirke var oprindeligt kun lille, men allerede i det 15de Aarhundrede meget anseelig og havde 4 Vicarier. Den ligger høit, og det 130 Fod høje, gjentagne Gange af Lynilden trufne Taarn er et vigtigt Sømærke. Den har 2 og havde for 200 Aar siden endog 3 Præster. En graa Steen foran Alteret skal efter Arndt være ældgammel. Byen er meget stor (120 Huic), nævnes allerede 1231 som Kongsgods Hattastath, og ligger paa Nordfiden af en fra D. til V. løbende Aag, der bærer Kirken og paa Østenden Mikkelbjerg. Egnens høieste Punkt, en Grubermølle; derfor deles Byen ogsaa i Høch- og Sied-Hattstedt, hvilket sidste igjen har flere Specialnavne. — Østligt ligger Hørrstedt, en By paa 40 Huse ved Bredstedvcien, vestl., nær Høvdiget, Wobbenbüll,

der indtil 1436 hørte til Morsum Sogn paa Nordstrand (?), 32 Huse. — Hattstedtermarken, med N. ved Arlaaen, indbyggedes meget tidligt, Kongen først 1497 eller 1612. De udgjøre over 4000 Demat, hvoraf omtrent Halvparten tilhører Gæstbeboerne. Husene ligge dels enkelte, dels i smaa Grupper; af disse begraver Ellerhüll sine Døde paa Hattsted Kirkegaard, men holder sig i levende Live til Brecklum, siden Wartinghusen Kirke, hvortil det hørte og som laae nordvestligt nær Tiget, gik under i „Mandrenkeljen“ 1362. Vestlig danner Grafensiel en lille Havn. Tigets Vedligeholdelse koster meget og forhindrer derved mange Udsvævelser, hvorfor et gammelt Sprog siger, at uden dette vilde Hattstederne ikke komme i Himlen („Gadden de Hattsteder nich den bösen Diek, se kesmen nümmer int Himmelrif“).

(259) **Schobol** (Skobøl, forhen Skovby, men Skoven henimod Hattsted er for lange siden forsvunden) er et lille, men godt befolket Sogn, dog tillige med mange Smaafolk, der drive Fiskeri, især efter „Porren“ eller „Kraut“ (Palæmon?). Kirken er ikke stor og mistede selv i forrige Aarhundrede Overtal af sit høie Taarn, hvis Spids styrkede sammen ved en Reparatur. Siden 1807 er den annecteret til Hattsted. Byen har 32 Huse, og ligesaa mange har Høckenshüll med Lund; Halehüll, som før nævnes under Hattsted Sogn, har 25; et Par Huse nordensfor hedde Dlendory (Gammelbyen). I Sognet, hvor forhen ogsaa Salt tilvirkedes af Havvandet, ere 2 Teglværker. Degnen har endnu den Dag idag Kretsrettighed. Til Sognet hører ogsaa en Deel af Porren Koug; paa den øvrige Deel erstatte den til Havet naaende Gæstbrink Havniget, det eneste Sted mellem Hoier og Altona, hvor et faabant ikke findes.

3. Svabsted (Schwabsted) Fogderi.

(260) Dette Fogderi er den betydeligste Levning af det forhenvarende Amt Svabsted, den slesvigste Biskops verdslige Gebeet, som eksisterede indtil 1702. Foruden Vorgen og Flækken Svabsted med en fri Virkeret, hvor Biskpen endog raadede over Hals og Haand, og hvortil foruden Sognet noget af Oldersbek, B. Blünge og Hollingsted hørte, hørte dertil Virkene: Rodemisk (see 253), Trega (hele Sognet undtagen

Holm og Østerreen, med Tolben og noget Strogods), Fåling (foruden denne By ogsaa det meste af Laarsted og endeel Strogods i Angel, hvortilblandt Sogaard, Øyen Hüllerup og noget i Balsbøl og Meyn), Svansø (med Stubbe By og Gaard, Øerne Dufstorf, Gufelsby, næsten hele Schwanfen Sogn [med Winnemark, Øreby, Nieby, Brodersby, Karby, Hornmark, Schuby og Kopperby tildeels] og noget Gods i Siseby), Nordgoesherreder (Gods i Langenhorn, Bargum, Plitzenhorn, Bordenlum, Dreisdorf, Bohmstedt, Bütsjebüll og i Læk Sogn i Kjør Herred), Als (Stavensbøl [110], Sebbelaa tildeels og Noget i Sundeved), — desuden endeel Gods i Omegnen af Haderslev (Aarø m. m. i Øsby Sogn, i Høptrup o. a. Sogne) og Abenraa (i Leit Sogn, Ries Sogn, Gjenner, Jordfjær &c.), Bispegaardene i Slesvig og Haderslev med Hængsler, Noget i Stapelholm og Bergenhufen Sogne og Noget i St. Peter i Eidersted m. m. Saaledes 1523. Derfra fraflyttedes snart Svansen, som blev adeligt, og Haderslev; Stavensbøl folgtes 1651 til Hertug Ernst Gynter. Amtet blev 1624 kongeligt, 1661 fyrsteligt, 1675 atter en Tid lang kongeligt. 1702 vare endnu 7 Fogderier, hvoraf Kølstrup (Abenraa) og Dybsbøl (Sundeved) lagdes til Abenraa, Bordenlum (Søndergoesherreder) til Lønder og siden til Bredsted, Fåling og Treva som Herreder til Gottorp, Svabsted og Rodemis som Fogderier til Husum. — Nu omfatter Fogderiet foruden hele Sognet Svabsted kun 3 Møuge i Svesing Sogn, 2 i Balsbøl og ½ i Mildsted Sogn, hvilke Giendele formodentlig oprindelig hidstamme, idetmindste tildeels, fra Magesstiftet med Gammel-Gottorp 1268.

Ann. Om Domkapitelsgodsset see Anmærningen til Slesvig.

(261) Svabsted Sogn bestaaer af:

1. Flakken Svabsted.

Distrikt byggedes den under Beskyttelse af den allerede i Begyndelsen af 14de Aarh. omtalte Bispeborg (Suakstede), som oprindelig skal have ligget paa et andet Sted, Mylde, 1322 nævnes som anseeligt Slot, efter 1372 forstærkedes ved et Eeentaarn, 1395 erobreedes af Holstenerne, 1406 pantsattes Dronning Margreta, deryaa var Eiderstedts Lvingborg og senere Victualiebrodrenes Tilholdssted, der fordreved af Hamborgerne og Hertug Henrik, 1430 indløstes igjen af Bispen, og endnu

sted 1730; Voldene sees endnu. Til Borgretten horte i ældre Tider en stor Marskstrækning indtil Koldenbützel og Gideren, hvoriblandt den senere Ditmarsken tilhørende Eidero Wösbützel.

Stækken, der allerede eksisterede som saadan 1358, ligger ved Treenen paa Sydranden af et smukt isoleret Bakkestrog, og havde ikke ubetydelig Skibsfart, indtil Hærenhallig indbyggedes 1570, og derfor et bisveeligt Toldsted. Nu har den henimod 800 Beboere, der især dyrke Kartofler og Kaal. Til den hører Gaardene D. og B. Papenhörn (under Overretten), Hemme, hiinsides Treenen, og Gaarden paa Slotspladsen, — alle i Arvepagt. — Kirken, der havde flere Altere og tilhorte Domkapitlet, er en gammel, temmelig forfalden Bygning med Taarnuhr og Orgel samt en konstigt skaaret Prædikestol, nu ogsaa med det af Hans Brüggemann for Husum skaarne, men ved Nybygningen folgte Alterblad. Klokkehuset staaer mod N. paa en Banke. Den har to Præster. Forhen var her desuden et Kapel St. Nikolai foran Slottet.

(262) 2. Landsfognet. Deri ligger: Hude, mod D., allerede inden 1462 dannet af de sammenbyggede Byer Gr. og Kl. Hude, med en Færge over Treenen, S.D. for Byen. Fra Glostenberg sees 12 Kirker. — Süderhövt, meget smukt beliggende ved Treenboingen. Nordligere i en dybt gennemkloftet Egn ligger Fresendelf med en Treenfærge, der er kongel. Arvepagt; N.B. for samme Holbüllhuus. Alle disse ligge paa Grændsen af Öster- eller Treenmarsken. — Vestligt ligger Ramsted med den strategisk vigtige Ramstedter Dæmning, der fører til Eiderstedt, Wisch, med Godset Wischhof, i fransøer Distrikt, der oftere betragtes blot som Kancelligods, da det ingen egen Justitiarius har og derfor staaer under Overretten, kun 1 Bloug stort, og Gaarden Ridselburg ved Treenen i Marsken, hvor der 1462 anføres endnu en By Winderinghamoor.

4. Simonsberg Udenigsdistrikt.

(263) Fra det nordstrandiske Lundenberg Herred fra-
 reves allerede tidligt Sognene Lundenberg og Simonsberg,
 maaskee dog først ved Floden 1436 (da de efter P. Sax end-
 nu synes landfaste 1366, uagtet Heimreich lader samme frati-
 ves allerede 1218); Beboerne frafildes Nordstrands Thing først

1489 og omblyttee først 1634 deres Landret med den Eiderstedtske. Ved Aaret 1500 var her endnu opstaaet et 3die Sogn, Waddeleek, som 1546 blev landfast med Eiderstedt ved et Dige, mere endnu ved Obbens- og Adolfsougens Iudbigning 1565 og 1576. Men 1532 maatte Simonsberg og 1634 ligeledes den gamle Herredskirke Lundenberg (Lundæbyærg 1231), en stor Korsbygning med Taarn, formedelst Flostjæde lades udenfor Diget; ogsaa Waddeleek bestabigedes meget og maatte lukkes 1654. Da vare allerede 2 Kouge gjensvundne 1643 under Johan Heclawers Tilsyn, og 1654 byggedes midt deri en ny Kirke for begge Menigheder (Waddeleek og Simonsberg med Lundenberg), derfor ogsaa baade kaldet Simonsberg og Waddelecker Salvatorskirke, ved den fyrstelige Wolsgaard Waddeleeksgaard. 1717, d. 24. Dec., mistede Menigheden al sin Landeendom ved Overfømmelse, Husene maatte flyttes til Eiderstedtdiget og Kirken forblev udenfor; først 1790 og følgende Aar indvandedes atter Landeendom. Kirken, som kun under Ebetid kunde besøges, folgtes til Nedbrydning 1828, efterat Floben 1825 havde bestabiget den endnu mere, og den nye, paa Udenbygget opførte, indviedes 1830. Den har et lille Taarn. — Husene, over 60, ligge langs med Diget. Distriktet har sin egen Ret, hvortil ogsaa Landtungen W. for Husum hører, ligesom Holmene i Simonsbjergdybet. Videre ude ligger Lundenberg Sand, som selv med høieste Flod er tør; S. for den, nær det store Forlands Flostgrænde, laae Lundenberg, D. for samme, nær den fra Husum udskydende Landtunge, Simonsberg, inde i Bugten, nær Finkendamm, Waddeleek Kirke. — Sognets Behøere græsse Ungkvæg, Faar og Gjæs paa Udenbyglandet, fiske og jage Sælhundede og Fuglevildt.

5. Landstabet Pelvorm.

1. Den Pelvorm.

(264) Den Pelvorm er den høieste Deel af det gamle Nordstrand*), adskiltet fra den nuværende Ø Nordstrand ved

*) Her vil det være passende, i Korthed at emtale Ullands midterste Deel, det gamle Nordstrand.

Dette er ubestvial den Deel af Slesvig, om hvilken der er strevet meest (der dog langtfra Alt er paalideligt) og vel ogsaa den, hvis Skjæbne frembyder meest Interesse. Vi ville betragte sammes Tilstand i forskjellige Alder.

Stormfloden 1436, der aabnede en Havarm derimellem, gjenforenedes 1551 og blev 1634 atter aldeles en D. Da ødeslagdes 191 Huse, 8 Møller og 1100 Mennesker omkom, me-

1. **Inden Floden 1362.** Den første sidste Kundskab om Nordstrand giver Valdemar den Andens Jordebog fra 1231, idet den nævner os samnes 5 Herreder: Byltring-, Wyriks-, Pylværn-, Edoms- og Lundahyarg-hæret og desuden som Det: Aland, Gæstænacka, (sem dog maaskee ikke her henføres hertil), Hwæle major og minor. Efter Mejers Kort og den saakaldte „Designatio“, sammenholdt med de øvrige Kirkeregistre zc., kunne følgende Kirker sikkert antages at have eksisteret omtr. ved denne Tid*):
 - 1, i **Lundenberg Herred: Lundenberg, Simonsberg, Lith, Hamm, Morsum** og maaskee Redefirten; sem Kapeller nævnes: Veienbel og Wittenbel (under Lundenberg), St. Johannis, St. Bartholemæi og St. Marien (?). (Emlgn. 263).
 - 2, i **Edoms Herred: Herøbel, Evensbel, Ldenbel, Geisebel, Stintebol, Brunck, Blegros, † Halgenes, † Kungholt, † Alensbel, vel ogsaa † Dver- og † Ultermartfleth og maaskee Gyrtdam († Riendamm?), samt † Fedderingmanns Kapel. Stintebol var Herredsfirten, Kungholt en betydelig By, hvis Navn endnu Saguet opbevarer.**
 - 3, i **Vestvoorn Herred: Vellworm, Byshever** (sem dog maaskee er senere end 1362), Hoegs, Valum, Walthujum, † Nerderwisch, † Süderwisch, † Gernesbol, † Blerdesbol, Katrines eller † Kristines-Kirke(Kapel?), † Hæverdam og Evends- eller † Siverts-Kapel.
 - 4, i **Beltring Herred: Gveebol, Kerbak, Volgobol, Keningsbol, Bupsee, Bupse, Ester- og Vester-Woldt, Grode, Habelde, Hinglind, Inninghusen og Deegroff** samt † Wilt, desuden Kæpellerne Fedder eller Peter Hansens og Nervermann. Bupsee var Hovedkirken.
 - 5, i **Wyriks Herred: Oland (Herredsfirten?), Längnes, Jvnsbel, Nordmarsch og Südermarsch, vel ogsaa Tinnenbel.**

Disse 5 Herreder dannede hver for sig ved deres overordentlig frie kommunale Forfatning et Slags Republik, men stode dog ogsaa i et nærmere indbyrdes Forhold (communitas), end med Nordfrislands øvrige Dele. Landstabet var indtil Aar 1300 over 8 || M. stort.

2. **Ved Floden 1362, den saakaldte Mandrenkelse, ødelagdes hele Nordstrand og af de nævnte Kirker fandt over Halvdelen deres Undergang, dog gjenvandedes Dele deraf igjen -og sikredes ved bedre Diger. Der forbleve endnu:**
 - 1, i **Lundenberg Herred, slerat Lundenberg og Simonsberg (263) vare frarevne, Kirkeegnene: Morsum** (der undertiden forrekommer som eget Distrikt og høvdi Adelsgodset Morsum oprettedes 1436 for Familien Leve), **Hamm og Lith.**
 - 2, i **Edoms Herred den nordøstlige Deel med Eogneu Herd-**

*) De med Kors betegnede nævnes af Heimreich som undergaaede Aar 1300, med 7,600 Mennesker.

dens kun 56 Huusbønder eller Grundeiere, 17 Raadnere og 1 Mølle bleve tilovers. Af dens Kouge vare allerede 1637 gjenvundne: Store-, Mellemste-, Lille-, Vester- eller Gammel-

bol, Evensbol, Dønbol, Gaikbol, Stintebol (en ankellig Balsfartskirke, men som 1514 maatte lades udenfor Diæet), **Brunol** og **Ålgroff**, hvorefter de 3 sidste odelagdes af Fløden, men opbyggedes paa ny. Senere tilkom **Trindermarsch**, som byggedes paa det gjenvundne, men endnu længe ved en Kende adskillte Land af Øver- og Ultermarsketh Segne; **Buphever** maatte ligesaa.

- 3, i **Pelvorn Herred** blev, saa synes det, blot **Pelvorn** tilbage. Her opstod Seegaard Gods 1504. Den blev landsaft ved Tilbivning igjen 1551. Ny Kirke tilkom 1556.
- 4, i **Beltring Herred: Evensbol, Korbak, Volgsbol, Konningsbol, Bupsee, Bupste, Øster- og Vester-Boldt** (hvert til Levingerne af Valum Segn i Pelvorn Herred lagdes), **Grøde** (Segnet var bleven en Hallig og Kirken edelagt, men gjenopbyggedes) og **Tunninghusen**, der 1479 lagdes til Bupste Segn ligesom Habelde fer.
- 5, i **Byriffs Herred** kunde Intet indbides; **Dland** forblev som Halligkirke tillige for Levingerne af Hinglunes og Langenes Segne. **Nordmarsk** holdt sig til Foer.

Saaledes havde altsaa **Beltring- og Edoms-Herred** mistet mindst, **Wiederigs- og Pelvorn-Herred** dermod næsten Alt, **Lundenberg Halvparten**.

Dette foranledigede:

3. 1593 en ny Inddeling i 3 Herreder: **Edoms, Pelvorn og Beltring**. Resten af **Lundenberg** lagdes nemlig til **Edoms Herred**, som derimod afgav **Ålgroff** og **Buphever** til **Pelvorn**, og **Levingerne af Wiederigs Herred** forenedes med **Beltring**. Da (areredes hele **Nordstrand** til 36,644 Demat eller 2 1/2 Mill. (1581 talte det 1114 Familiefædre). Denne Inddeling bestod indtil **Fløden** 1634, kort før hvilken Landet ved **Dymaaaling** fandtes 44,338 Demat (over 2 1/2 Mill) stort foruden **Halliglandet**. — I dette **Lisrum** mærkes følgende:
 - 1, I **Edoms Herred** leed især **Hersbüll Segn** meget, saa det 1634 kun talte 21 Huse; ligeledes **Brunol**, hvor Kirken maatte stilles 1600 og nedtagtet gif under 1615, d. 1. Dec. Segnet lagdes fordetmeste til **Stintebol**, hvis Kirke ogsaa 1514 maatte lades udenfor Diæet, opbyggedes 1544 og atter halvveis borttrøvedes 1615; ogsaa **Trindermarsch** leed meget 1580. Samme fer leeredes ved Indbivning; i **Lith Segn** anlagdes en stor Kirketomt **Standsse** ved **Kærge** 1628 og 29; **Norsum Gods** kom 1579 til **Hertugen**, men kjøbtes tilbage af **Landstabet**.
 - 2, I **Pelvorn Herred** var den nye Kirke tilkommen 1556, og ligeledes havde **Hooge** en Prædikant 1583, men ingen Kirke endnu. **Digearbejder** fra **Ålgroff** til **Pelvorn** 1555 og 1577 udslykkes.

Ny= og en Deel af Gammel=Koug, 1657 tilkom Norre=Ny= eller Lille=Norre, 1663 Vester=, 1673 Humer= og Soudre= (med en Deel af Udendigslandet Meinstorps=Hallig), samt Utermarks=, 1687 Norre=Ny= eller Store=Norre=Koug. Disse, med Udendigslandene (Halligerne) Norderhallig og LangeLand ved Nordstriben, danne Den, der har egen Landfoged og Landskriver, 4 Raadmand, en Controllleur og en Distriktslæge, og tæller 12 Hovedparticipanter (vigtigste Grundeiere), hvoriblandt Gieren af Søgaard, der 1204—1837 var et adeligt Geds. Halligen Buphever, der danner Dens Nordspids, horer

3. I **Beltring Herred** sit **Volgsbol** 1601 en Steenkirke istedetfor den gamle af Træ; Gleden 1615 odelagde **Bupsee Kirke** tilbeds; **Westerwold**, der 1570 havde mistet 200 Demat, fik 1609 en ny Kirke istedetfor Trækirken; **Grode Kirke** maatte flyttes efter Gleden 1615, og **Nordmarsch** byggede en ny 1599.
4. Ved **Stormfloden om Ratten fra Ite til 12te Decbr. 1634** fandt næsten hele **Nordstrand** sin Undergang, blot en Deel af **Pelvorn** og **Wüste Moor** (nu **Nordstrandisch=Moer**) forblev tørre og tjente til Hælse for endel af Beboerne. Læderne fra 1612 og 15 (da 300 Mennesker omkom) havde forarbejdet den, ved at aabne en bred Havarm fra Høvrundningen til Mesen. Kun **Pelvorn Kirke** forblev ubelediget og **Ddenbol** mistede kun den vestlige Gavl.
 1. I **Edoms Herred** blev **Goesbel Kirke** endnu brugt indtil 1638, **Waitebol** indtil 1640, **Trindermarsch** ligeledes nogle Aar, indtil **Sognenes** gjevundne Levninger tillagdes **Ddenbol Kirke**, ligesom den Hallig, der var bleven tilbage af **Stintebol Sogn**.
 2. I **Pelvorn Herred** nedbrødes **Aegros Kirke** 1638 og **Bup=** hever sejlgtes 1640; saaledes blev her ogsaa **Pelvorn** den eneste Kirke.
 3. I **Beltring Herred** selgtes **Norbeks Kirke** først 1638 og **Volgsbol** nedbrødes 1639, ligesaa **Koningsbol**, **Bupsee** allerede 1637, **Buete** deslige, **Dierwold** 1638; **Land** og **Nordmarsch** Kirker bleve staaende og **Westerwold** stod endnu 1640.
5. Overledes efterhaanden en Deel af det Tabte gjeninddigedes, anføres ved **Pelvorn** og **Nordstrand**. Her bemærkes blot, at **Pelvorn** 1687 allerede var gjeninddiget ved Indfædte, og at **Brabantere** 1691 havde gjevundet 4 Kenge paa **Nordstrand** isølge **L. rei** fra 1652. Paa **Nordstrandischmoer** dannede sig en ny Meninghed, **Grode Kirke** nybyggedes, **Hooge** og **Lange=** nes fik Kirker 1637 og 1663. 1642, den 4. Febr., affasttedes de tre **Herredsting** og der indrettedes et eneste paa **Pelvorn**, fra hvis Jurisdiction **Ddeubel** og **Nordstrandischmoer** 1632 undstog ved **Detreien** 1652, der ogsaa gav **Brabantere** **Patronatet** over de 2 nævnte Kirker. Saaledes dannedes det nuværende **Landstabs Nordstrand**, hvortil ogsaa **Reinhallig** og **Pelvorns** **Nordspids** **Buphever** horer.

egentlig til Landskabet Nordstrand. Atermærkskongen var oetroyeret, kjøbtes af Landskabet 1699 og Beboernes Reidsprivilegier ophævedes 1816. — Den bestaaer af den sværeste Marsk. Et bredt Vanddrag, „das Tief“, gjennemskjærer den og danner ved sit Udlob den lille Havn Tammenfiel paa Østfiden, med en meget god Næb foran.

(265) **Alte Kirche** eller **Gammalkirkens Sogn** indbefatter Dens vestlige Deel med Halvparten af Store Kong, Vester-, Gammel-, Midte-, Lille-, Gammel-Ny- og Lille-Norre-Kong, samt Halligerne Süderoog (1 Huse) og Norderoog (2 Huse). Paa Süderoog findes Millioner af Sofugleæg. — Kirken ligger nær Havet, og kun nogle faa Huse, der afbrændte 1783, ved den. Dens Chor er af Tuffsteen, der vidne om dens høie Alder, om den end ikke, som angives, skulde være bygget 1095 paa Urbans Dag. Dette siges navnlig om det gamle Laarn, der var 100 Alen høit, 1412 indtoges af den ditmarskfte Sørover Cert Wiederich, og 1611 nedstyrkede og ødelagde Endeel af Kirken; dets 87 Fod høie Ruin vesterfor Kirken vedligeholdes som vigtigt Søværk. Tuffstenene og Blytaget skulde være komne fra England i Knud den Stores Tid. Kirken har et Uhr og et Orgel fra 1713, et tidligere nævnes allerede 1525. — Husene ligge adspredte; de største Samlinger ere Schütting med S.V. og Waldhusum med N.D. — Indtil 1631 vare 3 Præster, derpaa 2, siden 1794 kun een.

(266). **Neue Kirche** eller **Nykirken** er opstaaet af et Helligkors-Kapel ved Seegaard Gods, der forlagdes 1517 og efter Reformationen blev Sognkirke. — Godset Seegaard har sin Oprindelse fra de gamle Stallere, af hvilke Wunke Knutten aalebes 1504; en Tid lang tilhørte det Familien Meinstorp, og solgtes til Landskabet 1828. Patrimonialretten ophævedes 1837, dog beholdt Godset sine øvrige Rettigheder, naagtet det lagdes til Landskabet. Endeel Huse paa Mellembisgerne og Land paa Langens høret dertil. — Til Sognet hører Halvparten af Store-Kong, Hunnen-, Søndre-, Atermærks- og Store-Norre-Kong med Nordhallig, Langeland og Buphever, samt Halligen Südfall med 1 Familie. Der samme findes en Muslingebank. — „Die Tilling“ kaldes 34 Huse S. for Kirken, Norre-Mittelbeich hedde 30 nordensfor samme. Lidt udenfor Nordhallig laae Buphever Kirke, en Fjerdingvei østen-

for Fangeland — Ilegrof; vestenfor Eldfjall laae for 200 Aar siden Halligen Nybel.

2. Halligerne.

(267) Navnet „Hallig“ betegner undertiden alt uind- diget Marskland, altsaa det saakaldte Forland, under- tiden blot de af Marskland bestaaende uinddigede Der. Tidse opstode vel først ved Floden 1362; Floden 1634 gav dem i det Væsentlige deres nuværende Tilfuit og dannede nye af Nordstrands Levninger. Hver følgende Floed beffjærer dem mere og saaledes mistede de velvornier Halliger (foruden N. og S. Dog), der 1713 udgjorde 1812 Dt., indtil 1732: 256 og indtil 1778: 776 $\frac{1}{2}$ Dt., og den Tid vil ikke være meget fjern, da de alle ville være forsvundne, hvilket i Mand's Minde er steet med Hains- hallig, Levningen af det vaa Mejers Kort affatte „Bavens- lande“. I yngre Tid lode Halligerne især ved Stormfloeden om Natten fra 2.—3. Febr. 1825, da 74 Mennesker druknede, og den anrettede Skade taxeredes til over $\frac{1}{2}$ Million Mk. Cour. — Halligerne udgjore 5 Raadmandsdistrikter (Velvorn 4), der staae under Landfogeden paa Velvorn. De ere gjenneu- skaarne af Vanddrag, de saakaldte „Schlotthe“, der dele hver af dem i mindre Der, som forbindes ved Bjællebroer; ved Ebbe- tid kan man fordetmeste gaae tilføds mellem dem og over til Fastlandet paa Havbunden. Paa de fleste Halliger er Præsten tillige Degn og Skolelærer og et Flag bruges iskedetfor Kirkeklokken.

(268) Hooge var engang et med Nordstrand landsaft Eogn, men afreves og mistede Kirken 1362. 1580 havde det atter en Kapelan og fik 1622 Tilladelse til atter at bygge en Kirke, hvilket kom Udforelse 1637. Den forstorredes 1690 og befsa- diges meget 1825, da Vandet stod 2 $\frac{1}{2}$ Fod hoit i den, men istandsattes atter. Alter, Prædikestol og Døbefent ere komne fra Diterwold. Inden Kirkens Bygning holdtes Gudstjenesten i et Hund paa Hanswarf, foruden hvilket og Kirkevarset endnu 8 Vatter findes (1793 endnu 14). — Dens Navn viser, at den er den hoieste af Halligerne (4. Fod); den ligger en god Fjerdingvei N.W. fra Velvorn, og var forhen velhavende, men Skibsfartens Aftagen har odelagt dens Velstand; ogsaa er Folkemængden siden 1793 sunket til det Halve. Den har en egen Degn og Skolelærer. En Ebbevei forer til Velvorn.

(269) **Langenæs** [med Buthwehl*)] og **Nordmarsk**, forbundne ved en Gangbro, ligge ganske nær sammen, og danne en fra D. til V. $1\frac{1}{4}$ M. lang men smal D., udgjøre ogsaa siden Efteraaret 1838 kun eet Sogn, men danne endnu, foruden Buthwehl, som juridictionelt horer til Grode, 2 Raadmandsdistricter. — Langenæs Kirke odelagdes 1362 og B. boerne holdt sig til Grode, indtil et Kapel byggedes 1663 og 1725 en ny Kirke. Nordmarsk Kirke forgik i samme Floed og Folkene holdt sig til Foor, men byggede 1599 en egen Kirke paa Bommenøvarf ved Vestenden, som nybyggedes paa samme Sted 1681 eller 84 og 1732 formedelst Havets Indsijæren maatte flyttes til Dens Midte. Den havde Straa- tag og var blot lidt højere end et sædvanligt Huus. 1825 leed ogsaa denne, især Barfæ, og nedbrødes 1840. — Mærkværdige ere Muslingebanken Kamp paa Nordmarsk paa Syd siden ved Hægløden, og Feriskvandskilden nordensfor Vestenden af Langenæs paa Højbunden. — Ferne ligge $\frac{1}{2}$ Mil fra Høge og lige saa langt fra Foor og have 20 Barfæ (Nordn. 7, Lang. 10 og Buthw. 3) med c. 80 Huse. — Præsten er tillige Degn og Skolelærer.

(270) **Grode Kirke** odelagdes ligeledes i Mandrenkelsen, gjenopbyggedes paa den da opstaaede Hallig, flyttedes efter 1615, nedsløges 1634, leed atter 1717 og 20, saa den maatte nybygges, flyttedes atter 1779 og leed igjen meget 1825. Siden 1779 ere Kirke, Pastorat og Skole under eet Lag. Paa Den ligge desuden 2 Barfæ, paa Appelland, som ligger nordensfor, adskilt ved en Havarm, er 1, og paa Habel, med D., 2 Huse; henimod Oland har endnu en Hallig, Hingstnes, ligget, ligesom Habel et Kirkesogn indtil 1362. Længere mod S. ligger den ubeboede Veenshallig, en lille Levning af Osterwold Sogn.

(271) **Oland** er den nordligste Hallig, $\frac{3}{4}$ Mil fra Dagebøl og Forretøft og lidt længere fra Foor. I Fordebogen 1231 kaldes den Aland og betegnes allerede som D. Den gamle Træ-Kirke nedbrødes 1709 og 1824 nybyggedes den atter videre inde med N. V. Ved samme hænger en Klokke, den eneste paa Halligerne, der ogsaa bruges i taaget Weir som Signal. Præsten er tillige Degn og Skolelærer. Den besøges ikke sjældent af Badegæster fra Foor.

*) Maafee kan Ferdeboegens Hvalke major & minor betegne disse Eer.

B. Landskabet Nordstrand.

(272) Den Nordstrand, en $\frac{3}{4}$ □ Mill stor Levning af det gamle Landskab af f. N., udgjør med Halligerne Nordstrandischmoor, Hamburgerhallig og Bohnshallig og Velverms N.D.hjørne Buphever det nyere Landskab Nordstrand, oprettet ved Decret af 18. Juli 1652. Det har en egen Staller, der, ligesom de 6 Raadmænd, vælges af de 7 Hovedparticipanter. Brabanterne indtogede 1654 Friedrichs- (Gammel-)Kougen, 1657 Maria=Elisabeths eller Dsters-Kougen (nævnte efter Hertugen og hans Gemalinde), 1663 Trindermarsch=Koug (Storstedelen af Sognet af f. N.); 1691 indtogedes Ny-Kougen, endelig vandtes 1739 Elia=beth=Sophie=Kougen, der 1786 folgtes til Dremmerciers og nu tilhører det fyrstelig reussifste Fideicommiss, som ectroyeret; den hører altsaa ikke til Landskabet. Østlig og nordlig er allerede et stort Forland, tildeels kaldet Hamhallig efter Sognet af f. N, tildeels Schaf-Koug. — Brabanterne vare Katholiker og disse have derfor fri Religionsøvelse. De dele sig i egentlige orthodore Katholiker, der have et selvstændigt Kapel, Oratorium eller Herrenhaus, stiftet af Patres oratorii i Holland, der sende Præsten, som hidtil stod under Bispen i Gölz, og Jansenister, forhen det langt overveiede Antal, men som have aftaget her saavel som i Holland: deres Parochialkirke S. Theresia underholdes paa Landskabets Bekostning, men har siden 1832 kun 1 Geistlig, der staaer under Erkebispen i Utrecht. Gudsdienssten forrettes i dem begge paa Hollandsk. Ogsaa Klosterne i Löwen og Mecheln ere Verder her.

(273) Odenbol, Nordstrands Lutheriske Kirke, er endnu den gamle Sognkirke af dette Navn, taaraløs, men med Orgel; den ligger i Fredrikskoug. Husene ligge eensomt; Følledsnavne for nogle af dem ere: Forsbol, Herrendiech, bei dem Norden og Englund, de to sidste ved Baadehavne Nordhafsen og Englandsloch (en tredje er Moor-diek). — Til Sognet hører siden 1825, da Kirken, som var bygget 1656, efter Floden 1634, bortreves, ogsaa Halligen

Nordstrandischmoor*), i daglig Tale Lütjemoor, det i Floden 1634 forsvaandede hvide Mosestrøg, der siden er be-

*) Her var Heinrich Walthar Präsi 1654—85, kendt som Historiker.

tydeligt formindsket, især 1717, da af 20 Huse kun 2 bleve staaende. Skolelæreren (i hvis Hus den kun 2 Dag flere Kirke var), er tillige Forelæser, døbet de svage Børn, naar Præsten ikke kan komme fra Nordstrand, og begraver de Døde. Beboerne fiske og grave Løv. Den ligger $\frac{1}{3}$ Mil fra Nordstrand mod N. og lige saa langt nordensfor igjen ligger **Hamborgerhallig**, en Levning af den 1625—26 af Brødrene Amfing fra Hamborg indvundne Amfing-Koug paa Nordstrand; dens eneste Hus ødelagdes ved Floden 1825. — Østenfor Nordstrand ligger den langstrakte, ligeledes ubeboede **Bohus-hallig**.

(274) Her kan endnu opgives Beliggenheden af de nordstrandiske Kirker for Floden 1634. Trindermarsch K. laae i Kougen af f. N., lidt S.V. for Foråbol, Evensbol i Ny Koug, lidt S.D. for Dratoriet. Lidt udenfor samme Kougs S.D.hjørne laae Heråbol, N.D. derfor, nærmere Bohushallig, fandtes Lith, og nordligere, næsten V. for Bohushalligs Mitte, Hamm. Nær Forlandets Nordøstside maa Norrum søges og udenfor Fredrikskougs nordl. Hjørne Gaikebol. Af alle disse Sogne ere Dele indbefattede i den nuværende D. $\frac{3}{4}$ Mil mod N.V. fra Gaikebol var Stinte-bøl og lige langt mod N.D. Eåbol, medens Norbæk og Brunok maa søges nær Nordstrandischmoor mod D. og V. Ilegrof og Buphever ere omtalte ved Velsorm. Nær Hamborgerhalligs Sydende laae Volgébøl, $\frac{1}{4}$ Mil S.E.V. derfra Bupsee og den nordensfor Bupste, næsten V. for det forvundne Hamborgerhuus. Endelig fandtes D. = og V. = Wold $\frac{1}{6}$ Mil S. og V. for Beenshallig. Bohus- Hamborger- og Hains-hallig betegne tildeels Grændserne af den daværende E, hvis Nordside kom det nuværende Grode paa $\frac{1}{8}$ Mil nær.

C. Bredsted Amt.

(275) Det udgjorde under Navn af Norre-Ødes-Here-red en Deel af Flensborg Amt, dog med egen Landfoged, indtil det ved dennes Uforligelighed med Amtmanden blev samme fraskilt den 2den Febr. 1785, ikke uden Intriguer. 1799 lagdes det til Husum Amtmandskab, dog atter med egen Landfoged, hvis Forhold ordnedes under 17de Juli 1801.

En Deel af Bordingum Fogderi i Svabsted Bispeamt incorporeredes Amtet 1785, og 1812 lagdes det til Husum Provsti. Siden 1670 betegnes det ogsaa som Landskab. — Det danner en skjæv Firkant med Siber af $2\frac{1}{2}$ & 3 Miles Længde fra Vesterhavet til henimod Treenen, mellem Arlaa, der stiller det mod S. fra Husum Amt, og Søholm Na, der for detmeste danner Nordgrændsen med Tonder. Det indeholder meget magert Land, men har ogsaa god Marsk ved Vestfiden, der tildeels danner odtroverede Kouge, og hvis Rand er betegnet ved en næsten sammenhængende Byrække — ligesom paa Foor. — Hovedkirken var Bredlum, hvor ogsaa Thinget holdtes; dernæst var Bordingum den vigtigste. — Det meget Kirkegods, som før var her, er aldeles, og Adelsgodsset, med Undtagelse af det her beliggende Gods Mirebøl og et Par Underhørige af Kjarherred Gods, ligeledes kommet til Amtet.

Flakken Bredsted.

(276) Allerede 1231 nævnes Brothæstath som Kongsgods, og var en By i Bredlum Sogn, der fik et Kapel 1462, som blev Sognekirke ved Naret 1510. Byen laae dengang i Nærheden af Havet, som havde bortrevet Landstrækningerne mellem den og Nordstrand; derved kom den i Flod og fik 1530 Markedsrettighed som Flække. Men 1619 begyndte man at inddige Forlandet og 1688 til 1788 inddigedes virkelig Kougen foran den, der atter indstrænkede den til Landhandelen med Korn og Dvæg, der tilligemed Agerdyrking og Haandværksflid, danne dens Næringsveie, uagtet endnu Waade kunne naae den fra Arlaa langsmed Kougenes Landside ved et Slettog. Derfor tiltager Folkemængden heller ikke stærkt; med Landstederne paa Bymarken udgjorde den 1803: 1471, 1845: 1976 tilligemed Kougene (Flakken selv 1769).

(277) Bredsted er saaledes en temmelig stor Flække, men just ikke smuk. Kirken er en mæssig Bygning af Teglsteen og meget store Graasteen, med hvalvet Chor og en lille Spids, samt Orgel. Foruden af Byens og Bymarkens Beboere besøges den ogsaa fra Sophie-Magdalenes, Desmercieres- og Reusens-Kouge, uden at de egentlig høre til Sognet. — Etatsraadinde Grund gav 1743 hendes Huus i Bredsted og Godsset Stotkelund til en Stiftelse for 4 (Præste-) Enker, ogsaa 10 ældre fattige saae deraf, og 8 Koner forforges ved den clemen-

tiniske Stiftelse. — Stækken er c. 400 Demat Marst- og omtrent lige saa meget Agerland, og staaer for 23 Blouge. Den har 2 Krammarkeder om Foraaret og et egentlig Fredagsmarked. Den bestyres i oeconomicke og Politisager af Sølvmænd og Ottemænd, i Landvæsenssager af en Guldmægter og en Digefoged, men staaer forresten, med Undtagelse af et Par Nirebüllere, under Landfogden. Den har en Veir- og en Vandmølle. 1540—1807 vare her 2 Præster.

(278) **Brekum** Sogn strækker sig $2\frac{1}{4}$ M. vidt gennem Landskabet fra Scholm- til Ael-Nac, hiinssides hvilken endnu Ellerbüllerne (258) i levende Live høre dertil. — Kirken, ved Geestveien over Aelvadbro til Husum paa en Høi mellem Træer, er en statelig Teglbygning med Taarn fra Bygningen af, høiere endnu, inden Lynilden tændte det 1500, Runded og Blytag allerede 1399, da Kong Erik's Soldater afbrændte den og det smeltede Bly dræbte Flygtningerne i den. Til dens mange Prøvelser hører et gammelt Kongebillede, staaende paa en Pille, der, skjøndt uvist, siges at være Olaf Hengers. Sagn berette om dens Bygning; den var Herredskirken og havde allerede inden Aar 1600 et Orgel.*) Navnene Oster- og Vester-Thingsted ved Veien til Sønnehol vise Thinget i dens Nærhed. — Byen er betydelig og baade i sig selv og ved sin Beliggenhed smuk; forhen skal den have ligget østligere ved den store firkantede Kamvehoi Langelshock og da have hedt Høiehol, men faaet sit nye Navn ved Afbrækningen og Flytningen; det gamle Navn er forresten Brekeling. — Derfra mod S. strække sig langs Marsten Byerne Borsbol, Fesholm, Strukum og Balsbol og det betydelige Almendorf, lavt beliggende mellem et sandet Høidedrag og en næsten udtørret So, i hvilken Gaarden Steenholm skal have ligget paa „Stærklippe“. V. for Strukum har en allerede 1499 forsvunden By Kolbol ligget. — N.V. for Kirken ligger Ridsdorf, nordligere Volkstedt paa en sandet Høide, Sønnehol i en smær Dal mellem Lyngstrækninger nær, og Høgel i Heden ved Flensborgveien. — Nordligst, nær Scholmaen, ligger Lütjenholm, forhen et Gods, der 1494 tilhorte „Thiellef v. d. Wist, Bæbner af Lilleholm“, siden Bispen, der her

*) Daniel og Theodor Luther, nedslammende fra Aferimateren i lige Linies 3die og 4de Led, vare Præster her 1649—83 og 1683—1732, Skribenten Nic. Dugén 1787—1826. Dyfaa er her en Diacenus.

havde en Virkeret 1513, deraf opstod Vordelum Fogderi. Borgpladsen kjendes endnu tydeligt. Byen siges forhen at have ligget paa den sirkante Råsberg. Veien til Goldelund løber noget fra Byen over 500 Skridt vidt mellem en dobbelt, over 1 Alen høi Vold, der fører det mærkelige Navn Danneværks vold (Smlgn. Danneværksgraven).

Mirebøl er et lille Gods under andet anglet Distrikt i gold Hedeegn. Hovedgaarden er todeelt; Underhorige findes i hele Amtet, undtagen Biöl, Goldelund og Dkholm Sogne.

(279) **Bredsdorf** (Threlstrup 1340, Trelstorp) Sogn følger med S.V. Kirken, ikke stor og bygget af Graasteen, ligger høit og har et stort, 120 Fod høit, men brostfaldigt Taarn, der ved Hjælp af Kirkens høie Veliggenhed sees i mange Miles Afstand. Kirken ligger ved Husum-Tønder-Veien, S. for Vestenden af den meget store By, hvorigjennem Bredsted-Elesvig-Veien gaaer. Siden 1818 er der kun 1 Præst. Til Byen horer Kroen Morgenstern. — Ved den derefter nævnte Na afgrænses Bohmstedt, -ligeledes en By paa 80 Huse, ved sandede Høie. Med N. er lidt Skov, hvor der forhen fandtes en meget stor Eg, og habes en viid Udsgt. Byen er velhavende. Etligt ved Landeveien skal have staaet et Afguds-tempel Dorneshuus, hvor man offrede Flest for at blive helbredet. — Sydligere ligger Gr. og Kl. Ahrenshöft, ligesom Bohmstedt ved Marskgrændsen, med Tagerkroen nær Arlaa. De siges forhen at have havt egen Kirke.

(280) **Biöl** eller, i daglig Tale og forhen, Fjold' Sogn (friskst Fyäl) danner Amtets sydføllige Trekant. Mangsoldske Gravhøie, hvoraf 1 paa selve Kirkegaarden, hvor Folkene flokkedes om den første lutheriske Prædikant, Nicolaus Bernow, og een med S.V. henimod Akebø (Kro, Mølle og Brovås ved Arlaa) med en Steenkirke, hvori for 100 Aar siden en kæmpestor Steen fandtes, vidne om Beboelsens Alder; Simpelt, Sparsommelighed og Fliid, der bevirke en vis Velstand, ofte hvor den mindst formodes, tilligemed Sproget om dens Danskhed. Afsluttet fra andre, viser Menigheden stor Interesse for Kirke og Skole. — Kirkebyen er temmelig stor og helser to aarlige Markeder (16. Apr., 8. Sept.). Kirken ligger høit ved dens Nordside (deraf Navnet Fjeld); den er en gammel Teglsteenbygning med hvalvet Chør; dens buttede Taarn af Kvadersteen sees i Vesterhavet. Siden 1811 (13) er

der kun een Præst, forhen 2, af hvilke især Fr. Petri (1664—95) gjorde sig fortjent af Dplysningen. — Eftligt ligger Behrens-dorf, i daglig Tale Bjerrup (af Bjerg?) ved Slektivig-Weien, en stor By (næsten $\frac{1}{4}$ af Sognets Boel), ved hvis Østende en Berg skal have ligget. — Sognets 15 andre Byer ere smaae. Ekstok og Norrstedt, meget tæt sammenbygget, med Indfatning af Elmtræer om de østlige Enge, ligge vestl. ved Bredsted-Slektivig-Weien; Spintebøl, Haselund og Kragelund vare forhen Adelsgods, som gaves til Domkirken; Vobøl har fælleds Græsningsret med Ruppel i Vort Sogn og Amtets eneste Skov, Löwenstedt, en frøgtelig Foryansning af det gamle Navn Lyungsted (1354), ligger ved Østeraen. De øvrige Byer ere: Bondelum i Sydøsthjørnet, Sollwitt, Broof, Kollund*) og Dstenau med N., Borlund og Høfstruy mod V. ved Arlaa, ligesom Akebro. Ved Solbelunds Sognegrænse anlagdes 1770 Kolonisthusene Christianshøi.

(281) **Soldelund**, uordenfer, er et maget, derfor fattigt, ligeledes dansktalende Sogn, med en lille men massiv Kirke paa den for ethvertsondelst Mindesmarke blottede Kirkegaard. Byen (fristift Solund), skal forhen have ligget i de lynngrøede Sandhøie mod S.W., hvor Kambjerg hæver sig 109 Fod over Havet, og været anseelig; ogsaa siges Muurbroffer, Bro-lægning og Brønde at være seete der, dog er saadant ligesaa uvist, som at Bonden Luwe, for at vise Kong Magnus (Sterki Nar 1047?) sin Eyrke, stængede den saakaldte Louvedsteen over Huset, ikke at tale om, at Duken hertil vil henføre Jellingeslaget 1131, kun vides med Visshed, at Byen, idemindste Kirken, i gammel Tid engang er bleven ødelagt. Sondenfer ligge siden 1770 Koloniststeder paa Kollerhede, for hvilken 1499 svarede 2 Lønder Honning i Hæste, hvilket tyder paa stærk Vækst. — Med N. ligger Holdebæk eller Gøldbæk og vestligere Gøld(e)lund, begge ved Flensborgveien, nordligst ved Lindaaen Syderhuus, et deelt Boel. Bøndergaardene i Sognet ere næsten alle smaa og udgjorde oprindeligt kun 12 Boel.

(282) **Bargum Sogn**, (i daglig Tale Bjerr'm), ligger langs med Søholmaen fra Søholmbrø (med 2 Krøer og

*) En mærkværdig Mand her var Lorenz Jensen, død 1807, der selv hjerte sine Torv til Byen som andre Gaardmand, derhos havde og flittig brugte en Vægtsamling paa flere hundrede Bind, tilføds gjorde Vabereiser til Byrmon, og brugte sin Formue til Understøttelse for Studerende og til milde Stiftelser.

Byens paa Londerveien) til Stedefand. Det bestaaer egentlig kun af de to store Byer D.= og V.=Bargum (med c. 122 Huse). Kirken, i V.=Bargum, er lille og taarnløs. Langs med Aaen ligger meget, men tildeels daarligt, Kougeland.

(283) **Langenhorn** Sogn bestaaer for over Halvdelens af Marst, og langs dens Rand ligger den $\frac{3}{4}$ Mile lange By, den største i Sleövig, med 2000 Beboerne, hvoriblandt nogle særdeles velhavende, men ogsaa med 7 fattighuse. 1538 kaldes den første Gang „de langhe Horne“, efterat V. og D.=Langenhorn med hillige Vuurlag (forhen Domkapitels-gods, der gav Vin til Domkirkens Brug), Løheide og Mönkebøl (forhen tilhørende Munkene i Rykloster) vare sammenbyggede ved Byens Stigen formedelst Skibsfart, Haandværks-slid, der endnu drives stærkt, den derværende Skoles Ry, Dfkebøls Undergang v. A. 1429 ic.; forhen Horne, og endnu friligt: de Høren. Ansøgninger om Flækkertighed 1734 og 44 afsloges af Hensyn til Bredsted, dog har den 3 aarlige Markeder, men ikke saa besøgte som før, og 5 Møller. Jorderne, beliggende i lange, smale Strimler, vare endnu 1821 uopdeelte. De to 1810 examinerede og concessionerede Chirurger ere nu døde. Kirken, ved V.L., er en anseelig, men taarnløs Bygning, forstorret ved en 1722 mod S. tilbygget Klo. Orgelet, med pompøs Indskrift, stænkedes af den her fødte Sønke Ingversen, Baron af Gelling, hvis Familie her i Sognet forresten er uddød. Et Kapel siges at have været nordligt ved det hellige Bøndelag. Kirken har to Præster, og allerede 1399 nævnes Præsten Thiedericus in Horne. — Sydøstligt ligge Langenhorn Hede-huse; nordvestligt Gammel- og Nye-Langhørner Koug og Nye Storteværker Koug, og paa Diaget mellem dem: Gffkebøl, todeelt med henimod 50 Huse, men fordetmeste fattige Beboere, forhen med egen Kirke mod N.V. paa Barf-Bladsen Ulthorp (Olddorp = Gammelbyen), der eksisterede endnu 1407 (Ovkebol) og indgif ved Aaret 1429. — Hiinlides Skjellstrømmen i Votting Herred ligger endelig Bølhuns paa Barfer, ligesom Gffkebøl i den vaade Aarstid kun tilgængeligt tilbaads.

(284) **Bordelum** (Borlum) Kirke, som en Fabel forhen lader være et Afgudsstempel, er bygget efter den gamle Brand 1629, der allerede 1469 nævnes som betydelig; Alteret kom 1634 fra Norbæk. Indtil 1799 vare her 2 Præster, hvori-

blandt Separatisten P. Lorenzen 1736, der i Forbindelse med en Student Varjonius holdt geistlige Privatforlesninger, som denne og en Candidat Baer (siden 1738) fortsatte paa fri Mark, og som ogsaa udbredte sig til Børgum og andre Sogne, indtil de forbødes 1754 ved Tugthuudsstraf og Landsforretning. — Noget fra Kirken og langs Marstøns Rand ligger Byerne D. og B.-Bordelum, Upbujum (indtil 1785 et adeligt Gods; det nævnes allerede 1543 som saabant), Ebbøl, Sterdebøl (Sterdebüllhof eller Gottedgabe, oprindelig et 1688 bygget Forvalterhuus, er et Cancelligods siden 1774), Bütkebol (med Teglværk) og Abdebøl, der grænses til B.-Langhorn. — B. for Kirken findes Kilder i en lille Dal, hvoraf navnlig de paa Præstegaardens Torver flode i Ny som Mineralvande 1770—80 og 1808—10, samtidigt med Kilderne ved Bramstedt i Holsteen, men kun indeholde Saltdele. — Fra Stolberg Mølle og Bavnhof med N. overfærd Storfledelen af Amtet og Verne. Til Sognet hører noget Marstøland, hvoraf Fraumettenland indbidedes 1721; den nye, 1687 indbidede, ubeboede Sterdebøller Kong er oetropseret. Et Havneanlæg ved Vandløsnings Bordenulfiel var projecteret, inden Neussen Kong indbidedes 1788. — Inde i Landet ligger, næsten adskilt fra det øvrige Sogn, Byen Dörpum paa ca. 70 Huse ved Tønder-Beien, med Kroen Glücksbjerg.

(285) **Dkholm** Sogn (i det gamle Nordstrand?) forgik i Floden 1436 paa en Hallig nær, der 1550 atter skal være bleven inddiget (men endnu 1597 nævnes af Helmr. Kanau som D) og siden endmere blev landfast. Helligkors-Kirken byggedes 1555 og vdedlagdes 1634 med det meste af Kongen, der gjenindbidedes fra 1641 af, hvorpaa Kirken reistes paa et andet Sted 1647 og fik en Prædikestol fra Dønbøl. Den er lille, lav og tækket med Rør. — Sognet, hvis Huse ligger paa Varfer, er meget fattigt, hvorfor der ogsaa findes ti Fattighuse. Deri er især det slet dækkede Dige, der nægter Bøleværket afgnaves af Havet, men ogsaa Beboernes Arbeidssty, der ikke engang selv tørste deres Korn, Skuld, ligesom ogsaa den totale Mangel paa Brændsel. — Gjennem det vigtige Dige gaar den 1735 anlagte Konge Kanal med to Sluser, som Vandløsnings for denne og 9 andre Konge (i Tønder Amt), og banner Havnen Pongfiel med 2—12 Fod Vand; sydligeres findes den daarlige Süderhaseu. Her findes Færge-

fart til Verne og Halligerne og en kongelig Føldkontrol. — Hertil holder sig siden 1837 den octroyerede Lovise-Neussen-Kouge.

(286) De octroyerede Kouge. Foruden den nye Sterdebøl Kouge (284) ligge her fra S. til N.: Desmercières- og Sophie-Magdalene-Kougene, inddigede 1765—67 og 1741, 42 af Geheim-Conferentsraad des Mercières til Warlesberg, og Neussen og Lovise-Neussen-Kougene inddigede 1788 af Grev Henrik den 4de af Neuss, som ogsaa de andre to vare tilfaldne ved Arv. De danne nu det fyrstelig reußiske Fideicommiss paa 3480 Dt. Allerede 1619—24 havde Christian den 4de forsøgt at inddige denne Strækning, men forjæved. — Her skulle i ældre Tid flere Sogne have ligget, dog ere Efterretningerne saare usikre, og kun Nutenbøl, der ofte forveksles med Øfkebøl (283), kan med Sikkerhed paarises.

D. Landstabet Eidersted.

(287) Den nuværende Halvo Eidersted er gennem mangfoldige Forandringer bleven det den er. 1187 nævnes her de 3 navigia (Skibherreder): Tunningenhæret, Gerthinghæret og Holmbokhæket, som uidentviol vare adskilte ved seilbare Vandstrømme, der dannedes ved Eiderens og Heverens Udlob. 1231 nævnes atter de to første i Fordebogen, men istedetfor det sidste Verne Holm og Hæfræ, hvoraf det bestod. Senere kaldtes de 3 Herreder Eidersted, Everschoy og Utholm. Ved Inddigning forbandtes de med hinanden og siden 1489 med Fastlandet, og 1572 opherte den gamle Tredeling; Eidersted kaldtes Østerdelen, og de to andre dannede Vesterdelen, hver under en Landskriver og en Pfenningmeister (Oyvesborfsløbetjent m. m). Ved Inddigning forstørredes Halvoen, som 1567 holdt 45,600 Demat, til 49,758 (1618) og 55,621 (1795), hvortil endnu kom Wilhelminekougens 1821. Efter Forsætningen fra 1573 har hver Deel sin egen Underret og Consistorialret; Viti-Thinget er deres fælleds Melleminstants, ligesom de ogsaa have fælleds Staller (Landsfoged), der siden 1736 staaer under Amtmanden i Husum som Dverstaller. — Eidersted bestaaer af 18 Sogne, og indefflutter 2 Kjobstæder, 6 octroyerede Kouge og et adeligt Gods. — Beboerne, hvis Antal i forrige Aarthundrede aflag, og i

dette kun langsomt stiger, vare oprindeligt Friser, hvilket Sprog endnu 1595 og 1640 taltes almindeligt, men for omtr. 100 Aar siden aldeles fortrængtes af Plattysken; derfor findes her ingen afsluttede Gaarde, ingen egentlige Byer og kun ved Kirkerne Gader (Straßen). — Landet er, med Undtagelse af 2 sandede Strøg og Klitterne ved Ording og St. Peter, Marsk, der sikkes ved Havgiger af over 15 Miles Længde og gjen-nemskjæres af over 40 Milis Mellembiger. Ved disse ligge fordetmeste de mange jordløse Huse, medens de store Marsk-gaarde, Haubargen, af eiendommelig Bygningsmaade, ligge paa Barser (deres Beboere, altsaa de store Landmænd, kaldes her Huusmænd, Hausleute); mindre Gaarde kaldes Mælkerier (Milchereien) og Gierne Mælkehønder. — Der findes nogle frem-me de Troesbekjendere, saasom Mennoniter (efter Tilløbelse fra 1623), Katholiker, Reformerte og Remonstranter, ialt henimod 50. I 17de Aarhundrede var her megen Religions-strid, navnlig med David-Toriterne. — Hovedkirkerne vare Tønning, Tating og Garding, fra hvilken sidste 1113 aflagdes Beypenbøl, Fetenbøl, Skerhever, Katharinenheerd, Welt og Bel-lerupf; dernæst Oldendvort.

I. Østerdelen.

Tønning.

- (288) Kjøbstaden Tønning, forhen en Fæstning, ligger der, hvor Eiderfloden med en Brede af 450 Alen (ved Færgen) gaar over i Eiderstrømmen, Kirken i 54° 19' 8" N.Ø., og 3° 38' 15" Ø. for Kbhvs. Mer., ved Kanalen Norders-bootfahrts Udløb, der hjælper at danne Havnen. Denne, der afgiver den vigtigste Indtagtskilde for Byen, og i hvis Fregvents Eiderkanalen har en stor Deel, anlagdes 1613 med en Befæstning af 30,000 Rd., ligger tildeels inde i Byen og rummer omtr. 100 Skibe af ikke over 11 Fods Dybgaende. De større ankre ved Allversum, men søge ved stærk Vestenvind læ ovenfor Tønning. — Byen har et firkantet, med Lindetræer om-giøvet Torv, 8 Qvarterer, 15 Gader, 440 Huse og 2701 Be-boere (1803: 1924, 1762:1621). 2 Huse staae under Døds-retten, 12 under Landskabet. Voldgrunden med 2 Møller, til-tilhører Kongen; paa det gamle 1735 nedbrudte Slot (ved Syd-siden) boede Stalleren. Af Fabriker findes kun 1 Tobaks-brik, desuden 2 Brændeviinsbrænderier; Diavil drives temme-

ligt stærkt. Handelen drives nu kun med 15 egne Skibe. Her findes en kongelig Toldcontrol for Skibe, der kommer fra Nordsoen og her betale Kanaltolden, og et stort, 1783 bygget Pakhuus. Meest Naring bringe de udgaende Skibe, som her indtage Proviant. I flere Henseender er Byen forbunden med Landskabet, men har desuden ogsaa egne Privilegier, hvoraf Rettigheden til at udlægge Somarker og have Gødtjerselse derfor ophævedes ved Kanalens Anlæg med en Gødtjerselse af 10,000 Rd. Her gjælder den danske, hamburgske og visshyer Søret, ogsaa findes et Fodsecompagni for Kanalarten. Styrmandskolen er nu forlagt til Flensborg. Et Søbad og et Værft findes siden 1818. Færgefart findes baade til Karolineskou og Vollersum.

(289) Af Bygninger nævnes: 1, Kirken, med 2 Præster, udmarktet ved det 224 Fod høie, af 3 Kuppeler dannede, kobbertagne Taarn med 5 Klokker, ligesom Kirken og det 1593 byggede Orgel ofte beskadiget og forandret, især 1700. Den har smukke Malerier af den her fødte Jurian Ovens. Desuden var her 1694—1748 en Garnisonskirke. 1616 anlagdes en Begravelsesplads udenfor Byen, og 1828 en ny mod Nord. — 2. Høspitalet, med 13 Vaaninger og henimod 30,000 Mark Kapital; desuden den saakaldte Diaconatskøje med 8000 Mk. og en ugentlig Fattigkøje. — Et Lombard var her 1740—1829. — Lægerne Cæso Gramm og M. Meibom den Ungre fødtes her. — Toldbygningene er smukke og Pakhuset meget stort.

(290) Historie. Allerede i 12te Aarhundrede var Thynning det egentlige Eiberskeds vigtigste By, men endnu kun en Landsby (Wurlach), da den 1415 rlyndredes og afbrændtes og 1416 brandskattedes af Ditmarskerne. 1436 var her allerede en Borgermester, 1580 byggede Hertugen her det 1735 nedbrudte Slot, hvor Fr. III. residerede en Tidlang, 1582 kaldtes Byen allerede en "Städtlein", men fik dog først 1590 en Jobstadsret af Joh. Adolf, til hvis 28 Artikler siden flere ere tilkomne. 1613 anlagdes Havnen, som anført, og 1644 anlagdes Fæstningsværkerne, en Ringmur med 11 Bastioner og 3 Porte, der 1660 udholdt en Blokade, men 1675 maatte overgives til Kongen ved Mendsborger-Fortilaget og sloidedes, efter Angivelse med en Bekostning af 36 Tonder Guld. De istandsattes atter 1692 og befestedes 1700 forgyvedes af 5 Batterier i

2 Maanedes; men 1713 fastede Erenstergeneralen Stenbock sig herind og maatte d. 7. Febr. 1714 overgive sig med 11,000 Mand, hvorpaa alle Varer sloidedes. Velstanden aflag og navnlig ved Eegdemme, men Byen havde sig atter ved Kanalens Anlæg og i Aarene 1803—5 ved Elbsværringen paa en fabelagtig Maade, saa den da talte vel 6,000 Mennesker, men denne Tids Gierveer have trykket den haardt.

(291) Til Byen hører ikke meget Land; derimod ligger i Landsognet Store- og Lille-Alversum, sydvestlig ved Haddiget, beboet af Dagleiere, der ogsaa drive Havedyrkning og Høstleri, desuden en 20 adspredte Gaarde og ligesaamange Huse, og ogsaa nogle Beboere af den oetroyerede, 1613 indbyggede, Søndre-Frederiks-Koug helde sig her til Kirken. Store-Alversum udgjorde forhen et eget Sogn, der indgik mellem 1547 og 1609.

Landjegnene ere:

(292) **Koldenbüttel**, det østligste i Eidersted. Kirken, en god halv Hjerdingvei fra Frederikshad, er en gammel Kamprestensbygning med Taarnspids og Skoffebunns, som siges bygget 1200, udvidedes 1400, repareredes 1826, og indtil 1819 havde 2 Præster. Ved den gamle Husene en Gade. Petrus Sax, hvis haandskrevne Annaler opbevares paa det kongelige Bibliotek i Kjøbenhavn, var her i lang Tid første Raadmand, og Eyaakenen Anne Drene Hoyerinn fødtes her 1584. — N.D. om Sognet flod forhen Nord-Eideren, forbunden med Treenen, der dannede store Ever med D., og Kirken laae endnu 1489 ved Haddiget, efterat Kougene Westerbüll og Dranderstum (1210?), Büttel og Wallsbüll med B. (1255?), Vaden-Koug med R. 1350, Niesbüll (der ligesom Wallsbüll tildeels hører til Wigworth) 1371, og Dingebüll (ligeledes) 1400 vare indbyggede; men nu indbrændes Damm-Koug 1489 (smuln. 253), hvorefter Nordeideren spærredes, Westerkougen 1515 og Herrenhallig 1570 og 71; derved overkammedes Treenens sydlige Arm, paa hvis Sted 1611 Fresenkoug intogtes med S., medens Vandet ledtes i Kanaler gjennem det 1621 byggede Frederikshad til Eideren; endelig gjenindbyggedes den lille Schwenken-Koug med S.W. 1631. Saaledes bestaaer Sognet nu af 12 Kouge-distrikter. Fra Fresenkoug fører Sax-Færgen til Damndeich i Ditmarsken.

(293) **Wigworth** (Widdeswordt) Kirke forlagdes 1420, medens Choret først fuldendtes 1466; den har et lille Spiir paa Taget og 2 Præster. Gaden ved samme fortsattes til Oldensworth. Til den ældste Deel, Oldesfelderkougen, til- digedes Haimoor 1391 ell. 93, Riesbüll, Dingsbüll og Damm-Koug (see 292), derefter Legelichheit 1544—54, Obbens-Koug 1563 og Adolphskoug 1576, alle med M.; endelig Johan-Adolfs-Koug ved Eideren 1624. Ved sammes Bestenbe dannes den lille Havn Reimersbude af flere forenede Sieltog. Ved samme et fortræffeligt Teglværk. Af andre Gaarde kunne nævnes Ingvershörn (med Skole), Sandkroen og Kringelkroen ved Husum-Chausseen. En hoi Mosestrætning W. for Kirken siges hidfort af Stormfloden.

(294) **Oldensworth** (forhen Aldenswurde) Sogn udgjør $\frac{1}{4}$ af Eiderstedts Areal, og synes ved sin forholdsmaessigt hoi Veligheden at have dannet Den Eiderstedts Kjerne. Et Træ- kapel paa Oldenhove ved Hoyeraworth byggedes allerede 1205, og brændtes af Kong Abel, der sloges 1252 paa Fennen Rönigskamp i dets Nærhed. Nu byggedes en Steenkirke paa et andet Sted, der 1415' berøvedes og antændtes af Ditsmarskerne, gjenindviedes 1416, nybyggedes 1465, 1488 fik et lille Taarn og 1491 et nyt Chor ligesom 1592 et Orgel, senere flere Brydelsler, og endelig nedbrødes 1785, hvorpaa den nuværende rummelige, hvalvede Bygning med 2 Taarne og Taarnuhr, opbyggedes. Den har 2 Præster. — Den bro- lagte Gade ved samme med 100 forbedreste tegelhangte Huse naaer under Navn af Dsterende næsten til Wigworth. Stedet var indtil 1800 en Flække, som Stalleren Caspar Hoyer (†1594) vilde forhoiet til Kjobstad; 1784 led den meget ved Brand, hvorpaa Beboerne søgte Flækkerettigheden ophævet og fik det. Conferentsraad Augustiny stiftede i denne sin Fødeby det 1787 byggede Fattig- og Arbeidshuus. 3 Præste- gaarden vises den Stue, hvor Fr. IV. og Peter den Store den 16de Mai 1713 afsluttede Conventionen om Tonnings Over- givelse.

Hoyeraworth, $\frac{1}{4}$ M. S. for Kirken, er Eiderstedts eneste adelige Gods, og har ingen Underhørige. Det stiftedes 1564 af den fortjente Caspar Hoyer, hvis Søn var gift med Anna Ovens (292), solgtes Hertugen 1632, det overlod det til Caspar Danckwerths Fader Joachim Danckwerth

1647. Ved samme en lillebitte Skov, den eneste i Landskabet. Her undertegnes Stenbock Capitulationen 1713. Godset hører til andet angler Distrikt.

D. for Gaarden er Havnslusen Oldensiel ved Harblek (hvor Kougen indvandt 1612) og Marstgaarden Rodenspieker, formodentlig den Havn Ottenskiold, hvor Kong Abel landede. Vandløsningsen kommer fra Kougene Vester- og Diter-Offensbüll, der inddigedes 1468—70 og 1529 der, hvor forhen en Arm af Nordeideren, der frafalte Gverschop, flød W. om Sognet, og gaaer forbi Hochbrücksiel, hvor der, ligesom i Hemme ved Eideren og i Osterende, er en Skole; den i Oldensworth anlagdes 1554. — Endelig holder sig hertil Halvparten af S. Fredriks-Koug (291) og Noget af Udenbüll og Altneu-Koug.

(295) **Kogenbüll** (forhen Kotsenboll, maaste af Rothfaten=Kaadnere?) Kirke og nogle Huse ligger nær Kanalen Nordersbootsfahrt, som kommer fra Husene paa Kleinhörner Dige og gaaer til Tønning, gravet 1612, og ved Garbing-Weien. Kirken skal først være bygget 1365, nybyggedes 1488 i Korsform og indviedes 1495. Den har et Taaen. Sognet, med 11 Gaubarge, er saa svær Marst, at der ofte spændes 6 Heste for Plougen. Forhen var det stærkere beboet og her var ogsaa en 1468 af Stalleren Tete Fedderken oprettet adelig Gaard „Gaarde.“ Ved Tønnings Beleiring 1713 led Sognet meget, Diaconen maatte flygte og Diaconatet indgif. W. for Kirken laae Den Eiderstedts Fribjerg, der ydede visse Forbrydere lovlig Tilflugt.

(296) **Kating** (forhen Katen=Kaad?) Sogn ved Eideren forøvedes 1415 af Ditmarskerne, 1634 af Stormfloden, 1714 af Smitsyge, men havede sig hver Gang atter. — Kirken, en gammel Kampsteensbygning, restaureredes 1489, pyntedes 1747, og har et Taaen med 2 Spidsfer. Indtil 1722 vare her 2 Præster. — Sognets Huse, hvoraf 16-Gaubarge, føre forskjellige Navne: Nickelsbüll, Norbing, Wischen, Spallebüll &c. — Vestligt danner Süderbootsfahrts Runding (299) den lille, men ret besøgte Havn Katingfiel ved Eideren, $\frac{3}{4}$ Müil fra Tønning, hvor en Controllleur boer og meget Korn udføres (see 298). — Udenrigslandet bortreves fordetmeste 1825.

(297) **Welt** Sogn, der ligeledes led meget af Ditmarskerne 1415, er kun lille. Allerede 1113 skal det have faaet et eget Kapel, medens det forhen hørte til Garbing. Kirken er just

ikke uventlig, men uden andre Brydelse, end det smukke Sølv-
toi. — Til Sognet hører Halvdelen af den 1612 inddigede
Korn-Koug, og ligeledes helde sig dertil de 4 Gaarde i

den octroyerede Grøthusen-Koug, der inddigedes
1693, medens Bornene besøge Skolen i Vorfshusen i Garding
Sogn.

(298) **Wollerwiek** (forhen Fullerwyk) lille Sogn naaer der-
fra til Eideren. Ogsaa dets lille Kirke, hvor 1461 Pøppe
Schweyn, som havde myrdet Stalleren Jon Jonsen, forsvæde
sig indtil paa tredie Dag, og som i det gamle Segl sees at
have haft et Taarn, siges 1113 som Kapel aflagt fra Gar-
ding, og Sognet ødelagdes næsten aldeles ved Ditmarskerne
Indbrud, ligesom ogsaa Eideren har afgnavet Neget, hvorfor
Sognets sydligste Bygd kaldes Verlorenhorn (det tabte Horn).
Ved Wollerwiek sees endnu Spor af en Skanse, der anlagdes
1810 for at bestroge Ankerpladsen ubenfer. Hertil hører
ogsaa Controlleurhuset ved Skatingfiel (296), og de smaa
Konge Møhlenkoug og Olde-Bester-Koug. — Nogle
Huse hedde Hülk, andre Schwampelhörn.

II. Besterdelen.

Garding,

(299) Sledvigs mindste Kjobstad (1526 Indv.), men
dog større end 34 i Kongeriget. Den ligger inde i Landet
benimed Vestenden af en høi, sandet, fra E. til V. $\frac{3}{4}$ Mill
lang, men kun $\frac{1}{6}$ Mill bred Nya, der oprindelig dannede Eyd-
byen af Den Everschov (Heverichov). I Kriminal- og Dece-
renisager er den forbunden med Landskabet, under hvis
Jurisdiction dens Terder staae, paa hvilke, vedlig, N. for Weien,
Lønninger sees af Everschovs Fribjerg (smilgn. 295), hvis
Hovedpunkt Byen steds var. Byen tæller i noget over 200
Huse 1526 Indbyggere (1803: 985; 1769: 838), hvis
Næringssæde især ere Landbedrivt og Kornhænde, for hvis
Skuld 1612 Kanalen Süderbootsfahrt gravedes, der gjennem
en stor Eluse munder i Eideren ved Skatingfiel (296, 98).
Benimed Høsttiden indfinde sig her Tjenestekarle fra Grefsen,
der leies til Indbjergning og Tærkning endog paa Kirkegaarden
under Gudstjenesten. Der holdes 2 aarlige Krammarkeder og
desuden 4 Dvaagmarkeder. Beboerne ere tildeels velhavende og
heir Epil ic. hyppigt. Ved Byen er en Oliemølle.

(300) **Historie.** V. for Garding paa Klovst (Eleve), som Sandaasen danner ved sit Afald med Marsken, byggedes 1109 et Trækapel, der fergif 1117, hvorpaa en Steenkirke byggedes oftligere paa Garsand og kaldtes Gardinghe. Byen ved samme Sted og allerede 1186 nævnes den som en Hovedkirke. Den havde 4 Altre og i den vedtoges 1466 en ny Landret ved Afvendige fra alle tre Herreder. 1483—88 fik den et 160 Fod høit Taarn, der nedstirtede 1509 og mestendeels ødelagde Kirken. Gjenreist 1527, nedslæges det 1637, atter oprettet 1643, nedkastedes det af Stormen 1660 og forholedes atter 1752. Kirken er en Korokirke, med Orgel siden 1512, og 2 Præster. Den staaer i Byens Vaaben, som skulder samme sin Oprindelse. — Her og i Tetenbüll (Gardinghe et Thedinbole) var kongeligt Urvegods, der 1297 folgtes Grev Gerhard m. m. I Ditmarskerfejden 1415 led Byen meget. 1575 fik den Privilegier (s. Gr. et ugentligt Tirsdagsmarked) af Hert. Adolf og 1590 ferstuffed: Casp. Hoyer den Kjøbstadrettighed. — Fra en katolsk St. Jor-gensstiftelse hvdorer Gjæstehuset fer 11—13 Vattige.

(301) **Landfognet** bestaaer af Siekbüll, Lang-Garding med Marne (Stallerfæde 1561—78), Hülkenbüll med Rung-holt og Versthusen. Gardinger Søndermarisk siges ind-diget 1242, Marne- og Waardt- eller Watt-Køng med W. endog 1100 og 1160, i hvilket Tilfælde de idemindste 1231 atter maa have været fergaade, eftersem Ntholm da var en D. (Pigefaa uftker er Gammel- og Middelfeugens Inddiging 1185 og 1190). Spdligt inddigedes 1612 Korn-Køngen, hvoraf Halvdeleu herer her til Sognet (sulgn. 297), og Irelandsk-Køngen, der hvor Norbeideren og Eydhvereren forenede sig i de tre Herreders eller Landes Skjel.

(302) **Kathrineuheerd** (1415 Katrine-Søgn), hvoraf en Deel hedder Oluf, ligger paa Gardinger Oestaaften henimed Østenden, ved Veien til Tonning. Sognet er lille, ligesom den gammeltdag, men ret nette Kirke, paa hvit Alter den tornes-kronede Christus fecd lavt paa en Fodstammel, Maria derimed med Gud Fader paa Tronen. Ved S. er Marik. Sog-net har 10 Gaarde og henimed 50 Huse. — Ved Gemninge-hörn, hele Eiderstedts Mitte, holdtes indtil 1625 hele Land-stabets Sammenkomst, fra hvilke Viti-tinget hvdstammer. 1429 kaldtes det Hamyngengehörue.

(303) **Tetenbüll** Sogn. naaer derfra med N. til Havet. Det her v. N. 1113 byggede Kapel var alleerde 1297 en Sogneskirke (Thedinbole), som udvidedes 1491, 1558 (Choret bygget) og 1657. Det 130 Fod høie Taarn blev ramt af Lynilden 1728 og 1816; Altret anstiftedes 1522. Den har 2 Præster. Husene ved samme og i Kirkeengen med S. (inddiget 995?) danne Kirkebühr, Dskerengen (Mar 1000?) og Gammel- eller Troden-Koug (1285) Dsterkougsbühr, Marschkoug (1275) og Kleinbüll-Koug (1325), vestligt, danne Marschbühr, Uddenbüll (1475), Altneu-Koug (1554) og noget af Offenbüll (see 294) udgjøre Altneukougsbühr, hvortil komme Sieversfletherkoug (1599—1610) og Wasferkoug (Bandskoug, 1615), hvor der er en lille Havneplads Tetenbüll Spieker ved en stærk Vandløsnings for de nævnte og nogle andre Kouge, hvor især Korn udstibes, der samles paa Dylag i Sieversfleth. — Her i Sognet laae i gamle Dage Kirkerne Offenbüll og Sievers- eller Ivenfleth og udenfor den nuværende Strand endnu Kongens Kapel, der forgik 1362 i Mandrenkelsen. I sidste Halvpart af 14de Aarhundrede nævned baade et Ny- (det nuværende) og (nordligere) et Gammel-Tetenbüll.

(304) **Ulvesbüll** (eller Melvesbüll) lille Sogn følger med N. D. Beretningerne om sammes ældre Tilstand ere meget forvirrede. Først nævned Ulvesbüll som Sogn i Nordstrand, i hvis Sted efter Mandrenkelsen nævned Barmcke-Mohr i Evereschov, som luktes 1491, og ved Siden deraf nævned atter det nuværende Ulvesbüll. Sandheden er nok, at det edelagde Sogns Beboere søgte Barmemoor Kirke, indtil de fik deres egen gjenopbygget nydeligere, hvor Barmemoor-Koug inddigedes 1463. Denne ligger ved Hæddiget og har istedetfor Taarn et Choret vedbygget Klokketunn; Døren siges kommet fra Rungsholt. — Sognets Huse danne en Binkel ved at strække sig med D. og S. fra Kirken; ogsaa en Gaard i Udelyphskoug horer hertil, og ligeledes søges Kirken af

den oetroyerede, 1696 inddigede Nørre-Fredrikskoug over 100 Beboere, der have eget Fattighuse. — Udenfor er et temmeligt Fjorland.

(305) **Poppenbüll** Sogn ligger W. for Tetenbüll. Det fik efter 1113 et Kapel, og har en gammel taarnløs Kirke, der 1723 stiftedes Selv-Altertoi af Dronningen og i hvilken

Præsten Nic. Süvel's dræbtes 1494 af 2 Huusmænd foran Altret, hvorover Landet fik 6 Ugers Interdict. Den ligger i Johanniskoug (inddiget 987?); desuden hører hertil den lille Svershüll-Koug mod V., tilligemed Dele af Mimhusen Koug (med Husene Klerenhüll), Hever- og Holm-Koug mod V. (inddigede 1554 og 1456), paa hvis Mellem-dige Neukrug Skole ligger. Holmkoug naaer mod V. til Havet.

(306) Østerhever Sogn gaaer mod N. til Havgiget. Det fik ligeledes v. A. 1113 et Kapel; den nuværende taarnløse, 1822 og 1683 stærkt reparerede Bygning opførte Lænsmanden Dwe Schweins 1565. Den ligger i Hever-Koug, som skal være inddiget 1280 (det sydsørlige Schockenhüll allerede 1008?). Her boede Stalleren Ebe Wunkens; han fordreves og Ebensbor-gen odelagdes 1439. — Hertil hører ogsaa:

den gamle og nye Augustenkoug, inddigede efter Detroit 1611 og 1698 der, hvor Heverarmen gik ind, som adskilte de foregaaende Segne, der bannede Evershöp, fra de følgende, som horte til Utholm; Beboerne tør, om de ville, bygge sig en egen Kirke. — Udenfor er atter et betydeligt Forland, som kaldes Sievert's Nuwachs og Bohlinghörn.

(307) Vesterhever Sogn er Levningen af den større Ø Hæfræ, der 1196 nævntes territorium de Hevero. Kirken, der 1370 nybyggedes som Kapel, ombyggedes 1840. Det betydelige Taarn, der afbrændte ved Lynilden 1733 og repareredes 1821, er et vigtigt Sømærke. Wagemannernes henværende Wikingeberg (paa Præstegaardens Sted) odelagdes 1370 af Eiderstedterne som Gavn for Voldsgjerninger. En Skandse mod N. odelagdes svorløst i den keiserlige Krig 1628, men nogle Huse der kaldes endnu „Schanzen“; andre hedde Stukhusen, Keikenhusen, Sievertshüll (i Østerkougén, som angives inddiget 1262) &c.

(308) Tating er et betydeligt Sogn, og naaer mod S. og N. til Havet. Byen ligger paa en Geestaas, der strækker sig mod V. og forhen dannede Utholms (Den Holms) Kjerne, ligesom Kirken her var sammes Hovedkirke. Efter den „eiderstedtske Chronik“ byggedes her paa Tade Gtilds Land ved Witzendünen (de hulde Klitter) et Trækapel „Tatinghø'n“ til St. Magni Tre Aar 1103, som var det første Gudshuus i

Marsken („Spabeland“), 4 Mar ældre end Garding. Kirken havde senere Vicarier, fik 1552 en Timeklokke, senere et Orgel. Det anseelige Trætaarn reistes paany 1699, efterat Stormen havde styrret det 1694. Indtil 1804 stode her 2 Præster. — Byen, der efterhaanden opstod ved samme, tæller 50 Huse foruden den vedliggende store Gaard Høvdorf. Den afbrændte 1733 næsten aldeles og ligner nu i sin Bygningsmaade en Flække, hvorfor den ofte betegnes som saadan uden at være det. — Af Sognets „Bührschaften“ 1463: Gste, Büttel, Tolendorp, Heveracker, Lating, Metoy og Østerende er Heveracker som saadan ophørt, tilkommet derimod Ghsing og Achterghsing, hvor engang et Kapel Otterosing nævnes. — Det Næste siges indviget før 1212 (?); 1412 vandtes Medehoy Koug mod N.D., 1456 Holm Koug mod N. (smg. 305). Ghster-Koug gjenindvigedes 1614, endelig 1821 for Renteskammerets Regning **Wilhelminekoug** mod S., den forhenværende Binnenquellen. Den er octroyeret og dens eneste Huus hører her til Kirke. Udenfor laae den i Stormfloden 1825 aldeles bortrevne ubeboede Hallig Buten = Dveller netop der, hvor Eiderens Seiløb nu er dybest. — Lating havde forhen en Udhavn Buflingsiel. Mod N. er et betydeligt Udenvidsland.

(309) **Sankt Peter Sogn** ligger vestenfor og begrændes af hvide Sandklitter (Signalet ved Bøel 69 Fed over Havet), der paa en lille Strækning erstatte Havdiget, og udenfor fortsættes i „Gigbank“, der for en stor Deel ligge ovenfor Havsladen og afgiver en Lumleplads for Robbeslagere, Muslingesøgere og andre. Sognets gamle Navn er Ulstorp, hvilket Navn endnu Gaden ved Kirken fører (Ultdorf = Sammelbyen), medens det siden 1445 kaldes St. Peter efter Kirkens Ektydshelgen. Den ældste Kirkes Plads bedækker forresten Sandet, der strider altid mere indefter, hvorover der allerede klagedes 1463; den nuværende, efter Dansk Til. 1563 opførte, indtil 1593 rørtakte, hvis Taarn nybyggedes 1732 og som mistede Spidsen ved Storm 1801, ligger ved Havdiget og havde inden 1784: 2 Præster. Ultdorf med Vestermark danne en „Bührschaft“, Wittendünn mod D. en anden, Bøhl og Süderhövd en tredje, Brösum (med de 2 Raad Norderhövd ved en lille naturlig Havn) en fjerde. Süderhövd havde endnu 1523 en egen Kirke, der skal være indgaaet 1556 og vel er den samme som Bøel Kapel, der ogsaa nævnes. Bliser af den

skulle endnu findes i St. Petri Ober og da 1825 formedelst Tünerens Pefstädigelse Diget maatte flyttes indad, fandtes Levninger af Liig paa dens dertil forbrugte Kirkegaard. Om ogsaa Wörsum har havt et Kapel, er meget tvivlsomt. — Som Kapel af St. Peter betragtedes ferhen ogsaa

(310) **Örding Kirke** (ferh. Urden). Den flyttedes 1724 indad, fordi Klitterne, der omgive Sognet med W., ved Indvandsriden havde naaet den, saa man om Søndagen maatte stule sig ind. Siden 1820, Jan. 25. er Præsten i dette vestligste og mindste Sogn paa Slesvigs Fastland tillige Degn og Skolelærer. Digearbejde og Gaareavl ernære de fleste Væboere, hvoriblandt kun 4 à 5 Gaardmænd findes. Paa en laugagtig-ürkantei, tildeels bertfort Vanke østlig ved Örding ligger en ferresten ubekjendt Berg at have staaet, — maastee en Vikingegaard, ligesom ved Vesterferer. — Sognets nordligste Wynt hedder Nachhörn.

Gottorp Amtmandskab.

A. Gottorp Amt.

(311) Dette Amt, der har fælleds Amtmand med Amtet Hütten, bestaaer af 2 væsentlig forskjellige Halvparter, der finde deres Tilsvarende i Glensborg Amt; Østdeelen udgjør nemlig Eyehalvten af det smukke og frugtbare Angel og tæller 20 Kirker paa 7½ □Mil, mestens Vestdeelen tilhører Bestfkræningen og Heiderbyggen og paa samme Pladerum tæller 5. — Af de nuværende 7 Herreder (og 1 Fogderi) ere kun 3 eyrindelige (Elses-, Struktur- og Arens-Herreder), hvorimod ferhen ogsaa de omliggende med S. og W. horte dertil, saa det 1554 og 1628 bestod af 1628 bestod af 10 Herreder. I den østlige Deel findes endnu endeel Adelsgoed, hvis Underherige dog tildeels ere thingysigtige til Herrederne; ogsaa det fredsrigste St. Johanniökloster har mange Underherige, meest i Wgens Nærhed (i Hardeby og Skaleby Sogne), — og var

Blandingen forhen langt varre. Indenfor Grændsen ligger foruden Byen Slesvig ogsaa Flaerken Arnis, som 1777 ved Domcapiteldistricternes*) Fordeling beboede sin særskilte Ret, og de oetroyerede Konge Bormer- og Meggerkong, samt Kancelligodsjerne Gråmby, Tolkschuby og Winning.

Slesvig.

(312) Det Landets gamle Grændse og ved Halvoens smaleste Sted ligger Hertugdømmets ældste Kjøbstad, Slesvig, i Navnets ældste Form: Schleswig. I sin nuværende Omfang (siden 1695 og 1711) bestaaer den af 3 Dele, hvoraf to: Altstadt (Gammelstaden) og Pøllsuf (en Gade fra samme med B., opstaaet siden 16de Aarh.) ligger nordenfor, den tredje: Friedrichsberg, endnu i 17de Aarh. kaldet Stragenberg, navnt efter St. Fr. IV., søndenfor Eliens indrakte inddæmmede Blik, hvori Gettorp Slot ligger. Altstadt har mod S. Elien, mod V. Konge-Eugen, mod N. Bister-Vreen og mod N. den med et lille Taarn forsynede Høie-Vort, og danner saaledes en Runding om Demkirken og Tørvet; østenfor Bistervreen er Holmen med Johannisklosteret og nordenfor Høievort udbreder Byen sig i Risteform langs de her sammenstøbende Veie. Fra sidstnævnte Deel gaaer Pøllsuf, ved hvis Begyndelse Michaeliskirken ligger med N., vestpaa indtil Dæmningen ved Gøt-

*) Her vil det være værdigt i Korthed at omtale Domkapitlet og dets Eiendomme. Domherreerne vare oprindelige Demkirkeus egentlige Præster og Forbøgebet til deres Indkomster; senere epherte de at leve paa Klostervis og at besørge Gudstjenesten selv, og deres Embeder (Canonicaterne) bleve blotte „Pfründen“. Deres Tal var indtil 1544: 24, siden 8. Deres Eiendomme bleve snart betydelige og udgjorde indtil 1777 et eget Amt (Domcapitelsamtet), fordelt paa 11 Stregods, inddeelt i Districter, det første med Fogderierne Mønns, Værend og Stedeland, det andet med Gammelbygaard, Lyseabel, Langenhorn, Kurbel, Hasled og Keisel, det tredje med Grøderåby (hvortil Navnsfær) og Mønns Regderier, Demkirken selv, Kathedralstolen, Demkirkeus Grund med nogle Huse og omtrent 40 paa Demziegelhof, Den Arnis og nogle Pleuge i Regderierne Gammelbygaard og Kurbel, samt 9 $\frac{1}{2}$ Vicariepleuge derisdes. Det første District af 133 $\frac{1}{2}$ Pleuge tildeedes Kongen ved Secularisationen, det andet (136 Pleuge) og tredje sit Hertzugen. Grøderåby med 32 Pleuge tilhørte egentlig Demkirken, og var givet til sammes Brugning og Vedligeholdelse, medens 272 Pleuge tilhørte Domkapitlet. — Med Demkapitlet stod Dem- eller Cathedralstolen i Forbindelse.

torp og hiinsides denne strækker Friedrichsberg sig mod S. indtil Bústorp Dam. Til Vestsø regnes Hønschufene (Hühnerhäuser) m. M. hvor Veiene fra Altstadt og fra Dæmningen fløde sammen; nordenfor Altstadt ligger St. Jörgen, og søndenfor Friedrichsberg: Bústorp, to Landebyer, der kunne anses som Forstæder.

(313) Slesvig er Hertugdømmets længste By (8300 Skridt) og næst Flensborg den folkerigste. 1845 taltes 11,551 Indbyggere, hvoraf Altstadt har Halvparten og de andre to hver omtrent en Fjerdepart. Husenes Antal var 1835: 1218, hvoriblandt 100 Frihuse, der ere fritagne for flere Udgifter. Blandt Beboerne, hvis Antal siden 1769 har fordoblet sig, findes nogle Jøder, Katholiker og Reformerede (1835 resp. 68, 57 og 24). Handelen er ikke betydelig og Byen er kun 6 smaa Skibe, hvorimod Fiskeriet ernærer omtrent 100 Familier paa Holmen. Haandværksfliden er betydelig, men den vigtigste Indtægtskilde var dog hidindtil Regjeringen med alle dens mange Embedsmænd og Militæret, hvoraf over 1000 der havde Garnison. Byen har 2 Apoteker, 2 Boghandlinger, 2 Bogtrykkerier, hvoraf det ene i Døystumme-Institutet, et betydeligt Sukkerfegeri, en Vognfabrik, 1 Tobaksfabrik, 1 Speilfabrik, 4 Ørbidsbrøggerier og 3 Kaffebrenderier m. m., ogsaa see her 2 dygtige Vødssemagere ic.

(314) Slesvig har 3 Kirker, hvoraf den ene, Domkirken, forhen helliget Apostelen Petrus, er den anseeligste, største og tillige en af de ældste, smukkeste og mærkværdigste i Hertugdømmet. I 10de Aarhundredes Midte var her allerede en Domkirke, eftersom da Bispedømmet stiftedes, men den var formodentlig kun af Træ og ganske vist ikke den nuværende Bygning, der efter Helvader opførtes 1018, hvad der ogsaa er uvist, da Bygningsmaaden i Chorene, der forhen synes at have udgjort hele Kirken, først henviser til Midten af 13de Aarh. Muren bestaaer tildeels af Tuffsteen; over Døren, hvis antikke Portal findes gjentaget i mindre Stil ved Van Kirke, sees en aldgammel huggen Steen, og ved Siden en Steenløve med et Barn (?) i Munden, en uopklaret Fremstilling, der ogsaa sees i Michaeliskirkens Nordside og Domstolen. En Tid lang havde den 2 Taarne, der nedstyrtede og bestadigede Kirken stærkt 1275. Fra 1408 af opbyggedes den meget smukt, men

afbrændte 1440, saa i 7 Aar ingen Gudstjeneste kunde holdes deri. Baader Conciliet gav 1441 et Bødsbrev med Indulgenz til sammes Nybygning. Siden 1746 har den et lille Taarn paa Taget, hvorimod dens 5 Klokker hænge i et faldsfærdigt, muret Klokket huus ved samme. — Udentil er den ikke smuk, men imponerer dog ved sin Størrelse (280 Fod Længde og 100 Fod Høide ved Vestenden), indentil er den pragtfuld, især siden den sidste Restauration, hvorved rigtignok den mærkværdige gamle Kavitelsdør overfor Indgangen, hverpaa med Runebogstaver i Jernsøm stod Forærdigerens Navn (Eli me fecit) er bortrestaureret. 8 magtige Viller i Skibet og 4 i det mellemste Ghor bære de høie Hvalvinger; i det høie Ghor mod V. staar den største indeniantske Træskjærers, Hans Brüggemann's Messerbærk, det 1666 fra Bordsøhelm hidbragte Alter, staaret 1514—21, med over 100 Figurer, fremstillende Christi Lidelse; foran samme Frederik den Førstes og Gemalindes Mausoleer, tilvenstre derved den fra Norstrand hidkomne Metal=Døbefont; i Gangen tilvenstre det lille Alter med Maleri af Døens; mod V. det ypperlige nye Orgel. Rundtom findes mange, tildeels prægtige, Gravkapeller, og mod N. den saafaldte Spalegang eller Dmgang, „der Schwahl“, en bedækket Korsgang, der indeslutter Domherrernes Gravsteder, og hvori Dom=Markebet, hidrørende fra Vareudstilling i katolske Tider, holdes fra Mariæ Kensele til Søndag efter Fastelavn. — Siden 1806 er der kun to Præster, ligesom før 1621.

(315) Michaelis=Kirken (Synte Mikels Kirke paa Byerg) ligger høit ovenfor Gammelstaden, og bestod indtil 1643 af en Runding af Tuffsteen, der vist i ældste Tid var et Kastel (templum Martis), som udgjorde en Deel af Byens Befæstning, efter Heimreich var bygget af Kong Göttrik og efter Schwarz brugtes af engelske Handlende som Pakhuus, — begge Dele vist. Denne Runding synes at have været omgivet af en storre, og mod V. staar Alteret i en mindre Halvkreds. 1643 udvidebød den mod S. og V., og fik et Taarn, 1830 et nyt Tag med Guldknap. En Engel bærer den foran Alteret svævende Døbefont. Forresten er Kirken meget uregel= mæssig og ikke smuk.

Frederiksberg Kirke byggedes 1650 af Enkesruen Besling, der med Mand og Son sees over Døren, ved Hjælp af en Collette og en hertugelig Gave, er simpel men stærk og fer=

Stjønnehed's indentil 1835. Til dens ikke store, men rhytelige Laarn lagdes Grundstenen ved Christendommens Jubelfest, den 14de Mai 1826. Menigheden horte herhen til Hædeby. Siden 1799 har den kun een Præst.

(316) Ekevig har ogsaa særdeles mange milde Stiftelser.

1. Det graa Kloster, herhen tilhørende (Franciscaner-) Tiggermunkene, bygget 1234—40, beliggende ved Raadhuset, paa hvid Eed deres Kirke (Paulskirken) stod, siden Munkenes Fersdrivelse 1528 stænket Byens Fattige af Fr. I. og forbunden med St. Jørgens- og Helligaands-Stiftelserne, er den vigtigste, har 22 Præbender paa circa 100 Mk., og Underhørige i Moldenit og Structory Eegne, i Sked, Kopsacker og St. Jürgen i Michaëlis-Eegnet. Ved Indgangen seer endnu det gamle Refectorium, hvori Domkirkens Diaconus besørger Gudsstjenssten, efterat det 1838 nyt indrettedes som Kapel.
2. Helligaands-Hospitalet, 1535 indrettet ved Holmer Breen og forbundet med Kirken af samme Navn, 1614 nyt indrettet i Nærheden af Michaëlskirken, nybygget 1802. Den øverste Etage er Frimurernes 1801 stiftede Hospital for hjælpeløse Eyge og tillige Fodselsstiftelse. Det modtager 20—24 Almuere, og er opstaaet ved Siv. Ceeslede's Mandebød for Drab paa 2 Adelige i St. Nicolai Kapel (Kappeln).
3. Den hertugel. Minister Kielmannsegge's eller Præsidentklostret i Lollung, stiftet 1656 for 10 Fattige, halvt af hvert Kjon, med Kapel, hvori Michaëlskirkens Præst prædiker Søndag Eftermiddag.
4. Borgermester Münden's Fattighuus for 2 Familier i Altstadt (Bankestræde), stiftet 1592.
5. Enken Belling's Fattighuus i hendes Bolig iøndenfor Fredriksberg Kirke, nu for 12 Borgers-Enfer.
6. Kammerherreinde Wardenfleth's Hospital ved Hesttorvet i Altstadt's nordl. Deel, stiftet 1801 for 6 Fattige.
7. Dr. Sielenp's Stiftelse for 4 Enfer fra 1801, traadt i Kraft 1823, ligger ved Domkirken.
8. Marien-Hospitalet, stiftet for 36—40 Fattige og Eyge ved Dronningens Fersmaling 1790, har 26 Bærelser.
9. Vaisenhuset, stiftet af Pastor Paul Mercatus 1720, ophævedes 1802, og 1806 stiftedes hertil Kathedralsskolen fra det gamle Kapitels-Huus, nuværende Vaisenscole. Skolen aabnedes 1567 som Gynnasium, men indgik snart og er siden en Latiniscole, nu med 8 Lærere. Dens 1812 grundede Bibliothek tæller henimod 1500 Bind. Et fysiskalt Apparat fik den 1851.
10. Fvangsar-

beidshuset paa Tomzielshof indrettedes 1827. — Her nævnes ogsaa:

(317) 11. Anstalten for Sindsvage (Irenhaus) for hele Hertugdømmet, fuldendt 1820, hvortil beliggende nordenfor Alftadt. Det danner en i en Have beliggende Gårdsant, hvortil 1830 kom endnu en Bygning med B. og 1848 en stor ny med Østen. De Ulykkelige Antal er fortiden over 200. — I Frederiksberg ligger 12. Døvstumme-Institutet i Frederiksberg, grundet af Prof. Pfingsten som et af de første i Europa, siden 1799 en offentlig Stiftelse og 1809 forlagt herhen fra Kiel (hvor un Hornheim er en lignende Anstalt). Det udvidebes 1827, og har nu 80—90 Elever og et Bogtrykkeri, der især trykker Bøger, Psalmebøger og Katekismener. (I Eskevig er nemlig ogsaa Bibelselskabets Centralforening og to andre Foreninger i samme Diemed eksisterer siden 1816 og 1818.)

Af andre Bygninger fortjenes at nævnes: Rumohrs-gaard i Alftadt, Gøttingsgaard, ved hvilken Promenaden findes, Hespens-Gaard og Posthuset i Kullfuß, Madam Gøffelbach's Hotel og Soldhuset ved Dønningen, Palaiset Amthuset og Holsteens-Gaard paa Friedrichsberg. Raadhuset ved Torvet er nybygget 1794 og var forhen Franciscanerflosters Kirke. Hvoien ligger overfor det graa Kloster er siden 1823 Fængsel. I sammes store Sal forsamledes hidtil Stænderne, som ogsaa her havde deres Arkiv.

(318) Magistraten bestaaer af 1 Bergermester (indtil 1808: 2), 4 Raadsherrer og Stadsecretairen, og ved Siden staar et Collegium af 12 Deputerede, hvoraf 6 fra Alftadt og 3 fra hver af de andre Dele. I Civilsager gjælder Rjovstadretten fra 1200 eller 1201, i Criminalsager Keiser Carl V.'s „veinliche Halsgerichtsordnung“ m. m. — Ogsaa fandtes her hidtil et meget stort Embedspersonalet, saasom: Landskantsleren, Amtmændene for Gottorp og Hütten Amt (nu i een Person), flere Herredsfogeder, Actuaren og Huusfogeden for Gottorp Amt, Branddirecteuren for begge Amt, 2 Landkommisfaires (Arkiv paa Gottorp), en Physikus, en Soldsforvalter med 2 Controllere og 1 Assistent, en Postmester, Stempelpapirforvalteren, „Oberfachwalter“en, Over-Landveisinspecteuren og Bygningsinspecteuren, samt 17 Læger og Chirurgter og 22 Advokater (Sagforere).

(319) I **Historien** nævnes Slesvig først af alle Byer i Hertugdømmet, nemlig ved Aaret 808, da Göttrik fra det udelagde Kerich (Gammel-Lybak?*) førte Kjøbmænd til Sliastorp (Torpet ved Slien) ved Rigets Grænse, hvor han byggede Danne-Virket — ligeledes betegnes det i Regner Lodbrofs Saga som berømt Offerplads og besøgtes som vigtigt Handelssted af Alfred d. Stores Afsendinge. Her plantedes Christenbaneret sildigt i Efteraaret 826 ved Ansgar og ved Aaret 850, da den første (Træ-) Kirke byggedes i Sleswic under Horiks Regjering, vare her allerede mange Christne. Statholderen Hovi lufte, Grif Barn gjenaabuede Kirken, som siden gif ind, nybyggedes af Frode og udelagtes af Gorm. Harald Blaatand reiste den paany og stiftede Bispedømmet (efter 948, før 965), men 1001 laae den og Byen atter ode. — Etriden om Byens Beliggenhed i hine Tider er endnu ikke tilende. Dugen lader den først ligge søndenfor Kurgraven ved Ober-Self og senere flyttes nordpaa, Andre nægte Byens Beliggenhed søndenfor Eli-Vigen, og Andre antage 2 Byer, hvilket turde være sandsynligst. Domkirken grundedes nemlig 1018 nordenfor Slien og allerede 931 var søndenfor samme en saxisk Koloni anlagt i det kort Tid bestaaende, til det tydske Rige hørende Markgrevskaab, paa Pladsen Gölh (colonia) indenfor Oldenborgsvolden, hvis Kirke formodentlig var den St. Ansgar helligede (altsaa ikke af ham byggede) Hædebyer (Hædeboth), og hvor Otto II. byggede en Borg (vestenfor Kirken paa Wiesberg eller Høhburg). Derpaa hentyder ogsaa Byens dobbelte Navn; den kaldes nemlig ogsaa, dog meest i danske Kilder, Hæithabu (paa Runestenen), at Hæthum (Other 890), Hæithy (omtr. 974), Hæthæby (Fordebogen 1231) ic. (Hæde-Byen), som efter Heint. Ranzau danske og frisiske Bønder endnu nævnte Slesvig ved Aaret 1590, hvilket Navn vel oprindelig tilhørte den sydlige By, men siden ogsaa brugtes om den nordre. — Under Knud den Store blomstrende Byen ved Engländernes Handel ad Treen og Slien til Rusland (Grikland) og Vendernes Udelæggelse 1066 irykkede den ikke stort; — dog giber Mejer's Tegning over Byen Aar 1154 den vist for stort et Omfang, og naar 15 Kirker angives, saa medregnes vist Klostre og Kapeller. Den havde 2 Havne, nemlig foruden Slien

*) Efter min Overbeviisning menes ved Kerich de vendiske Kereger's Hovestad, den gamle Kjøbstad, nu Landsby, Mikilenborg, hvoraf Hertugdømmet Meklenborg have Navn.

ogfaa Holmer Noor (Norre-Havn). Handel og Velstand sank, da Svend Grathe plyndrede de fremmede Skibe i Havnen 1155, dog havde den endnu 1196 søv Sognekirker*). Den leed i Kammen mellem Konge og Hertug og af Brandskade navnlig 1288, da den befæstedes. 1291 nævnes Murene Frisewirky, Angelbowirky og Saldergater med N., en Vold paa Holmen og Slottet Juriansborgh som dens Grændser (omtrent faa stor som Altstadt). Siden 1300 nævnes kun 4 Sogneskirker (1347: Petri, Trinitatis, Maria og Nicolai). Over 100 Aar var Byen næringsløs og fattig, indtil den ved Forstehusets Ophold begyndte at stige, paa Landdagene indtog første Plads, og efterat den ophørte at være Residens 1713, holdt sig som Statholderskabets og Regjeringens samt Overrettens Sæde.

(320) Byens gamle Klostre vare: 1. St. Michaelis-Klostret, det ældste, stiftet for Benedictiner-Munk og Nonner maastee allerede under Knud den Store, formodentlig beliggende nordenfor Byen paa Stedet „Klosterholz“. Formedelst Usædelighed flyttedes Munkene 1192 til Gulholm ved Langsøen paa 4 nær, men gave desuagtet Anledning til den berøgtede Munkesæde; Klostret ophævedes aldeles og det er sandsynligt, at her Nonnerne 2. St. Johannis-Klostret paa Holmen indrettedes (327). 3. Franciscaner-Klostret (Pauliner- eller Graa-Kloster) 1234—1528 (316). 4. Dominikaner-Klostret (Maria Magdalena-, Prædiker- eller Corte-Kloster) med Kirke byggedes prægtigt 1235 bag „Graven“, hvor Gyvræs (†1638) ved Stadsgravens Udløb i Elven saae Spor deraf, og nu Warnstedts Gaard ligger. Undergangsaandten er ubekendt.

(321) Af Stiftelser og Kapeller kunne nævnes: 1. St. Perents-Hospitalet for Syge, med Kirke [see 319]. Det

*) Næmlig foruden Domkirken St. Petri og de forresten ubeskrivte St. Olai og St. Jacobi endnu: 1. St. Clemens, der saae ovenfor Altstadt ved Stadens Mølle, og allerede 1407 ikke mere eksisterede. 2. St. Marien, som ogsaa kaldes Vor Frue Kirke paa Holmen, hvor Kirkegaarden endnu findes, skal være bygget som engelsk Bathuus af Luffteen og nedbrødes 1571. 3. St. Trinitatis eller Sante Drotten, N.D. ved Torvet, som sted i Herbins belse med det lidet før 1450 stiftede Helliggæstes Huus, hvorefter den siden nævntes, havde 2 Taarne og mange Kostbarheder, og nedbrødes 1599. 4. St. Nicolai, ved Dominikanerklostret (Warnstedts

eristerede allerede 1392. • 2. St. Jørgens-Stiftelsen med Kapel, S.E. ved Byen, som bevarer dens Navn (smlgn. Glensborg, Abenraa ic.). 3. St. Gertruds Kapel, nordlig ved Hesterberg, nævnt 1470, formodentl. forbunden med et Pest-lazareth. 4. Helligkors-Kapellet, ved Kapiteldhuset vestenfor Domkirken; det eiede Halvdelen af Kochendorf. — Til den, ligesom til de 1528 nævnte Kapeller St. Jürgen og St. Job „foran Gottorp“ (men hvor?), hørte et geistligt Broderiskab (Gilde); ogsaa var en Marianer-, „Helligens-Lichtanis“- , St. Gertruds-, Maria Rosenkrands-, St. Jacobs-, og St. Anna-Gilde, samt de Geistliges Vicarie- eller Trinitatis-Gilde. Det hoieste Gildeklag var dog Hellig-Knuds dobbelte Gilde, den ældste stiftet først i 12te Aarh., den anden kort efter 1170. Dens Gildehus var ved Torvet, hvor nu Hypotheket ligger, og dens Medlemmer dræbte 1134 Kong Niels som Blodbøvn for Gildebroderen Hertug Knud Lavard. — Paa Hjørnet af Hundegaden i Altstadt er den hellige Andersens føds.

(322) Af **Borge** mærkes: 1. Det gamle Slot udenfor Holmen paa „Freiheit“, hvor de Keiserlige 1628 anlagde en Stjernefandse, og hvor der 1712 var en Pest-Kirkegaard. 2. Juriansborg paa Mevenberg i Slien, som med Broer skal have været forbundet med Landet baade mod S. og N.; den var Residentens indey Gottorp blev det, og kaldes allerede 1291 en „gammel“ Borg. (Den nævnes f. Gr. allerede 1215). 3. Kong Niels's Borg Laas ved Torvegaden (fordreiet Torstræpe!) og siges bygget af Knud den Store eller Svend Estridsen. At der skal have ligget en Borg i Kälberstræpe, er uvist, naqter den forhen kaldtes Burgstræpe, og Efterretningen om Abels Slot, S.W. ved Domkirken, ikke ganske paalidelig. 4. Blusenborg paa Konge-Engen eristerede kun kort Tid i Begyndelsen af 12te Aarh. 4. Af Kong Erik af Pommern's ved Gottorps Beleiring 1416 eller 17 opførte, men snart odelagde Fattersborg sees Sver paa Hesterberg, og det er vel det samme som Mejer's Erik's Slot, som Feld. søger paa Rikelsberg nordenfors Hønsbusene. Om Gottorp og Dannevirket nedenfor (see ogsaa 319).

(323) **Slesvigs Omegn** er ret smuk. Nordlig hører Torås-

gaard, forbunden henimod Reformationstiden, nævnt endnu 1459). — Senere tilkom St. Michaelis og St. Laurentii nordenfors Byen ved Pipenteh, med Hospital, endnu 1459.

monnet sig rask opad Gallberg og Hesterberg, vestl. ligger det ligeledes opad Erbbeereuberg. Til Byen høre meget betydelige Grundeiendomme, med Indbegreb af Konge-Engen, som Svend Grathe, stiftede Byen, og Nolsgaarden Klappfow (Kschau), (af en anden sees Grundstene ved Honschufene: das Borwerk), 971 Lønder à 260 □ Røder. Skovene ere forsvundne, Klosterholz mod S. som den sidste omtrent 1780. Ved St. Jørgen ligger den fisterige Brude- (Brut-, Braut-) So. — Den videre Omegn byder en smuk Afverling af Skove, Bakker og Dale med rislende Bække, og besøges ofte fra Byen af; saaledes Teglværket henimod Husby, Neuwerk Have nordensfor Gottorp og Stampemøllen nær samme. Paa de 2 sydste nævnte Steder og paa Elien holdes derfor Sommermusik. Holmen Nevenberg (Maagebjerg) i Elien ved Altstadt, men under Arens-Herred, beboes af store Skarer af Larus ridibundus, der fredes, indtil de paa en bestemt Dag gives til Priis for Jægerne i Vaade (Mövenpreis). — Dette er Slesvigernes vigtigste Forlystelsedag. Fra den tidlige Morgenstund af beleires Den af Vaade, hvis Besætning dannes af alle mulige Samfundsklasser, der vente paa Signalet til det store Skudbad. Strigende skralde Maagerne Den, — for næste Aar at komme igjen. — Vestenfor Fredriksberg ligger afdøde Etatsraad Kochow's Have med Træplanteffole, der allerede har gratis forbeelt 80,000 Stammer og Stiklinger, og en Steen, der falskeligen er holdt for en Runesteen. (Furterne ere de i Geologien saakaldte Diluvialstrammer, opstaade ved forhistoriske Tidens physiske Revolutioner fornædelst Gnidning mod haardere Stene).

(324) Ved Slesvig ligger i Eliens inderste Viig
Gottorp Slot,

isrdvanligt fordreiet til Gottorf, det berømteste i Hertugdømmets Historie. — Nordenfor Falkenberg, $\frac{1}{2}$ M. N. V. fra Slesvig, ligger en vel vedligeholdt Borgplads af 750—780 Fod Omkreds med et halvkredsformigt Udenværk („Vorbürg“) med N., ved Østjæden af en vandrig Eng, som kaldes Waterburg. Waterberg og Oppenstorp, hvilket Navn endnu nogle Kobbelet imellem her og Honschufene føre, nævnes 1196 blandt Michaeleliäcksstræts Eiendele, og Vorgen menes at have været det ved Aaret 1161, af Statholderen odelagte Bispeflot (Gammel-) Gottorp, hvad der dog er tvivlsomt. Bisp Deco byggede sig derpaa en anden Gaard i Lille-Gottorp, som tilligemed hele

Stor-Gottorp blev hertugelig ved Magestifte 1268, stærkt befæstedes af Hertug Erik, men nedbrødes af Sønnen Valdemar 1288. Efterfølgeren gjenopbyggede det 1295 og pantsatte det til den fullede Greve. Indløsningsretten kom 1374 til Kong Valdemar IV. Da havde det et høit Taarn og flere mindre i gothisk Stil. 1492 afbrændte det, og Vestfloien fik sin nuværende Form. I Begyndelsen af 16de Aarh. forbedredes det af Hertug Fr., senere af Kong Chr. III., men afbrændte i Nytaarnnatten 1564—65, hvorpaa Hertug Adolf nybyggede Nord- og Ostfloien, flyttede Indgangen fra N. til S. og istedetfor Broen anlagde en Dæmning. 1574 fik Slottet et rundt Taarn mod V., forstærkedes med Bastioner under Johan Adolf († 1616), og Fr. III., og 1698—1703 nybyggedes Fronten med S. større end for, nemlig 400 Fod lang, med et 180 Fod høit Taarn i Midten.

(325) Nu bestaaer Gottorp af 4 ulige store Floie; der indflutte en 180 Fod lang og 80 Fod bred Gaardsplads. I den nordl. Floie er Kirken, med Alter (mod N.) og et lille Orgel, og Ridder salen; en Sal mod S. har paa Væggene Malerier af 3. Dens. Gottorp har endnu sin egen Sletdpræst, som indtil 1713 var Hofpræst. Udenfor Sletdbygningen findes 2 Vagthuse, et Exerceerhuus siden 1837, et Ridehuus, en Ridebane, Hestestalde ic. og et ubenyttet Skuespilhuus for Slottet og Byen. I Volken fandtes Mynter fra Fr. III.s Tid. Det berømte, 1606 grundede Bibliothek kom 1749 til Kjøbenhavn.

(326) Slottets Haver laae forhen sonderfor Borgdammen, hvor nu Grubermøllen Herrenstall ligger, og ophørte 1748, efterat allerede 1640 nye — Neuwerk — vare anlagde nordensfor af Hertug Fr. III., forbundne med Slottet ved Allær. Nu er den temmelig forfalden og dens kostbare Bygninger forsvundne. De vare: 1. Globushuset, hvis store, konstige Messingglobus 1714 kom til Rusland, hvor den odelagedes i en Brand; 2. Ringridehuset; 3. Draugerihuset, og 4. Amalienborgen med Væggemalerier af Dens. Den store Dyrehave mod Vest er derimod forsynet med nye Anlæg, og tjener, ligesom Neuwerk, til Lyststed for Byen.

(327) Umiddelbart ved Byens Østende paa Høtøen ligger:

St. Johannes-Klosteret,

det eneste i Slesvig. Sandsynligviis oprettedes det ved Aaret

1196, da Michaelisklosteret ophævedes, for sammes Menner, dog nævnes det først 1250. Det led meget ved Brand (omtrent 1287), ved Krig og den sorte Død, og var endnu 1372 i trange Kaar, men senere forhvervede det sig ikke ubetydelige Giendomme, nemlig over Halvdelen af Haddeby og Kalebys Sogne, større Dele af Tolk, Struxtoop og Brodersby, mindre af Verne, Kropp, Mübel, Ravnsker og N. Brarup Sogne, alle i Gottorp Amt, og Huusby i Flensborg Amt, med Patronatet over Kalebys Kirke. Allerede i 14de Aarhundrede ortoges fordetmeste kun adelige Damer; ved Reformationen inddroges det og indrettedes, ligesom de 3 højsteeneste Klostre, til en Forsorgelsesanstalt for Adelen og ugifte Døttre. Disse, 9 i Tallet, der imidlertid ikke just behøve at være af de reciperede Familier, betale ved Indskrivningen 125 $\frac{2}{3}$ Rd., bære et af Fr. V. givet Ordenstegn, et hvidt Kors i violet Bånd, kunne gifte sig ud af samme og nyde af Klosters 8—9000 Rd. Indtægter hver aarl. 3—400 Rd., Fru Priorinden, hvis Distrikt Provsten (Klosteramtmanden, Verbitter) er, det Dobbelte. Først levede de fælleds i Benedictinerindernes Gælder, der endnu sees i en Korsgang (Schwabl) ved Klosters Nordside under Kirken, siden i flere adskillte Bygninger paa Klostergaarden. De vølge selv Præsten ved den nordlig vedliggende Kirke, der er gammelbogs og taarnløs, fordetmeste muret af Luffteen og har bl. A. et smukt Altermaleri. Indtil 1773 var Præsteembedet forbunden med Haddeby. Om Kirken og Klosteret blot var helliget Døberen Johannes eller tillige Evangelisten, er usift.

(328) Her kan ogsaa påsefnde omtales

Dannevirket,

der sees at have staaet i noie Forbindelse med Slesvigs gamle Befæstning; og var Landets Grændseværu mod Lybskland (Saxerne). Det gamle Navn er Danawyrki (1231) o: de Danstes Bærge, senere fordreiet til Dannewerk o: de Danstes Værk (paa Latin: opus Danorum). Volden er i de senere Aar, navnlig 1841, opmaalt og undersøgt af Capitain v. Kindt og Lieut. v. Timm, men Resultatet er endnu ikke fuldstændigt offentliggjort; en ny Undersøgelse foretager Forf. fortiden under Fr. Inspector J. J. A. Worsaaes Auspicer. Derester begynder den ved Haddeby Meer 1500 Alen sondenfor Elven med den halvfredsformige Oldenberg, 4400 Fod i Omkreds, af 20—48 Fod Hvide og i Grunden 100 Fod Brede. Ved den nordlige

Udgang laae den saakaldte brede Steen. Fra Dibenborg gaaer Bolden 5000 Alen vidt mod Vest, først i 500 Fods Længde nedsunket til 10 Fods Hvide, derpaa fra 16—36 F. høi og tilkeels forsynet med Brystværn, gjennemfaaret baade af Landveien og Chausséen og Veien over Stenten Mølle til Mendsborg. Der kaldes den egentlig kun Dannewerk, vestligere faaer den Navn af Resendamm (Kæmpedæmningen). — Væll. ved Engene „Seeståuen“, ikke N.D. for den, som sædvanligt angives og hvor der findes en under stump Vinkler tilstødende Voldlinie mod N., laae Thyrborgen. Dens Blads, fra S. til N. 75' lg. og 65' br., mod N. ved en 16' br. Overgang forbunden med Voldens Krone, og 20 F. ophøiet over den omgivende 20—30' brede Grav, kjendes tydeligt i en lille lys Bøgeskov, hvori Kjærminder blomstre i Tusindtal, en stærk Modsatning til Dannevirkets golde, lynggroede Sandryg. Sagnet laeder her til visse Tider en høi Damestikkelse sees i Dagstjæret, stødende paa en gylden Stol og ordne Haaret med Guldkam. — Fra „Seeståuen“ strækker sig en kjendelig Arm af Bolden mod N.D. til Kjærene ved Gottorp Sø (Pulvermühle) og nordensfor samme sees atter to ikke aldeles parallelle, Volde vestensfor „Neuwerk“, løbende i nordl. Retning indtil „Thiergarten-Haus“.

(329) Herfra af gaaer Bolden mod Sydvest i en Længde af næsten $\frac{3}{4}$ Mile forbi Kurborg. Henimod Landskhyen Klein-Dannewerk er den dobbelt og kaldes derpaa Borgvold indtil Rothentrug ved Byens Sydende, hvor den gamle østlige Hovedgjennemgang Dster Kalegat sees at have været forsynet med en Skandse. Den vel vedligeholdte Vold er 35 Fod høi og foran samme sees en mindre Vold og en Grav. Derfra af sees i en Længde af 1146 Roder Spor: af den 1170—80 byggede Baldemarsmuur, 20 Fod høi og 7 Fod tyk, der har maattet afgive Materialet til endeel af Raad. erhusene Neu-Dannewerk. Ydervolden viser 9 Overgange, og foran hver af dem var forden et (Træ-) Taarn. — Fra Kurborg af fører Virket Navn af Krumbolden, er mindre, uden Grav og tildeels nedsunken i de moradslige Tyge ved Reider-Na, dog kjendes det tydeligt, drelende mod V. forbi Kroen Morgenstern, næsten $\frac{3}{4}$ Mil vidt. Herfra spores den svagt gennem Holslingstedt Enge, hvor den i en Længde af 40—50 Roder aldeles mangler; tydeligere viser den sig i Treneborgen, som allerede ligger paa Ngerland, og dreier derfra over til Byens

fyldigste Huse ved Neudsborg Landevei, som endnu kaldes „dat Slot“, „Plütjenborg“, „Vorggaarden“ og „dat Werk“, hvorfra den gaaer mod N. gjennem Byen indtil en i Treenen flydende Vandledning, saa nogle af Hollingsfeds Huse, hvoriblandt „Slottet“, ligge paa den.

(330) Eendensfor Dannevirket sees Spor af en mindre Vold med Grav, Kurgraven, Kograben eller Kovirket (co, cau = lukke — Dugen; kure = vogte, skjærme). Denne begynder ved Ober Sælk ved Haddeby-Noret's Sydende, og strækker sig $1\frac{1}{2}$ Mil vidt forbi Klosterkrug mod V. henimod Kurborg; i Østenden er Volden endnu 16—20 Fod høi og Graven paa sine Steder 12 Fod dyb. — Samme Navn fører en lignende Dobbeltvold med Grav imellem vestligere i Hollingsfeds Enge, der taber sig i Heden og ligeledes i en spids Winkel nærmer sig Dannevirkes Hovedvold. — Vidt nordensfor Kurgravens Østende sees nær Noret Høien Rönne-Sie-Høe, hvortil Sagnet henfører Kong Sigurd Snogoes sidste Kamp Aar 846 og betegner den som hans Grav. — Nordligere, paa Krügbarg (Kordbjerg), vestenfor de 2 Gaarde Wedelsprang, fandtes 1796 den første slesvigiske Runesteen og noget senere (1797) i Nærheden, ved et Vædested over Noret, en anden og mindre. De staae nu begge i Louisenlunds Have.

(331) Aagtet Alt, hvad der er skrevet derom, er disse Befæstningers Oprindelse endnu ikke ganske opklaret. Efter Dugen eksisterede Kurvirket allerede mellem 762 og 768, og han forstaaer saaledes Fortællingen i Eginharðs Annaler om sammes Befæstning Aar 808 ved Gøtrik, medens Andre tyde den paa Dannevirkes Bygning, heelt eller tildeels. Jeg antager med Allen, at Gøtrik eller Godfred, Konge i Jylland (fra Eider til Skagen), hvis Residents vel Tellinge var, byggede, maaskee forstærkede, Kurvirket Aar 808 som sit Riges Lukke og Værn mod Carl den Støre, og at først senere ved Aaret 960, da „Redet var kommet af Lave“, Thyra Daneshod byggede det stærkere Dannevirke, hvorved den gamle Vold benyttedes som Udenværk, — i Overeensstemmelse med Kæmpesiven ved Landets forenede Kræfter. Dannevirket forstærkedes siden af Baldemar I. ved en Muur omt. 1163; senere af Knud VI. og ved Aaret 1261 af Margaretha Sprenghest, hvorefter endnu Virket's Østdeel kaldes Margretevolden. I Aaret 976 tilsvang Keiser Otto II. sig Gjennemgangen

efterat han havde sat Ild paa Birket, — vistnok de nævnte Irsaarne, hvor der endnu findes Evor af Kul. Senere paa gaves Birket til Tidens alfortærende Land og de Dumboendes Vindeslyge, indtil Chr. VIII. foranstaltede det fredet. Slaget ved Slesvig Paaskemorgen 1848 viste atter sammes Betydning, og i Efteraaret 1850 udbedredes det ved Isted gjenvundne Dannevirke atter, idet det forsynedes med Bryllværn og Ildenværker, og Pladsen foran samme rybbedes; saaledes blev

Lebet atter lagt i Lave,

Herligt hegnat Danmarks Have.

1. Sles Hæred.

(332) En Fjerdingvei fra Slesvig begynder Sles Hæred, efterat Füsing Hæred aldeles er forenet med samme, og strækker sig derfra langs Slien $3\frac{1}{4}$ Mil mod N.D., Bredden derimod er ved Foreningen af Or- og Vedelbækken (der fra Ravnkjer til Slien danne Nord- og Vestgrændsen), hvor den er størst, kun 1 Mil. Østbelen bestod i Valdemarernes Tid for en stor Deel af Kongsgods, der senere kom i Adelenes Hænder; Vestbelen indeholdt senere en stor Deel Bispe gods. Hæredsvaabenet var en Høst, Hæredskirken maaskee S. Brarup, i hvis Nærhed Ithinget holdtes. I gamle Dage hørte Mere af Løstруп Sogn og idetmindste Noget af Rappeln Sogn dertil, ligesaa en lang Tid (indtil 1689) Ellenberg hiinsides Slien; endnu hører udenfor Grændsen Gul(d)holm i Mübel og Fahrenstedt Sogn dertil. Derimod ligger indenfor Grændsen Flækken Arnis, som ved Domkapitelstiftelsernes Fordeling 1777 beholdt sin særskilte Ret, fremdeles de adelige Godser Løstруп og Dollrott og endel Johannisklosteret tilhørende Jordegods. — Hæredet hører fordetmeste til Landets frugtbareste og smukkeste Egne, kun i Bunkerne ved S. Brarup fremtræder Sanden. Silbestieriet i Slien er endnu rigtigt.

Nærmest Slesvig ligger Byen Füsing i Moldenit Sogn; derpaa følger:

(333) Brodersby Sogn, hvis gamle Kampesteenskirke med Træklokkens ligger ved Klein-Brodersby, nogle Huse S.V. for Groß-Brodersby ved Landeveien fra Flensborg til Ekternforde, nær Misfund Færgegaard og Kro, ligeoverfor Byen af j. N. i Svansen. Her er en af Slesvigs

vigtigste Færger, som ogsaa befordrer Bogne, og tillige et Punkt af militair Vigtighed ved Eliens smalleste, kun 160 Alen brede Sted; derfor findes ogsaa paa Nordfiden Spor af gamle Skandser, formodentlig de af Knud Lavard ved Versund (Bährfund = Færgesundet) og Kiel (en Bye af dette Navn laae endnu 1470 sondersker ved Landtungen Kielfoeth) anlagde, og ogsaa 1850 befæstedes det stærkt. Den Sundet har Navn af sin Beliggenhed (Midfund), af Sjælemesferne for den 1250 af Slesvigs første Hertug smigmyrrede Kong Erik, af en Møse (et Marked) i Brodersby, eller om Navnet er Møsumd, er uvis; det stredes forhen Mysund, hvad der paa Islandsst blot betyder „et smalt Sund“. — Vestlig ligger Geel, tildeels tilhørende Johannisklosteret; nordlig Holtøst, ligesaa. Her var forhen et Kapel, hvis Sted Dankwerth 1652 tegner med N.D., men som vist allerede indgik i 15de Aarhundrede. Dertil siges Hestøst i Ulønis Eogn og Byen Midfund at have hørt. — Geelbyholt og Gaardene Royum og Bregnrøye. — Noget af Eognet hører til det fjærne Gods Unevad.

Laarsted(t) lille Graasteens Kirke med Spids og Klokkeluus og et katolsk Altarblad ligger nordensfor Byen og er Annex til Brodersby. Byens Navn skal egentlig være Thorssted. Østenfor Kirken sees en Gravhøi. — Akby (Aggeby) kaldes til Forskiel fra Byen af s. N. i Boren Eogn Vester Akby. — Kiusbullig.

(334) **Ulønis** (Ulfnæs) er et temmelig stort Eogn. Kirken, der i sin Teglstensmuur har mærkværdige indhugne Steenfigurer af Mennesker og Dyr, og et Orgel siden 1748, indviede 1338 til den hellige Vilhads Trøe, og tager sig, skjøndt taarnløs, ret smukt ud med sit blaa Tegltag mellem Træerne, medens det taarnagtige Klokkeluus staaer udenfor Kirkegaarden paa en (Grav?) Høi. Ved S. ligger Kirkebyen, og sydligere Hestøst (333), hvor der paa „Bredsandkæbel“ sees Spor af Skandser, der siges anlagde af Erik af Pommeren. Ved N. findes Kiub, Kirchenholz, Wackerade, Smedeland og det temmelig store Steinfeld, hvor nu Hovedparten af det 1780 nedlagte Allodialgods Koldkjærgaard findes. I Engene Koldkjær henimod Kiub laae det befæstede Hæsfelsgaard, hvor allerede 1360 Hartvicus Schinkel boede, og hvis sidste Eierinde Svenskerne stode 1649. Endnu i forrige Aar-

hundrede saaes Spor af Voldene. En Mølle Høvel ligger østlig, ved Gundeby By og Noer.

(335) **Loit** Sogn bestaaer blot af Byen af samme Navn med 250 Sjæle (Stofferloht, gammel Skrivemoabe: Lanthe), som ligger høit og smukt i frugtbar Egn ved Loiter Aaen, og den ført efter 1652 af fyrstelige Eiendele dannede, nu under Overretten forterende Loitgaard (Loythof) med 5 Aaod og 2 Parceller. Paa en Høi ligger den lille Graasteenkirke med nybygget Chør, annekteret til

S. Brarup. Kirkebyen, med den taarnløse, dog 1833 med Orgel forsynede Kampsteenskirke, ligger paa et høit, sandet Strog ved Kappeler Landeveien. Paa Høgum, N.D. for Byen, sees 8 Kirker og 6 Møller. En Helligkilde besøgtet her paa Jacobi Dag (25de Juli), og en Kirkeinskrift stod vist i Forbindelse hermed. Dette gav allerede i 16de Aarhundrede Anledning til det herværende Marked, der i Angel fik samme Ry som Egefløvs Marked paa Fyen, saa at Markedsugen kaldes Brarup-Uge og Dandssegilderne ved denne Tid „Brarup“er. Det holdes i 3 Dage. — Mod S. laa 1494 og 1519 Byen Pleystrup (1196: Plegestorp) paa 5 Gaarde, som senere kom til Dokrott Hovmark. Syndræbrathorp, Brethæbøl og Nutæfællæ nævnes i Jordebogen 1231. Store Brebel og det derfra udbyggede Lille Brebel med Brebelgade (og Brebelholt i Loit Sogn), ligge vestligere ved Landeveien; Nutæfeld, mod S.S.W., var allerede 1598 blevet en Lindauer Aalsgaard, som parcelleredes 1784. — Holm og Dokrottholt. Justrup hører tildeels til Nørre-Brarup (343)..

(336) **Borne** eller **Boren** Sogn naaer herfra mod S.D. til Slien og er meget smukt og frugtbart. — Kirken har Kobbertag paa Chøret og en gammel pyntelig Døbefont; Junker Bertram Ratlov paa Lindau lod 1557 ti Hæxer brænde ved den, og stænkede den 1598 de Alter-Lyfestager, han 1559 stjal i Melbørf. Den tilhørte Domcapitelts 6te Præbende og indtil 1784 Godset Lindau. Ved den ligger blot Præstegården og Degnegaarden (Kl. Boren), efterat Kirkebyen 1652 forlagdes til (Boren-) Aleby og dens Jorder lagdes til Lindau. — Her holdtes Thing i gamle Dage, og 1357 nævnes her Borneborgen fem Plage for Omegnen. — Lindau (Lindaa) nær Slien var en anseelig og fast adelig Gaard (Dänisch Lindau

til Forstfel fra Deutsch-Lindau i Dänischwohld), der 1784 nedlagdes og incorporeredes i Gottorp Amt og hvortil Sognets største Deel hørte; og Noget i Månis og N. Brarup Sogne. Underkåatterne vare livegne, og Gudsset tilhørte indtil 1650 Kalloverne, siden 1720 Lyfsborgerne, efter hvis Udøden det tilfaldt Kongen 1784, den 17. Febr. — Ketelsby, Kiebsby, Koldtoft (Kalltoft), Faartoft og Gûderott, hver paa en Domcapitelsgaard Borggrave spores, ligge omkring Kirken; med N.D. Sognets største By Ekenis (Eghenæs), hvor ogsaa en Domcapitelsgaard skal have ligget paa en Forhoining paa „Stakkeland“. — Næstet ved Lindaa er maaskee det 1231 nævnte Thyarsnæs, og de 2 herligt ved Elien liggende Gaarde Bageri vare forhen Bogvisernes besættede Herresæde. — Bremsvad, Lindau Mühlenholz, Udekule, Boknæs, Viken ic. — Viken og Noget af Egenæs tilhører Johaniisklosteret.

(337) **Ravnfjær** naaer fra S. Brarup med D. til Arnis og Elien. Sognets oprindelige 4 Byer Ravnfjær, Favrløf, Grøderøby og Dollrott nævnes allerede 1231 som Kongsgods (Rafnækvær, Fughælwich, Grøthæbol og Dolruth). De 3 forste tilhørte efter Aar 1400 Domkirken, det sidste fraskiltet Gelling som eget Geds. — Kirkebyen (fortydslet: Rabenkirchen) ligger vestf. ved den paa en Hoi beliggende, med Taarn og Drgel forsynede Kirke; Navnet har givet Anledning til at opdigte Fablen om en forstenet Navn. — Favrløf (Fowlefjær), med S.D., ligger høit, Dollrott, med S.V., derimod lavt. Dette nævnes 1231 som Kongsgods, kom siden til Gelling, fraskiltet og kom til Saturnshelm. Byerne Dollrott og Blegstruy (335) nedlagdes, og det deraf dannede Geds var fyrsteligt 1629—1698. Det parcelleredes 1787 og dets Underhørige bleve Selveiere. Stamgaarden, hvortil en Deel af N. og S. Brarup samt Borne Sogne hører, samt Parcellerne, ligger, ligesom Ravnfjær, ved Koppel Landevei. — Nær Elien ligg Store- og Lille-Grøderøby, hvor Margrete byggede et fast Slot, hvis Spor findes i Jorden paa Pladsen „Grødtru“ ved „Gammelgaard“, N.D. ved Moret. Der sables om den vendiske Gredø's Dyrkning i Skoven, vist en Følge af ferskt Etymologi. Endnu 1706 stod her Hartvigøegen, 46 Fed i Omkreds. — Nordnfor ved Elien minder Kasselbyfkov om den 1498 og 1547 nævnte By Castelby, hvis Verder kom til Røest, og hvis Gravsteder endnu i forrige Aarhundrede vises paa Kirkegaarden.

(338) Af **Løstrup** Sogn hører blot den siden et Par Aarhundreder eentlig liggende Kirke. — bygget maaskee af Kampsteen, men lille, og oprindeligt med meget smaa Binduer, samt med Spids paa Taget — med Pastoratet, Byen Drøsborg med Degneboligen og en for saa Aar siden anlagt Landvæsensskole, og Noget af Wittkiel til Sles Herred. — Ved N.B. ligger Arrild i Struktorp Herred; den ene Halvpart deraf hører til N. Brarup Sogn. Her fandtes dybt i en naturlig Høi, hvor der sporedes Begravelsesankstater, den meget omtalte Runesteen To Mand løste den med Lethed og paa Kanten faaer Ordet sator (med Runer). Den kom derfra til afdøde Justitsraad Jaspersens Samling. paa Nordstov ved Gøtting; de andre derværende saakaldte Runestene fra samme Egn have, efter Meyn, kun Diluviastrammer. (Smilg. 323). — Til Runtost hører den største Deel, hvori Gulde, Schorderup (1231; Skyræthorp, 1409; Sedrdorp), Stoltebøl og Fuglsang (Vogelsang), og Nylsgaarden Drülst, dannet af en forhen paa Gammelby Kobbei henimod Schorderup beliggende By af samme Navn. — Sondenfor Kirken ligger Gaarden

Løstorf, dannet af en By under Nøest, der, ligesom dette, 1231 nævnes som Krongods (Tøstorp), senere blev en Nylsgaard og indtil 1792 tilhørte Rumbøyrerne. 1795 blev det tildeels parcelleret og 1803 tildeels incorporeret Flensborg og Gøttery Amt. Det har ogsaa endel Underherige i N. Brarup Sogn.

(339)

Flækken Cappeln

har Navn og Oprindelse af et Kapel St. Nicolai, ved hvilket der dannede sig en By, som indtil Reformationstiden tilhørte Domcapittlet, ved hvilken Tid den kom til Nøest og blev en Flække, og 1807 kjøbtes af Kongen for 62,000 Rd. Den ligger yderst romantisk paa den høie Slidrint, har siden 1822 et eget Tiling og talte 1845: 2081 Indbyggere, hvis Hovednæring er Bieri (omtr. 50 Skibe), Sildefangst (Kappeler Bicklinge ere berømte og udføres langt ind i Lybskland) og Volslavning. Her er et Told- og et Færgested til Lytmark i Svansø. Foruden Haberne har Flækken intet Land. Kapellet, hvortil der efter Eigende valfartedes, existerede allerede 1357; Kirken byggedes af ny 1789—1793 for 40,000 Rd. Den er, ligesom den lignende Schönberger i Hølstien, modern, stor og smuk, har Alter, Prædikestol og Orgel over hinanden, Nu-

møhrernes Begravelse underneben, og et slankt, høit Taarn, der sees i Soen og fra hvis Galleri høves en herlig Udsigt. Kirkegaardens med Kirkapel ligger udenfor Klakken. Kirken staaer i Klasse med de adelige.

(340) Landsfognet hører aldeles til adelige Godser. — Østligst, under Dhe, ligger Maasholm („die neue Maas“); en nærsom Skjæpper- og Fiskerby med over 500 Indbyggere og omtr. 50 Skibe. 1835 havde den kun 381 Sjæle og 29 Skibe, 1731 kun en eneste Vacht (1801: 10). Born og Krig føres tilfids til Kappeln. Oprindelig laae Byen ved Eliens Udkøb og var vel det 1231 nævnte Mynnæsby, senere Norders-Schlesmünde, der efter Floden 1625 forlagdes til Pladsen „die alte Maas“, ogsaa der undermineredes af Vandet, og 1701 flyttedes til sit nuværende Sted. — Godset

Buckhagen (Bukhauon 1339) hører for største Delen her til Sognet. 1339 var det en By, hvorom Bysted Skov S.B. ved Gaarden, som vist dannedes af Sigfred Sehested, endnu minder. Det kom ved Karet 1500 til Ahleselberne, 1529 til Fr. I., fra ham til Bogbisterne, 1813, efter mange Omstiftninger, til Landgreven Carl af Hessen. Ved Sundet sees et gammelt Vagttaarns runde Grav. Til Godset hører Kabel, der 1535 endnu var to Byer, med Kabelsund og Nolsgaarden Nuhkrug. — Godset

Næst (Roestede) eksisterede allerede inden 14de Aarhundredes Midte og var fra 1498 til 1797 i Rumøhrernes Eie, der 1632 og 41 mellem Kappeln og Meelby lode Herer brande; Folkene vare livøgne. Nu ophørte dette og Godset parceleredes tildeels. De gamle Bygninger, der trods baade Fjenden og Tiden, ere seeværdige. Foruden Nolsgaarden Dotzmark hører dertil Meelby, med Raadnerstederne Grauhövd (som vel betegne det 1231 nævnte Grouæfornæs) Grimnis, Grumark og Stubbøl.

Byen **Sandbøl**, forhen Adelsgodds, siden 1497 tilhørende Domcapitlet, nu contributionskyldig til Præsterne ved Demkirken, betragtes ogsaa som et adeligt Gods, skøndt her aldrig har været nogen Gaard. Beboerne vare altid frie Mænd.

(341) **Klakken Arnis***
ligger paa en 650 Skridt lang, 140 — 270 Efr. bred D i

*) Beschreibung und Geschichte der Insel Arnis v. Scharf.

Ellen, der i ældre Tid var og siden 1796 atter ved en Dæmning er forbundet med Angel, og kun hæver sig 11 Fod over Sliens Vandpeil; den danner 1 Gade med Allee af Lindetræer og har 809-Bebore, der med c. 60 Skibe drive Søfart, handle med Angels og Svansøs Produkter, fiske og lave Vølser. Siden 1801 holdes et aarligt Marked. Kirken fuldenedes 1673 af Bindingsværk, men fersnyedes 1733 med Brandmuur, Nordstben unbtagen. Den er kun lille, men har et 1825 nybygget, 80 Fod høit Tårnaarn. — Paa dens Sted, hvorfra haves en herlig Udsigt, anlagde Erik af Pommern (?) en Skandse i Forbindelse med Svaneborgen i Svansø. Da Detlev Rønnohr 1666 trykkede Skæppeerne, udvandrede 64 Familier herhen, ryddede Skoven og byggede Arnis (Ernisse, Arnytz), hvoraf endnu 1700 kun contribueredes for 17 hele og en halv Gaard; men 1769 vare der allerede 67 og 1836: 100 Boliger. Den 21de Mars 1667 fik de et Frikbrev og hylkede Hertug Christian Albrekt d. 11te Mai s. A. 3 de sidste 100 Mar steg den især ved Skibsfarten, som 1771 kun dicvedes med 6, 1801 med 28, 1821 med 41 Skibe.

2—4. Struxtorp, Sattrup og Morkjær Herreder.

(342) Det gamle Struxtorphæret (Strukstorphæret 1231) indbefattede tillige de andre to, idetmindste for største Delen (Bistoft hørte til Uggel Herred, derimod Kalebø hertil, og derfra er vel ogsaa i endnu ældre Tid Ny Herred bleven adskilt). Herredskirken var Struxtorp, og i dens Nærhed holdtes Thinget ved Thingvad. — Morkjær, oprindelig en af Limbeckernes Herregaarde, folgtes 1391 til Antonitermunkene fra Tempfin i Meklenborg (hvis Orden stiftedes 1095 i Vienne i Frankrig), kom 1544 til Gottorperne og dannede med Domkapitels-Fogderierne Karlskraa og Langstedt et Amt, der 1777, Nov. 1., deels incorporeredes Flensborgs, deels som Herred underlagdes Gottorp Amt. Kun ved Morkjær danner dette et sammenhængende Distrikt. — Sattrup Herred dannedes samme Aar af det nedlagde Domaniel-Geds Sattrupholm, der endnu 1438 var en By og 1632 m. m. var bleven fraffilt Herrederne. Hertil høre nogle Steder i Dværn, medens alt det Dørige er samlet. Morkjær og Sattrup have sællede Herredsfoged, nu ogsaa sællede med Struxtorp. — 1777 incorporeredes de ferdetmeste Fogderiet Berend tilhørende Domcapitels-Underhørige (1. Nov.), 1807 d. 2. Mars det

graa Klosters Tjenere, 1803, 7. Nov., og 1814, 12. April, noget af Løstrup og Flarup Godser; en heel Deel, tilhører endnu Johannis-klostret, Godserne Fahrenstedt, Bølschubby og Flarup ligge her, ligesom Cancelligodserne Winning, Følkschubby og Grumbby, Noget hører til Brundsholm, Dellrott, Runtost og Løstrup Godser, og de to Raad Gulholm til Slies- (Fisking) Herred, saa seruden Ulsby intet Sogn er ublandet; derimod har Herredet adspædte Underhørigt i St. og L. Solt og Hyrup Sogne. Struxtorp Herred deles i Fjerdingerne: N. Brarup, Følk med Bøel, Mübel og Moldenit Sogne, Satrup med Fhumbby, Struxtorp og Ulsby Sogne og Fahrenstedt med Havetost S., 3 Aed i det sledvigste Michaelis S. og Strøgodsct. Herredsseglet var med Hensyn til det Skovrigdom et Eggetræ. — Morkfær Herred har Strøgods i Eggebak og Bøel Sogne, Satrup Herred i Dværn. Hertil hører Satrup Kirke; i Morkfær Herred ere ihgen Kirker.

(343) N. Brarup Sogn danner en Fjirkant, og af alle det's Byer hører Noget til Struxtorp Herred, især i N. W. ogsaa en Deel til Morkfær. Kirken er en gammel og anseelig Bygning, fordetmeste af hugne Sandsteen, med en Spids paa Taget, et ngt Alter og et Orgel. 3 steenhugne Figurer over Døren siges at forestille Jan Naild, Mag Huus og Toffel Terrefok's paa „Korveshøi“, der skulle have bygget Kirken, fordi Veien til Struxtorp var dem for lang. Fra 1540—1805 vare her kun 5 Cantor'r (Degne). Sandhøien Sædermøhlenberg er anseelig, og i Omegnen findes Gravhøie fra Jernold, opførte af Leer. — Mod N.W. ligge i Rab Gangerschild, Wagerbrott, Scheggerott (Skiæggerath 1231) og Arrild, der for største Deel hører hertil (338), med N. Bunderies, med Eper. af en Herregaard med N., Saustrup, og Rügge, benævnt efter Beliggenheden paa Angels Høiberg, og vestligere Fraulund, adspædt og meget vndigt beliggende. — Af Gaarden Timmerholm faaer Herredssegden 50 Adl. — Nurup, Nurupholt, Rüggesgaard, Norgaard, Swanholm &c.

Flarup Gaard, der 1460 horte til Runtost, senere (Indt'l 1697) til Røst, parcelleredes 1778, og har siden 1814, da de underlagdes Amtet, ingen Underhørigt. — Noget af Sognet hører desuden til Løstrup, Dellrott, Brundsholm, Runtost og Bøelschubby (=Førby).

(344) **Bøel** (i Fordebogen 1231: **Bolaw**) Kirkeby, er ret betydelig, og Kirken, bygget af Teglskeem med Rundbeel, har et anseeligt Taarn og desuden en lille Spids paa Taget. Fra Bøel hidstammer det nære Nyby (mod N. V.), Ulvegrav (Ulegraf) og Bøelsskovby (=Schuby) mod V., samt Godset **Bøelsskovby** (Bøelshuby) vestl. ved den, der allerede 1589 var adeligt, 1634 blev fyrsteligt og kom til Morkfær, og senere blev Kancelligods. — I Sognets nordre Deel laae Morkfær, vestl. ved den nuværende Gaard Morkkirken. Først var det en Herregaard, hvortil meget tidligt inddroges Bymarkerne Baustrup (Buxstørpe) og Spenting, hvis Navn nu atter Parceler fore, og som tilhørte Familien Lembe, da den 1391 folgtes og blev et Antonitekløster, som havde et eget Kapel, eiede Boel Kirke og Patronatet over N. Brarup og Bræsts paa Sjælland (siden 1470), samt ikke lidet i Omegnen og Noget i Nyherred. Det forvandlede til et Amt, efterterat det 1544 var kommet til de gottorpste Hertuger, og 1629 forførredes Godset ved Tilkjøb af Satrupholm og Dollrot Godser (der atter folgtes 1652 og 1698) og Langsted og Karlsbraa Fogderier, som skaffiltes Herrederne. Siden 1700 betragtedes det som Domaine, og 1778 nedlagdes baade Morkfær og dens Nulsgaard Skreistrup eller Schrixdorf, 1139 Tdr., og de hovekpligtige, men ikke livegne Fæstebønder, bleve Selveiere (3715 Tdr.), undtagen i Eggebæk og Jorl. Sogne. Der- til de vidtloftige Districter Morkfær-Oster- og Westerskov, med Møllen. Ogsaa Schrixdorf, i daglig Tale Skreistrup, var en By, inden den blev Nulsgaard, (før 1609), og er det nu atter. Østligt strækker sig Skreistrupgade (Schrixdorfstræde), vestligt ligger den forhenværende Nulsgaard, mod S. Thiesholt, 2 Bøndergaarde. — Sondenfor Bøelsskovby findes Refkeshøien, og sydligere ved Or- og Bedelbæks Forening Bøelsvoret „de Wohlde“. — $\frac{1}{2}$ af Sognet høre til Morkfær Herred.

Til Morkfær Herred hører ogsaa $\frac{1}{3}$ af

(345) **Lumbj** Sogn, nemlig i Byerne Rø(h)nholt og Snarup, forhen Snabdorp. I Kirkebyen, hvor der 1462,63 var idetmindste een adelig Gaard, ligger den lille Graastenskirke, som endnu 1422 kaldtes capella Lumbui. Annexeteret er

’Strurtorp Kirke, en heller ikke stor Kampestensbygning

Hvori den ellers alternerende Hovedgudstjeneste endnu holdes først paa Festsbagen, til Grindring om, at den engang var Hovedkirken. Da den i langt ældre Tid var Herredskirke, stod her vel en rummeligere Træbygning. (Strunkstorp-hæret 1231). — Mod S. ligge Holmmølle, (Holmmøhlen,) Narup, Roldtoft, Ravnholt (Rabenholz) og Ballig, med hyppelige Jorder, mod S. D. Boholt, med N. V. Egebjerg (Egeberg). Fra Goldbjerg ved Narup høves en vidt og romantisk Udsigt; Ravnholt og Roldtoft have fortrinlige Jorder. — Johannis-Klostret eier Hælften af Boholt og Arup og Noget i Strunkstorp og Holmmølle, det graa Kloster tilhører Ravnholt m. m. Mod S. D. ligger Ravnholt Sø.

(346) Satrup Sogn hører med Undtagelse af Nyde By til Herredet af s. N., hvis Hoveddeel det danner. — Kirkebyen har i senere Aar havet sig betydeligt, og har et Apothek og et BarLæger, samt et Fattighuus for 8 Familier. Smukt viser sig Graafskenskirken's blaa Tag, med en Taarnspids paa det hvælvede Ghor mellem Trærne, der omgive den. Den har et Orgel, og havde forhen ogsaa et Gravkapel for Familien Ahlefeldt paa Gelsing og Satrupholm. — Mod N. D. ved Satrupholm Gaard sees Gravene af den besættede Herregaard af samme Navn, der allerede 1423 var i Adeliges Eie, men endnu 1438 var en By. Allerede 1530 eiedes det med meget Strogods af Ahlefeldterne, der 1629 solgte det til Hertugen, som 1652 overlod det til Præsidenten Kielmannseck, som afrundede det's Tilhørende. Det indløstes senere og var Domaine, indtil det nedlagdes 1771. — Dertil hørte Aulsgaardene: Dbdrup, forhen en Herregaard, som Chr. I. kjøbte, med vedliggende, endnu 1599 eksisterende By; Nebjerg eller Nebberg, oprettet mellem 1682 og 1710 af en lille By, og Bundsbøl i Havetoft Sogn, forhen ligeledes en By. — Mod S. ligger Esmark By; med B. Nakholt Møller med vedliggende Raad, mod S. Stores og Lille-Nåde, høit beliggende, med Beemølle og Kampehoien Vinisgrav med S. i Skoven. — Paa Aulsgaardenes Jorder ic. ere mange Bævere. Mod N. Aulsagerbro ved Bonden-Na. Mangfoldige adspredte Gaarde og Huse.

(347) Havetoft Sogns Nhalvdeel hører, ligesom Viistoft i St. Solt Sogn (221), til Satrup Herred, noget af samme (Holming og endeel af Hostrup) ogsaa til Uggel Herred i

Klensberg Amt. I Norddelen findes endeel Gravhøie, og hele Sognet, især Syddelen, var forhen meget skovrigt. Vester-Bundsøl (med Teglværk) er Hovedparcelen af en Satrup-holmer Udsjgaard, dannet af en By (346); ogfaa nævnes her 1527 Wysbüll, der ligeledes nedlagdes til Satrup. — Kirken, nordenför Byen, bygget deels af banede, deels af raa Kampesteen, er smukkere inden- end udenfor, men taarnløs. Ved Byen er en Vand- og en Veirmølle. — Østlig ligger Løit eller Hævetoft Løit; østenför samme Gammel- og Ny- „Thorsfjæl“, forstnavnte et stort Raad med en stærk Rilde i Haven, der gav samme det gamle Navn Thordeskyldo (Thors Rilde), senere Thorsfjæl, — og nordenför Thorsbakklig, med mange Gravhøie (Måserhøi og Bennishøl mod V., Herremandsbjergene mod V. v.) og en 1820 ff. berømt Helligkilde i Eugene ved Vbleholmens Fod. — Mod S. ligger Klapholt, der nævnes allerede 1455. Skov var her endnu i forrige Arhundredes Midte og en Guldfjæde fandtes nordenför 1791. Nordenför haveß fra Ekersförde-Landveien en viid Udfigt. — 1763 anlagdes Kolonierne Nørre- og Vesterfjæl för at opdyrke Heden. — Fattighund.

(348) **Ulsby** Sogn har kun een By, af i. N. (1409: Hølsby), der ligger i en smuk Dal ved den meget lille Kirke (Choret 9 Skridt i □, Skibet 17 Skridt langt og 13 bredt), som endnu 1609 kaldtes et Kapel; dens Jorder ere meget frugtbar. Forfunden er allerede för 1590 den 1407 nævnte By Stoligi eller Stoltoft, hvis Jorder deels kom til Egebjerg, deels danne den meget store Bondegaard Stade (Stadum; 2 Blouge) S. V. för Ulsby. En anden er Dvastrup mod S. V. — Indtil 17de Arhundrede var Sognet et Annex til det nu hertil annecterede

Farensted eller **Fahrenstedt** Sogn, der fra V. til V. næsten er $1\frac{1}{2}$ Mil langt. Den smukke men taarnløse Kirke, med Orgel siden 1787, ligger ved Nørre-Farensted; det store Sønder-Farensted ligger nær Langsoen, og Godset af samme Navn, der fik Friheder 1507 og var et Kancelligeds, indtil det 1764 fik adelige Rettigheder, V. för Kirken. I Nørre-Heden skal et Kapel have staaet, inden Ulsby byggedes. I Skoven vises et meget stort Bøgetræ (30 Favne Træ); Godset varceleredeß 1780. — Nær Kirken ligger mod N. V. Bøglund (Bøgelunden) og ved Lindbjerg, der ligger meget høit, sees

20 Kirker, deriblandt Hattsted Taarn i 5-Miles Fraastad. — Mod S.D. ligger Wellspang Mølle med et vigtigt Bro paa over Bedelbækken ved Langsøens Østende paa Misfunde- og Slesvig-Weien, til hvis Beherskning Erik af Pommern 1416 byggede et Slot søndenfor Naen og vestl. ved Weien; Hertug Henrik af Holsteen erobrede og sløide det allerede 1426, dog kjendes det endnu. Ved Møllen fangedes Kræbs. — Sognets Vestdeel horte forhen til Stolk Kirke, der laae paa Bladsen „Kirchhoff“ tæt nordenfor Unter Stolk. (Nedre Stolk, forhen Stoldicke) og nævnes endnu 1523, men ikke mere eksisterende 1609. Mod D. laae en adelig (?) Gaard.ovre Stolk vandt især en sorgelig Berømtthed ved Slaget den 25de Juli 1850, hvor Schleppegrell faldt. Hertil stal ogsaa Klapholt (347) og 3sted i det slesvigiske Michaelisløgn have hørt, ligesom Helvigbæk Kro vestl. ved Flensborger Chaussee, benævnt efter Bækken (see S. 49). — S. og N. ved Langsøen ligge de to Raad Guldhholm (Guldenholm „Seehaus“ nordenfor, „Holzhaus“ søndenfor Søen), der høre til Slesk. (Füsing-) Herred. Til en nu overstyttet Landtunge ved Søens Sydside forlagdes 1192 det slesvigiske Michaeliskloster (see 322), og flyttedes 1208 eller 9 til Nykloster (Nyksborg, see 220). Navnet var egentlig Gulholm, men forqvæledes af Munkene til Aurea Insula, d. e. den gyldne Holm eller D. Bladsen hører egentlig til Nybel Sogn.

(349) **Toll Kirkeby**, med den gamle Graastenskirke, der nævnes allerede 1196 (Thologe), har et lille Spir (siden 1546) med Uhr, og ligger ret smukt mellem Trær, samt 2 Kroer, ligger ved Ekernførde-Weien, ligesom Scholderup (oprindelig vel Skvultory), mod S.D. ved Løit Na. Mod N.D. ved Kappel-Weien ligger Grumbj, nævnt allerede 1231, tilligemed Tved (Grumbj & Thwet). Her dannedes Kancelligodsset Grumbj ved Privilegium fra 1682, ligesom Volkstovby (=Schuby), nordligere, i meget frugtbar Egn, allerede 1646. „Volding“ ved Bedelbækken og „Vold“, ved dens Forening med Ørbækken, ere gamle Borgpladse. — Beholtaa, Bekjar, Nyk. Fjörberg (Fjörbergshuse), Ekjar, Schuby. — Siden 1712 er hertil annekteret

Nübel (Nybol), der forhen heller ikke altid havde egne Præster. Den lille Teglskenskirke med gamle Helgenbilleder eksisterede allerede 1196 (Nubole). — Her og ved Brekling

og Berend (forhen Byernte) findes mangfoldige Gravhøie, Bl. a. 10 i en Kreds henimod Høienloft (Høieluft). 1000 Skridt søndenfor Kroen „Katt und Hund“, i ældre Tid ved Slesvig-Landvei, findes Gruns af en Borg paa det lave Sted „Klein Hausstedt“ (Lille Huussted) søndenfor den tildeels til Mose forvandlede So „Haferteich“, og søndenfor samme Ngeren „Lang Hausstedt“ (Langhuussted). Her søge Nogle Kong Erik's Slot (see 321). — I Heden mod W. anlages 1763 Kolonien Ny Berend.

(350) Kaleyby Kirke, Pastorat og Degnebolig ligge ensomt ved Voit- eller Füsing-Na. Kirken tilhører siden 1385 Johannisklosteret, ligesom Schaalby siden 1464. Den nævnes allerede 1192 (Callobu, altsaa vel rettere Kalveby), udvidedes omtrent i 14. Aarhundrede, og har intet Taarn, men et Orgel. Men paa under et Vindue sees en Steen med nu ulæselig Majuskelskrift. Mod N.O. laae 1315 „Kaalbygaard“. — Füsing, hvorefter før et svabstæder Fogderi, senere et nu med Sleskherred forbundet Herred benævntes, ligger østenfor den øste derafter benævnte Voit-Na; Schaalby med Tolkvad Kro vestenfor Kirken, hvortil er annekteret

Moldenit, ligeledes et lille Sogn, der aldrig synes at have haft en egen Præst. Den lille, meget gamle Kirke har gibset Loft og Orgel. Fra Sleyerhøien sees 12 Kirker, om Trolbehøien mod N. melde Sagu. Noget af Kirkebyen tilhører det graae Kloster, ligesom det smukt beliggende, og derfor fra Slesvig af ofte besøgte, Klensby (1196: Clensbu); andet tilhører det 1671 af en By dannede Kancelligods Winning (Wending), hvor Trillingsfærgen befordrer Fodgængere over Naen, og hvortil ogsaa Kaadnerstæderne Blankenburg høre, der indtil 1806 anmassede sig Ret til at beherberge Barfælqvinder med Davns Fortielse.

5—7. Arens og Treha Herred

med Bollingsted Fogderi.

Arens Herred nævnes allerede 1231 (Arældshæret, altsaa ikke nævnt af „Drn“, skjøndt det forte en Drn i Eglet), medens Treha laae deels her, deels i Søndre-Voeshherred, i 13de Aarhundrede blev et bispeligt Stiftsfogderi, og først 1702 underlagdes Amtet, hvorved det fik fælleds Herredsfoged med Arensherred. Fogderiet Bollingsted var et Gods i Uggel

Herred, som 1666 blev et Fogderi. Treen, Helligbæk og Meider-Na dannede oprindelig Vest-, Nord- og Sydgrændsen; en Herredskirke lader sig ikke paavise; Tjinget holdtes allerede 1416 i Schuby. — Lyng og Mosebund udgjøre en stor Deel af Herrederne, hvor der derfor ogsaa kun er lidet Aeldsgods, derimod 2 Kolonier, Friedrichsau og Friedrichsfeld, anlagde 1760 og 61. — I Haddeby og Hollingsted har sarskilt Bygningsmaade og Sprog fortrængt det oprindelige Danske, der dog i Mandes Munde tales endnu selv i Treya. — Intet af Herrederne indeholder et heelt Sogn; det største Fladerum indtager

(351) **St. Michaelis Landsogn** (see 315), hvortil ogsaa Lollusøe m., i Slesvig By henhører. Fra N. til S. er det $2\frac{1}{4}$ Mil langt, fra S. til N. $1\frac{3}{4}$ Mil bredt. Til Struxtorp Herred hører St. Jørgen, N.D. ved Slesvig, nær Galeshospitalet, forhen med Hospital (321), paa 3 Huse nær, og nordligere det ældgamle Isted eller Idsted, hvorefter 1231 Istathe Sysæl benævntes, ved en Sø, der er kongeligt Pagtslykke, og nordensfor Skoven, hvori 2 kongelige Indbegninger. Mange Gravhøje, hvoriblandt store og lille Hvidehøi nordenfor Kroen nær Veien, minde om Beboelsens Alder; en Høi i Skoven med 12 Fod langt, 6 Fod bredt og hvidt Kammer og endnu et mindre, aabnedes omtr. 1815. 1378 nævnes her en curatus (Kirkeherre), der dog maaskee var Præst til Stolk (347). Herefter nævnes Slaget den 25. Juli 1850, hvorved Slesvig gjenvandt, efterat det $2\frac{1}{4}$ Aar havde været i Fjendevold. — I Bollingsted Fogderi ligger Gammelund med 2 Teglværker og Skov („Stenholt“) mod N.V. Sagnet melder om flere Forsamlinger. — Til Arensherreder hører største Deelen, nemlig Arnholt (Ahrenholz) og Lyrskov (Lührschau) ved Nr. Soen, hvoraf den nordvestlige Deel (Gaardsø) afdaames for en halv Søens Aar siden. Nogle søge her Stedet for Slaget paa Lyrskovhede mod Venderne, der allers antages at have staaet ved Kirkebyen Lyrskov, vestensfor Koldding*). Ved Chausseen ligger den 1803 anlagte Gaard Falkenberg med store Haveanlæg, nær Gammel-Gottorp (see 325), og sydligere Ruhkrug, under Overretten, med fortrinlig Leerjord, forhen hertugeligt Domanialgods. — De store Byer

*) Afgjørelsen er meget tvivlsom. Sagaens Udtryk er: „nordenfor Hedeby (Slesvig) ved Stedberg Na“, hvilket synes modsigende.

Schub y (Skovby, Scogby), hvortil vel er lagt Jerderne af det forsvundne Boybul ell. Bagebul, og Hufby (1196: Huscobu), her med et Teglværk, ligge lige paa Høiderbyggen, $\frac{1}{2}$ Mil fra Slesvig ved Dreveren. Genimod Byen ligger Kroen Pulvermøhle (Møllen fløi Luften 1763) og Kyffstedet Annettenhøje. — Vestligere ligge fra N. til S. Sübæk (Jædby 1391) og Rosacker (1196: Kostakar), tilhørende det graae Kloster, og østenfor samme Kolonierne Frederiksdal og (tildeels) Frederiksfeldt (see 351 og 353).

(352) **Treya** ligger Sogn ligger vestenfor paa begge Treuens Sider, der forhen selv heed Treya, og skal have været feilbar til Iybakens Munding, hvor en Gaard hedder Skibskov og hvor Mejer tegner den 1415 af Erik af Pommern byggede, men snart odelagde Friserborg (Fresenburg). Det Meste af Sognet tilhørte Bispen, hvis Skot, 200 Skridt med N., skal være odelagt 1263; dog var det kun tyndt beboet, oprindelig vel kun 15 Gaarde, hvoraf Kroen langt den vigtigste. Kirken har intet Taarn mere, men et Orgel. Den skal være udvidet (eller bygget) 1400 og viet Skippernes Helgen Nicolai. Til Arensherred hører Holm, hvor i Begyndelsen af 18de Aarhundrede Oldsager fandtes i Resenbjergene, og det ret smukt byggede Silberstedt (Sylvested) ved Arensbækken, som først 1844 frastiftes Michaelis Sogn, med Skov og gode Enge. — Gösholt, Grust, Krau, Jpland, Jörble &c.

(353) **Höllingsted** meget store Kirkeby ligger ved Treenen og Hujum Landevei, er iegammel (vistnok det 804 nævnte Haldunsted, hvor Götrik skulde have en Sammenkomst med Keiseren, men udeblev) og blomstrende i Knud den Stores Tid især ved den engelske Handel opad Eideren og Treenen, og herfra over Land til Slesvig. 1151 førte Svend sine Skibe fra Elien over til Hylingstada, for at bruge dem mod Friserne. Treembroen er 60 Alen lang, og her endte Dannevirket (see 29). Vestenfor laae Dröllborgen. — Den taarnløse Kirkes Bestdeel skal have været Engländernes Pakhuus og er bygget af Tuffsteen; senere udvidedes den med T. og fik et Orgel. Oprindelig skal den have ligget i Byens Lønde, og østligt ved Nordenden anlagdes 1837 en ny Kirkegaard. — Mod N.D. ligger Ellingsted med en uhyre Byemark, og Kroen Morgenstern ved Dannevirke.

I Høllingsted, Treya og St. Michaelis Sogne ligger Kolonien Friedrichsfeld, anlagt 1760 og besat med Pfaltsbairer, hvis sidste, Alexander Manderer, først døde 1827. Generalsuperintendenten Struensee vilde her have en Kirke bygget, hvad der dog endnu ikke er færdig. — Sognets Syddeel omtales under Høhner Herred, hvortil det hører.

(354) **Haddeby Sogn**, fra N. til S. 2 Mile^l. langt og 1 Mile bredt, ligger soudenfor Slesvig. Kirken, ligeoverfor Altstadt, mellem Over=Ellen og Haddeby=Moos, ved Ekernsforde=Chausseen, er en gammel og siden Reparationen 1834 & 35 ret smuk Kampesteensbygning med et lille Taaen og nu ogsaa et Orgel, istedetfor det 1829 anskaffede Klavicon. Her vises et ældgammelt Crucifix. Den kaldes ofte Slesvigs ældste Kirke, dog gjælder dette ikke om den nuværende Kirkebygning (smkln. 319). Den vedliggende By er for længe siden forsvunden, og Kroen og Teglværket først bygget i nyere Tid; Bræsten boer i Binstorp, hvis tildeels teglhængte Huse danne en Forstad ved Slesvig, langsmed Rendsborg=Chausseen. Om Oldenborg og Markgraveborgen see 326 og 319. — Vestligt ligger Store= og Lille=Dannevirke, adskilte ved Bølden, først nævnte med de fordetmeste af Birkets Muurrester opførte Raad Ny Dannevirke med B. Kurberg, med S. V., var 1639 ic. et fyrsteligt Skæferi.

Johannisklostret tilhøre: Wedelsyrang, 2 Gaarde, i hvis Nærhed de 2 Slesvigste Munestene fandtes 1796 og 97, og sydl. Rønn=Sie=ho eller Rønnigs Høbe (338); Halvparten af Selt, neml. Nedre Selt (Dyve Selt hører til Herredet); Looystedt, med 7 Gravhøie i en Kreds med S. D.; Fahr-dorf, hvis vestl. Huse kaldes „Slytr“, uden at et saadant vides at have staaet der, — med Overfart til Slesvig; Steckschwig (Stexwyk 1412, Stoebu 1196?) og Borgwedel (Borg?; i dagl. Tale Steer og Wards) ligge langs det overdæmmede Haddeby Meer og Ellen i smukke Omgivelser, — sydligere Jagel, Lottorf og Gelterf, hvis Beboere især ernære sig ved deres Torve-moser. Jagel (Nyavele), ved Rendsborg Chaussee, kom til Klostret 1323 og her var indtil 1713 et Skæferi. Skoven Tievela, hvor Rolf I. af Holsteen blev slagen 1132, maa vist ogsaa soges her, ligesom maastee Huglæstath (1285), der ogsaa senere nævnes som Kapel, og af Nogle soges henimod Lille Røde.

Til Hütten Amt og Herred høre Güby (i daglig Tale

Gäv') og Esperehm. Dgfaa Lovisenlund horte forhen her til Sognet.

8. Kropp Herred.

(355) Dette er et af Slesvigs nyeste Herreder, dannet i 15de Aarhundrede og første Gang nævnt 1491. Det danner et sammenhængende, deels høit og sandet, deels lavt og vandet Distrikt, der kun indeslutter et Par Underbørige af Johannis-klostret. Det dannede 1231 Vestdelen af Fræzlet, den frie Slette i Landet mellem Eli og Eider, og strakte sig ved Aaret 1652 noget videre mod N. Herredet indbefatter blot Kropp Kirke med $\frac{2}{3}$ af Sognet, desuden næsten Halvparten af Høllingsted og lidt af Bergenhøusen og Høhn Sogne. Meggerdørf danner i flere Maader et eget Distrikt deri; Børmer- og Megger-Koug ere odtroverede. Af Adelsgods findes intet Spor.

(356) Kropp store Sogu er $2\frac{3}{4}$ Mil langt (fra Bisten Sø til Børmer Koug) og (mellem Reider Na og Sorg) $1\frac{3}{4}$ Mil bredt. I Midten ligger den meget store Kirkeby (1286 Croop Kongsgods), hvis Hede (Krophoidi, og tydeligere, henimod Byen Løhe (373) Lohede) var Skuepladsen for flere Slag i gammel Tid og mange Skjærmydsler i den sidste; ogsaa 1813 den 10de Decbr. blev Byen bestuvt. Kirken, en gammel Graasteensbygning, forskjønedes 1831 og fik for nogle Aar siden et Taarn. — Mod N. findes de store Byer Groß- og Klein-Reide ved Reider Na, forhen Mylbæc (Mølle- eller Grøntsekkæ?), hvor der fables om to Røder i Knud den Stores Tid og mange Gravhøie findes (Mømerkamp østl. ved Kl.-Reide). Alt- (Gr.-) og Neu- (Kl.-) Vennebeck ere ligeledes store Byer mod S.W., og mod S. ved Sorg Tetenhøusen, der skal være forflyttet paa Grund af Flyvesand, der findes mod N. og S. For den forhen betydelige Skibsfarts Skyld var ved Udfluytergaardens Haberland et Lødssted. — Fyrstelige Skæferier vare Nielberg mod N., 1768 deelt i 2 Gaarde, og Wüinge (Heidbüinge) mod S. — 1760 og 61 anlagdes Kolonierne Friedrichsheide (Brütje), Friedrichsanbau, Friedrichsneuland (Zwiffel) og Friedrichswiese. — Under Hütten Amt og Herred sorterer den store By Döwtschlag, hvor der fables om et Kloster, med Nordby og Namstorf. Ved Sorg ligger Sorgwold med Flyvesandsbanke. En Gaard her og to i Boklund ere rensborgst Kirkegods. Steinisten.

(357) Af Høllingsted Sogn hører herhen Dørpstedt, en temmelig stor By, hvorfra Klove (Blüngerdam) og (D.) Blünge er afslagt. Mellem Vestermosen og Engene sees en 12 Alen bred Grøvt, der forhen var seilbar og afledte en Deel af Treenens Vand til Børmerfoug, dengang en Sø, og videre. Dens Udtørring begyndtes 1633, men 1660 brodes Dæmningen og Inddigningen fuldendtes først 1702, hvorpaa den 1762, den 12te Marts, fik Dctroi, dog kan den endnu ikke pløies og er meget vaad. Mod S. sees et Skandsefyor. Beboerne have en egen Retstbetjent, og holde sig næsten alle her til Kirken. — I det afspreedt liggende Børm (Barn) var en Aulsgaard, der 1658 plyndredes af Polakkerne og nu er en Frigaard Friedrichsgabe. — Den store Koloni Neu-Börm anlagdes omt. 1760. — Sybligere er Meggerfoug, ligeledes vctroyeret (1701) og dannet af en udtørret Sø, hvorigjennem Sorgens og Bennedækkens Vand fløde, forenede med Treenens østl. Arm, til Eideren, indtil de ved den saakaldte Uuleitungsbekch afledeedes mod S., østenom Kougen, af de Hollændere, der inddigede den omtrent 1650. Den er vandet og kan kun bruges til Hø- og Koraal, naaget Sugemøllerne (oprindelig 5; deraf „Hänsmühlen“). Enkelte Beboere holde sig til Kopp, de fleste til Bergenhusen Kirke. Hertil hører ogsaa Gaarden Johannisberg (Agitatoren Libemann), sondenfor Kougen, paa Byen Meggerdorf's Mark i Bghsn. Sogn, der, ligesom B.=Blünge og Husene ved Sandflusen i Grvede, og Kolonierne Christians- og S.=Holm i Høhn Sogn hører til Hütten Herred.

H ü t t e n A m t.

(358) Hütten Amt, der siden 9. Juli 1841 har fælleds Amtmand med Gottorp Amt, udgjorde den største Deel af „Landet mellem Eli og Eider“ i Fordebogen fra 1231, og dannede endnu tidligere det obo Grændseværn mellem Saxer og Angler, hvor en kort Tid lang den saakaldte „fledvigste Mark“, et Slags „Militairgrændse“, var oprettet. Evansen nævnes en enkelt Gang som Ruseby=Herred, ellers findes ingen Herredsinndeling for i meget ny Tid, hvormed som Distrikter nævnes: Svansö, Jærnwith, (Jærnstøven, den

danste Skov, Dänischwohld), Fræzlet (Bergs eller Hütten- og Kroy=Herreder), Kamp (Besterkrog= eller Schner=Herred) og Stapelholm. Indtil 1225 horte vistnok ogsaa hertil og altsaa til Lykønd (Sledvig) Distriktet mellem Kielers Fjord, Eideren fra Schulens til Westens og Hlemhuber=So og Levensaaen (den nuværende Kanal), hvor Kiel byggedes strax efter Ustrædelsen. — Senere, især fra 1288 af, kom Østdelen, Ewanien og Dänischwohld, i den af Greverne indkaldte hollandske og tydske Adels Gie, Westdelen til Gottorp, -og Befolkningen, der tidligere var blandet, hvorom Stedsnavnene give sikkre Vidnesbyrd, blev nu aldeles nederfariit i Sprog og Levemaade. Hütten Pæen var siden 1670 idetmindste stadigt adskilt fra Gottorp; 1777 frafikktes ligeledes Hohner Herred og lagdes hertil; saaledes dannedes Hütten Amt, hvormed Stapelholm forbandtes, og hvortil der ligeledes kom nogle Domcapitelseiendomme. Det naaer fra Ekernförde til Frederiksstad og danner et temmelig vel arronderet Strøg af ringe Brede.

Ekernförde.

(359) Kjøbstaden Ekernförde eller, om man vil, Egernsfjord har i sin Veligheden og i sit Øvre megen Lighed med Alabernaa; Indvaanertallet er kun lidet mindre (3,817) og Næringsveiene de samme. Nordenom Byen forenes Havnen med Vindeby Noer ved et smalt Vand, hvorover den „lange Bro“ fører til nogle Huse nordensfor, Vogelvang, som høre til Byen, men til Borby Sogn; forhen gif Noerets Udlob sendenom Byen*), hvor nu Christians=Pliechuset ligger. — Havnen er fortraffeligg, saa Linieskibe kunne komme Byen ganske nær, men dog har Byen aldrig kunnet komme op imod Flensborg og Kiel som Handelsstad, fordi den mangler et godt Oppland, hvorhen den kunde afførte sine Varer og hvorfra en betydelig Udførsel kunde komme; derfor har Skibsbyggerviet heller ikke kunnet naae nogen Hoide. Endeel af Indbyggerne drive endnu Landbruget som Hovednæringsvei, ligesom ogsaa Tiileriet ernærer mange. Folkemængden er, i ikke rast, men jævnt Tiltagen, og var 1845: 3,817, 1769 derimod kun 2,091, og 1803: 2,921. Fremmede Troesbekjendere have her nogen Frihed; saaledes fandtes her 1835 seruden 9 Reformerede og 36 Katholiker ogsaa en Mohommædaner.

*) Jensen p. 1206.

(360) Af Bygninger nævnes: 1. Kirken (i 54° 28' 22" N. B. og 2° 44' 30" B. for Kbhvns. Mer.), bygget inden 1359 i gotisk Stil, ret rummelig, og siden 1612 uden egentligt Taarn, men med Spids paa Taget. Det lille og lave Gjør var maaskee det oprindelige St. Nicolai Kapel. Siden 1838 ere her atter 2 Præster, ligesom før '813. 2. Gøschenhof, et af Gottschalk (Gösche) v. Ahlefeldt til Geiting stiftet Hospital for 12 Personer med Kapel, nybygget 1578. 1541 forenedes dermed Marianerkapellet i Haberslev og sammes Underhørig, de saakaldte Gelsing=Ljener. Ahlefeldterne have endnu Patronatet og kun i Politifager staaer det under Byen, som desuden har et „Stadtarmerhaus“, stiftet af Bischof Nicolaus Wulf 1431 for 12, Cancelliraad Dttes 1739 stiftede Fattighuus for 9 Personer og endnu et nyt, stiftet 1824 ved frivillige Bidrag. — 3. Den sørtjenstfulde Dttes store Fabrik anlæg ophørte ved hans Død; og Bygningerne benyttedes 1785, da det 1765 i Kjøbenhavn stiftede Christians-Bleiehuus, en storartet militairt Bleie- og Dydragelsesanstalt, hvori før nogle Aar siden fandtes 175 Invalider, 60 Genser og 180 Vorn, (hvis Skole siden 1823 er Normal-skolen for indbyrdes Underviisning i Hertugdømmerne), forlagedes derhen. Dette er en ikke uvigtig Indtægtskilde for Bergeme. — Mange Bygninger, af hvilke især Blomenborgen var anseelig, eiedes her af omboende Adelige i 16de og 17de Aarhundrede, og bære tildeels endnu deres Naaben og Navne; ogsaa Kirken bevarer mange Mindre om dem, f. E. det fine udskaarne Alter fra 1640, saavel som om Cancelliraad Dtte, der 1762 skjænkede et nyt Orgel m. m.

(361) **Historie.** Byen Ekerforde anlagdes under Besættelse af den paa den høie Strandbred ved N. ved Borby (Borgby) Kirke liggende, 1231 og 1319 nævnte Ykærneburgh, havde oprindelig intet eget Navn, hvorfor den endnu længe i Angel slethen kaldtes „den nye Stad“ i Modsetning til Slesvig, og betegnes 1288 (men 1260 endnu ikke) for første Gang som en Kjøbstad Ekerenuorde, der med Omegn var pantsat til Holsteens Grever. Fiskere i Frau=Clarenstræde nævnes som de første Beboere. Byen befæstedes 1418 vaant efter en Udelæggelse, ved hvilken Keilighed vel Befæstningen paa Borgvold, N. B. for Byen, anlagdes, men er nu uden Vælde og Porte. Den udplyndredes flere Gange, f. E. 1627 og 28 af de Keiserlige, 1659 af Polacker, 1629 levede Pesten kun

39 Borgere, og 1694 stob Vandet en Allen høit i Kirken. — Nordl. ved Vorby anlagdes 1831 Marie=Lovise=Sobadet, hvis Fregvens dog ikke er stor.

(362) Landsognet bestaaer af de til Hütten Herred hørende Barceler Ravenshorst (en 1774 nedlagt Domaine og tidligere en Kirken tilhørende Skov) og Friedenshorst, forhen Rothenbahn, mod S.W., samt

Gedet **Altenhof** mod S.E., Byen Bornstein undtagen. Den store smukt beliggende Gaard betegnes ofte som Slot. Gudet synes at hidstamme fra Vindeby og var indtil 1812 et Fideicommiss for Reventlow'erne. Dertil den store Schnellmarker Skov.

(363) Her maa ogsaa **Ostervolden**, **Gammelvolden** eller **Ost-Dannevirket** omtales, der beskyttede Svansø, og hvis østlige Endepunkt Ørneborgen vist var, men som nu er saagodisom aldeles forsvunden. Hovedvolden saaes endnu 1836 fra Kochendorf af med W.W. nordenom Dyrvad 700 Skridt langt i en Brede af 16—22 Fod og indtil 12 og 15 Fod høi. Her lænede den sig til Østerby Na, som noget nedenfor falder i Elien (große Breite) og forhen dannede en Vig af saume, der strakte sig til Dyrvad. Vestenfor Dyrvad saaes en mindre og to lignende henimod Snaaper Sø, den søndre paa begge Sider indfattet med store Steen; den nordre var 1837 aldeles ødelagt. Desuden viser det under Krigen optagne Kort over Ekernforde Omegn en østlig Fortsættelse af Hovedvolden fra Kochendorf Skole til Vindeby Door. Mangfoldige Gravhøie minde endnu om Kampe ved disse Fortsættelser, der vist ere ældre end Dannevirket, maaskee samtidigen med Kurgraven eller endnu ældre. Vi see saaledes alleerde i Hedenstabsets Tider den Linie fra Ekernforde til Elien, fra Slesvig til Hellingsted og derfra til Frederikstad og Lønning benyttet til Rigets Forsvar, som i Efteraaret 1850 tjente vor Armee til Dækning.

Frederikstad eller Friedrichsstadt.

(364) Frederikstad, beliggende i den Vinkel, som Treeneu danner ved sit Udløb i Elidreen, Kirken (den lutherste) i 54° 22' 44" N.B. og 3° 29' 24" W.L., er Slesvigs nyeste Kjøbstad. Dortredter Synodens Beslutninger trykte haardt de hollandste Remonstranter; da gav Hertug Frederik den Fredie dem

ndstrakte Privilegier til at bygge en Kjøbstad i hans Lande 1619 d. 27. Sept., og 1621 opførtes den første Bygning paa den Plads de valgte, Seebüll paa Byen Drage's Mark i Stapelholm. Treene, der forhen gik gennem Fresenkoug med S.W. til Eideren, afdæmmedes, og saaledes dannedes et Vadsin, hvis Bænde fortes i 3 Hovedkanaler gennem Byen og ved Eideren dannede en Havn. Sluserne kunne benyttes til at lade Treene overflyvne Omegnen langt ov forbi Hollingsleb. Med store Forhaabninger anlagdes Byen, der snart talte 473 Huse; men den blev aldrig en vigtig Handelsstad, som man havde ventet, hvori Tønnings bedre Havn vist var Hovedaarsagen, og endel af de rigeste Indvandrere vendte snart (1625) tilbage. Haandværksflid og Industri samt smaa Fabriker have, uagtet de mange Klager over Mæringsløshed, nogenledes vedligeholdt Velstanden, indtil Byen næsten aldeles ødelagdes ved Bombardementet i Efteraaret 1850, hvorved dens vindstibelige Beboere for største Delen bleve huusvilde*). Land har Byen ikke, og Søfarten, der i Aaret 1809 endnu dreves med 19 Skibe, er nu aldeles ubetydelig.

(365) Byen bevarer endnu i sit Dbre Mindet om dens første Beboere. Den er paa hollandsk Wiis bygget i Firkant, med snorrette, brede, om Aftenen oplyste Gader, der krydse under rette Vinkler, ere prydede med Trær og forpneede med Fortouge af brændte Steen (Klinkere); ogsaa alle Huse ere af brændte Steen. 2 Hovedporte og 1 mindre danne Tilgangene, og i Midten findes det store, smukke, med Allee omgivne Torv. Portene ere lukte om Natten og under Gudstjenesten. Der findes et Bogtrykkeri (siden 1802), Baverier, Eksonfarverier, Garverier, Tysstoberier, Ølbrggerier, der levere godt Hvidtøl, Stivelsfabriker, Salt- og Sæbesyderier, Tobaksfabriker, 2 Olie-møller, en Gruber- og en Barkvølle, ogsaa laferede Værer forfærdiges og der males Sennep, som forsendes vidt; dog er intet af alt dette af nogen særdeles Betydning. Blot Skomagerne og Bødderne have Laug. — Alle Trodsbekjendere have fri Re-

*) Af Byens 506 Huse lagdes ialt i Aste 158 og 9 bleve fundte senter og sammen, 33 bleve tildeels nedbrændte, 268 mere eller mindre ødelagde, og kun 38 bleve, stjendt bestabigede, i beboelig Stand. Hele Brandstaden udgjorde 415,594 Mk., den ved Nedfyndning opstaaede Skade: 98,652 Mk., Skaden ifølge Militair-Ånerdninger: 13,050 Mk., ialt: 527,297 Mk. Cour. foruden et lignende Tab paa Indbo og Været, mere endnu paa Mærning og Handel.

ligionsøvelse; derfor ere af dens 2467 Indvaanere (1845) omtrent 90 Remonstranter, 50 Mennoniter, 90 Katholiker, 375 Jøder, nogle Reformerte og forhen ogsaa Quækere. Den 1772 indrettede Latinske skole forvandlede 1827, 2. Febr., til en almindelig Højskole for alle Confessioner. — Mennoniterne danne Brandcorpsen, alle andre Borgere et Borgercorps. Den søndre Deel af Byen kaldes Borderstadt, den nordre Hintersstadt.

(366) Af gudstjenstlige Bygninger har Frederiksstad ikke faa. 1, Den lutherske Kirke byggedes 1642, og den sit Alter og Prædikestol fra Trindermarsch og Luth paa Nordstrand; 1649 indviedes den, men nybyggedes næsten aldeles alene 1672. Den ligger i Hintersstadt, har Taarn og et værdifuldt Altermaleri af Jurian Dvens. Siden 27de Dec. 1799 har den kun een Præst. 2, Den remonstrantiske Kirke (nebbbrændt), der ogsaa benyttedes af de Reformerte, byggedes 1624-25 i Prindseslegaden, og har et Taarn; Præsten (Domine) udnævnes af det remonstrantisk-reformerte Societat i Holland, og Gudstjenesten holdes paa hollandsk. Desforuden have Remonstranterne eller Arminianerne c. 24 Menigheder i Holland og et Par i England. 3, Den mennonitiske Kirke ligger i Borderstadt og er forbunden med et Pakhus. Bygningen var oprindelig bestemt til en Mynt. Fri Religionsøvelse fik de 1623, 13 Febr., og vare indtil 1698 deelte i 2 Partier. Kirkeraadet bestikker Præsten. 4, Det katholske Kapel i Borderstadt ved neue Strafe er stort og rummeligt. Fri Religionsøvelse fik de 1625, 24de Febr., dog kun indensfor Byens Grændser. Præsten autoriseredes hidtil af Bispnen i Hildesheim og Paderborn efter Forslag fra Conservatoriet for den nordiske Mission i Münster. 5, Jøderne have en Synagoge ved Vesten Sieltog, men ingen Rabbiner, kun en Schächter og en Forfanger. — Quækerne i England vedligeholde deres forhenværende Rettigheder endnu ved en Kommission.*)

*) De Reformerte danne Protestanternes anden, siden 1516 især af Zwingli og Calvin grundede Sidskreen, og afvige fra Lutheranerne især i Læren om Nadværen og den ubetingede Prædestination, hvilken sidste de af Arminius (Harmsen, † 1609) stiftede Remonstranter eller Arminianere ikke antage. Mennoniterne hidstamme fra Menno Simons, † 1561, betragte sig som de Helliges Samfund, forfaste Barnebaab, Ed, Krig, Procces, Hættefabrikation e. s. v., men afvige meget indbyrdes. Quækerne stiftedes siden 1649 af Georg Fer; deres Lære er den stærkeste Mysticismus.

I. Stapelholm Landskab.

(367) Dette Kloverbladformede Landskab omgives aldeles af Vandløb, nemlig Eideren, Treenen og Sorgen med deres Forgreninger, langs hvilke der strække sig betydelige Enge, som med V. blive til virkelig Marsk ved Eider og Treen. Sydøstbladets Indre bestaaer af sandede Bakker, og gennem de to andre strækker sig fra Wohlde til Drage en hoi, fast Landryg, ved Süderstapel endnu tildeels Lynggroet. Diger Iehsage Eideren og Treenen fra Holzkathe af og gjennemkrydse Engene ved Frederikshof; Weiene løbe tildeels paa Dæmninger.

I ældre Tid horte ogsaa hertil Districterne Tiele nhemme og Bööbüttel, ved smale Eiderarme afskaarne fra Ditmarsken, hvortil de nu fordetmeste henregnes. Hele Landskabet indbefatter kun 9, men store Byer, af hvilke Süderstapel altid var den fornemste, i 3 Sogne. Indenfor Grændsen ligger den octroierede Kleinseer-Koung. En stor Deel var forhen Bispegods. Stapelholm har altid haft egne Landfogder, som efter Tieleborgens Undergang underlagdes Gottorp Amtmand, 1711 frafillees samme og 1777 forenedes med Gütten.

(368) Süderstapel Sogn regnes for $\frac{2}{3}$, og hver af dets fire Byer for $\frac{1}{6}$ af Landskabet; de have ogsaa hver noget over 100 Huse, og undertiden betegnes vel blot dette Sogn med Navnet Stapelholm. Kirken er en stor Kampsteensbygning med hvælvet Chor og Kystis og et Orgel siden 1800. Det store, runde Taarn ved Vestenden med 10 Fod tykke Mure, bærer, ligesom Kirken, Spor af hoi Alde, og var vist bestemt til Grændsebestigning, ligesom Dølv, ligeoverfor i Ditmarsken; dets ovre Deel er en hoi Kegel, hvis Spids siden Branden 1783 danner en lille Kuppel; i samme findes blot Uhrst med Timeklokken, de andre hange i et eget Klokketund. 1402 afbrændtes Kirken paa Murene nær af Ditmarskerne. Byen er tæt bebygget og næsten flækkeagtig; den har et kongeligt Følssted, en Bærge over Eideren, en under Overretten staaende Arvepagtsmølle, og to aarlige Markeder. Her boer Landfogden, her er det gamle Ringsted, og paa Langenberg, hemimod Seeth, var hele Landskabets Rettested. Byen siges at have, ligesom Norderstapel, eksisteret allerede i bedest Tid, og været Englandsernes Stapelplads i Knud den Stores Tid, og de 4 Wollenberge, med N.E., vise idetmindste en tidlig Beboelse

Veien Holmthüre (Stapel=Holmens Dør) fører mod S.V. til Eiberen, og henimod Norderstapel, hvor Vassen Twie b a r g danner et vigtigt Vas paa Veien derfra til Ervede, sees det gamle Skandsespor Danningarten (Danskfergjærdet). — Norderstapel; af samme Størrelse. Fra ældgammel Tid haves her endnu en Klokke, for at kalde til Grandestævne. Den havde forhen et eget Kapel S. Annen, V. for Byen, ved Veiens Sydside, og man skal have søgt Helbredelse for sygt Hornqvæg ved at hange Aaget paa Kapellet. En projecteret Kanal fra Treen til Sider forbødes ved 1000 Mk. Straf (Dusendmarksland). Søen mod N.D. er næsten tilgroet.

(369) Sognets Vestdeel bestaar for største Deelen af betydelige Markstrækninger, af hvilke angives inddigede: Oldesfeld 1458, Oldeskoug 1594, Schlick Koug 1540 (?), Mildt Koug 1436. De vare i ældre Tid stærkt befolkede, udgjorde Sognene (Kapellanerne) Redeke eller St. Johannis (nordenfor Seeth nær den privilegerede Overretsgaard, forhen Landsfogedgaard, Neuland) og Dornebull, horte til Svabsted Retsdistrikt og odelagdes, maastee i Begyndelsen af 15de Aars hundrede, ved en Oversvømmelse, hvorefter Beboerne anlagde Seeth (Zethe) og Drage paa Landryggens Vestende. Drage var forhen meget velhavende, men har lidt meget ved Digesbrud, især den 7de Octbr. 1756. Hertil horer Gøschenfähr, en forhenvarende Færgegaard overfor Bøsbüttel, som ogsaa forhen horte hertil. Braßberg, mod S.D., er en gammel Gravhøi. Skandsen anlagdes her 1713.

(370) Bergenhufen Sogn frastilles ved Jägerdamen og Holzkathendammen, og naaer ud over Landstabet's Grandfer mod N. og D. Kirken, med Kuppel og et Orgel, som allerede fandtes 1607, nybyggedes 1712 ved Hjælp af et Lotteri. Byen, smukt beliggende ved en Skov, har over 500 Indvaanere i 70 Huse, og sydvestl. slutter sig til den Husetrækken i den octroyerede Klein= eller Lütgenfeer=Koug, en Deel af Sorgkoug, der har samme Berettigelser som Börnerkoug og egen Ret. Denne; det meste af Megger= og lidt af Börnerkoug, holde sig her til Kirken (see 357); ogsaa Meggerdorf horer hertil og B.=Bünge, begge i Kropp Herred. — Vestenfor Bergenhufen ved Treenen sees Barsterne af Treenstads, der vel odelagdes samtidigt med Redeke (366), hvorpaa Wohlde (de Wohlde=Skoven) byggedes paa Grestens Nord=

ende ved Slesvig-Fredrikshub-Beien, der nordenfor gaaer over den strategisk vigtige Bünker-Dæmning, til hvis Beherskning den store Holmer-Skandse anlagdes 1627, odelagdes 1776, atter 1796 og sidste Gang 1700. — Paa Bergenhusen Mærk paavises 2 adelige Gaarde, Junkernhof og Blomendal, og mange Gravhøie findes. — Bergenhusen og Wohlde udgjøre tilsammen $\frac{1}{6}$ af Landskabet, ligesom:

(371) **Ervede** eller **Ervde** (i daglig Tale **Arff**) **Sogn**. Byen, der tæller henimod 150 Huse og over 900 Beboere, er den største i Landskabet. Den har meget ofte lidt af Brandskade, ligesom den taarnløse Kirke, hvis ældste Deel er af Kampesteen, og der ved Reparaturen 1792 fik et Orgel. Erveder-Dæmningen fører over Steenslusen til Norderstapel, Moordammen over Falk-Mosen til Sandlusen; begge Sluser vare bejæstede af de frihedslystne Stapelholmere, deelte Skjæbne med Hømerstansen (370) og odelagdes ligeledes Aar 1700 af Kongen. — Vestligt ved Sandbänker ligger **Wargen**, der har fælleds Byfoged med Sjøepern og Færge til Deltve, tilsammen 50 Huse, forhen tilhørende den i ældre Tid befæstede kongl. Nolsgaard Pahlhorn, som parcelleredes 1773 og nedlagdes. (I Nærheden er Pahlhude Færge). Den regnes nu til Tielén, en By paa 63 Huse med Færge ved Eideren, der drev Skibsfart forhen med 30, nu kun med en halv Snees Skibe. Den var endnu 1508 en Flække, og laae noget ofligere, i Marsten, overfor Tieloborgen (nævnt 1397), efter hvis Odelæggelse Aar 1500 den forlagdes. Borgen skal være bygget omtrent 1100, og beværedes i Fredsklutningen 1323. Her boede Landskabets Høvdinger, og dette kaldtes derefter undertiden Tiele Fogderi. Borgen (Tylenborgh 1323, Tylena) laae søndenfor Eiderens Hovedløb, men en lille ubetydelig Arm gaaer sydligere til Tieleraaen, der sydfra falder i samme — et Beviis mere paa, at Flodens søndre Bred altid har været Slesvigs Grændse. — Paa den saaledes dannede D ligger $\frac{1}{4}$ af Tielénhenne, som ogsaa endnu høre her til Sognet, uagtet de siden 1500 høre til det ditmarskiske Sognesfogderi Tellingstedt, og Skolerne dersteds 1827 ligeledes underlagdes Præsten der. Om nogle af Engene og om en forsvunden By Hashøvede ved Tieleaaens Munding har det været Strid angaaende Høiheden allerede i gammel Tid.

2. Hohner Herred.

(372) Hohner Herred, med de nordensfor Eideren liggende Dele af Rendsborg Amt, udgjorde 1231 et Distrikt Kamp, og kaldes endnu 1407 Campen Sogn, ikke Herred. Kampen Kirke laae nemlig N.B. for Rendsborg og til den horte Slesvigs største Sogn, $4\frac{1}{8}$ □ M. stort. Byen Kampen forsvandt tidligt, men da Chr. III. befæstede Rendsborg stærkere, hvorved 2 Gader nedbrødes, anviste han Beboerne Byggepladsen ved Kirken, og saaledes opstod Flækken eller Forstaden Windekhler (Wingier), der 1685 forenedes med Byen og tilligemed den 1609 nybyggede Kirke nedbrødes i Efteraaret 1691, da Chr. V. udvidede Rendsborg og anlagde Kronværket paa dens Grund. I Sognets Vestdeel var den store Skov Hamm, og nordligere har et Kapel ligget, maaskee ved Løhe, der vel gav den ved mange Slag berømt Løhede sit Navn; da det nedbrødes, omtrent 1578, sættes mangfoldige Dødningsbeen, deriblandt af Pilestub gennemberede Hjernesfæller, til Kampen Kirkegaard. 1691 lagdes de kongelige Underhørige i Sognet til Christkirken i Rendsborgs Neuwerk, hiinsides Eideren, og for de fyrstelige byggedes Hohner Kirke. I de ældste Tider var ogsaa Kampen kun et Kapel og Bünstorf, hvis Præst endnu faaer Korn leveret fra Duvenstedt, Fockbeck, Müsbel og Hamdorf, maaskee den egentlige Kirke. — 1777 lagdes Herredet, der har meget mageri Land og Mosebund, fra Gottorp til Hütten Amt.

(373) Hohn Sogn er endnu Slesvigs største Landsogn. Det deles i 5 Byfogderier, hvis østligste, Duvenstedt, fraakkles ved en Deel af Christkirken Sogn (Krummenort), og 7 Ladefogderier, indbefattende de 1760—62 anlagde Kolonier, hvoraf een i Gottorp Amt. — Kirken fulvændtes 1693, efterat Gudstjenesten siden 1691, d. 13. Septbr., havde været holdt i Herredsfogdens Huus, har et Orgel og et 118 Fod høit Trætaarn paa Vestenden, paa Østenden et lille Spiit med Uhr; det Indre bragtes fra Kampen. Den høitliggende, ret suukke By har 40 Gaarde og ligger ved Veien fra Rendsborg over Hohner Færge, der staaer under Overretten (forhen Speckefähr efter Joh. Speck, som 1634 anlagde den og fik Privilegier, og som i visse Henseender regnes til Stapelholm), til Heide. Fra Hohn hidstammer Burgstall (Bargstall), ved den næsten forsvundne Skov Westerhamm. Bestligt i

Byen Hohn sees Spor af en Bastion paa Groshofstedt, og der findes Kalkbrænderier. — Elsdorf (Elstorp), af samme Størrelse, læner sig til en Hvi, men ligger selv lavt ved Moorbakken. Hertil hører Westermühle n, hvor endnu 130 Tønder Skov findes af Mittelhamm, som kongeligt Hegn. — Hamdorf, nær Eideren, ved Veien fra Rendsberg over Lersfähr til Heide og Meldorf, er Sognets største By og har henimod 700 Beboere, der eie 4000 Tønder Land, hvoriblandt meget gode Enge ved Eideren. Den nævnes allerede 1285 paa Kongegods Hammathorp. Udnytttergaardene Wittenberg ere de sydligste Huse i Slesvig. — Løhe, hvoraf Løhede fik Navn; mod N., er kun lille, ligesom det tilhørende Föhrden ved Sorg. Herfra til Kroen Sorgbrück, med vigtigt Bropas paa Schaalseen over Naen, og videre, strække sig Flyvesandsbanker, der dække 150 Tønder Land paa Løhe Mark og hvor der 1712 anlagdes Skanser. Föhrden kaldtes 1554 „Tetinghusen vp der Loc“ til Forstjel fra det ovenfor liggende Tetehuset i Kropp Sogn. — Duvenstedt, mod S., har 35 Gaarde, hvoraf 9 (Armenlansten) fortore under Rendsberg Amt siden 1337. Hertil hører Rikert, nærmere Rendsborg, hvor der mod N. sees en gammel Bestirkegaard.

(374) Kolonierne ere: Prinzenmoor, den sydligste, ved Lersfærden, anlagt 1762. Den er temmelig stor, og her findes de 3 Glasværker Fredrikfeld, Prinzenmoor og Friedrichsberg siden 1810, 1822 og 1824, der beskæftige over 60 Arbeidere, og forbruge 20 Millioner Føv aarligt, hvilket afgiver en vigtig Næringsvei for de Omboende. Koloniens Folketal er derfor siden 1803 stegen fra 113 til over 300. — Sophienhamm, 1762 anlagt ved Skoven Westerhamm, nu en 30 Huse, foruden det ubetydelige Friedrichsgraben eller Popsberg, anlagt 1762 mod V. deels paa Sandbanker med Rævegrave, deels paa Bæle i Mosen ved Kantslergraven. — Friedrichs- eller Hohnerholm, anlagt 1762 paa en af Mose og Eng næsten omgivet Holm, en 35 Steder V. for Hohner Sø. — Christiansholm (Meggerholm), anlagt 1762, nu c. 40 Huse i Kropp Herred nær Sandslusen. Ogsaa her foreslog Generalsuperintendent Struensee at bygge en Kirke. Disse ligge alle mod V. — Nordenfor Hohn ligger Julianenebene eller Glinmoor, siden 1762, med det 1760 byggede Rönigsbach (Løherheide og Garlbek) mod V. — Ved Sorg anlagdes 1760—62 Rönigsbügel (Haberland), hvorfra

Torv udfibes til Marsken, og vestligere Königsberg, tildeels paa Væle. — Af Neu=Duvenstedt hører Noget hertil, det meste til Bünsdorf Sogn, men Hohner Herred. — Alle Kolonierne tilfammen have omtrent 1000 Beboere. — I Herrerdet hører desuden Byen Moor i Bünsdorf Sogn og Krummenort i Christ=Sognet.

3. Hütten Herred.

(375) Hütten Herredet danne des formodentlig først 1544 af Godserne Hütten og Wittensee, der indtil 1523 og 1518 tilhørte Familien von der Wisch, med Holmslehn (ved Eliens Große Breite), kaldtes efter Hüttener Bjergene forhen „Bergbarde“ og udgjorde indtil 1777 alene Hütten Læn, der snart havde egne Amtmænd, snart var forbundet med Gottorp. Avls-gaarden Hütten neblagdes og parcelleredes 1783; Fæsteforholdene ophævedes og de Underhørige bleve Selveiere. 1777 var ogsaa Kofel Domcapitel sfogderi kommet hertil, dog kun tildeels. Herredet udgjør fordetmeste et sammenhængende, næsten overalt bakket Strøg af $2\frac{1}{2}$ □ Mil Størrelse, Wittensog Wisten=So ibereguede, og hertil høre ogsaa Husene ved Kanalsluserne langsmed hele Kanalen indtil Mundingen ved Holtanau. Herredsfogden boer i Flekkeby nær Elien.

(376) Bünsdorf Sogn hører for største Delen hertil. Kirken ligger paa en Bank ved Wittensøens Sydside, og afbrændte 1660 ved Organistens Uforsigtighed paa Murene nær. Den gamle Klokke tjener omvendt som Døbefont; Prædikestolen er smukt Træfjærrarbejde. 1822 fandtes paa Kirkegaarden et Kar med 400 Bracteater og 14 P. smeltet Sølv. Byens Omegn er meget smuk. — Ved Søens Nordende ligger det store Graß=Wittensee meget romantisk, nogle Fuser ved Søen, andre 100 Fod over den. Beboerne siges indvandrede fra Witberg i Saren. — Vestligt ligger Klein=Wittensee, smukt bygget, ligeledes i en vundig Egn ved Søen og Rendsborg=Ekfernförde=Weien, nær hvilken vestligere Blünge eller Holzbünge ligger, i hvilken en Rilde udspringer paa Bornberg. Nordligere ligger Wistensee smukt ved Nordenden af Søen af s. N. — Byen Moor hører til Hohner Herred (374) og Lehmbek og det større Borgstedt ved Cideren til det rendsborgske Sognesfogderi Naumort, siden 1544 ved Landdelingen Johan d. W. fik dem og lagde dem til sit Amt Rendsborg. — Fra Schestedt Gods, der, som beliggende soudenfor Ciderens

gamle Lov, endnu forvaltes under Holsteen, skjøndt nordenfor Kanalen, aflagdes Gudsferne:

Schiernau, hvortil kun nogle faae Gaarde høre, allerede i 16de Aarhundrede; det var atter forbundet dermed indtil 1763, og blev først 1806 et adeligt Gods, ligesom

Steinrade, der 1798 frakjøbtes Ehested, og først kaldtes Friedrichssteen. Dertil hører Steenwarf, forhen en stor By. -- Til den ligeoverfor i Holsteen liggende Gaard Steinhewer hører Stedet Fohrde og lidt England nordenfor Kanalen, som affjærer en Bugt af Eideren.

(377) **Hütten** Egn ligger nordenfor. Kirken skal oprindelig have ligget Bjergene nærmere, paa Seberklint ved Nischepfel, nævnes 1318, og forlagdes vist først 1520 af Hertug Frederik nærmere hen til sin Gaard Hütten. Den er betydelig, har et Træ-Klokketuaus ved Vestfiden og et Orgel samt en 1670 af en Klokke støbt Daab; dens Markværdigheder rovedes af Svenske og Keiserlige i 17de Aarhundrede. -- Gaarden Hütten (Hüttenhof), formodentlig benævnt efter gamle Glasværker (Glashütten), ligger, ligesom Kirken, lavt ved Noelbækken og nævnes 1511 som Borg paa en lille Ø. Om den forhen har været et Dominicanerkloster, er i høi Grad uvist. 1523 tilbyttede Hertug Frederik sig den, og den betragtedes siden som en Ladegaard (Vorwerk), der 1783 stilledes i 33 Parceller, hvoraf 13 skulde bebygges. Gravhsiene, hvoriblandt „Hellige Berg“, ere fordetmeste ødelagde. -- Præst og Egn boe i Nischepfel, en betydelig By med en 1633 anlagt Papiirmølle, mod S.W., vndigt beliggende, søndenfor den romantiske Helledal. Fra Nischberg sees 16 Kirker. Kohlschalenberg, mod V., er 346 Fod høi, og saaledes næst Skamlingsbanken Ekevigis høieste Punkt. Den ligger i den søndre Deel af Hütteners Bjergene, der strække sig næsten ned til Eken. -- Søndenfor ligger Ahlesfeld ved Wittenso, med det kongel. Skovhegn Silberberg mod N., vestligt paa Sletten hiinsides Bjergene Sognets største By Brekendorf, med 100 Familier (Brechentorp). Den skal forhen have ligget $\frac{1}{2}$ Mil nordligere. Paa Scheelsberg havde Fransmandene en Felsgraf. Mod Ø. er en dyb og klar Sø paa 880 □ Roder, frateragtig og aldeles uden Fisk. -- S.Ø. for Hütten ligger Damendorf, mod N.Ø. det store Østerby ved Østerbæk; en

Vy Alkendorf laae i Nærheden af Skovfogedboligen og var 1554 fordetmeste nedlagt til Gaarden.

(378) **Kosel** (Cosleue) Eegn naaer med sin frugtbare Norddeel ind i Svansø, hvor 2 adelige Godser ligge. Den betydelige Kirkeby ligger ved Flensborg-Gærførde-Veien; Kirken er en gammel Kampsteensbygning med hvælvet Chor og et (nyere) rundt, 80 Fod høit Taarn, bestemt til Forsvar for Svansø og Misfund. 1832 forstjønnedes den og fik et Dægel. 3 Soer, i hvis ene, Bülltsee, fanges Kræb, ligge i Nærheden: paa Heben stod Slaget den 12. Septbr. 1850. — Sydligt ligger Hummelfeld (Humeluelde) ved Moelsbæk; nær Elten Flekkeby (østligt ved samme Herredsfogedboligen), Gøtheby (i Udtalen Flek' og Gøp') og Holm, der i ældre Tid baaenede Holmslehn (14de Aarhundrede), og nordligere Weseby (Wesbu), alle i en paa Oldtidsminder rig Egn, og tilhørende Hütten Herred. — Vestligt ved Elten ligger:

(379) **Louisenlund** Gods, som indtil 1770 kaldtes Ziegels-hof (Tegelhave = Teglgård) og allerede nævnes 1543 som saadant, men senere var *Domaine*, indtil Chr. VII. skænkede sin Søster Louise af Hessen det 1770, hvis Sommeropholdssted det blev og derfor indrettedes meget smukt som Slot, og forsynedes med mangfoldige Anlæg. I den smukke Have henstaae de 2 ved Wedelsprang fundne Runestene (330 og 355). — Hertil horer Aulsgaarden Carlshof og Kaadnerbyen Ahrensberg.

Ornum Gods, dannet af en Vy og i lang Tid forbunden med Gschelsmark, ligger nordligere. Hertil horer Byen Misfund, overfor Færgegaarden af f. N. i Angel (333). Vestl. laae 1470 Byen Kiel, der grændsede til Kosel og Weseby Marker. En Flydebro og et stærkt Brohoved lagdes her 1850. — Nordøstligt ligger

Gschelsmark, ligeledes dannet i 16de Aarhundrede af en Vy, længe i Ranzev'ernes Eie og forbundet med Særdorf, med Aulsgaarden Lundshof og Byen Bohner (Bouer). Restenfor sees paa Elens Bred Boldene af Komningsborg, der danne en mod N. og S. tredobbelt Firkant. Den byggedes 1415 af Erik af Pommern, og beleiredes 1417 fergjæves af Holstenerne. Nær samme ved Wuburg Høi laae Balsart-

kavellet zum finstern Stern, der siges bygget til Sone for Kong Eriks Drab, var beromt i viid Omegn, og siden tjente til at udbedre Riseby Kirke.

Möhlhorst ved Osterbækken, benævnt efter en Vandmølle, fraskiltet Himmelmart for 100 Mar Apen, og blev 1806 et adeligt Gods. Dertil hører blot Dyrvad (363).

Til Herredet hører desuden Kirkebyen Worby, Krøve-pagtmøllen Schnaap, Gabby i Scheffeb Sogn, og Noget af Haddeby (354) og Kropp (356) Sogne. De nævnte Godser høre alle til Svansener Distrikt.

(380) Hütten og Hohner Herred have fortiden(?) fælleds Herredsfoged, og dermed forbindes vist rettest:

de fiesvigste Dele af Rendsborg Amt.

De bestaae af Rendsborg-Altstædt og Kronværk, med Byens Grund nordenfør Eideren, og Byerne Nübbel, Fockbeck og Büdelödorf, der høre til Christkirkens Sogn, hvis Kirke ligger i Neuwerk, samt Lehmbek og Borgstedt i Blinshorf Sogn (376). Disse høre til Raumont Sognes fogderi, hvis øvrige Dele, nemlig Altstædter Marielkirkens Sogn og den mindre Halvdeel af Zevenstedt Sogn med Kirkebyen, ligesom en Deel af Rendsborg Bymark ligge søndenfør Eideren. Begge rendsborgste Sognes Landmenigheder maae altfaa gaae forbi det andet Sogns Kirke til deres egen, hvilket morsomme Forhold har sin Grund i Landdelingen, da Kampen Sogns fyrstelige Underhørigte fik deres egen Kirke i Hohn, dengang Kirken nedbrødes paa Grund af Fæstningens Udvidelse, men de kongelige henlagdes til den samtidigt byggede Kirke i det ligesledes 1691 anlagde, men først efterhaanden i forrige Aarhundrede bebyggede Neuwerk.

Rendsborg.

(381) Deraf hører til Slesvig den i Omfang mindste Deel, men med noget over Halvdelen af Beboerne*), nemlig Altstædt (Sammeftæden) paa Eidersøen, hvor den gamle Reinoldsborg, omkring hvilken efterhaanden hele Byen er opstaaet, har

*) 8500 feruden den faste Garnison af 1900 M.

ligget, og det 1691 anlagde Kronværk nordenfor Eideren, forbundet ved en Slusebro. Paa Broen, der fører til det søndenfor Eideren liggende store, men sparsomt bebyggede Neuwerk, stod endnu for faa Aar siden en Port med en indmuret Steen med Paaschrift: *Eidora Romani Imperii Terminus* (d. e.: Eideren det romerske [eller tydske] Riges Grænse), der nu henstaaer i Tøihuset. Siden den ved en Reparation fjernedes 1806 efter det tydske Riges Opbør. — I Altstadt, som er omgivet med 7 Bastioner og forsynet med flere paa kunstige Smaaser anlagde Udenværker, ligger Marietirken med 3 Præster og Latinskolen, i Kronværket, som har 3 Bastioner med Ravelins, er den sidste Kanalsluse, Kanaltoldhuset (for at vise, at Tolden er en stedvigst Told), et Par Kaserner og et Par Privathuse. — Paa Byens Mark nordenfor Eideren ligge nogle Gaarde: Marienhof, Rothenhof, Suhmhof, Margarethenhof ic., og Mollen Seemühlen ved Armen See.

I det holsteenske Neuwerk, med 7 Bastioner foruden Udenværkerne, ligger den 1696—1700 byggede Christkirke eller Garnisonskirke med 2 Præster, Borger-skolen og Hovedtorvet; søndenfor Byen Klokketøberiet.

(382) I Christkirkens Landsogn ligge: Alt- og Neu-Büdelisdorf med henimod 500 Beboere, som fra gammel Tid stode under Støttets Jurisdiction, hvis herværende Ladegaard parcelleredes 1774. 1827 anlagde Agent Høller ved Eideren det storartede Jernstøberi Karlsbütte, med 250 Arbeidere, hvor ogsaa Myremalm (Wieseneisenerz) forarbeides med Hæd. — Vestligt ved Armen See ligger Foßbeck med Dorbeck, tilsammen henimod 100 Huse, og sydvestligt ved Eideren Müßel med henimod 600 Beboere, der drive stærkt Skibsbyggeri. — Byen Krummenort, mod N. ved Cërg, og en Gaard i Foßbeck kom 1777 som forhenværende Domcavirels-gods til Hohner Herred.

Det samlede Adelsgods i Svansø (Schwansee) og Dänischwold.

(383) Her vil det være passende at forudsende nogle almindelige Bemærkninger om Adelsgodsets Oprindelse og Betydning.

Adelsinstitutionen, vel at mærke som personlig Forret, taber sig allerede i den fjerneste Old og forekommer vel endog samtidig med Overgangen fra Nomadely til faste Bopæle ved Christendommens Indtrængen, skøndt dens Blomstertid først begyndte med de staaende Hære. Da begyndte ogsaa Skjoldets Mærker og Farver at blive Familienavn, medens de Adelige forhen ligesom andre benævnte sig ved Hærens Fornavn med tilføjet „sen“. Kongsgodset gik især i 13de Aarhundrede over til dem, navnlig i det gamle Distrikt Jarawith, nu Dänischwold, der 1260 af Kong Abels Enke Mechthilde overdroges de holsteenske Grever (hvilket fornødes 1325, 32 og 40), hvor saaledes holsteensk Adels trængte ind. Denne fortrængte her snart den gamle slesvigsk Adels (som tildeels flyttede til Kongeriget), og medbragte et haardere Tryk for sine Underhorige, især fra det fra Slaverne erobrede Bagrien, hvorfra vel endog saadanne Trælle hidforsattes. Saaledes uddannedes ved dem Livegenskabet, som dog først ved Aaret 1650 findes uddannet, og Beboerne kaldtes nu „Kantner“, forhen „Bænden“. — Indtil 1550 havde de befæstede Herresæder ofte kun 1 Bloug Land, men nu begyndte man at forstørre Hovmarken ved at nedlægge Byer ved Kjøb og Mageskifte, og indrettede Meierier og Avlsgaard og gjorde derved Hovriet haardere. Dette gik lettest i de Egne, hvor Godserne som forhen. Kongsgods dannede sluttede Distrikter, og lettedes ved Bondens Tryk under Krig og Landplager. Svad Adelsmanden forhvervede var Frigods, ofte under hans egen Virkeret, han ydede Krigstjeneste og betalte Blougskat paa sine Underhoriges Vegne, og jøgte derfor efter Gvne at befrie dem fra videre Baaalæg; forresten dannede hvert Gods et Rige i Riget, og saaledes laa det meget nær, at Herremandens personlige Privilegier blev Real-Privilegier for Godserne, som saaledes ogsaa gik over paa ikke-adelige Kjøbere og paa solgte Parceller. — Parcelleringen begyndte paa det Inskbergskke Nordgaard allerede 1633 og paa Øhrfeld ophævedes Livegenskabet tillige

1769, et Exempel; som alle Godser i Angel, nægte i Svansø og enkelte i Dänischwohld fulgte. For de andre ophævedes Livegenstabet (men ingenlunde et strengt Høveri) først ved Forordningen af 17. Juli 1805. — Efterat mange Godser, især i Haderslev Amt, vare efterhaanden indgaaede, oprettedes 1806 endnu 35 nye.

(384) I Almindelighed danner hvert Gods (de thingpligtige undtagen) et selvstændigt Fælledsvæsen (Commune) ligesom hvert Amt og Landstabs, og udgjør tillige et eget Politidistrikt. De ere derimod irrbhyrdes meget forskellige, alt eftersom de ere parcellerede eller ikke, og alt eftersom Parcellerings-Conditionerne have været forskellige. I Svansen og Dänischwohld bestaaer saaledes det strengeste Hørighedsforhold, eftersom Godseiere almindeligvis ere hele Arealets, Gæere og Beboerne kun høveripligtige Tidsejere. Landmandens Stilling bliver derved meget forkuet og Fattigdom tager paa mange Steder Overhaand formeget overdreven Parcellering, den høiere Plougfatning og en ofte hoi Ganen, saa vel ogsaa her en Lov om Overgang til Selveieendom i hoi Grad var fornøden. Paa de parcellerede Godser har Indvandring tilveiebragt en stærk Blanding, der undertiden næsten bevirker en Dylesning af Sognebaandet o. s. v.; ogsaa Sædeligheden lider meget ved Høverigaardenes store Iyndeantal, der ofte ikke er af bedste Slags. — Godseierne ere ofte, enten ene eller i Forening med andre, Kirkerne og Skolernes Patroner og som saadanne næsten eneraadende ved deres Befattelse, hvormed der forhen dreves megen Misbrug, ogsaa bestyre de Kirkerne oeconomiske Anliggender og Fattige værsnet, — fort sagt, ere endnu, Liden til Trods, smaa Souveræiner i deres resp. Distrikter. — Samtlige stedvige Godser ere siden 1713 fordelte i 3, senere 4 Distrikter, der hvert have en Deputeret, som oprindeligt kun var en Privat-Fuldmægtig, men i nyere Tid alt mere og mere er bleven betragtet som Embedsmænd; efter Regulativ af 14de Dec, 1838 fungere de i 5 Aar.

Godserne i første og andet angler Distrikt, der blot i Gøtting, Gøgrus og Kappeln Sogne danne en sammenhængende Strækning, ere allerede omhandlede ved de enkelte Sogne; her omtales altsaa kun Svansøer og dänischwohlder Distrikterne, der underlægges Hütten Provsti d. 14. Nov.

1850. Enkelte af deres Godser ere allerede beskrevne i Nr. 362, 376 og 378.

A. Svansø (Schwansee).

(385) Landstabet Svansø (Swansø i Jordebogen, Svansio 1260), begrænset af Elien, Østersøen, Edernforde-Fjord og Østervolden (363), i ældre Tid endnu mere end nu, regnedes i 13de og 14de Aarhundrede snart til Landet mellem Eli og Eider, snart nævntes det atter som Rysby-Herred. Tidligt allerede eiede Afdelen og Geistligheden store Dele af samme. (Bispen navnlig ved Aaret 1400 den nordlige Fjerdepart og Ginen ved Stubbe, ligesom endog Maaslev og Kbhøved (nu Ludwigsburg) skulle været bispelige Læn, Sehested'erne Særdorf, Himmelmærk, Grünholz, Olpenis og de derfra aflagde Godser; Domkapitlet Espenis m. m.), dog nævnes frie Bønder her endnu 1521 og en Herredsfoged 1519, og Thinget holdtes ved Husene Dingstøcken nær Hovedkirken Riseby; ogsaa Kongsgods her tilkjendtes Kronen 1285. Nu ere de 5 Sogne, som her skulle omtales, udesukkende i Afdelens Cie. Som Folge deraf er den oprindelige danske Tale, der 1649 endnu brugtes ved Siden af Plattysk, ja endnu i Mandes Munde hørtes i nogle Byer ved Elien, altheds fortrængt og ligeledes er Bygningssmaaaden allevegne den sarsiste uden Skorsteen.

(386) Riseby Sogn strækker sig fra Elien $1\frac{1}{4}$ Mil indad. Kirken er ret pynteligt bygget af Teglsteen og Choret ender i en Halvkreds. Ved Døren er nedentil en Steen med en lille Løve indmuret; Døbefonten er af Granit med Arabesker; Alterbordets For side er kunstigt skaaret og malet; vedbygget er et Begravelse for Wondfletherne; ved samme et Træ-Klokketaarn. Den ligger ved Veien fra Midsund til Kappeln, dog ere, efterat Byen alt længe var forsvunden, i nyere Tid nogle Huse byggede ved den. — Sognets største Deel hører til Godset:

Særdorf, som allerede 1339 synes at have tilhørt Sigfr. Sehestedt, der da bl. a. fik $\frac{1}{2}$ af Byen Lose (Lose) i Pant. Senere har det, med 2 Afbrydelser, altid været i Ahlefeldt'ernes Cie. Paa Hovedgaarden er et Kapel, men forfalden og ikke mere benyttet. Aulsgaardene Charlottenhof og Erichshof mod S. D. bortforpagtes; frasolgte ere derimod 1798: Hørft, Holzkoppel og Watermøls mod N. W., Østerhof og Sle-

mitt med D. Til Gaerden hore Byerne Rose, (ved Ekerns- Kappel-Beien, med en stor Rose mod N.) Bastorf og Norby med Pastoratet ved samme og endel enkelte Gaarde og Huse, hvoriblandt Dingstedten.

Kasmark, et lille Gods S. for Sartorp, var forhen en By Katesmarch i Norby Sogn, hvis 3 Lænsten 1532 overlodes Heinrich Ranzau paa Eschelmark; senere regnedes det til Saxdorf, indtil det folgtes derfra. Hertil kun 1 Landsted, 1 Smedie og nogle Dagleierboliger. Siden 1806 er det et eget Gods.

Bilskorf, horte forhen som By til Stubbe, nedlagdes 1651 og kom til Eschelmark. Derfra stiftes det og Sønderby tillagdes 1793. 1806 blev det et eget Gods. Hovedgaarden ligger nær Elsen. Byen Sønderby med Avlsgaarden Sønderbyhof næsten $\frac{1}{2}$ M. mod S. Dgsaa

Stubbe, i Sognets nordligste Vinkel ved Elsen overfor Lindau, hvor Bispernes befæstede Slot odelagdes af Holstenerne 1417, hvor 1463 4 Familier boede, og som 1539 folgtes m. m. til Ablefeld'erne paa Saxdorf, hvorfra Benedikt Pogwisch kjøbte det 1646, hører med Hovedgaarden, Møllen og nogle Huse her til Sognet, Gulskøby (f. Guggesby) derimod til det følgende Sogn.

(387) **Siseby** (sh. Tzitzebu). Kirken er en gammel, ret rummelig hvælvet Bygning med buttet Taarn, renoveret 1586 og atter 1820, da den fik et spukt Orgel og Reliquier fandtes i en Blyæske i Alteret. Her er et mærkværdigt gammelt Alterblad. Patronatet tilhører ligesom det Meste af Kirkebyen:

Bienebeck (sh. Binobeke) med N.D., 1463 endnu 2 Byer, men 1543 allerede et Gods, tilhørende Hans v. d. Wisch; senere i Manges Eie. Deraf aflagdes

Stann m. D., hvor Hovedgaarden afbrændte 1841, med endel adspredte Underhorige, 1774, og

Marienhof, m. S., uden Underhorige, 1803; de optoges begge i de adelige Godseres Tal 1806. — Sognets største Deel tilhører

Maasleben (sh. Maasleve, i daglig Tale Masel), som allerede i 15de Aarh. tilhorte Pogwisserne, siden fra 1664—1786 Familien v. Thienen. De meget gamle Befæstnings-

grave sees endnu. 1794 aflagdes 52 Parceller, hvoraf Sønsbyfeld, Ithumby, Hakelmark, Hymarkfeld og Bøssbyfeld minde om de ved Aaret 1463, da heri Eognet ialt vare 15 Byer og 3 Gaarde, nævnte Byer Sönsbul, Tumbby, Hake-mark, Hugemark og Boseby. Desuden høre til Godset Byerne Soby og Holstoft, fordreiet Holstorf. Vestligt ligger:

Krifeby, allerede 1463 en Gaard, senere tilhørende Ekestedterne og Wonsfleth'erne, hvortil hører Byen Simmert (sh. Sumerde) med Boholm m. m. — Derfra aflagdes 1804

Büchenau, der 1806 fik Godsbrettighed, men kun har faa Underhørige.

Byerne Börntved med Vogelsang — og Bommerby og Schwastrum (sh. Swartæström) høre i Eognet høre til de adel. Godser Grünholz og Damp i:

(388) **Schwansen** Eogn, der indtager Halvøens nordlige Deel Svansort. Schwansen (1390: Swantze) Kirke ligger i Byen Karby (Karkby = Kirkebyen, med et nyt, betydeligt Teglværk) og er en ret anseelig Teglstændebygning, hvalvet, med buttet Taarn og Orgel. Af Navnet kunde man formode den at være den ældste i Landskabet. — Eognet, hvor der ved Aaret 1463 taltes 164 Gaarde under 18 Navne, naaer til Eliens Munding. Her var Kongsgods (Slæsmynnæ) og en vigtig Befæstning 1231, hvis Levinger, Gamlebor-gen, vise den at have bestaaet især i et rundt Taarn af 80 Fod i Gjennemsnit. Denne var vist det Ostii Slesvicensis Er-gastulum, hvor, efter Saxe, Christiernus sad fangen ved Aaret 1132. Ved samme var en Handelsby (Mynnæsby?) med Kirke, der forresten i intet Register findes, men hvis Kirkegaard med Rister af Egetræ 1802 eydagedes paa Havbunden ved lav Vandstand. Byen siges ødelagt af Vandet og ogsaa Taarnlevningen ligger halvt i samme. Borgpladsen var længe endnu i Landsherrens Eie. N. om Borgen var en Indseiling og her findes Plankerester af de Skibe, hvormed Dronning Margaretha lod den tilstoppe. $\frac{1}{6}$ Mil nordligere laae henimod „das alte Minuloch“ et Blokhuus paa den Tange, der blev en Ø (Lodds=Øen, tilhørende Byen Slesvig), da en ny, med kostbare Dæmninger forsynet Kanal graveedes 1794—96, efterfom hiint Indløb var tilsandet. Den er 6—7 Fod dyb og 12 Fod bred. Paa Loddsøen og ligeverfor ved

She laae 1634 to Histerleier Norder- og Süder-Schliesmünde. — Ogsaa Godset:

(389) **Olpenis** var 1285 et Kongsgods Vpænes (lige som V. for samme Nonæs, en By, der først indgik i 17de Aarhundrede). Det kom senere fra Sehestedierne til Herrerne v. d. Wisch, der 1537 af Bispen tilkjøbte Broderåby, Hørmærk og Mübel; (1604 horte bl. a. ogsaa Nonis dertil). Siden 1692 eies det af Ahlesfelderne. En Parcel Mübelgaard erindrer om den forsvundne By Mübel, desuden høre ogsaa Byen Olpenis og Halvdelen af Broderåby (med Fattighuus siden 1683 og meget høit liggende Weirmølle) dertil. Derfra stiftes 1711:

Schönhagen*, som eier den anden Halvdeel af Broderåby og Hørmærk, og først 1806 blev et Gods, derimod 1712—54 havde samme Geier med og betragtedes som Aulsgaard af

Loitmark, som endnu 1463 var en By af 3 Gaarde, der 1691—1719 tilhørte Ahlesfelderne, som tilkjøbte Ellenberg, da en By i Slies Herred, og endnu før i Rumohrernes Eie. Her er en Færge til Kappeln. Siden 1720 er dermed aldeles forenet det lille, før Reformationen Domcapitlet tilhørende Gods **Espenis** med en Deel af Kopperby. Det Øvrige deraf hører til

Carlsburg, forhen en By Gereby, som Kay Ranzau kjøbte af Bispen 1539 med den støfste Deel af Kirkebyen (hvorfor Godset før ene havde Patronatet). 1784 fik Landgrev Carl af Hessen det, som 1835 gav det sit nyere Navn. Hertil hører desuden Byen Windemærk og endeel Parceller (ovrindelig 26), af hvilke Bockholz indtil 1790 var en Aulsgaard og Sundsacker har Færgefart til Arnis. Her laae endnu 1463 en By Rinkenis, og tydeligere i Erik af Pommerens Tid Schwonsborg, hvis Spor endnu sees.

Dörpt var forhen en By Dorp eller Tyorp, som Bulf Bogwisch paa Maasleben ved Aaret 1440 kjøbte af Domcapitlet, forekommer 1616 som selvstændigt, tilhører nu det adelige Convent i Breech og er aldeles fikt i 5 flere

*) En dobbelt Steenkrands med en stor Steen i Midten, nær Estranden, og 3 „Altre“ paa Drahsberg befalede frebede 1811.

Parceler Dörnythof, hvortil kommer Avelsgaarden Schmonthal og Byen Carlberg.

Grünholz („i Evansen“; et andet i Angel) er et temmelig stort og gammelt Gods (Gronholt), der allerede 1475 var kommet fra Sehestederne til Bogvisserne, som ogsaa eiede Schwartzström (387), der ligeledes betragtedes som Gods. Senere eiede Claus v. d. Wisch Grünholz, Damp, Norby og Bienebeck, og senere havde Bogvisserne Grünholz igjen indtil 1712, siden 1834 Grev Magn. Moltke. — Gaarden er solid og smuk, og nær samme en 6 Fod dyb Rose med omstyrkede Pyrreræer. Dertil hører Avelsgaarden Grünthal og Byen Schuby (Skobby) her, samt Børrtved med Fuglsang i Siseby Sogn.

Damp kjøbtes 1626 af Otto Ranzau, tilhørte senere indtil 1794 Ahlefelderne, derpaa Familien v. Dvalen som Fideicommiss. Dertil hører Avelsgaarden Dorotheenthal (Dortjendaal) og Byerne Nyby, Schwastrum og Pommerby, de 2 sidste i Siseby Sogn. Vestligt ligger den 1706 funderede Stiftelse for 12 Fattige, siden 1742 med Kapel, hvor Gudstjeneste holdes hver anden Onsdag af Præsterne i Siseby, Schwansen og Waabs. Ved Havet ere salte Enger ved Raadnerstederne Fischläger, der høre til

(390) **Waabs** (1465: Wapenisse) Sogn. Kirken, i Klein- eller Kirch-Waabs, er tilveks bygget af raa Kampsten og har et buttet Tårn; indeni er den meget regelret og har et ret godt Orgel; ved Nord siden er en Familiegravelse for Ahlefelderne. — Godset **Ludwigsburg**, hvortil hele det øvrige Sogn hører, har Patronatet. Under Navn af Koghøved (Kokehovede) skal det først have været Biskopæns, tilhørte i 15de Aarhundrede Sehestedterne, derpaa Ranzoverne. Efter Statholderen Baron Ludwig v. Dehn fik det 1768 sit nuværende Navn, og tilhører siden en Green af Ahlefelderne som Fideicommiss, efterat Hovedgaarden Ludwigsburg og Avelsgaardene Nothenfande, Carlsmünde, Pehmberg, Sophienhof, Hückholz og Gr.-Waabs vare solgte 1823; Fideicommisset bestaar saaledes kun af de nybyggede Avelsgaarde Booknied, N.D., og Hülshenhayn, N.W. for Kirken, med 109 Lønder Skovbøgen, nogle Smaasteder og Byerne Gr. Waabs (mod N.), Kl. Waabs (ved Kirken) og Langholz (mod S.) i Kirkebyen

ere 2 Fattigstiftelser, den Sebestedste fra 1566 med 4, og den Dehnste fra 1730 med 6 Stuer og Bedesal (hver Stue til 2 Fattige). — Skoven Bokæns ved Eguene hiinsides Swartestrøm (Wofenau ved Schwarstrum) nævnes 1285 som Konges gods. Meier tegner her 1649 kun 1 Aulsgaard Mienhof, derhved 2 Teglværker.

(391) **Borby** Sogn naaer baade ind i Svands og i Dänischwohld og omslutter Gkeruforde. Kirken med Kirkebyen (paa en hemmelmarker Halvgaard nær) og Mollen Schnaay høre til Hütten Herred (379). Kirken, en gammel rummelig Bygning, tildeels af Graasteen, med Orgel, ligger paa den høie Brink nordenfor Gkeruforde. 1808 nedbrødes det 1595 af Lynet faldede, 1650 gjenreiste Taarn. (Om 2 Voldsvor nær samme m. m. see 361). Her ligge af Gudsor i svansen et Distrikt følgende 4:

Hemmelmark, tilhorte Sebestedterne paa Kohovede indtil 1527, da det forbrødes til Kongen og siden gik fra Haand til anden. Det forekommer endnu 1609 tillige som By. Gaarden ligger vestl. ved Søen af f. N., og N.Ø. derfra Byen Barkelsby, hvis Beboere selv eie Landierne. Aulsgaarden Neuwarkelsby folgtes 1820, ligesom tidligere Louiseberg og Ukamp. Ved Hemmelmark findes mærkværdige Kampehoie.

Hohenstein, østenfor, folgtes fra Hemmelmark som Aulsgaard 1754 uden Blougtaal og uden andre Underhørige end nogle Raadnere; 1806 blev det ligesom den ligeledes frafille Aulsgaard.

Mohrberg, nordenfor S., et adeligt Gods. Dette stiller Hemmelmarks fra Barkelsbys Jorder; derimod frafille Hemmelmark atter dets Aulsgaard Sophienruhe, D. for S. Dgsaa Møhlhorst (379) er aflagt fra Hemmelmark.

Rögen, med Aulsgaardene Gichthal (Lerchenrode) og Birkensee, Byen Gammelby og Arvepagtskroen Graasholz ved Chausseen til Sledvig, var derimod forhen en Aulsgaard under Saxdorf og blev først 1806 et selvstændigt Gods.

B. Dänischwohld, eller den danske Skov.

(392) Det Landskab, som nu kaldes Dänischwohld (der danske Wald = den danske Skov) og hvortil efter al Sandsynlighed den Dæl af Holsteen, der begrændses af Kieler Fjord og Eideren fra Schulen-Sø af, og hvor nu Kiel ligger,

horte indtil Forliget af 17de Nov. 1225, hvor Levensaaen (Leuoldesowe) første Gang nævnes som Grændse,*) findes første Gang saaledes nævnt 1325, medens det forhen hed Jarnwith (Jernstoven), fordi det var bevoxet med Eken, som under Navn af Isarho (Jernholt — af samme Betydning) naaede til Lütjenburg (Andre sige falskeligen Lybak). Herhen var det vist, at Harald Klaks Broder Rorik ved Maret 857 førte en Koloni fra Dorestad (Wyf by Duurstede) i Holland. Skoven, der ligesom alt udbrøket Land var Kongsgods, lustedes i Valdemarernes Tid, saa der 1231 taltes 420 Gaarde mellem Eli og Eider, og kom 1260 ved Abels Enke til Holstergreverne, som ved holsteenski Adel, der fortsatte Odyrkningen med Iver, søgte at havde sig Besiddelsen. Allerede 1332 eiedes Kuooy af den anseelige Familie v. d. Wisch og Bülf 1353 af Iwan van Nevelt, noget senere tilhorte en stor Deel af Gøttorf Sogn Ablefelderne, ligesom Schinkel (alleerede 1289) og Sehestedt de derefter nævnte Abelslægter. Saaledes er Bejolkningen fra gammel Tid af uderfariss, skjøndt navnlig henimod Ekersforde Anglet forhen have boet (hvilket isar Etdsnavne vise), og under Adelsens Herredømme, som her var strengere end i det øvrige Slesvig, hvorfor ogsaa Barcelering her forekommer sjeldnest og Livegenskabet først ophævedes 1806. Derved er forresten Jordbundens Dykning bleven blomstrende, hvorfor Folkemængden er betydelig og i de sidste 100 Aar stegen til det tredobbelte, nagtet Tidafæsteforholdet, som almindeligviis findes, sandelig ikke er tillokkende. — Distriktet omfatter, foruden Halvdelen af Borby og Ekersforde Landsogn, Sognene Sehestedt, Gøttorf, Krusendorf og Dänischenhagen, dog regnede Dandnerth for 200 Aar siden det første, hvor Gaby endnu horer til Hütten Herred, ikke dertil. Indenfor Grændserne (Ekersforde- og Kieler-Fjord og Kanalen) ligge nogle til Hütten hørende Guse ved Kanalsluserne og Søbatteriet Frederiksdort.

(393) Af Borby Sogn horer hertil Godset:

Windeby, smukt beliggende søndenfor Noeret med Ulsagaarden Westerkhal og Wyen Kochendorf (smilgn. 200), og de derfra aflagte Godser:

*) Forhen nævnes altid blot Eideren; desuden laae dette Streg indtil da, men 1232 ikke mere, udenfor saavel Lybak: som ogsaa ogsaa Hamburger: Diocesens Omraade, der foruden Ditmarsken, som herte til Bremen, indbefattede hele det øvrige Holstern.

Friedensthal, forhen en Aulsgaard, med Byen Woschau ved Rendsborgveien, — og

Marienthal, frafikt 1793, hvoril horer Gosefeld ved Weien til Klufenstet og Kroen Sandkrug ved Kieler-Chausseen nar Hjorden. De bleve Guder 1806. Fra sidstnavnte folgte 1835 den nyanlagte Aulsgaard Wilhelmsthal, ligesom allerede 1802:

Hoffnungsthal, som 1814, da Carl af Hesseu eiede den, blev et adeligt Gods — med een eneste Raadner som Underherig, forresten 3 Bloug stor.

(394) **Sehestedt**, forhen Sestede, Sogn naer herfra til Kanalen, forhen lidet beboet, og endnu i 17de Aarhundrede blot bestaaende af Byerne Sehestedt, Holtsee, Hahn og Wentorf og Godset Sehestedt med Hohenlieth. Kirken, oprindelig et Kapel, formodentlig af Blunstorf, udvidedes og forskjønedes betydeligt 1829. Den har et smukt malet Alterblad og et 1762 staaet Orgel, men intet Laarn. — Kirkebyen, hvor der 1822 sattes et Monument til Minde om Danmark, indtil 1848 sidste haerdelige Kamp den 10de Dec. 1813, da Frederik af Hesseu kastede Wallmøden's Tropper tilbage over Sideren og bandede sig Bei til Rendsborg, horer ligesom Wentorf (Wenderbyen?) ved Witten-So og Kirkens Patronat til Godset:

Sehestedt, hvis Hovedgaard ligger N. for Kirken, og hvorfra Aulsgaarden Hohenfelde og Gaarden Frienberg er solgt. 1289 eiedes det som By af Gottschaleus de Segeberg, en Son af Præfekten af s. N. af Verkeutynernes ansætte Slægt. Familien Sehestedt, som denne lange mægtige, nu kun i Danmark eksisterende Green kaldte sig, eiede det endnu Aar 1500, senere de v. Damme og Ahlefeld. Herfra gaar een Wei med S. over Klufenstet, en anden til Rendsborg. — Allerede 1513 var derfra solgt

Hohenliedt, som senere atter en Tidlang var forenet dermed. Dertil horer Aulsgaarden Hohenholm, Byen Holtsee, hvor Kampen den 10de Dec. 1813 begyndte, med Lehmkuhl og endel enkelte Steder, og derfra folgte 1768

Harzhof, veitligt med Lehmstet og Noget af Holtsee, der dog for 1806 blev et eget Gods, ligesom

Grünhorst (med nogle Raad og 2 Parceller), der 1765 om Aulsgaard frafolgte Sehestedt, ligesom ogsaa det allerede

1600 engang frastilte Schiernau (376). — Byen Haby, N.D. for hvilken Tammerodde Bjerg, 208' høit, hører til Hütten (s. 379).

(395) **Gettorf** 2½ □ Mile store Sogn, i Folketal (6000) det største Landsogn i Slesvig, naaer fra Eternforde-Fjord til Kanalen; Folketallet er 1800—1840 steget om det Dobbelte og siden 1700 om det Firedobbelte. Ligeledes er Kirken meget anseelig og har 2, ja havde ved Reformationen endog 5 Geistlige, hvortil hvar hidrog Balsfarterne til St. Jørgen, hvis Solbillede stod i et 1619 nedbrudt Kapel paa Kirkegaardens Vestside, der havde et Taarn siden 1513 og et Vestitiv siden 1500. Ved samme modtog St. Jørgens-Bløkken de betydelige Dffergaver (1501: 144 Mk. 4 s. i Penge, foruden Dvæg ic. in natura), der tildeels anvendtes paa Kirken. Denne er 166 Fod lang og har, med den sødlige 1509—11 vedbyggede Fløi, 5235 □ Fod Fladeindhold; under Svælvingen er den 33 Fod 3 Tommer høj. Taarnet, hvis Graasteensfundament er den oprindelige Kirkebygning, bærer sig 220 Fod og sees ogsaa fra Havet; dets Bygning begyndtes 1488, men først 1494 kunde Klokkerne hænges i samme. 1491—1645 var ogsaa et Spiir paa Choret, som Svenskerne ruinerede. Det 1515 anstaffede Orgel fornyedes næsten altsels 1728. Familierne Kilienkron og Ahlefeldt, hvilken sidste (paa Kindau og Königsfôrde) siden 1460 har Patronatet, have vedbyggede Gravkapeller. — Kirkebyen ligger ved Eternforde-Kieler-Chausseen, som i 2 Meils Længde gennemskærer Sognet, ogsaa Veien til Landwehr-Sluisen gaar her fra den; Byen er anseelig, har et Apothek og Læger og aarlige Markeder. Den tilhører Godserne Wulshagener-Hütten og Gr.-Königsfôrde, der her har en Udsøgaard, og tæller ialt 100 Familier. — Betydelige ere desuden Byerne Neudorf og Lindshüt mod N., Dstorf mod N.D., Bornstein og Nevensdorf mod W., Lüttendorf mod S.D., Königsfôrde og Blickstedt (ved Chausseen), Helm og Stubbendorf langs Sognets Ostgrandsø. Til Sognet høre 11 adelige-Høfder og Tede af 4 andre. De ere følgende:

(396) a. i andet dänisshøfder Distrikt; hvortil ogsaa de i 393 og 394 nævnte høre, saavel som Altenhof (362), Schiernau og Steinrade (376):

Lindau eller Deutsch-Lindau (Dänisch-Lindau s. 336), som Gosche v. Ahlefeldt allerede eiede ved Aaret 1450 og hvis eget Virkething Stadsfæsteds 1494, ligger S. W. for Kirken, den anseelige Hovedgaard ved en lille Sø. Ved Concurd kom det 1739 til Königsförder-Linien. Dertil hore Avlsgaardene Hennerøde og Ruckföhr og Tidssæstebyen Ravenshorst.

Gr.-Königsförde, søndenfor (Kl.-Königsförde ligger hinsides Kanalen) hore Ahlefeldterne stadigt eiet siden 1515. Hovedgaarden er kun en Pagarbolig; desuden horer dertil Gertorf-Avlsgaarden med en Deel af Kirkebyen og Byen Königsförde ved en Kanalsluse, hvis Bygninger hore til Hütten Amt.

Behrensbrook, N. for Kirken, med Avlsgaarden Rothensitein (by: get 1717) og Byen Niendorf (som 1806 led meget ved Brand), siden 1806 et eget Gods, var ligeledes indtil forrige Aarhundrede en Avlsgaard af Lindau og siden forbundet med

• **Borghorst**, der ogsaa 1529 tilhorte Ahlefeldterne, og hvortil Ostorf og Stubbenhörst m. m. hore, hvoraf Noget til Krusendorf Sogn. Derfra folgte 1803:

Borghörster-Hütten, allerede 1630 oprettet som Avlsgaard af Byen Koggendorp (1504: Kakendorp), med endel Kaab og Indfædersteder, — og den 1800 anlagde Avlsgaard:

Augustenhof med kun 4 Underhörige. 1806 bleve de bage adelige Godser.

Aschau (1632: Askowe), ved Ekernförde-Fjord, vistnok aflagt fra Nör og Grönwold, med Schnellmark Kro og Kaab ved Chausseen; Byen Bornstein under Altenhof og Lindbört under Nör.

(397) b. i første dänischwohlder Distrikt: Fra Königsförde stiktes i Midten af 16de Aarhundrede

Hütten (Wulfschagener=) ved Arv; der anlagdes ved Aaret 1700 Avlsgaarden

Wulfschagen, der senere betragtedes som Hovedgaard og 1790 stiktes derfra. Til Hütten horer den største Deel af Gertorf og Hüttenwohld, 3 Arvepagtsgaarde; til Wulfschagen Tidssæstebyen Blickstedt med Laugenkamp.

Rosenkranz (Schinkel) var allerede 1289 et adeligt Gods, og Herterne de Schinkele, formodentlig af Schestebternis Slægt,

blevstrede i 15de Aarhundrede. Eiden 1786 er det i borgerlig Eie og kaldes siden 25de Aug. 1829 Rosenkranz. Hovedgaarden ligger ved Kanalen nær Flemhuder-So; dertil hører Byen Schinkel med Schinkeler-Hütten (som 1504 og 1512 kaldtes Havickhorst.) — Stenfor følger

Warleberg, hvis meget anseelige Hovedgaard ligger ved den gamle Lebensau, ikke langt fra Kanalen og Weien fra Eternförde over Broen Landwehr (benævnt efter den ved Kanal anlægget aldeles jævne, formodentlig 1225 opførte Grændsevold med Grav). Warleberg var endnu i Begyndelsen af 16de Aarhundrede en By i Kieler Amt, hvorfra den med de tilhørende Byer (Neu-) Wittenbeck og Lüttenendorf stiftes 1661. 1713 fik Geh.-Conferentsraad des Mercières det og det blev et Fideicommiss for hans Arving, Hertzen af Neuf, som dog 1810 forvandlede til en Kapital. — Derfra stiftes

Rathmannsdorf med Alt-Wittenbeck og Felmerholz m. m. 1807. Mod S er Lebensau-Kanalbro, mod S.V. Rathmannsdorfer-Slusen, hvor Betjentboligen hører til Hütten. Denne og Hovedgaarden høre til Dänischenhagen Sogn, derimod Byen Felm under det dertil hørende Kältenhof til Gutterf.

(398) **Krusendorf** er et ikke stort Sogn ved Eternfördes Fjord. Kirken er en fast og smuk hvalvet Bygning med kobbertaft Taarn, et godt Orgel og et smukt skaaret Alterblad. I et ved kunstigt Jerngitter frafaldt Kapel sees Joachim v. Brockdorf vaa Væer og Gemalindes Marmorlister, der lode den bygge og skjænkede den et anseeligt Kapital 1735—37, efterat det ældre, allerede 1318 nævnte St. Katharina-Kapel eller Kirke, der laae med N.V. ensoit ved Zellenbækken (Zelmbriken, Zellenbecke 1368) hvis Vand meentes at gjøre de deri døbte Børn stærke — Noget som her stod i høi Anseelse — og som stod i stor Ære hos Skipperne, især fra Eternförde, var bleven brodfaldigt. — Her til høre Gudsene

Röer, med en stor og smuk Hovedgaard, og **Grünwald** eller **Grönwohld** af andet dänischwohlder Distrikt. Her nævnes 1463 Wolfgang v. Ahlefeldt vaa Vorghorsts Søner som Giere, forhen vel Herrerne v. d. Wisch. Afstille for 1546, forenedes de atter 1633 af Preide Kanau og har været det siden. 1832 v. fr. eides de af Augustenborgerne. Til

Nder hører foruden enkelte enkelte Steder Byen Lindhøvt i Gøttorf Sogn; til Grønwohld Kirkebyen Krusenborg med det udskyttede Elisendorf — i Tidstafte. — Noget af Byen Stubbendorf under Borghorst (underligt blandet med det Dvrige) og 3 Huse under Borghorst-Hütten høre ogsaa her til Sognet; desuden af første dänischwohlder Distrikt:

Dänisch=Nienhof (Deutsch=Nienhof ligger i Holsteen), allerede Aar 1500 tilhørende Slægten v. d. Wisch tidligere med Kalkenhof, hvorfra det 1756 stiftes ved Salg. Hovedgaarden ligger høit og meget smukt ved Østersøen og „Ziegelhölzung“. Den tilhørende By Surendorf mod W., hører der fanges Par i Naen, fraftilles ved det aflagte

Hohenhajn, forhen Merkauf, hvor Gaarden byggedes 1801 af Joach. Hasche, efter hvem de tilhørende Udskyttersteder Haschendorf nævnes, og som 1806 blev et eget Godd, men atter kom til Nienhof, hvortil ogsaa hører Byen Stehl i det følgende Sogn

(399) **Dänischen** (forhen Slabben, ogsaa Christianss-) **hagen**, som indtager Landskabet's Østdeel. Kirken, oprindelig af Graasteen, udvidet mod W., med vedsoiede adelige Begravelser og Trætaarn paa Taget (forhen et anseeligt Spids-taarn), Orgel og Prædikestol over Alteret, ligger smukt i dets Midte ved en Bæk, for 60 Aar siden endnu ensomt. Wülk og Seekamp have Patronatet. — Godserne høre alle til første dänischwohlder Distrikt.

Birkenmoor, mod N.W. isoleret fra Dänisch=Nienhof 1793 som Udsøgaard og blev 1806 et eget Godd. Dertil hører Byen Sprenge med den 178 Fod høie Banke Hochholz mod W., Gaardene Sprengerhof og Bilzkrug og nogle Raad. — Af Dänisch=Nienhof hører Byen Stehl; høit og frit beliggende, hertil, ligesom af det indtil 1756 dermed forbundne

Kalkenhof Hovedgaarden med Sturenhagen mod D. og Fresenhagen mod W., medens Felm hører til Gøttorf Sogn.

Alt=Wülk, allerede 1353 en Gaard Balleke, 1632—48 i kongelig Eie, ligger med N.D., meget behageligt. Mod S. i en Dal sees Spor af det ældre Slot; mod W. viser „Störtebecker Insel“ Søroveren Nic. Störtebeckers gravomkrandsede Skovberg; mod D. staaer ved Kielerfjordens Indløb Wülkhus

Fyrtaarn, hvis Grund 1806 pagtvijs overløbes Regjeringen; udenfor slog Admiral Gabel Svenskerne 1715. Til Godset høre kun Dagleierboliger, siden

Neu-Bühl, mod B., med saa Underhørige, og

Etzhof mod S., med Kirkebyen, hvor flere Haandsværkere boe, og Scharnhagen, skiltet derfra og bleve egne Godser 1806. Etzhofs Underhørige ere fordetmeste selv deres Steder siden 1786, da Grev Holf ogsaa ophævede Livegensskabet.

(400) Sognets Syddeel tilhørte i ældre Tid ganske Godset:

Knoop, der allerede forekommer 1322, tilhørende den deraf nævnte Linie af Slægten v. d. Wisch, senere (inden 1497) Ranzauerne paa Bühl, med hvilket, Seekamp og Nolsgaarden „Matensdorf“ det folgtes Kongen 1632, som vilde anlægge Frederiksort, efter hvis Demolering Knoop og Seekamp folgtes Fr. v. Buchwald 1648. Knoop tilhører siden 1750 Greverne Baudissin. Hovedgaarden ligger meget nydigt ved Kanalen med en Sluse, hvor Dypasserboligen hører til Hütten Amt; ikk Godset hører Nolsgaarden Friedrichshof og Byen Klausdorf med Altenholz, hvor der er et Teglværk.

Uhlenhorst, smukt beliggende mod N. ved Kirken, fråfolgtes som Nolsgaard 1805 og blev 1806 et eget Gods. Dertil Dagleierbyen Lehmkathen.

Rathmannsdorf, mod B., kom 1648 fra Kongen til Otto Ranzau, senere til Warleberg (see 397);

Seekamp, mod N.D., derimod kom fra v. Buchwald atter til Kongen; som gav det 1679 til W. J. v. Hahn, og tilhører nu i over 100 Aar den grevelige Familie v. Schack. Det parcelleredes 1791, da Hovedgaarden blev en Parcel, Nolsgaarden Stift derimod Hovedgaard. Dertil høre Bøerne Schillsee, Bries, paa hvis Grund Frederiksort anlagdes 1632, og Holtenu, forhen (1626 og 30) en egen Gaard, hvor Paghusene ved Kanalens Munding, Umbedsmændenes Huse og den 1824 nybyggede dobbelte Frederiksiluse høre til Hütten Amt. Byen er broslagt. Ogsaa et Pampesyr er her.

Frederiksort.

(401) Efterat have kjøbt de omliggende Godser Knoov, Holtenu, Seerkamp og Bülk, lod Kong Christian IV. Aar 1632 anlægge den lille Fæstning Christiansbyriis paa Landzungen Pries-Ort ved Byen Pries under Seerkamp Gods, der hvor nu Kirkegaarden er, 400 Skridt fra Fæstningen, som 1661—63 anlagdes paa ny under Navn af Frederiksort, efterat Christiansbyriis var stormet af Svenskerne den 17. Dec. 1643 og sloiset 1648. Den nye beleide indtil Fr. V. Navn efter Regenten. Den 19. Dec 1813 faldt den atter i Svenskernes Hænder, men ubleveredes atter ved Kieler-Freden. Den er lille og daarlig, efterkom den beherstes af de omliggende Høie, hvorfor ogsaa Christian VIII. med Dette forandrede Titelen til „Sobatteri.“ Dens 5 Bastioner omslutte foruden Kommandantboligen, hvor i en Sidebygning en Kirke, rummelig nok, men lav, er indrettet paa Loftet, Løihuset, Præstehuset og Præsteboligen kun nogle Baracker; paa Georgsbastionen brænder siden 1815 et Lampeslyt. Garnisonens 70 Mand staae under Fæstningsretten, de derværende Civile under Høitens Amt.

Femern S og Amt.

(402) Den Femern (den i nyere Tid hyppige Skrivemaade „Fehmarn“ er uden tilstrækkelig Grund) forekommer i oldnordiske Skrifter under Navnet Imbre, paa Latin Ymbria og hos Adam af Bremen ved Aaret 1070 tengang Fembre, ligesom dens sydsørlige Forbjerg under Navnet Staur; det nuværende Navn udledes af det slaviske ve-morje (i Havet), ligesom Bommern af po-morje (ved Havet). — Dens Grævhøie vidne om en oprindelig Beboelse af det Folk, der beboede hele Norden; historisk nævnes som dens første Beboere Slaver eller Vender, der ogsaa boede i Bagrien, (1070 og 1150) og endnu i 13de Aarhundrede, hvor „Fordebogen“ nævner dens Byer i en dobbelt, ikke altid overensstemmende Række, med Angivelse af deres Bestand, forekomme 370 (eller 374) unci (Saken), som de slaviske Gaarde kaldtes, ved Siden

af 258 danske mands (Boel); 120 $\frac{1}{2}$ nævnes som kongelige (howæ, tydsk: Husen), adelige vare idetmindste Hinrichsdorf, Wenkendorf og Petersdorf, bispeeligt Bisdorf*). Dertil kom Ditmarskere allerede inden 1329, ikke først efter 1419, som ofte angives. — Den var et Stridsable mellem Kongen og Holstenerne fra gammel Tid af; 1435 pantsattes den Lybækkerne, indløstes 1490 af Kongen, kom 1544 til Johan den ældre, 1580 til Gottorf og 1713 atter til Kongen.

(403) Den Femern, der undertiden ogsaa kaldes et Landskab, ligner i Naturbeskaffenhed og Forfatning næsten mere Marsken end Geesten (hvorfor den ogsaa undertiden opførtes blandt de fyrstelige Marslande). I Almindelighed jævn og meget frugtbar, især for Hvede, Byg og Erter, har den dog nogle mærkelige Holder mod S. og S.; men ogsaa for Overflommelse udsatte Strækninger mod N. og W. Den har ingen Skove — en lillebitte ved Staberhuk undtagen — ingen Moser, — hvorfor Ertestraa og Vlog maa tjene de fattige til Brændsel — ligesom i Marsken, heller ingen Bække, men dog Kildevæld. Ogsaa kunne Jorderne her — som i Marsken, hvis Søder, s. Er. „Fenster“ ogsaa her ofte gjenfindes — deles efter Behag. Byerne ere paafaldende regelmæssigt byggede — i Linier eller Firkanter.

I gammel Tid forekomme 9 potiores eller Hovvinger som Landets Forstandere, der antogede dets Love o. s. v.; nu deles det allerede længe, foruden Kjøbstaden Burg, der har sin egen Forfatning med Borgemeister, Raad og Deputerede, i 3 „Kirchspiele“ eller Sogne i holsteensk Forstand, hvor det svarer til de slesvigiske og danske Herreder, hvert med en egen, af en „Kämmerer“ og 6 Dommere bestaaende Ret, hvorfra der kan appelleres til den saakaldte „Macht der Geschworenen“ svarende til Friherrens Treherredsting. Den udgjør et eget Amt og danner ligeledes et eget Provsti. Blandt Jurisdiction fjendes her ikke mere.

Burg,

(404) Femerns eneste Kjøbstad, næst Garding og Wroesfjording den mindste i Slesvig, ligger paa Dens Sydside, $\frac{1}{2}$

*) Nire Slavabyer, Darganthorp, Villa Christiani, Bataenærsthorp, og Vtæsthorp ere idetmindste forbundne siden den Tid, ogsaa det noget senere nævnte Damtestorp kan ikke mere eftervises.

Mil fra dens Havneplads Staaken ved Bugten Tief eller Burgtief, hvis Munding ved Maret 1500 aabnedes ved Kunst. Efter Eigende anlagt af Benderne i 12te Aarhundrede, nævnes den 1329 første Gang som By (Borch; 1320 Burgaby, i Fordebogen Castrum). Den har sit Navn af den gamle Borg, hvis Sted Dauchwerth endnu vidste 1652 og hvortil i Christoffer den Førstes Tid horte 9 danske og 20 flaviske Gaarde foruden 3 som Kongen eiede, vistnok det saakaldte Meyerfeld, som 1605 solgtes Byen af Hertug Johan Adolf. Havnens Forsaandig udelagde dens blomstrende Søfart og Handel, og Landbrug er saaledes ved Siden af borgerlig Næringsdrikt blevet en Hovednæringsvei for Beboerne (1769: 1430, 1803: 1462, 1845: 1811). I Byen er Helliggeistes=Kattigstiftelse med 33 Voder, udenfor St. Jørgensstiftelsen med Kapel, hvori Landskabet har Del. Kirken, en temmelig gammel og anseelig Bygning, over 80 Skridt lang, har et 1513 reist Taarn, hvorfra man, naagt det, nedstørtet ved Storm 1760, ved Nybygningen 1763 blev 30 Men lavere, seer Mel-lenborgs og Laalands Kyster; ifølge Indskrifter sit den 1485 Cheret, 1486 bl. a. Orgel og Stole. Siden 1790 har den kun 2 Præster. Døbesonten af Kobber lod Beno Korp, Pisk i Vester-Nas i Halland, forfærdige 1391. Markeder. Følskontrol.

Paa den Sandrevle, der østenfra begrænses Burgtief, vedligeholder en Mølle Navnet paa Borgen Glambek, der ogsaa kaldes et Slot, første Gang nævnes 1317, var stærkt be-fæstet, flere Gange blev beleiret og erobret og endnu 1632 tjente Amtmændene til Bolig, hvorpaa det forfaldt, saa 1728 endnu kun en Muur stod deraf og nu kun saa Spor findes. Pladsen og de vedliggende Huse „am Tief“ horer nu til Byen Staberdorf. Formodentlig indgik den Borg, hvoraf Kjøb-staden har Navn, efterat det bedre, ydre Værn Glambek var anlagt.

1. Det combinerede Nørre- og Øster-Sogn.

(405) I Landsfognet, som udgjør Landskabets Øster-sogn, og som regnes for $\frac{3}{5}$ af Burg Kirkesogn, findes mod N. 2 i Christoffers Tid danske Byer, D.=Markeldorf og Niendorf (Markoldsthorp 8 m., Nyenthorp 12 m.), og østenfor dem 2 Slavabyer, Gahlenderf, hverfra Monplaisir er udbygget med N.B., og det den Gang betydelige og Kon-

gen tilhørende Vigdorf med Gaarden Catharinenhof, høit beliggende henimod Stranden, ved hvilken Hoien Witöby Steenkis med aabnet Gravkammer (Galænthorp 20 u. Davidthorp 60 u.); fondenser var Sahrensdorf blandet (Ziarnæsthorp 12 m., Ziarnæsthorp 16 u., senere Zyarnesthorp), Meesichendorf dansk og kongelig (Mizænthorp 18 m.), Staberdorf, med Gaarden Staberhof, bygget 1748, nær Staberhus (Staur), hvor en viid Udsigt haves fra Hinrichsberg, atter blandet (Stobærdthorp 12 m., 18 u.) Dertil Husene „am Tief“ og Møllen Glaubek langt med V.

(406) **Bannesdorf** Kirkefogd, i ældre Tid Bistum af Burg, hvormed det verdsligt endnu er forenet, danner Landskabet's Nørrefogd. Den lille Kirke, forfjønnet 1830, med Træklokketaarn og Orgel, og indtil 1824 to Præster, ligger V. for Byen (Bondemærsthorp, 10 u., atter Blandemærsthorp 12 u.), der i daglig Tale kaldes Baudelsdorf og beboedes af Vender, ligesom det temmelig store, todeelte Buttgarden med N. (Potgardæ gav aarligt 24 Mark Penninge). Tskligt byggedes 1832 Marienleuchte Fortaarn, Lampen 92 Fod over Havet, paa Oldenborgs Hus; ved denne Velighed stodte man virkelig paa Muurværk af en Bygning (en Berg). Ogjaa et Kapel skal forhen have ligget ved Stranden paa et Sted, der endnu kaldes „Kapellengrube“. I Nærheden landede Svenskerne den 29de Juni 1644. — Todendorf med N.V. og Breesen mod N.D. vare danske og den sidste kongelig (Todænthorp en Gang med 4, en anden Gang med 12 m., maaskee 2 Byer; Præzniz 10 u. og Puzniz 10 h.). Fra Breesen gaaer Færgesart til Laaland, og forbi den indfar sig forhen med S.V. en Havbugt, der afgav en Havn for Bannesdorf: 2 Sluser findes endnu. — Sydøstligt ligger Clausdori temmelig høit, den Gang blandet (Nicolawsthorp 10 m., in villa Nicholai 14 u.)

2. Midt=Sognet (Mittelt=Kirchspiel.)

(407) **Landkirchen** Kirkefogd, der strækker sig fra N. til S. heelt igjennem Den og tæller 16 Byer, danner samme. Kirken, rummelig og med en af 6 Willer baaret Hvalving, et Spiir, Orgel og flere Epitaphier, samt 3 Klokker i et eget Træklokkehuus, kan især paa Grund af Navnet antages at have været Dens Hovedkirke i gammel Tid, skjondt den vedliggende By paa 50 Huse, beboet af endeel Haandværkere,

med fattighuset „Gottesbuden“, er temmelig ny og ferdig-
 meste bygget paa Wisdorfs Grund. I Kirken vistes i katolsk
 Tid et Mariabillede, som sagdes at have svødet Blod over
 Kong Eriks Grusomhed, da han 1419 anden Gang erobrede
 Den, og 2 Arme, som sagdes vorede paa et Barns Grav, der
 havde slaact sine Forældre; Provst Strefow stjenkede den et lille
 Bibliothek. Præsten er fra gammel Tid af endnu for-
 pligtet til at holde Byen en Lyr, en Duf og en Druc, naar
 hans Land udlægges til Græs, og Beboerne have Jagtret derpaa; en
 Diaconus besøger Frovædiken hver Søndag og Fjerdag. — Wis-
 dorf med W. var i Christoffers Tid en Slavaby, tilhørende Wis-
 spen, (Villa Episcopi 30 u.), ogsaa den nordligste By Gam-
 mendorf, inddeelt i Hovg- og Sidendörv, beboede Ben-
 derne (Gamænthorp 10 u.), medens Væderdörf derimellem, i
 hvis Midte en Thing- eller Graudesteen vises, var dansk
 (Fathærsthorp 20 m.) og det østligere Heinrichsdorf blandet
 og adeligt (Hænic særpingesthorp 8 m., in villa Henrici 8 u.).
 Dette folgtes Underfaatterne 1617 af Hertugen og det forbedes
 Adelen at bosætte sig paa Den. Rugenberg S.D. for Wis-
 dorf, skal være Selmerns højeste Punkt. — Nar Kirkebyen ligge
 med W. og S. de danske Byer Sartjendörf (Hærthingsthorp
 8½ m?, senere Zwartendörf,) og Mummendörf (Mumænthorp
 8½ m.) med Huset Freinshfeld; vestligere Alt Jelling-
 dörf (Jaldænthorp 12 m., Gældænthorp 12 h.), Neu-Jel-
 lingdörf (som dog allerede nævnes 1329) og Teschendörf
 (Tessikænthorp 6 m., vel ogsaa Thæsemærsthorp 10 u.) og
 nede ved Havet Lemkenhafen uden egentlig Bymark (villa Lymec-
 onis 16 u. er altsaa suarere Lemkendörf.) Udenfor ligger
 Den Wæder. — 3 Sognets Syddeel findes: Albertsdörf
 (sermødentlig Fordebogens Elbærnesthorp med 13½ u.), med
 Gøll, et enkelt Hus med S.W. med Ladeplass og Trøp-
 lag (i Fordeb. Gol som By paa 8 u.); Struckamp, navnt 1329,
 med Færgehuset ved Femersund, hvor Spor af Grave findes,
 og hverfra man kommer til Großenbröde Færgeland, og vi-
 dere til Heiligenhafen i Holstæen; østligere Wlieschendörf
 (Blisækænthorp 11 h.) og Auedörf (Ouenthorp 6½ m.,
 Howænthorp 6½ h.), begge da kongelige, sydligt Wulfen
 (Wollwo 5 m.) med den høitliggende Berg-Mølle, hvorfra
 en smuk Udsigt have, og steenske Høie ved Havet.

3. Væster-Soguet.

(109) dannes af Petersdörf Kirkefögn. Kirken, med det

200 Fod høie, 1566 efter Branden 1559 nybyggede Laarn, Drægel og værdifulde Prydelser, i katolsk Tid med flere Altare og endnu 2 Præster, er stor og smuk og Kirkebyen, der ogsaa betegnes som Flække, har i henved 120 Huse 700 Beboere, hvoriblandt flere Haandværkere, et Gattighuus og 2 Møller (Pethærsthorp 12 m. i adelig Cie — Peder af Kallundborg) Til Jungfrauenberg knytter sig et Sagn, som dog er uvist. — Næst denne er det i Grot- og Lüttdörp deelte, af 2 Quadrater bestaaende, vel ogsaa af 2 Byer dannede Dänischendorf (Dænskæthorp 20 u.) med 4—500 Beboere, Dens største Landsby. Paa samme Maade bygget er Schlagsdorf, vestenfor, deelt i Hoog- og Sidenörp (Slawæsthorp 12 m., 14 u.). Nordøstligst ligger Wenkendorf (Wænækenthorp 6 m.), nordvestligst B.=Markelsdori (Marlessthorp 4 m.) ved det der-efter nævnte Suk. — Vestligt nær Vandet ligge: Bozendorf (Boyænthorp 6 m.), udsat for Oversvømmelser, Kopendorf (Kubbænthorp 11 m., Villa Cubonis 12 u.) og Püttsee (Pudzæ 10 u.) med den ved en Dæmning landsfaste D Flügge, hvorpaa en Gaard, i Begyndelsen af 17de Aarhundrede endog et lille Gods. — Nær Püttsee ligger Sullsdorf (villa Sulonis 8 u.) og paa dens Grund Ladepladsen Orth med 24 Huse, med Overfart til Heiligenhafen. Østligere er Gollendorf (Godescalsthorp 12 m., senere Golendorp) med Bellevue, og Lemkendorf ved Beien til Burg (Lymækenthorp 20 u., Villa Lymeconis 16 u.?), med Thingsteen.

T i l l æ g.

Nogle tiloversblivende Eider give mig endnu Krilighed til at fremstille i Kertthed

de forskjellige, i Slesvig brugelige Landmaal,

der ellers neppe havde fundet nogen passende Plads.

Den ældste Regningsmaade, der endnu er tilovers i Angel og Jerken brugtes i videre Omkreds, var efter **Mark Guld** og **Mark Sølvs**. Derefter regnedes allerede i Hedenstæbets Tider og inden Rent sloges — de første indenlandske under Svend Tvefjæg —; hvad der var 16 Lød eller 8 Unsker Guld værd (nu omt. 144 Specier), ansattes for 1 Mark Guld eller 8 Mark Sølvs, og betaltes enten i Bæte (efter adskillige gjængle Larter, der opløstes ved Rjebstævnet) eller efter Vægten i Sølvs og Guld, almindeligviis hele eller ituhugne Ringe (Ringguld, Ringselv), som de ofte findes endnu paa vere Marker. Koranledningen til denne Regning maa søges i Ledingsindretningen. — Saameget Korn, som regnedes lige i Værdi med en Mark Sølvs, kaldtes en **Mark Korn**, og denne var da forskjellig alt efter Kornets Væfaffenhed, hvorved 12 Skpr. Byg regnedes lige med 10 Skpr. Rug eller 20 Skpr. Havre. 288 Skpr. Byg ell: 240 Skpr. Rug ell: 480 Skpr. Havre udgjorde da en Mark Korn, som deelttes i 8 Dre (à resp. 36, 30 og 60 Skpr.) eller 24 Ortug (à resp. 12, 10 og 20 Skpr.). Forholder det sig nu rigtigt, som angives, at en **Skjeppe** Byg i de ældste Tider regnedes lige i Værdi med et Faar, saa viser dette allerede tilfulde Agerdyfningens daværende ringe Betydning. — Da Svend mente 240 Penninge af 1 Mark Sølvs, saa var saaledes oprindelig 1 **Skjeppe** Rug = 1 **Penning** (ligesom ogsaa 1 Ortug undertiden kaldtes en **Skilling** Korn, og 1½ Mark eller 24 Lød et **Pund** Korn), men senere bleve Penningerne stedse lettere, saa at allerede i Valdemar den IIs Tid 3 Mark Penninge kun gjaldt for 1 Mark Sølvs.

Saa meget Land, som kunde besæes med en **Skjeppe**, en **Ortug**, 1 Dre Korn, kaldtes en **Skjeppe**, en **Ortug**, en **Dre Land**; der reg-

nedes altsaa altid 3 Ortug paa en Dre, men hyer mange Skjeeper der regnedes paa en Ortug, maatte rette sig efter, hvad der var den vigtigste Kornsort der, paa Egnen. 6 hyppede Skjeeper kaldtes i Angel og forhen i videre Udstrækning, navnlig omkring Slesvig, en *Byffip* eller *Heitscheffel* (Haidabner Skjeppe?); derfor er ogsaa endnu en Heitscheffel det brugelige Landmaal i Angel, hvor den nu beregnes til 144 Hamborger Kvadratroder à 256 Kvadratted og inddeles i 6 Skjeeper à 24 Kvadratroder. — Istedesfor den gamle Ortug kom senere *Londen* i Brug som Normaal og i Folge deraf snart ogsaa som Landmaal. Naar man tør antage, at der almindeligviis regnedes 24 Kvadratroder Land til en Skjeppe, saa kommer man let til den paa Sundevad brugelige lille *Londe* paa 192 Kvadratroder = 8 Skjeeper ($8 \times 24 = 192$), ligesom til den temmelig almindeligt brugte paa 240 Kvadratroder (10×24 , dannede af det gamle Ortug paa 10 Skpr. Rug); paa nogle Steder, i Amterne Nabenraa og Haderslev, haves endog større *Londer* paa 320 Kvadratroder, der senere ligeledes deltes i 8 Skpr.

Med Siden af disse Betegnelser paa Agerlandets Landmaal staaer for Marstens og Engenes Vedkommende almindeligviis *Demat'et*, af det feringste „Danmiet“, der ligefremt svarer, til det danske „en Dags (He-) Slet“, men allerede dets Inddeling i 10 *Ammerfaat* („Gimer“, d. e.: Spande Sød) viser, at den ogsaa tidligt brugtes om Pleieland. Et Demat Land er i *Lønder Amt* = 180 Kvadratroder, men Neden regnes her ikke for 8, men for 9 Alen Længdemaal, altsaa Kvadratroden = 324 Kvadratted. Paa *Amtets Geest* deler man ogsaa undertiden Dematet i 6 Skjeeper Sød à 30 saadanne Roder og faar saaledes atter *Lønder* paa 8 Skjevr. Sød = 240 Kvadratroder. Paa *Sild*, forhen ogsaa paa *Føer*, regnedes Englandet efter *Lestall* d. e. Væs-Tal, hvoraf 4 (à 45 Kvadratroder) udgjere en Demat; Græslandet beregnedes efter *Beltring'e*, d. e. saameget som en Ko i et Teir af vadsjende Længe kan afgræsse i 2 Staber (1 om Dagen, 1 om Natten). I *Gidersted* og antvists i Marsten regnes derimod et Demat for 216 Kvadratroder à 256 Kvadratted (Neden = 8 Alen) og inddeles i 6 „Saar“ eller „Scheffelsaar“ (Skpr: Sød), saa at en Saar er 36 Kvadratroder. En *Halligdemat* regnes for det Dobbelte, dog uden gemeentlig at bestemmes; det taxeres til omtrent saa meget som der behøves til at græsse en Ko. I *Geestlandet* i *Gidersted* deles ligeledes Dematet i 6 Skpr., men hyer saadan regnes til 54 Kvadratroder (altsaa Dematet = 324); i *Stapelholm* beregnes ogsaa dette til 6 almindelige Saar, i *Vredsted Amt* derimod til 10 Skpr. — Paa *Femern* endeligen regnes efter *Drombtsaar* à 12 *Scheffelsaar* (hvis Størrelse varierer mellem 28 og 43, men i Gjennemsnit beregnes til 36 Kvadratroder) à 4 *Bajfsaar*; i

Gjennemsnit er altsaa i Dremsbisaat = 432 Kvadratroder à 256 Kvadratfod.

Den kongelige Styrkonde (d. e. Skattedende, hvorefter den nu bortsaldne Grund- og Brugsafsat (Landstyr) erlagdes) var bestemt til 260 Hamb. Kvadratroder, svarede til den danske Lønde paa 14000 danske Kvadratalen, og her fandt en Taxation af Værdien Sted fra 40—240 Rbd. Selvomment i forskjellige Grader, saa at en Lønde Land var beniteret til 25, 37½, 50, 62½, 75, 87½ og 100 R. St. (i Marsten Deumatet, beregnet til 220 Kvadratroder, ogsaa endnu høiere, til 112½, 125, 137½, og 150 R.), og der maa altsaa skjæles mellem Ldr. Land efter Evan- titat og efter Bonité. 80 Ldr. virkeligt Maal f. Gr. til 25 R. Larten udgjorde kun 20 beniterede Lønder (hveraf hver regnedes for 100 R.), og saa fremdeles.

En Ploug Land er oprindelig slet ikke noget Landmaal, endhjøndt man i nyere Tider ved Godsruens Fordeling og ved Anjættelse til extra- ordinaire Statter, ligesom tidligere i Marsten (f. Gr. 1649 i Bredsted Amt 60 Deumat; ligesaa i Sidersted) har regnet et vist Landmaal til en Ploug. Den var oprindelig hverken mere eller mindre end en Bondegaard, der dyrkedes med en Ploug og holdt det dertil fornødne Fersspænd. (Deraf Udtrøkket: en Plougs Arbeide). Ved den ældste Matrifikels Udfærdigelse, der i Hovedsagen gjælder endnu, bleve nu saadanne Bøndergaarde kun talte, ikke maalte, og deraf forklæres lettelligen Plougenes saare ulige Sterrelse. Paa nogle Steder svarede en Ploug omtrent til et Boel eller en Heelgaard, paa andre langt fra ikke. At ville bestemme Plougantallets Forhold til Arealet eller til andre Matrifuleringer, f. Gr. Lønder Hart- korn, i Almindelighed, er saaledes et forgyæved Arbeide, der kun for hver enkelt Egn kan give et negenledes rigtigt Resultat. I Enclaverne reg- nes saaledes (efter G. Hansen; overalt?) ved Communalaster 10 Ldr. Hartkorn lige med en Ploug, medens i Skodborg Eegn Forholdet omt. bliver 13 til 1.

R e t t e l s e r.

§. 24,	lin. 8	fra oven:	„høit“, læs: „høi“; „Havetofsi“, læs: „E. Smebeby“.
§ 48,	§ 8	heden:	Til „Hovedkilde“ sættes følgende Bemærkning: „Efter Hr. Pastor Hagerup's velvillige Meddelelse aflever Sørup Sø kun ved større Vandmængde til Aaen, hvis Hovedkilde saaledes er Søtrup Sø og Nøsestrøget ved samme“.
§ 49,	§ 2	oven:	„St. Solt Kirkeby“, læs: „Soltbro“.
§ 51,	§ 1-2	heden:	„Boel (og Nøest)“ læs: „Boel (og Nøest)“.
§ 52,	§ 1	oven:	„Bebelbækken“, læs „Bebelbækken“.
§ 60,	§ 6	heden:	„6 ³ / ₁₀ “, læs: „6 ⁷ / ₁₀ “.
§ 70,	§ 6,	§	„Ladegaard eller Langenverwerf“, læs: „Garderslev Ladegaard“.
§ 85,	§ 13	oven:	„(Traaden, som“, læs: „Traaden (som“.
§ 91,	§ 8	§	„Statust“, læs: „Statut“.
§ 95,	§ 4	§	„en lang“, læs: „en mere vid end lang Bygning med Enden til Gaden“.
§ 118,	§ 13	heden:	„dermed“, læs: „derimed“.
§ 157,	§ 20	§	„Hegelte“, læs: „Hegeltse“.
§ 160,	§ 13	§	„Spiit“, læs: „buttet Taarn“.
§ 162,	§ 12	§	„Maxtorp“, læs: „Marxtorp“.
§ 175,	§ 5	§	„Dantirfeu“, læs: „Dantirfen“.
§ 177,	§ 23	oven:	„Gufu“, læs: „Gufe“.
§ 199,	§ 20	§	„Slot“, læs „Soot“.
§ 209,	§ 16	heden:	„Kullebro“, læs: „Kullebro“.
§ 216,	§ 3	oven:	„Harteköping“, læs „Harzköping“.
§ 217,	§ 8	§	„Brunznæs“, læs „Brunznæs“.
§ 219,	§ 8	§	„Veien mod N., og D.“, læs: „Veien mod S. og D.“.
§	§ 16	§	„Nordvestende“, læs: „Sydvestende“.
§ 224,	§ 22	§	„af“, læs: „i“.
§ 227,	§ 21	§	„Folverdrup“, læs: „Foverdrup“.
§	§ 12	heden:	„Lendemart“, læs: „Lendemart“.
§	§ 2	§	„Gaarden“, læs: „Gaardene“.
§ 229,	§ 10	oven:	„Tuetmoos“, læs: „Tuetmoos“.
§	§ 15	§	„Forwerf“, læs: „Vorwerf“.
§ 231,	§ 5	§	„Berlund“, læs: „Berlund“.
§	§ 11	§	„Bher“, læs: „Bher ere“.
§	§ 15	§	„Stripsand“, læs: „Strisand“.

- B. 232, Lin. 25 fra oven: tilføies: „— Boglum“.
 „ 9 = neden: „Humkerk“, læs „Humpkerk“,
 = 234, = 4 = oven: „læres“, læs: „lærtes forhen“.
 = 240, = 2 = neden: „Gber“, læs: „fere“.
 = 249 og 251 i Overskrifterne: „Fogderierne“, læs: „Lygumfl. Amt“.
 „ Lin. 12 fra oven: „sibeordnet Lygumkloster og Lygumkloster Birk“
 strnges, „Fogderierne“ spaltieres ikke.
 = 257, = 4 = tilføies: „Lyststeder ere: Fruetoven, Bellevue
 og Møllers Have“.
 = 273, = 8 = neden: „Dertil“, læs: „Til samne“.
 = 277, = 8 = oven: „affstodes“, læs „affstodes det“.
 = 291, = 2 = „Humen“, læs: „Hunnen“.
 = 295, = 6 = neden: „Nordhafsen“, læs: „Nordhafsen“.
 = 324, = 10 = „den“, læs: „ogjaa Neuwert“.
 = 340, = 8 = oven: „324“, læs: „322“,
 = 342, = 7 = neden: „228“, læs: „329“.
 = 343, = 15 = „328“, læs: „330“.
 = 352, = 5 = „354“, læs: „357“.
 = 353, = 16 = oven: „Semerstandsfsen“, læs: „Solmerstandsfsen“.
 = 361, = 17 = neden: „Banden“, læs: „Bonden“.

